

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 2 (467)

БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Реснт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Реснт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 29.03.2006 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 6-341.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

М о ц я О. П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення	4
Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Інститут "старини" й "новини" в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.)	11
П л е ц ь к и й С. Ф. (<i>Запоріжжя</i>). Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.)	24
К а л і н і ч е н к о В. В. (<i>Харків</i>), Ш а б е л ь н и к Г. П. (<i>Полтава</i>). Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. (соціально-психологічний аспект)	38
Н а у м о в С. О. (<i>Харків</i>). Створення Революційної української партії	49
Є к а б с о н с Е р і к с (<i>Rīga, Латвія</i>). Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР.....	59
Я к у б о в а Л. Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924–1935 рр.)	74
Ю с о в С. Л. Наукова й педагогічна діяльність В.Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період	89
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму.....	106
Б а р а н о в с ь к а Н. П. Суспільний вимір чорнобильської катастрофи	129
Г е д ь о Г. В. Дипломатична діяльність І.Каподістрії та його роль у формуванні державної адміністрації Греції	145
Х о б т а Л. Ю. Суспільна значущість меценатства, благодійності та спонсорства: світовий контекст	154

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

К і я н О. І. (<i>Кіровоград</i>). Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича	159
І г н а т у ш а О. М. (<i>Запоріжжя</i>). Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.).....	174
О с і п я н О. Л. (<i>Краматорськ</i>). "Реляція" львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова	190

О Г Л Я Д И

Ш а н д р а В. С. Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т.	206
К а з ь м и р ч у к Г. Д. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X.	210
К у ч е р В. І. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1–7.	212

Р Е Ц Е Н З І Ї

Б о р и с е в и ч С. О. В.С.Шандра. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.	218
У д о д О. А. О.П.Реснт. Перечитуючи написане	221

Д а н и л е н к о В. М. В.М.Шейко, Ю.П.Богущкий. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.).....	223
К у д л а й О. Б. Д.Я.Бондаренко. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады	225
Д м и т р і є н к о М. Ф. Ю.В.Легун. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела	230

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Л а т и ш Ю.В. Десяті Декабристські читання.....	233
Т е л ь в а к В. В. (Дрогобич), П е д и ч В.П. (Івано-Франківськ). VIII міжнародна наукова конференція "Краків-Львів: книги, часописи, бібліотеки ХІХ та ХХ століття"	235
Я н к о в с ь к а О. В. Круглий стіл "Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя ХХ з'їзду КПРС)"	236
Н о в і к н и г и	237
Повідомлення про збірник	239

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню "Вставка" **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція "УІЖ", вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

О.П.Моця*

РІВНІ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті розглядається питання етнічної інтеграції різних прошарків суспільства епохи Київської Русі в так звану „давньоруську народність”. Ставиться під сумнів твердження офіційної радянської історіографії про беззаперечні тісні зв'язки всіх соціальних верств на території більшої частини Східної Європи в кінці I – на початку II тис. н. е.

Дослідження етнічних процесів у період Київської Русі продовжує залишатись однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки. Про це, зокрема, свідчать матеріали “круглого столу”, уміщені на шпальтах “Українського історичного журналу”¹. У виступах українських науковців, як і спеціалістів з інших країн, прозвучали різні думки з приводу так званої “давньоруської народності”: від твердження про її реальне існування в кінці I – на початку II тис. н. е., до думки про уявний характер такого етнічного утворення.

Різноманітність суджень із цього приводу певною мірою повторює ситуацію 1950-х рр., коли в Інституті історії АН СРСР та інших установах країни відбувалися аналогічні дискусії й висловлювалися різні думки². Але суперечки з цього приводу швидко припинилися. Причиною цього стали Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)³, в яких ЦК КПРС «встановив», що “російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного коріння – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь ..., поступово з єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності – російська, українська та білоруська з притаманними їм особливостями мови, культури й побуту. Не дивлячись на всі історичні перипетії й великі труднощі, російський, український і білоруський народи зберегли й пронесли через віки усвідомлення єдності походження, близькості мови й культури, розуміння спільності своєї долі”³.

Партійне “наукове обґрунтування” було настільки вагомим, що й через кілька десятиліть в узагальнюючій історіографічній праці з вивчення давньоруського періоду зазначалося: “Сформувався визначений погляд на давньоруську народність, основним критерієм якого є насамперед спільність мови, хоча вона й зберігає місцеві діалекти... Для давньоруської народності характерна спільність території, що збігається з політичною спільністю у формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норони, звичаєве право й закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відіграла велику роль. Усі радянські дослідники надають вельми суттєве значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню й відчуттю патріотизму”⁴.

Отже, можна констатувати, що концепція про наявність стабільної та незмінної спільноти всього середньовічного східнослов'янського етнічного масиву існує вже понад півстоліття й не змінюється в жодному принциповому положенні.

Усупереч їй існують теорії, що українська державність, а паралельно й український народ, почали формуватися ще в антський період (тобто із середи-

* Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ни I тис. н. е.), білоруська – у VIII–IX ст., а російська – в IX ст.⁵ Пізніше таке датування було ще більш “уточнене”: на історичній арені східнослов’янські народи з’явилися: у VII ст. – українці, у IX ст. – білоруси та в XII ст. – росіяни⁶.

Як бачимо, між згаданими концепціями існує й певна подібність: і при ствердженні наявності давньоруської спільності, і про появу окремих східнослов’янських народів ці етнічні структури розглядаються як щось стабільне й незмінне у своєму розвитку.

Водночас відомо, що в цілому феодальна епоха (як і рабовласницька) в етнічному відношенні досить невизначена, хоча якраз бурхливі події тих століть, які були пов’язані з виникненням і розпадом держав та племінних союзів, масовими переміщеннями й змішанням різномовних груп населення, створили базу для формування багатьох сучасних народів. Етнічна невизначеність цього періоду, коли попередні племінні зв’язки були втрачені, а нові – національні – ще не склалися, досить ускладнює виділення в ньому якого-небудь єдиного типу етнічної спільності, таксономічно рівного племені або нації. Як відомо, остання була типовою вже для капіталістичної епохи. На відміну від попередньої, феодальної, коли правлячі прошарки стояли в культурному, а в деяких випадках навіть в етнічному відношенні як би поза основною масою населення, зі вступом у буржуазну, більш демократичну епоху – в період формування націй – співвідношення змінилося⁷.

Якщо ж продовжити використання теоретичних розробок із приводу проходження різночасових етнічних процесів різного рівня, то слід вказати на те, що такий розвиток не був ізольованим від тих соціально-економічних і політичних факторів, котрі присутні в суспільстві. Він нерозривно переплітається з ними й залежить від них⁸.

Тому слід нагадати, що суспільство Київської Русі було структурованим. На його вершині знаходилися князі, які становили єдину правлячу династію й перебували в складних васально-ієрархічних відносинах. Чисельну категорію панівного класу становили бояри, які поділялися на “великих” і “менших”, але, окрім того, були ще й “земські”. Разом із князями вони були правлячою елітою держави, як і окремої літописної землі. “Великі” бояри ставали воеводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, “малі” – посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату – міністеріалітету. Літописи до цієї категорії урядових чиновників відносять соцьких, десяцьких, тіунів, дворецьких, осьменників, огнищан. У виконанні своїх управлінських функцій вони спиралися на вірників, митників, мечників, дітських, печатників.

Привілейоване становище в давньоруському суспільстві належало й князівській дружині, яка брала участь не лише у військових кампаніях, придушенні соціальних конфліктів, а і в управлінні державою чи землею. У ній інтегрувалася військово-службова знать, воїни-професіонали, представники князівської адміністрації. Узагалі ієрархічна структура соціальної верхівки була досить розвинутою, повністю відповідала функціонуванню феодального організму й перебувала під захистом держави.

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні прошарки населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією населення, зайнятого в сфері сільськогосподарського виробництва, були перші з названих. А останні були людьми неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському.

До феодально залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які проживали в садибах феодалів. А в містах значним був відсоток вільних ремісників – посадських. В урбаністичних центрах проживала й

більшість купців. Окрему групу давньоруського населення становило православне духівництво – біле й чорне⁹.

Після перерахування всіх основних груп давньоруського населення в контексті даної роботи виникає питання: а які ж рівні етнічної самосвідомості були в кожній з них? Адже, як відзначалося вище, давньоруське суспільство в попередніх дослідженнях розглядалося переважно як етнічно монолітне, або таке, що складалось із трьох великих блоків (українського, білоруського та російського).

Почнемо із самих верхів, ураховуючи, на наш погляд, одну суттєву деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, які здебільшого, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а також передавали їх своїм нащадкам (процес ішов із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи із часів ранньофеодальної монархії IX–XI ст., постійно знаходилися в русі, докладаючи зусиль, щоби перейти та зайняти більш престижний і вигідний в економічному плані стіл. У Західній Європі не траплялися випадки типу: “Георгій князь Володимеричь испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку вда Суждаль и Ростов и прочюю волость свою, но не всю”¹⁰.

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати ефективні зв’язки між окремими регіонами Русі, не дозволяли повністю “переключатися” тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території. Наведемо лише кілька прикладів: Володимир Мономах займав ростовський, смоленський, володимиро-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи; його син Мстислав Великий – новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показовою є доля іншого сина Володимира Мономаха – Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським – двічі, городецько-остерським – один раз, київським – тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. При цьому не слід забувати, що пересування по країні відбувалося разом із чисельним оточенням.

Тож слід констатувати, що для роду Рюриковичів східноєвропейські землі були дійсно “полем єднання” й вони цю історичну спільноту реально відчували. Але й тут є свої невідпрацьовані деталі: “Цікавий загальний погляд на перелік князів, до яких автор “Слова” звертається із закликом “стати за землю Руську, за рани Ігореві”. На перший погляд здається, що закликом звернено до всієї Русі: Галича, Волині, Київщини й Смоленська... Але в дійсності автор “Слова” звертався (за винятком батька Ярослави) лише до князів “Мстиславого плем’я”, тобто лише до нащадків Мстислава Великого, сина Мономаха; Всеволода Юр’евича не запрошували, але лише жалкували про його відсутність. Запрошено до спільного походу (окрім Ярослава Галицького) дев’ять онуків і правнуків Мстислава, сина Мономаха...

Не запрошені чисельні князі гілки Святополка Ізяславича (помер 1113 р.), котрих називали “зłodіями Мстиславичів”, і не запрошені із Мстиславого племені нащадки “мачешича” (тобто від сина мачухи), зведені брати, які ворогували з представниками основної гілки. Не звертався автор зі зверненням і до Ольговичів, хоча потерпілі Ігор і Всеволод були самі Ольговичами. Ольговичем був і сам Святослав Київський”¹¹. Тож цей поетичний приклад, який неодноразово використовувався для підтвердження безумовної єдності всієї Русі, не витримує об’єктивної критики.

Набагато логічніше для цього навести інший зразок давньоруської літератури: “О светло светлая / и украсно украшена / земля Руськая! / И многими красотами удивлена еси... / Отседе до Угорь / от Угорь и до Ляховь / от Чеховь до Ятвязи / и от Ятвязи до Литвы / от Литвы до Немець / от Немець до Корелы / от Корелы до Устьяга / где тамо бяху Тоймичи погани и / за Дышючимъ

моремъ / От моря до Болгарь / от Болгарь до Буртасъ / от Буртасъ до Черемись / от Черемись до Мордвы / то все покорено было богомъ / крестияньскому языку поганьскыя страны”¹².

Звичайно, із князями у відчутті єдності були солідарними й бояри, адміністративний апарат держави та підпорядковані їм безпосередні слуги й виконавці. У цей контингент входили не лише вихідці зі східнослов'янського середовища, а й з інших земель. Прикладом може бути скандинав Шимон, який знаходився “в честі” в Ізяслава й Всеволода Ярославичів. Знатний швед займав видне становище при дворах великих князів київських. Це видно хоча б із того, що Шимон прийняв православ'я “со всемъ домомъ своимъ яко до 3000 душъ”, а його син Георгій був уже тисяцьким у Ростово-Суздальській землі, про що свідчить Києво-Печерський патерик.

До них можна приєднувати й представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою були залежними від князівської “милості”. Починаючи з часів Володимира Святославича, не можна не відзначити інтенсивність міграційних процесів, що фіксується хоча б переселенням за його волею “кращих мужів” із північних районів східнослов'янської ойкумени на південь, для оборони країни від кочівників. У постановці порушеної тут проблеми таке переселення можна розглядати як процес, що більш ефективно сприяв міжплеменним контактам і формуванню нової етнічної спільноти. Цьому ж сприяла й “відкритість дверей” у великокнязівських дружинах для представників різних етносів.

Але це не означає, що кожен, хто попадав на Русь, автоматично й безповоротно втягувався у такий процес. Багато хто з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського зверхника, потім могли переходити до іншого володаря. Так, наприклад, трапилося з більшістю варягів, які допомогли тому ж Володимирові прийти до влади в Києві, а пізніше перебралися до Константинополя на службу до імператора.

Однією значною іноетнічною групою, що проживала на території Київської Русі, була частина кочового населення з причорноморських степів, яка осіла на південноруському прикордонні й створила в середині XII ст. союз чорних клобуків – васалів київських князів (на Дніпровському Лівобережжі теж відомі аналогічні структури – торки переяславські та чернігівські ковуї). На відміну від інших іногородців, вони не були у своїй масі асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти.

А про взаємовідносини “у вищих ешелонах” говорять хоча б слов'яно-номадські родинні зв'язки. Давньоруські зверхники часто одружувалися з доньками кочівницьких ханів, хоча своїх дочок у степ заміж за синів кочівницьких вельмож не видавали. У літописах зафіксовано близько десятка шлюбів давньоруських князів із половецькими красунями. Сім'ї в ті часи були багатодітними і якщо припустити, що в цих різноетнічних князівських родинах у середньому вросло по п'ять синів і дочок, то серед них було близько 40 князів і князівен напівполовців, а далі – близько 200 половецьких онуків і онучок¹³. Ці зв'язки закріплювалися повторними перехресними шлюбами князів і князівен мішаного походження. Зокрема вже згаданий герой “Слова” князь Ігор Святославич по лінії свого батька був онуком половецької князівни, доньки хана Осолука, тобто правнуком половецького зверхника. Звичайно, наведені вище факти були “краплинами” у формуванні нової східнослов'янської спільноти, але вони були.

Тепер перейдімо до розгляду другої складової формування нових етнічних відносин у давньоруському суспільстві. Ідеться про православ'я, яке стало державною релігією на Русі після 988 р. Узагалі середньовічну цивілізацію часто називають теократичною, маючи на увазі, що панівне становище в ній займала всепроникна концепція християнського Бога¹⁴. Тож і дослідники епохи

Київської Русі розглядають християнський фактор як цементуючий у формуванні давньоруської народності.

Чисельні релігійні громади в східнослов'янському світі очолювали церковнослужителі, які ще з кінця X ст. готувалися із представників місцевого населення. Та серед вищого духовництва перебувало й чимало вихідців з інших країн Європи. Насамперед це стосується корпусу митрополитів, які призначалися патріаршим синодом у Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався в Києві за погодженням із великим князем. Переважно це були греки за національністю, крім Іларіона й Климента Смолятича, яких Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич висунули на саму верхівку церковної ієрархії із східнослов'янського середовища.

Тому цілком логічним є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом із тим, і імператорську ідеологію, і чи ставали вони русами по духу. У Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, які вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки "другом", болгарський – "сином", руський – "небожем", Карлові Великому було неохоче надано статус "брата". Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор. Але аж до XV ст. нікому із чужинців не було дозволено іменуватися "імператором римлян".

"Своїх претензійних поглядів візантійці не міняли аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли імперія обіймала територію, ледве більшу за територію Царгорода, візантійський патріарх читав норовистому московському князеві лекцію про міжнародні порядки. Князеві слід пам'ятати, повчав патріарх, що він – усього-на-всього місцевий правитель, тоді як візантійський імператор – імператор римлян, цебто всіх християн. Те, що володіння цього імператора в облозі поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві імператорові належать особливі прерогативи. Через це негоже князеві обривати звичай згадувати в літургії ім'я імператора¹⁵.

Звичайно, у зв'язку з такою ситуацією про "руський патріотизм" вищого духовництва говорити досить проблематично. Митрополити дійсно бажали миру й спокою в країні, але лише в плані підданства імперії хоча б в ідеологічному відношенні, яка й направляла їх сюди для реалізації наведеної вище вселенської концепції.

Окрім митрополитів та їхнього безпосереднього оточення, таку ідею, вірогідно, сповідувала й певна частина ортодоксальних священнослужителів, греків за походженням. Вони перебиралися на Русь, починаючи з кінця I тис. н. е. (хрещення частини русів за патріарха Фотія, а пізніше княгині Ольги в Константинополі, Володимира в кримському Корсуні й т. д.). Але переважна більшість священників усе ж була місцевого походження й свято вірила в єдність Русі. Якраз вони й були патріотами "Руської землі".

Протистояння візантійських і давньоруських тенденцій яскраво відбилася в канонізації святих – одного із символів християнських середньовічних держав. Так, за часів Ярослава Мудрого Київ продовжував домагатися від Константинополя розширення прав руської митрополії й поступового виходу її з-під опіки константинопольського патріарха та візантійського імператора. Одним із пунктів цієї програми було бажання канонізації низки руських святих. Великий князь київський наполягав на визнанні святими княгині Ольги, варягів-християн (батька й сина), які були вбиті язичниками в Києві на початку правління його батька, а також своїх братів – Бориса й Гліба. Канонізація Ольги та варягів-мучеників була рішуче відхилена Візантією, але вимоги Ярослава щодо Бориса й Гліба зломали спротив імператора. Князеві вдалося добитися ка-

нонізації своїх братів і тим самим увінчати ореолом святості свою власну князівську владу.

Державно-політичне значення культу Бориса й Гліба полягало в осудженні князівських протистоянь, у бажанні скріпити державну єдність Русі на основі чіткого витримування феодальних взаємовідносин між князями: усі князі – брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші – підкорятися старшим. Це в цілому відповідало й візантійській концепції (можливо, якраз тому була отримана імператорська згода). Лише пізніше, наприкінці XI або на початку XII ст. культ згаданих князів був трансформований у військово-феодальний культ захисників землі Руської.

Певне зволікання з канонізацією простежується й щодо Антонія та Феодосія – настоятелів Києво-Печерського монастиря, які відображали своїми діями погляди різних угруповань ченців. “Вірогідно, слід відмовитися від крайнощів в оцінках чернецької братії як єдиного політичного колективу. При всьому пануючому характері монастирського уставу (а прийнятий Печерським монастирем студійський устав відрізнявся особливо суворими принципами) братія не була співдружністю однодумців. Вона складалася з окремих особистостей із характерними для них симпатіями й антипатіями, різним соціальним походженням, із певними національними рисами (присутність ченців-греків і варягів у монастирі незаперечна). Під чернечою рясою стукало людське серце, а під чернечою відстороненістю нерідко був захований темперамент політичного бійця, дотепного й яскравого публіциста. Києво-Печерський монастир не був bastіоном русофілів у морі грекофільських настроїв духівництва на Русі X–XI ст., як це нерідко намагаються подати в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявність програми виховання власних національних кадрів руської духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різні варіанти”¹⁶. Це можна відносити не лише до Печерського монастиря, а й до багатьох інших церковних осередків.

Якщо ж говорити про ремісників і купців, які здебільшого проживали в містах (одним із трьох основних шляхів містоутворення якраз і був торгівельно-ремісничий¹⁷), то вони внаслідок своєї діяльності контактували з різними верствами населення, отримували різноманітну інформацію й теж могли відчувати свою єдність на значних територіях, чого не можна сказати про сільське населення. Воно в ті часи становило основну масу люду і в демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва й для яких трудова діяльність була найважливішою функцією¹⁸. Замкнутий характер господарювання й відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали можливості відчувати свою єдність із “колегами” на значних просторах Східної Європи. Навряд, щоб смерд під Галичем щось знав про жителя поліської Чернігівщини, не говорячи вже про сільське населення Новгородщини чи Суздальщини. Їхні “світи” в ті часи були локальнішими та конкретнішими.

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, які фактично перебували в становищі рабів. Вони, як у стародавньому Римі, не належали до громадянського суспільства, не могли виконувати всередині його які-небудь функції, а просто були власністю конкретних господарів¹⁹.

Розглянувши основні категорії давньоруського люду, можна констатувати, що етнічне єднання відчували представники “верхніх” соціальних прошарків тих часів. Вони належали до виразників субкультури, яка отримала в різних дослідників назву офіційної, міської, дружинної, дружинно-міської, на противагу народній чи сільській. Перша з названих, тобто елітарна, унаслідок прогресивної стадії розвитку феодалізму, була передовою, більш інтегруючою. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень пізніших часів

(особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями й групами населення встановлюються набагато тісніші взаємозв'язки, а це, своєю чергою, сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні конкретного індивідуума до певної історичної людської спільності²⁰.

У цьому не було нічого незвичного – така ж ситуація фіксується і в інших європейських країнах тієї епохи. Зокрема, у середні віки під терміном “угорська нація” розумілося лише дворянство²¹. А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя Чарторийського, він із здивуванням дізнався, що Польща була країною кріпосництва, країною селян, які не відали про державу й знали тільки свого пана та князів²².

Слід спробувати з'ясувати (звичайно, приблизно) і те, яка ж частина населення Київської Русі відчувала свою єдність, була виразником так званої “давньоруської народності”. Насамперед, це міське населення, яке, за різними підрахунками, становило від 4 до майже 6% усього населення країни²³. Сюди ж слід додати населення прикордонних фортець (де основу становили дружинники), заміських монастирів, пунктів князівських і боярських адміністрацій (погостів), купецьких караван-сараїв. Гіпотетично набереться близько 10%. З іншого боку, навіть у XV–XVIII ст. “світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили плодами землі, і тільки ними”²⁴.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й не усвідомлювалася рядовим населенням, у першу чергу кількісно переважаючим сільським людом, дозволяє більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення після навали орд хана Батия в першій половині XIII ст., коли Київська Русь перестала існувати. Відстоювання твердження про міцні й усебічні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX–XIII ст., так і в пізніші часи, не дозволяє, на наш погляд, обґрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки й формування сучасних народів²⁵.

¹ Етнічні процеси у середньовічному світі // Укр. іст. журн. – 2001. – №3. – С.3–47.

² В Институте истории Академии наук СССР // Вопросы истории. – 1951. – №5. – С.137–139.

³ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). – М., 1950. – С.5.

⁴ Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С.42.

⁵ Брайчевський М.Ю. Конспект з історії України. – К., 1993. – С.37; Штыхай Г. Гісторыя Беларусі. – Мінск, 1994. – С.108; История России (IX–XX вв.). – М., 1999.

⁶ Брайчевський М.Ю. Русь – Україна, Русь – Росія. – К., 1995. – С.30.

⁷ Козлов В.И. Динамика численности народов. – М., 1969. – С.63, 68.

⁸ Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам. – М., 1988. – С.44.

⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.155–160.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.І. – Стлб. 302.

¹¹ Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы. О первоначальной конструкции “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время. – М., 1985. – С.60–61.

¹² Бегунов Ю.К. Памятник русской литературы XIII века “Слово о погибели Русской земли”. – М.; Л., 1965. – С.182–183.

¹³ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. – М., 1980. – С.252.

¹⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С.447.

¹⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С.14.

¹⁶ Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). – М., 1986. – С.41.

- ¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.233.
- ¹⁸ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.3, 192–198.
- ¹⁹ Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М., 1978. – С.176.
- ²⁰ Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С.214–215.
- ²¹ Фодор И. Понятие языка, культуры и этноса в изучении древней истории венгров // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. – Ижевск, 2003. – С.21.
- ²² Бродель Ф. Время мира. – М., 1992. – С.40.
- ²³ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.234; Сапунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С.59.
- ²⁴ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С.60.
- ²⁵ Моця О.П. Київська Русь: результати і перспективи досліджень // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.47–48.

The article reviews ethnic integration questions of different strata of the Kyivan Rus' epoch into so called Old Rus' nationality. It prejudices the statement of official soviet historiography about unconditional relations of all social groups on the territory of the greater part of eastern Europe at the end of 1st – first half of 2nd millennium A.D.

А.В.Блануца, Д.П.Ващук*

**ІНСТИТУТ “СТАРИНИ” Й “НОВИНИ” В ПРАВОВИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ
ДЖЕРЕЛАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(ДРУГА ПОЛОВИНА XV–XVI ст.)****

У статті розглянуто функціонування інститутів “старини” й “новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського другої половини XV–XVI ст. Проаналізовано списки уставних земських грамот та відзначено, що починаючи з третини XVI ст. в офіційних юридичних документах указані категорії не вживаються. З’ясовано процедуру зловживання шляхтою “стариною”: усі вигідні нововведення захищались і визначались як “старі звичаї”, а невигідні відкидались. Це яскраво підтверджує аналіз операцій з купівлі-продажу землі. Зокрема, обмеження продажу земельних угідь у достатуваний період уважалося виявом “старини”, яка існувала з давніх часів. Однак скасування такого обмеження, що стало “новиною” для суспільства, відразу перетворилося на “старину”, оскільки це відповідало інтересам шляхти.

Досліджуючи історію Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), учений неодноразово зустрічає в джерелах “хрестоматійний” вираз: “Старини не рухаєм, а новин не вводим”, який став своєрідним гаслом політики Вільна на анексованих територіях. Перше, що спадає на думку, – це збереження на конкретній території чогось у недоторканості, як правило, існуючих порядків, що, власне, і визначається як “старина”. Відповідно “новина” мала принципово відрізнитися від “старини”, оскільки її запровадження, наприклад, у вигляді законодавчих актів, могло призвести до суттєвих змін як у політико-правовому, так і в соціально-економічному житті окремих земель ВКЛ.

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ; Ващук Дмитро Петрович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** В основі статті – ідея доповіді, виголошеної на II Міжнародній науковій школі “DRERUPA – 2005” “Школи історіографії в країнах Східної Європи після 1991 р.: класичні джерела та нові методи аналізу (XVI–XVII ст.)” (Париж, 12–24 вересня 2005 р.).

Проте, чи відповідав задекларований “консерватизм” реаліям? З’ясувати це – мета статті. Об’єктом аналізу стали правові та економічні джерела (різноманітні законодавчі акти, вироки в судових справах, трансакційні угоди купівлі-продажу земельних володінь тощо).

Вияв “старини” в правовій практиці

В історіографії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. дієвість цієї норми практично не піддавалася сумніву. Наприклад, на думку М.Любавського, великі князі литовські в організації держави “мало проявляли творчої волі й розуму, посилаючись постійно на старину”¹. М.Грушевський у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” писав: “Консерватизм (“старини не рухаєм, а новин не вводим” – *Авт.*) узагалі став гаслом політики литовського правительства ... староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в. князівство Литовське, мусять бути в цілості задержані”. Єдина умова, яку висувала держава, – військова служба. Саме це, уважав учений, було причиною “дуже важних змін у суспільних відносинах”². Водночас, попри фактичну двозначність власних трактувань, М.Грушевський так і не піддав глибокому критичному аналізу той самий “консерватизм”.

Одним із перших українських учених, хто засумнівався в істинності цього твердження, був І.Крип’якевич. Він уважав, що “хоч литовські князі заявляли, що “новин не вводять”, проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам... Так литовські князі намагалися знищити в Україні стремління до створення самостійного державного життя”³.

У сучасній історіографії принцип “старини не рухаєм, а новин не вводим” став предметом спеціального дослідження М.Крома. Це, по суті, перша серйозна критична публікація з теми. Основне питання сформульоване таким чином: “Як могли відбуватися зміни в суспільстві, девізом якого було: “Мы старини не рухаєм, а новини не вводим?”⁴. Найцікавіше полягає в тому, стверджував історик, що “якраз у той час, коли влада найголосніше заявляла про свою прихильність до “старини”, у великому князівстві повним ходом ішли значні перетворення”⁵. Ми не аналізуватимемо статтю повністю, а тільки відзначимо, що висновок виглядає так – “Принцип непорушності старини зовсім не означав неприпустимості будь-яких змін і новин. Це був свого роду “імунітет”, але імунітет вибірковий: тільки шкідливі новації населення вважало “новинами” й відкидало, а будь-які пільги чи привілеї не вважались нововведеннями й вільно втілювались у життя”⁶.

Також в одній із публікацій предметом розгляду була рецепція норм “Руської правди” в правових пам’ятках Великого князівства Литовського. Досить цікаві результати дав порівняльний аналіз норм Новгородської, Жмудської, Київської та Волинської уставних грамот із “Руською правдою”: лише незначна частина норм акцентована в низці положень розглянутих обласних привілеїв. Це, передусім, стосується прав удів і дітей. Щоправда, у “Руській правді” вони тлумачаться значно ширше, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини та дітей злодія (але в “Руській правді” ця стаття застосовувалася до холопів з обмовкою для вільних людей, а в Київському привілеї – до представників шляхетського стану). По-третє, у забороні холопам бути свідками. Натомість, із іншого боку, система судочинства та статті “про татьбу” уставних земських грамот не мали нічого спільного із “Руською правдою”⁷.

На наш погляд, вона не мала істотного впливу на обласні привілеї Київщини, Волині, Жмуді й Новгородської землі. Відтак, абсолютизувати повну рецепцію староруської правової спадщини у Великому князівстві Литовському не зовсім коректно.

Такий висновок, у свою чергу, ставить під сумнів уявлення, що обласні привілеї виступали своєрідним гарантом збереження місцевої “старини”. Генетично артикули уставних грамот виступають радше як “новини”, проти яких так активно боролася місцева шляхта, подаючи водночас новообраним великим князям литовським прохання про підтвердження обласних привілеїв.

Наприклад, при пожалуванні Сигізмундом I Старим Київщині уставної грамоти в 1507 р. наприкінці документа читаємо: “ Мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по-тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта”⁸. Це при тому, що сам великий князь у цьому ж привілеї, у порівнянні з грамотою Олександра Ягеллончика⁹, додав на прохання київської шляхти декілька нових пільгових артикулів: “Такожъ просили нас князи и панове, и земляне киевские, ижбы им новины уводили врядники наши, воеводы киевские... и били нам чоломъ, абых имъ тые новины отложыли”¹⁰.

Виникає питання, як же тоді бути з непорушністю “старини”? Парадоксом тогочасної свідомості було те, що різноманітні “нові” норми в момент пожалування вже ставали “стариною”, навіть не пройшовши випробування часом і, відповідно до консервативної декларації, не підлягали модифікації. З іншого боку, запровадження місцевими урядниками яких-небудь нововведень, які були не до душі мешканцям регіону, відразу ставало предметом оскарження в суді – причому за свідченням джерел, останні часто вигравали справу.

Для прикладу розглянемо справу між мозирським намісником Андрієм Немировичем і “господарськими людьми”, міщанами Мозирської волості (8 грудня 1510 р.). Останні скаржилися великому князеві Сигізмундові I Старому на намісника, який “им кривды делал и новины уводил (курсив наш – Авт.), брал на них на каждую неделю по шести копъ грошей себе на страву и сено велел им на себе косити, и дрова возити, и сторожу от татар стеречи, и послы наши и гонцы стацею поднимати, и подводы под них давати...”. Андрій відповів, що “им тых кривд не делал, нижли дей вы сами со мною вмовили давати мне на каждую неделю по шести коп грошей на страву. А штося тычет иных пошлин, ино дей и первые наместники мозырские также з вас бирывали и службы и дачки есте потомуж служивали и даивали”¹¹.

Відзначимо, що, відповідно до уставної грамоти Київської землі 1507 р., залежні люди повинні були відбувати повинності на користь свого власника: “Ст. 27. А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити (на користь великого князя литовського – Авт.), толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть”¹². Оскільки позивачами виступили господарські люди, то мозирський намісник порушив цитовану статтю привілею й тому рішення Сигізмунда було більшою мірою на їхню користь. “И мы тому порозумевшы, – ідеться далі в справі, – иж тым людям нашим в том тяжкость ся великая деет, встановили есмо им в роком, чым мають его и иных наместников наших мозырских поднимати. Напервей мають ему в каждый год давати з места и з волости и с каждого дыму по полукопе грошей а по пол-бочце жита. А он мает с того сам живность мети из слугами своими, и послы наши и гонцы стацею поднимати, и подводы под них нанемшы давати и сторожу от татар стеречи... Также мещане наши и волостные люди мозырские больши того дачок, которые ж вышей того в томъ листе нашом вряжены, не мають ему никоторых давати. А што перед тым ему даивали ... не мають ему давати”¹³.

Таким чином, устанавлювалася щорічна платня – півкопи грошів і півбочки жита. Із цієї суми намісник повинен був разом зі своїми слугами відбувати господарські повинності.

Одна з норм Київської грамоти звільняла шляхетських підданих від участі в переслідуванні ворога: “Ст. 33. А в облаву церковным людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити”¹⁴. Порушення цієї пільги дало привід киянам 18 червня

⁸ Обласні привілеї або уставні земські грамоти до видання I Литовського статуту (вересень 1529 р.) були офіційними законодавчими актами, які регулювали внутрішнє життя окремих земель ВКЛ (Авт.).

1522 р. скаржитися Сигізмундові I Старому на київського воєводу Андрія Немировича, “ижбы ся им от тебе (воєводи – Авт.) кривды и тяжкости всякие делали и новины уводишь..., коли деи котории мещанин коня не маеть и ты (воєвода – Авт.) деи кажешь им з собою *на погоню ходити* (курсив наш – Авт.), а перед тым таковые пешие мещане в замок хожывали”. Резолюція господаря була такою: “Мы тебе в томъ очевисте рассказали тымъ обычаемъ: естли котории мещанин может мети коня, тот маеть с твоею милостью на погоню ездити, а хто бы не мог з достатчичи коня купити, тот маеть в замку быти”¹⁵. Тобто, у переслідуванні мусили брати участь ті особи, які були спроможні купити собі коня, інші – займались замковими роботами.

Київський привілей 8 грудня 1507 р. ¹⁶	Київський привілей 1 вересня 1529 р. ¹⁷
Ст. 15 А о подымщине, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> ^b (тут і далі курсив наш – Авт.)	Ст. 42. А подымъщины людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить.
Ст. 24 А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> .	Ст. 21. А церъковънымъ людемъ и князьким, и паньскимъ село от села подвод не давати.
Ст. 27 А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> ; наши двory нашими людми селити.	Ст. 24. А церъковнымъ людемъ и князскимъ, и паньскимъ езовъ не езити, и сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити, толко имъ знати своих господарей, хто кому служыть. Дворы наши нашими людми селити.
Ст. 30 А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по паньским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будутъ бобровницы гонивали <i>великого князя Витовтовы</i> , и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити.	Ст. 27 А бобровъ по церъковъным и по князскимъ, и по паньскимъ, и по боярским селом не гонити нашимъ бобровникомъ по нашимъ землям и водам.
Ст. 31 А которие люди церковные и князские, и панские, в Чернобыли недели стерегутъ, тымъ людемъ коней не паствити и дровъ не возити, толко имъ сморети недели свое, посла да гонца, <i>как будеть было за великого князя Витовта</i> .	Ст. 41. А што люди люди церъковъные и князские, и паньские, и боярские стерегивали недели в Чернобыли и подводы даивали воєводамъ и посломъ, и гоньцом нашимъ и татарскимъ, мы имъ и людемъ ихъ, з ласки наше, то вечно отпустили.
Ст. 34 А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Орде надобе с послы нашими ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, <i>как было за великого князя Витовта</i> (все виділено нами. – Авт.)	Ст. 30 А князем, паномъ и бояромъ с послы къ Орде не ходити, слугамъ ходити. Будеть ли потреба къ Орде с нихъ кого послати, мы маемъ того обослати, а он мает ехати в поселстве.

Таким чином, буквально сприйняття вказаної “аксіоми” – “старини не рухаєм, а новин не вводим” – не відповідає історичним реаліям. Більше того, навіть в офіційних правових документах із першої третини XVI ст. посилання на “старину” поступово зникають. Нижче наводимо тексти уставної грамоти Київщини двох редакцій, які ілюструють цей висновок.

Аналогічну тенденцію спостерігаємо й у випадку зі Жмудським обласним привілеєм. Він вартий особливої уваги через те, що до нашого часу збереглись

^b Посилання на “часи Витовта” є своєрідним синонімом виразу “старини не рухаєм” (Авт.).

як архетипна грамота, так і пізніші підтвердження^с. Порівняльний аналіз статей грамот яскраво засвідчив, що посилання на “старину”, так звані “часи

Привілей 1441 р. ¹⁸	Привілей 1492 р. ¹⁹	Привілей 1529 р. ²⁰
<p>A co zdawna dzierzeli przy daninie naszey, przy wielkim xi' zêciu litewskim Wito³dzie (тут і далі курсив наш – Авт.) sio³a y co innego, to im tak y po dawnemu dzierzec wolno nieporuszno.</p>	<p>Теж хочем их ласками и прязными нашими, и дарми находити, яко их панове княжата Витолтъ и отец наш Казимир в данью и в дарованью суть заховали. Теж подаванье, которым шляхтам и бояром князи Витолт, Швитрыкгал и Жыкгимонт, и теж отец наш даровали, хочем то ховати и держать</p>	<p>Которыи ж дворы и волости взяли есьмо в нашу моц и в подаванье наше и потомковъ наших... чыним и вставляем новую справу и платы наши и вряднички..., которыи ж державцы дворов наших и тивуны волостей жомоитских мають ся радити и справовати не иначе, одно водлуг воли наше и тое уставы выписаное.</p>
<p>Iako zdawna xi' zêciu naszemu wielkiemu krolu y dziadu naszemu wielkiemu xi' zêciu Wito³du s³uzyli, a teraz ani nam takoz s³uzyc, a niewoli im niekturey czynic nia mamy.</p>	<p>Теж которая шляхта была часу короля Владислава и князя Витолта, и тутеж отца нашого, тыи вси от того часу хочем мети и держати шляхта. А которыи люди с посполства поступовали, и службы часу короля Влодыслава и князя Витолта, и теж отца нашого, таки теж службы и нам мають поступовати.</p>	<p>А если бы в тыи роки летьнии зашла слыжба наша и земская, а подданыи наши где бы ся рушыли на слыжбы нашу, а з земли Жомоитское в тот час также бы ся рушыли.</p>
<p>A do tych, co przy dziadu naszym, przy wielkim xi' zêciu Wito³dzie, zamki dwory nasze we Zmoydzi byly, to nam po dawnemu odprawowac powinni béd¹ do tych dworow.</p>	<p>И теж на роботы замковыи не мають ходити, яко за князеи Витолта и Казимира.</p>	
<p>A zwierz im w lasach y ryby w ieziorach, w rzekach po dawnemu, iak przy wielkim xi' zêciu Wito³dzie by³o.</p>	<p>И теж звер усякий посполитыи в лесех, и рыбы в реках так, яко с стародавна ловили, того им и тепер допусчамы.</p>	
<p>A kturzy kunicznicy przy dziadu naszym, przy wielkim xi' zêciu Wito³dzie, kunice dawali, ci y teraz po dawnemu dawac kunicé nam powinni béd¹.</p>	<p>А которыи за дань давали куницы часу князя Витолта, тыи тепер мають давать, и платит тыи куницы.</p>	<p>... не отпускаючы стародавнего обычая, штос я дотычет куничного плату, которыи люди наши куничники дайвали на нас по шестинадцать грошей, мы в том им ласку нашу вчинили, отпустили есьмо им от тых куниц, по чотыры грошы...</p>

Вітовта”, зникають ближче до часу видання I Литовського статуту, тобто кінця першої третини XVI ст.

^с До таблиці ввійшли грамоти трьох редакцій: 1441 р., 1492 р. і 1529 р., що їх видали, відповідно, великі князі литовські Казимир, Олександр і Сигізмунд. Перший привілей складався з 13 статей, інші два – набагато ширші і їхній зміст децю відрізняється. Тому ми визначили лише ті норми, які частково збігаються з протографом (Авт.).

У І Литовському статуті теза “старини не рухаєм, а новин не вводим” теж відсутня. Щоправда, у вступній частині ще згадуються великі князі литовські Вітовт, Сигізмунд Кейстутович, Казимир і Олександр. Так, в артикулі 19 читаємо: “Теж хто бы которое именье або отчизну за короля Казимера во-в покои мел, а за Олександра ни хто ся о то не впоминал, тогда маеть во-в покои держати. А хто будеть искати земли, а ему король дасть, не маеть инога ничего, толко так, как ему дано а как на короля держано; и што бы хто отнял, как господар дал, того маеть искати. А естли бы хто в него тую землю отнял, а держал то за Витовта, за Жикгимонта и за Казимера, тот и тепер маеть то держати”²¹.

Проте домінуюче положення в суспільстві починає займати кодифіковане право, яке стало своєрідною “новиною”, повністю сприйнялося населенням ВКЛ і вже після запровадження І Литовського статуту знаходимо цьому підтвердження в джерелах. Наприклад, справа між Блажейном Жиховським та Яном Коволевичем була вирішена 4 жовтня 1529 р. Останній мав заплатити своїй сестрі, дружині Б.Биховського – Дороті, чверть вартості маєтку “водлуг нынешнего права нового” (І Литовського статуту – *Авт.*)²², що й було зроблене без будь-яких зауважень. 20 листопада 1530 р. Сигізмунд І Старий наказав луцькому старості Федорові Чорторійському розв’язати справу між Грицьком Синоютою, служебником князя Костянтина Острозького та волинським зем’янином Яцьком щодо маєтку Пруси: “Абы твоя милость (староста – *Авт.*) тому Яцьку казал перед собою стати и о том межи ними досмотрел и справедливость тому вчинил *водле нынешних прав наших от нас всему панству ново данных* (курсив наш – *Авт.*) так, пакбы им в том кривды не было, а нам бы они болши того не жаловали”²³. Подібні приклади можна наводити й надалі.

Таким чином, як показав аналіз джерел правового характеру, “старина” аж ніяк не була виявом “консерватизму” литовської політики. Ба більше, великокнязівська адміністрація поступово запроваджувала “нові закони”, які місцева шляхта й називала “стариною”. Тому поступове розширення шляхетських прав і, відповідно, домінування “нових” законів над “старими” призвело до того, що близько першої третини XVI ст. ці категорії практично не вживались в офіційній юридичній документації, оскільки за таких обставин теза “старини не рухаєм, а новин не вводим” виглядала б анахронізмом.

Купівля-продаж землі як один із виявів соціальної складової “старини”

Розглянемо, як категорії “старина” й “новина” впливали на соціальні відносини у ВКЛ, на прикладі чи не найбільш важливого аспекту – купівлі-продажу землі. Адже аналіз еволюції поняття “старина” в документах, пов’язаних із земельними операціями (контрактами купівлі-продажу), деякою мірою дозволить зрозуміти, як нововведення економічного характеру протягом певного часу перетворювалися на “старину”.

У достатутівий період у ВКЛ питання стосунків між великокнязівською владою та адміністрацією окремих земель, у тому числі й поземельні, регулювалися обласними привілеями, або уставними земськими грамотами^d. У цей період, до прийняття І Литовського статуту (вересень 1529 р.), як прояв категорії “старини” було санкціонування продажу вотчин, купівель та вічних тримань²⁴ великим князем литовським. Саме за його згоди відбувалися всі операції купівлі-продажу на території ВКЛ. Згідно з правом відчуження шляхетських маєтностей, для набуття “важності” (узаконення) таке відчуження вимагало попередньої згоди великого князя або його урядників²⁵. Наприклад, 28 серпня 1482 р. великий князь литовський Казимир дозволив панові Мартину Гашто-

^d На сьогодні дослідникам права ВКЛ відомі 12 грамот, наданих землям: Жмудській (1441 р. і 1492 р.), Бельському повіту (1501 р.), Волинській (1501 р. та 1509 р.), Вітебській (1503 р. та 1509 р.), Смоленській (1505 р.), Київській (1507 р. і 1529 р.), Полоцькій (1511 р.), Новогрудській (1440 р.) (Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.90–91).

вичу купити “земљи бортные и пашные, и сеножатные и озера, и езы... на Немне въ Ляховичохъ и нижеи Ляховичъ противъ Дубровъки, и далее по Немну”²⁶. 23 січня 1487 р. Казимир дав згоду на інший продаж, згідно з яким служебник пана Миколи Радзивілла – Андрій Іванович купив служебне село Войничі, зазначивши, що з того села виставлялася одна панцирна служба. Андрій Іванович висловив готовність служити з купленого села “трема панцьыри”, на що й отримав дозвіл від великого князя (“И мы ему тое сельцо призволили купить”)²⁷.

Ключовим моментом у відчуженні земельних володінь шляхти ВКЛ було так зване “право близькості”. На практиці це означало, що на купівлю тієї чи іншої шляхетської маєтності першочергове право мали близькі родичі або особи, пов’язані з продавцем родинними зв’язками. Приміром, у судовій справі від 18 лютого 1529 р. господарського боярина Ошмянської волості Буковина Марковича зі своєю сестрою Ганною Бартошовою про продаж останню матеріальної маєтки Старинки, перший скаржився на свою сестру, яка, не маючи на те права, продала вказану маєтність пані Сологубовій, апелюючи до права близькості: “А я мѣ такъ близкий (тут і далі підкреслення наше – Авт.), как и она к тому именью”. У результаті, справа вирішилася на користь Ганни Бартошової, бо її аргументи щодо права близькості були для суддів більш переконливі, адже вона “... иж и з близкою своєю, с Кропивною, тое именье держу и теж и листы судовые на то мам”²⁸. З іншого боку, згідно з правом близькості, шляхта не могла продавати вотчинну маєтність цілком, тим самим відчужуючи володіння від інших членів родини. Прикладом цього може слугувати судова справа від 15 травня 1529 р. між Юрієм Мацковичем Петровичем з господарською бояринею Томковою Барбарою. Так, Ю.Мацкович скаржився на Томкову Барбару та її сина Станіслава, що вони тримали у власності його вотчину в Кусенях, частину брата Криштофа, який помер, не знаючи “которымъ обычаемъ”. На це господарська бояриня повідомила суддям, що Криштоф Мацкович продав указану частину маєтності її чоловікові Томкові, а свої слова підтвердила купчим листом. У цьому листі також було записано, що під час укладання договору купівлі-продажу був присутній і сам Ю.Мацкович. На це позивач відповів: “И мене в лист купчый написати казал, а я то чынилъ з бою и з неволи”. Судді, вислухавши аргументи сторін, запитали, чи всю частину своєї вотчини продав К.Мацкович? Відповідь шляхтичів була позитивною, що й дало підстави винести вирок: “И мы, тому зрозумевшы, кгда жъ тотъ Крыштофъ отъчызну свою всю продалъ а от брата отдалилъ, а того у-в обычаю нет, ижбы шляхтич мел продати обель, а маючи братью або близкихъ можетъ третью часть продати або хотя всю отчызну заставити, а на вечность отчызны своее не можетъ продати и от брат(ь)и або отъ близкихъ отъдалити”²⁹. Згідно з правом близькості, Ю.Мацковичу було надано дозвіл викупити в Барбари Томкової та її сина вказану вотчину за суму, яку останні заплатили К.Мацковичу (“полътретьядъцать копъ грошей”)³⁰.

Саме третина шляхетських володінь була тією частиною, яку, згідно з правом близькості, дозволялося відчужувати шляхті ВКЛ. Яскравим прикладом цього може слугувати договір продажу (1503 р.) третьої частини вотчинного маєтку Несудовчина королівським служебником Костюшком, що характеризує право близькості. Так, продавець, оформляючи договір продажу вказаного володіння, зазначив, що продає лише третину вотчини, щоб зовсім не позбавити себе й своїх нащадків Несудовчиного маєтку (“nicz zgoła prawa tam dla siebie i potomkow szwuych nie zostawuiąc”)³¹.

Уперше дослідження, присвячене розгляду терміна “третина”, зробив польський історик-медієвіст Ю. Бардах. Він запровадив в історіографію термін “третина” (“trzesizna”) – частина, вільна для відчуження. Висвітленню цього питання він присвятив ґрунтовну статтю, в якій на широкій історіографічній та джерельній базі простежив функціонування права близькості й, зокрема, дію норми про “трегину”. Дослідник відзначив, що практика вільного відчуження третини шляхетських маєтностей із подальшою заставою двох третин усталилася у ВКЛ в останній чверті XV ст.³² “Джерела вказують, що така практика, – писав Ю.Бардах, – була насамперед результатом діяльності господарського су-

ду, який в межах своєї юрисдикції сприймав відчуження третини “дідицтва” як статтю права”³³.

Загалом сюжети, пов’язані з правом близькості, принагідно розглядали історики кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, П.Домбковський тлумачив дозвіл на продаж лише третини родових маєтків як спосіб убезпечення шляхетських родин від повної втрати своїх вотчинних помість³⁴. Відомий історик-литуаніст М.Владимирський-Буданов у фундаментальній розвідці “Заставное владение” торкнувся також і питання про “третину”. Він підкреслив, що “закон про право продажу маєтності лише в її третині, а також застави в дві третини є заміною старого права родового викупу”³⁵. Учений висловив також припущення, що “насправді закон про заборону продажу понад третини маєтності діяв так довго, що не міг не залишити після себе стійкої звички в населення”³⁶.

На нашу думку, таке припущення М.Владимирського-Буданова є помилковим у тому сенсі, що насправді стійкої звички в населення ВКЛ після 1566 р. продавати не більше третини володінь не існувало, принаймні, до такої міри, щоби договори купівлі-продажу в третину маєтності кількісно перевищували б подібні договори, в яких об’єктом купівлі чи продажу була б уся маєтність цілком³⁷.

Відзначимо, що норма про “третину”, як і багато інших, була санкціонована І Литовським статутом³⁸, а це означає, що вона широко практикувалася шляхтою ВКЛ і до 1529 р. На це вказують приклади продажу частин шляхетських маєтностей ще в ХV ст. М.Владимирський-Буданов із цього приводу писав, що норма про продаж третини помістя вперше зустрічається в І Литовському статуті, натомість на практиці реалізувалася лише заборона на продаж двох третин маєтності³⁹. Із цією тезою складно погодитися, оскільки згадки про право продажу третини шляхетської маєтності нерідко трапляються в джерелах і до прийняття І Литовського статуту. Наприклад, 13 травня 1494 р. київський зем’янин Кузьма Григорович скаржився на звягельського намісника Яцька Мезинця, що той володів островом Конячий його дядька Івана Ковилинського на незаконних правах. У відповідь Я.Мезинець повідомив великому князеві Олександрові про те, що купив згаданий острів у дядька Кузьми Григоровича за 6 кіп грошів, мотивуючи це тим, що “дядко можетъ отъ братаничовъ своихъ и отъ сестренцовъ третюю часть имения своего продати, кому бы хотел”. У своїй постанові Олександр підтвердив право Я.Мезинця на острів Конячий, не вгледівши в цьому нічого протизаконного. До того ж сам Кузьма Григорович зізнався, що острів за своїми розмірами не перевищував третини маєтності його дядька⁴⁰.

Подібні приклади зустрічаються й у першій третині ХVІ ст. Так, 3 жовтня 1517 р. берестейський зем’янин Юрій Збунинський звернувся з проханням до віленського воєводи пана Миколи Радзивілла підтвердити купівлю ним третьої частини Туминського маєтку у своєї тітки Олюхни Туминської. У даному документі були чітко визначені розміри третини маєтку, що й записано в стверджувальній частині акту: “Того имения Тумина третюю часть, два жеребии Ходкевича а Данила Ходкевича и братью их, и млынъ под дворомъ держати с всеми землями пашными и сеножатми и лесы, и з дубровами, и со вьсимъ с тым, как тая третяя часть Тумина в себе ся маєть...”⁴¹. 5 травня 1518 р. великий князь Сигізмунд І підтвердив купівлю пана Олександра Ходкевича в зем’янина Ігната Микитинича з дружиною Мариною третини маєтку в Овдові (“третьюю часть на вечность”) та запис на дві третини цього ж маєтку в 300 копах грошів⁴². 1 червня 1519 р. Сигізмунд І підтвердив ще одну купівлю, згідно з якою новогрудський воєвода пан Ян Збжезинський купив у королівського дворянина Яна Міхновича “trzecià czesc [dobr] zamienonskich”⁴³.

Цікавий документ, що підтверджує задекларовану авторами тезу, знаходимо в гродських актових книгах. Зокрема, в акті продажу від 8 квітня 1567 р. зем’янин Хелмського повіту Щасний Ванкович Луковський повідомив, що “первей сего продал был есми имения моего отчизного у повете Володимерском на имя Лазкова третюю часть на вечност брат и своєї кривной дворяном гсдря короля его млсти пну Семену а пану Павлу Григоревичомъ Оранским, а две ча-

сти того ж именья моего Лазкова и заставу в суме пнзеи ведле первшого статуту старого им же есми заставил. Которого ж именья моего Лазкова, от мене имъ проданого, оное третее части на вечност и двох частей заставных держали они у спокойномъ держаню большей сорока лет (тобто, як видно з документа, продаж був здійснений до 1527 р.), аж до сего часу, а кгда ж въ статуте новомъ описано ест, иж волно каждому шляхтичу имене все огуломъ продати якимъ хочачи...”⁴⁴ Далі Щасний Луковський дає згоду панам Семену й Павлу Оранським купити дві третини заставного маєтку Лазкова за 12 кіп грошів, посилаючись на норму статуту 1566 р. (“дал есми тому покои и ведле теперешнего статуту тоє имене свое отчизное на имя Лазково продал есми...”⁴⁵).

Таким чином, не підтримуючи гіпотези М.Владимирського-Буданова, ми солідарні з відомим литуаністом В.Пічетою, який, досліджуючи джерела І Литовського статуту, підкреслював, що до статуту не вводилися нові норми, а лише узагальнювалися, систематизувалися та узаконювалися ті, які вироблялися в процесі соціально-економічного й політичного життя населення всіх земель, що входили до складу ВКЛ⁴⁶. Інший представник радянської історіографії Д.Мишко спеціально не розглядав значення норми про “третину” – даючи лише загальну характеристику статуту, він писав, що в 3 розділі “головну увагу звернено на зміцнення прав землевласників, за якими зберігалось спадкове землеволодіння на “вечные времена”⁴⁷.

Практична реалізація права продажу третини родових маєтностей у період між статутами 1529 й 1566 рр. засвідчується низкою документальних джерел. Наведемо кілька прикладів. Так, 6 січня 1542 р. полоцький воевода, маршалок Ян Юрійович Глебович купив маєток Басине в братів Богуфаловичів. Спершу він оформив купчу на третину маєтку з Яковом Богуфаловичем, потім на другу третину – з Іваном Богуфаловичем, і на останню третину – з Василем Богуфаловичем. У результаті кожен із Богуфаловичів за свої продажі отримав від Яна Глебовича по 200 кіп грошів⁴⁸. 1 грудня 1555 р. Сигізмунд Август дав підтвердження на купівлю маршалка ВКЛ Остафія Богдановича Воловича у дворянина Степана Яновича Сапіги з дружиною Богданою частини фільварка під Гродном, над Марківським перевозом (“тую част свою в ономъ фолварьку у третью часть именей своихъ на вечность за дванадцать копъ грошей”⁴⁹). Ще один приклад, в якому яскраво відбивається положення І Литовського статуту про дозвіл продажу третини й застави інших двох третин маєтностей – 2 травня 1559 р. зем’яни Ковенського повіту Зофія Янівна Теличанка разом із чоловіком Михайлом Себастьяновичем Шембелем віддали в заставу Станіславові Миколайовичу Рокицькому дві третини маєтків Линькова й Линькова Малого в сумі 300 кіп грошів⁵⁰. Цього ж дня вони продали Рокицькому третю частину згаданих володінь за 20 кіп грошів⁵¹.

У II Литовському статуті 1566 р. було зняте обмеження на продаж третини шляхетської маєтності⁵². Відзначимо, що для традиційного суспільства це була своєрідна “новина”, яка перекреслювала усталену роками добру “старину”. Як же на практиці таку “новину” сприйняла шляхта ВКЛ? На це може дати відповідь аналіз джерел, в яких фіксувалася інформація про купівлю-продаж шляхетських володінь. Нагадаємо, що згідно з дотриманням “старини”, шляхта й надалі продавала б свої володіння частинами, що не перевищували б третини маєтності. Насправді маємо протилежну картину. Так, у Володимирському гродському суді (Волинське воеводство) протягом 1566–1570 рр. було зафіксовано 16 випадків, коли повітова шляхта продавала чи купувала свої володіння. Лише в одному випадку об’єктом купівлі-продажу була третина маєтку⁵³, що становить 0,06% від загальної кількості зазначених контрактів. У документації земських та гродських актових книг сусіднього Луцького повіту вдалося виявити 10 договорів, в яких об’єктом купівлі-продажу були третини шляхетських маєтностей⁵⁴. Загалом тут було зафіксовано 379 контрактів купівлі-продажу⁵⁵. У даному випадку договори купівлі-продажу з об’єктом у третину маєтності в процентному співвідношенні становлять лише 0,03%. Опрацювавши реєстри Руської (Волинської) метрики за 1569–1599 рр., було виявлено 20 договорів купівлі-продажу шляхетських володінь. Серед них у жодному

випадку не зустрічається контракт, де б шляхта купувала чи продавала третину маєтності⁵⁶.

Вельми промовистими є результати опрацювання документів книг записів та судових книг Литовської метрики. Так, за проміжок часу від 1566 р. й до кінця XVI ст. вдалося віднайти лише 11 контрактів купівлі-продажу (власне, це підтвердження великого князя на купівлю чи продаж), в одному з яких продавалася третина шляхетського маєтку⁵⁷. Це 0,09% від загальної кількості даних договорів. Загалом у період до запровадження статуту 1566 р. в документації Литовської метрики зафіксовано понад 450 підтверджень або дозволів на купівлю-продаж шляхетських володінь⁵⁸.

Отже, як видно з різних джерел, практика купівлі чи продажу третини шляхетських володінь зустрічається дуже рідко (від 0,03 до 0,09%). Тому здійснений нами аналіз джерел дає підстави стверджувати, що норма про “третину”, яка протягом XV–XVI ст. закріпилася як “старовина”, відразу після її скасування (таке скасування мало означати для шляхти “новину”) втратила силу як в юридичному полі, так і на рівні традиції. Такі нововведення не сприймалися шляхтою ВКЛ як “новина” ще й тому, що на вимогу й під тиском саме шляхти в положеннях II Литовського статуту було санкціоновано вільний продаж земельних володінь. Тому така “новина” дуже швидко стала для шляхти доброю “стариною”, адже подібні зміни в правовому полі поземельних відносин були вигідні основним гравцям у цій сфері.

Позитивне сприйняття шляхтою “новини” про вільний продаж своїх володінь яскраво підтверджується документально. Так, виразний наголос на дозволі продавати не лише третину родового маєтку робиться в угоді продажу від 9 квітня 1571 р., згідно з якою княжна Катерина Ружинська продала Роговицький маєток шляхтичеві Іванові Воритському за 600 кіп грошів (“ижъ волно каждому зъ станов шляхетских не толко третю част имени своего, але и все з зоймом кому хочечи от детей и потомков и близких своих отдаючи на вечност продати, записати...”⁵⁹). Подібний акцент на право продажу не лише третини маєтку зробив шляхтич Федір Копоть під час оформлення продажу (10 червня 1568 р.) свого Опольського маєтку в Берестейському повіті мстиславському воеводі Юрієві Остику. Зокрема, Ф.Копоть зазначив, що згідно з ухвалою на Берестейському сеймі 1566 р., було постановлено “иж каждому волно жменями своїми водлугъ воли своее шафовати и буд все огуломъ, або и по части, не менуючи двема ани третюю часть, яко перед тымъ бывало, кому хочаючи отдати продати, даровати...”⁶⁰

Таким чином, у випадку зі зняттям обмеження на продаж шляхетських маєтностей категорія “новини” не спрацювала, бо саме для шляхти така “новина” була вигідною. Інша ситуація склалася з правом близькості, коли в положеннях II Литовського статуту воно поширювалося лише на договори застави “под страченъем” або “на упад”. Звернемо увагу, що лише в умовах укладання договору застави “под страченъем” або “на упад”⁶¹, коли й родичі шляхтича, що заставив своє помістя, не змогли заплатити викуп, шляхтич, який тримав заставу, перетворювався на повноправного власника (розд. VII, арт. 18)⁶². Із цього приводу М.Владимирський-Буданов висловив думку, що після 1529 р. право родового викупу зникає⁶³. Зауважимо, що таке твердження слабко аргументоване, оскільки в джерелах знаходимо протилежні факти. Наприклад, 7 липня 1556 р. Сигізмунд Август дав підтвердження маршалкові ВКЛ Остафіїві Воловичу на третину дарованих шляхтичем Станіславом Чижем маєтків Городеї, Мошевичів, данників у Здитові (Новгородський повіт) та Берестовиці, Горниці (Городенський повіт), а також на дві третини купівлі цих самих маєтків від 8 січня 1556 р. за 2000 кіп грошів. Такий дозвіл на продаж понад третини родових маєтків Сигізмунд Август дав, виходячи з того, що Станіслав Чиж був зем’янином Корони Польської й не мав осілості у ВКЛ. Згадані ж маєтки він успадкував після смерті свого стричного брата Адама Чижа. Остафій Волович на цей час уже був одружений із удовою Адама Чижа – Федорою, тож і скористався правом родового викупу маєтностей. У результаті Станіслав Чиж “третюю часть пану Остафью далъ, даровалъ и навечность записалъ, со всимъ яко

ся тая третья часть в себе маеть. А две части тых же именей вышешмененых и подворей, и дворищъ спустиль и продалъ пану Остафю Воловичу”⁶⁴. Джерельні підтвердження про функціонування права родового викупу (права близькості) після 1529 й 1566 рр. подає також Н.Старченко. На основі актових матеріалів Володимирського повіту Волинського воеводства дослідниця простежила особливості функціонування права близькості після скасування обмежень на продаж третини шляхетських маєтностей, підрахувавши, що в майже 48% випадків укладання угод купівлі-продажу покупцями виступали особи, які не були пов’язані родинними зв’язками з продавцями⁶⁵, а, відповідно, 52% – належали до однієї родини. Щодо цього маємо дані по Луцькому повіту, де частка контрактів купівлі-продажу, в яких покупцями були особи, не пов’язані родинними зв’язками з продавцями, була значно вищою й становила понад 80%⁶⁶. Тож можна стверджувати, що після 1566 р. й до кінця XVI ст. відбувалося поступове нарощення товарних тенденцій на локальному земельному ринку. Водночас неабиякий вплив на шляхетський загал справляло право близькості.

Таким чином, джерельні підтвердження дії права родового викупу, як складової права близькості, після його суттєвого обмеження нормами II Литовського статуту, дають підстави стверджувати, що не вигідні для шляхти ВКЛ “новини” нею не сприймалися. Натомість продовжувала застосовуватись на практиці вигідна “старина”, у даному випадку функціонування права родового викупу шляхетських маєтностей. За свідченням джерел, навіть після скасування норми про право першочергового продажу маєтностей найближчим родичам, відсоток контрактів купівлі-продажу, здійснених між родичами, був доволі суттєвим.

Насамкінець залишається лише констатувати, що, на наш погляд, у сучасній історіографії існує необхідність глибокого аналізу вказаних категорій, виявлення їхнього впливу на свідомість населення ВКЛ та державні інституції. А це, у свою чергу, дозволить зовсім по-іншому побачити суспільство, в якому проведення реформ гарантувало збереження “старих” порядків.

¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.295.

² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – К., 1998. – С.5.

³ Крип’якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С.114.

⁴ Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. III. – К., 1994. – С.68.

⁵ Там же. – С.71.

⁶ Там же. – С.76.

⁷ Ващук Д. Рецепція норм “Руської Правди” в пам’ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. I. – С.136–142.

⁸ *Lietuvos Metrika (1499–1514)* (далі – LM). – Uf rađumø knyga 8 (далі – UK). – Vilnius, 1995. – P.240–242.

⁹ Із приводу реконструкції протографу Київського привілею див.: Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // *Український історичний журнал*. – 2004. – №1. – С.90–101.

¹⁰ LM. – UK 8. – P.241.

¹¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. – Вып. I (1390–1529 гг.). – М., 1899. – С.144–145.

¹² LM. – UK 8. – P.241.

¹³ Акты Литовско-русского государства... – С.145.

¹⁴ LM. – UK 8. – P.241.

¹⁵ LM (1440–1523). – UK 10. – Vilnius, 1997. – P.97.

- ¹⁶ LM. – UK 8. – P.240–242.
- ¹⁷ LM (1387–1546). – UK 25. – Vilnius, 1998. – P.187–191.
- ¹⁸ *Jablonskis K.* Archyvines smulkmenos // Praeitis.– Kaunas, 1933. – Т.ІІ. – P.423–427.
- ¹⁹ LM (1528–1528). – UK 15. – Vilnius, 2002. – P.181–183.
- ²⁰ *Valikonytė I., Lazutka S.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai P emaitijos pemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė – Vilnius, 1998. – P.17–53.
- ²¹ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarūiø, lotynø ir senąja lenkø kalbomis. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991. – P.80–82.
- ²² LM (1528–1547). – 6-oji Teismø bylø knyga. – Vilnius, 1995. – P.104.
- ²³ Arhiwum ksiąyat Sanguszków w Sù awucie, wydane przez Bronisù awa Gorczaka, konserwatora tegoù archiwum. – Т.ІІІ (1432–1534) – Lwów, 1890. – S.366.
- ²⁴ М.Довнар-Запольський відзначав, що тип повного вотчинного права, який, безсумнівно, існував як у Литві, так і в давній Русі, поступився місцем умовному та обмеженому. Вище господарське право поглинуло право приватних осіб, і останнє своєрідно відродилося в земському праві. Історик також поділяв форми службового землеволодіння у ВКЛ на дві групи: 1) термінові й безтермінові тримання; 2) вічні тримання, вотчини й купівлі. Див: *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.591–592.
- ²⁵ *Bardach J.* Trzecizna – czæuà swobodna w litewskim prawie majàtkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznañ, 1988. – S.133–134.
- ²⁶ LM (1479–1491). – UK 4. – Vilnius, 2004. – P.110.
- ²⁷ Ibid. – P.125–126.
- ²⁸ LM (1528–1547). – 6-oji Teismø bylø knyga. – Vilnius, 1995. – P.71.
- ²⁹ Ibid. – P.90–91.
- ³⁰ Ibid. – P.91.
- ³¹ LM (1380–1584). – UK 1. – Vilnius, 1998. – P.30.
- ³² *Bardach J.* Trzecizna – czæuà swobodna w litewskim prawie majàtkowym... – S.125.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ *Dàbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916. – S.87–91.
- ³⁵ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. – Ч.8. – Т.ІІ. – К., 1911. – С.11.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Тут варто відзначити, що, дійсно, рецепція норми про “третину” у ВКЛ мала місце до кінця XVI ст. Детально про це див: *Блануца А.* Норма про “trzeciznu” в Першому Литовському Статуті та її рецепція до кінця XVI століття // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsniø rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavièienė. – Vilnius, 2005. – P.99–106. Однак тут не слід накладати поняття “рецепція норми” на поняття “старина”, бо у випадку “старини” дозвіл на продаж усієї маєтності цілком, унормований II Литовським статутом (1566 р.), не мав би застосування на практиці, чого насправді не сталося.
- ³⁸ Сигізмунд I Старий у спеціальному зверненні до всіх жителів ВКЛ призначив дату (29 вересня 1529 р.), коли запроваджувався I Литовський статут (LM. – UK 15. – P.123–124).
- ³⁹ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение... – С.10.
- ⁴⁰ Акты Литовской Метрики, собранные Ф.Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.І. – Вып.1 (1413–1498). – С.45.
- ⁴¹ LM (1511–1518). – UK 9. – Vilnius, 2002. – P.368.
- ⁴² LM. – UK 10. – P.34–35.
- ⁴³ LM. – UK 1. – P.75.
- ⁴⁴ Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995. – С.44.
- ⁴⁵ Там само. – С.45.
- ⁴⁶ *Пичета В.И.* Литовский статут 1529 г. и его источники // Учёные записки Института славяноведения Академии наук СССР. – Т.V. – М., 1952. – С.256.
- ⁴⁷ *Мишко Д.І.* Перший Литовський Статут і його історичне значення // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вып.4. – С.17–18.

- ⁴⁸ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). – Кніга запісаў 28. – Менск, 2000. – С.127.
- ⁴⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). – Кніга запісаў 43. – Мінск, 2003. – С. 51.
- ⁵⁰ Там жа. – С.105–106.
- ⁵¹ Там жа. – С.107–108.
- ⁵² Обмеження на продаж третини шляхетських володінь було зняте на Берестейському сеймі 1 липня 1566 р. До цього великокнязівську владу змусила шляхта, що неодноразово вимагала зняти такі обмеження. Див: *Блануца А.* Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.130–131.
- ⁵³ Підраховано за: Володимирський городський суд. Подокументні описи актових книг. – Вип. 1. Справи 1–5 (1566–1570). – К., 2002.
- ⁵⁴ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф.25. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31–32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459–460; Ф.26. – Спр. 1–13, 62.
- ⁵⁵ Детальніше про динаміку укладання контрактів купівлі-продажу в Луцькому повіті Волинського воеводства другої половини XVI ст. див.: *Блануца А.* Частота укладення земельних контрактів між волинською шляхтою (за матеріалами Луцьких актових книг 1566–1599 рр.) // Український історичний збірник. – 2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.85–102.
- ⁵⁶ Підраховано за: Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. – К., 2002. – С.227–495.
- ⁵⁷ Угоди-транзакції з об'єктом продажу третини маєтку виявлено лише в 2-х книгах записів: LM (1566–1574). – UK 51. – Vilnius, 2000; LM (1569–1570). – UK 52. – Vilnius, 2004.
- ⁵⁸ Підраховано за матеріалами книг записів №1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 25, 28, 43, 44, 51, 52 і судових книг №4, 6, 8, 10, 11 ЛМ.
- ⁵⁹ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.П. – Спр.222245. – Арк.49 зв.
- ⁶⁰ LM (1566–1574). – UK 51. – Vilnius, 2000. – P.148–149.
- ⁶¹ Тобто, втрата права на викуп.
- ⁶² Статут Великого князства Литовського 1566 года // *Временник Императорского московского общества истории и древностей российских.* Книга 23. – Москва, 1855.
- ⁶³ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение... – С.10.
- ⁶⁴ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560)... – С.71.
- ⁶⁵ *Старченко Н.* Хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст.? // V конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Частина 1. – Чернівці, 2003. – С.161.
- ⁶⁶ Див.: *Блануца А.* Обіг земельних володінь волинської шляхти в другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566–1599 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С.132–133.

The article reviews functioning of institutes of “old customs” and “novelty” in legal and economic sources of Grand Lithuanian Duchy of the second half of XV–XVI cc. It analyses lists of by-law documents and marks that beginning from the third part of XVI century mentioned categories were not used in legal documents. The procedure of “old customs” misuse by gentry is cleared up: all beneficial innovations were protected and labeled as “old customs”, and unfavourable ones were rejected. This is vividly confirmed by analysis of operations with land purchase-selling. Moreover, limitation of selling of estates in before statute period was considered as a manifestation of “old customs” that existed from old times. But canceling of such restriction that became “novelty” for society, immediately turned into “old custom”, because it suited the interests of gentry.

С.Ф.Плецький*

ПАСПОРТНА СИСТЕМА НОВОЇ СІЧІ (1734–1775 рр.)

У статті йдеться про запровадження в Новій Січі паспортної системи для нагляду за населенням, яка була важливим елементом контролю за прикордонним режимом на її території.

Загальна система нагляду за населенням за допомогою паспортів була важливим елементом в устрої Нової Січі й відіграла значну роль у житті запорозького товариства. Вона стала важливим інструментом контролю за прикордонним режимом на його територіях. Значною була її роль і в регулюванні відносин Запорожжя з Кримом, Туреччиною, Польщею. Паспортний режим впливав на січове господарство, зв'язки козаків із Гетьманщиною. Та, незважаючи на таке значення паспортної системи Нової Січі, її дослідженню майже не приділялось уваги. Саме через це відсутні праці, в яких вона висвітлювалася б як окреме явище. Навіть у фундаментальних дослідженнях, присвячених Новій Січі, нема окремих розділів, в яких би розглядалася ця система. Лише в деяких авторів можна зустріти поодинокі згадки про побутування паспортів на Запорожжі¹. На жаль, серед них іноді зустрічаються й помилкові твердження. Так, у Д.Яворницького наводиться інформація про отримання чумаками паспортів у Микитиному. При цьому він помилково стверджує, що ці документи видавалися не урядовим, а запорозьким перекладачем².

Розрізнені згадки про побутування на Новій Січі паспортів не дають повного уявлення про їхню систему. Тому актуальними видаються дослідження останньої, виявлення основних тенденцій в її формуванні, розвитку та функціонуванні. Потребують більш глибокого розгляду порядок видачі запорозьких паспортів, уточнення змісту цих документів тощо. Розгляд зазначених питань і є головним завданням даної розвідки.

Тривалий час паспорти як елемент системи нагляду за населенням та його пересуванням не були характерним явищем для Запорозької Січі. Адже формування всіх її інституцій у першу чергу детермінувалося потребами січового товариства. А запорозька громада будувалася на таких основах, що не було потреби в цих засобах нагляду. Січове козацтво, як заснована на добровільних засадах спільнота, протягом усієї своєї історії не потребувало документів, що засвідчували б особу пред'явника. Вільний вступ до Запорозького Війська й вихід із нього робили непотрібним будь-який контроль січової адміністрації за пересуваннями козаків. Крім того, запорозька громада, яка поповнювалася за рахунок припливу населення ззовні, не була зацікавлена і в контролі за міграцією на Січ.

Державні впливи, що мали на меті запровадження у регіоні паспортної системи, були мінімальними. Внаслідок його віддаленості від центру органи влади Литовсько-Польської держави були позбавлені будь-якої реальної можливості контролю за козаками. Навіть ефективно контролювати рух із Запорожжя на волость та навпаки державна адміністрація Речі Посполитої не могла. Лише після побудови фортеці Кодак та придушення повстань 30-х років XVII ст. польська влада зробила спробу запровадити систематичний контроль за пересуванням козаків. Відповідно до ординації 1638 р. жоден із них не міг без паспорта, виданого комісаром, вирушати на Запорожжя. Впіймані кодацькою залогою такі козаки підлягали смертній карі³. Але можливості уряду Речі Посполитої щодо нагляду за переселенням останніх були обмежені. Адже залогом Кодака

* Плецький Сергій Федорович – член Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького.

не могла контролювати весь степовий простір. Тому в регіон без будь-яких документів проникала велика кількість козаків. Так, Б.Хмельницький, який наприкінці 1647 р. без дозволу вирушив на Запорожжя, знайшов там чимало “своєвольців”, котрі постійно мешкали у тих місцях⁴.

Становлення запорозької паспортної системи, вірогідно, почалося в часи Кримського Коша. З Олешківською Січчю пов’язані факти систематичного (за допомогою письмових документів) контролю за пересуваннями козаків і рухом подорожніх Запорозькими вольностями.

Потреба в регулюванні транзитної торгівлі зумовила те, що на Олешківській Січі пересування купців почали здійснюватися лише за письмовими документами від запорозької адміністрації. У 1715 р. гетьман І.Скоропадський скаржився, що січовики переправляють через Кизикерменський перевіз лише тих купців, які мали записки кошового отамана з його дозволом⁵. Слід зазначити, що така практика, крім певних фіскальних інтересів, могла слугувати й для подолання ізоляції, в якій опинилися запорожці на Олешківській Січі. Адже російський уряд забороняв українцям будь-які контакти з опальними козаками.

На останній Кошем був запроваджений також контроль за переміщенням січовиків через запорозько-польський кордон за допомогою паспортів. В умовах російської блокади Січі зросло значення Польщі, яка стала важливим чинником у її торгівлі. Головними проблемами, що ускладнювали запорозько-польські відносини, були гайдамацтво та сваволя адміністраторів Речі Посполитої стосовно козаків, котрі легально прибували на Правобережжя. З метою унормування цих стосунків Кіш запропонував польській стороні регулювати рух через кордон за допомогою паспортів. 1714 р. кошовий отаман Василь Йосипович у листі до регіментаря коронних військ писав: “...Хто без письма нашего появится, там задержите до вывода, ... а од вашей стороны, когда люде идут, нехай атестацию маот”⁶. “Письма” й “атестації”, навіть якщо вони писалися в довільній формі, містили в собі дозвіл певній особі пересуватися за конкретним маршрутом і перебувати у визначеній місцевості. А саме це було однією з головних функцій тодішніх паспортів. У подальшому практика отримання запорожцями таких документів для поїздок до Польщі усталилася. Звичайно, в цих листах Кіш називав ім’я козака, якому видавався паспорт, зазначалися його належність до певного куреня та мета подорожі. Вказувалися й засоби пересування: “пеший идет”, “возом одним и конем”⁷.

Становище докорінно змінилося після переходу запорожців під владу Російської імперії в 1734 р. В Росії існувала система жорсткого державного контролю за населенням за допомогою паспортів. Пересування не тільки селян та міщан, а й дворян без письмового дозволу адміністрації було заборонене. Випадок із запорожцем, який відбув десятирічне заслання у Сибіру за таємний перехід через кордон, промовисто характеризує російську паспортну систему. Козаку було надано паспорт до Глухова. В цьому документі, крім загальноприйнятої інформації про пред’явника і мету подорожі, зазначалося, що ніхто не може приймати його інакше, ніж тільки на ночівлю. Це робило неможливими самовільні затримки козака у дорозі та гарантувало виконання ним наказу. Крім того, Генеральна військова канцелярія, куди мав з’явитися колишній засланець, повинна була інформувати російську адміністрацію про його прибуття. І лише після цього козакові було дозволено оселитися в Україні. Додатково з Колегії іноземних справ було надіслано заборону випускати його за кордон⁸.

Слід також нагадати, що для Росії була характерною практика зловживань посадовців у всіх сферах і на всіх рівнях. Хабарництво було таким поширеним явищем, що Катерина I в 1726 р. навіть скасувала жалування приказним та наказала їм “довольствоваться” “по прежнему обыкновению от челобитчиков”⁹. Природно, що зловживання були поширені й у російській паспортній системі. Дуже часто видача відповідних документів супроводжувалася здир-

ництвом, хабарництвом, тяганиною. Царський уряд змушений був неодноразово видавати укази, спрямовані проти зловживань під час надання останніх¹⁰.

Така паспортна система насаджувалася Росією і в Гетьманщині. Своїм підлеглим документи для поїздок видавали полкові, сотенні канцелярії (правління), магістрати, різні відомства. Так, у XVIII ст. адміністрація Київської академії оформляла паспорти своїм студентам, які їхали додому на час канікул¹¹.

Слід зазначити, що паспортна система Гетьманщини була досить жорсткою. Навіть генеральна й полкова старшина обмежувалася в своїх пересуваннях. 1734 р. видано указ, згідно з яким вона повинна була брати документи для поїздок у правлінні гетьманського уряду. Ці обмеження мотивувалися необхідністю протидіяти безконтрольності та зловживанням, які шкодили службі й котрих приписувалася старшина при отриманні паспортів в українських органах управління¹². Крім того, у Гетьманщині діяли імперські урядові органи влади, які теж могли видавати ці документи її мешканцям. Посилення російського впливу в останній позначилося і на паспортній системі. Надання документів купцям для поїздок за кордон поступово зосередилася у руках царської адміністрації. Російські урядовці та військові на прикордонних заставах не визнавали паспортів, виданих українськими магістратами і полковими канцеляріями. Це призвело до того, що купці змушені були звертатися за потрібними документами до канцелярій місцевого російського комендантського правління й оминати українські органи¹³. Після відновлення в Україні гетьманської влади ситуація змінилася. Гетьман почав відігравати важливу роль в паспортній системі. У 1750 р. К.Розумовський заборонив давати без його дозволу будь-кому паспорти для поїздок у Москву та Петербург. А в 1751 р. ще більше посилювалася його роль під час видачі останніх. Лише за дозволом гетьмана ці документи мали отримувати генеральна і полкова старшина, полковники, бунчукові товариші, сотники й їхні діти¹⁴.

У паспортній системі Гетьманщини теж існували недоліки. У деяких козацьких сотенних правліннях під час надання відповідних документів також практикувалися тяганина та хабарі. Крім того, в регіоні імперські органи влади продовжували діяти і після скасування гетьманства. Їхня роль у паспортній системі ще більше посилювалася¹⁵. Це спричинилося до встановлення контролю царської адміністрації над населенням Гетьманщини, розривало органічний зв'язок українського народу з його владою, що підривало автономію останньої¹⁶. Водночас це сприяло втягненню України в процеси централізації та уніфікації, що відбувалися у Російській імперії¹⁷.

Після переходу січовиків під її владу російську паспортну систему накиннули і їм. Запорожжя з традиційним для нього вільним пересуванням населення не вписувалося в імперський державний організм із його жорстким паспортним режимом. Тим більше, що у Гетьманщині, з якою найбільше були зв'язані січовики, вже існувала своя відповідна система. Порівняно з іншими Січами Нова Січ найбільше залежала від царського уряду. Тому запорожцям доводилося пристосовуватися до існуючих умов. Крім того, в руках імперської адміністрації існувала мережа форпостів і застав на кордоні Гетьманщини із Запорожжям. Це був досить ефективний механізм регулювання основних потоків пересування населення, який міг примусити січовиків прийняти паспортні правила.

Основну роль у функціонуванні паспортів на Запорожжі відігравали січові адміністративні органи, особливо Кіш, який контактував із російським урядом із приводу всіх питань, пов'язаних із цією проблемою. Він отримував його вимоги щодо паспортної системи в регіоні, узгоджував її з імперськими структурами. Кіш же запроваджував на Запорожжі й паспортний режим, визначав повноваження січових адміністративних органів у цій сфері. Він випишував козакам документи для поїздок за кордон. Наступною ланкою в паспортній системі

на Січі були паланки. Їхні полковники видавали запорожцям відповідні документи, контролювали паспортний режим у своїх відомствах. Певну роль у нагляді за пересуванням козаків Запорозькими вольностями відігравали курінні отамани та старшини сторожових команд.

Основним документом запорізької паспортної системи став так званий “паспорт”. Назва його не була усталена, і в січових документах зустрічалися різні назви: “білет”¹⁸, “паспорт кошовський”¹⁹, “войскової пашпорт”²⁰, “паспорт полковничій”²¹, “письмові свідетельства”²², “письмові види”²³, “приписания ку-реня”²⁴.

Обсяг інформації, який наводився у відповідних запорозьких документах, визначався царською адміністрацією. 1745 р. із Сенату київському губернатору було наказано вимагати від січовиків писати паспорти “обстоятельно”, вказувати, хто буде їхати чи йти в “Малу Росію”, зазначати імена подорожуючих. Ставилася вимога оформляти останні без підчисток та виправлень²⁵. У 1751 р. гетьман К.Розумовський наказав січовій старшині вказувати в цих документах термін, на який вони видавалися, і мету поїздки²⁶.

Запорозькі паспорти склалися за певною формою, що мало чим відрізнялася від формуляру аналогічних урядових документів. На початку їх наводився титул монарха, “по указу” якого надавався документ.

В основних протоколах цих паспортів обов’язково наводилися імена мешканців Запорозьких вольностей, яким він був виданий. Якщо документ надавався козаку, то вказувався курінь, до якого він належав. При отриманні паспорта іншими мешканцями Запорожжя міг вказуватися їх соціальний стан. Так, у документі, виданому Левку Понеділковому, було зазначено, що він “служитель” “жителя кодацького” Івана Полтавця²⁷. Коли ж в одній справі їхали одночасно кілька козаків, то паспорт отримував один із них, але імена інших теж вписувалися в документ. Так, у паспорті, виданому січовику Мамаю, його брат був записаний як молодик²⁸. В іншому випадку у документі жонатого козака було вказано ім’я його дружини, яка з ним їхала²⁹.

У запорозьких паспортах вказувалися мета поїздки (для чого, в яких справах) та місцевість, куди вирушав січовик³⁰. Ця мета не завжди описувалася докладно. У деяких випадках лише зазначалося “по надобності” чи “для исправления потребности своей”³¹. Називалися у документах і транспортні засоби, на яких пересувалися запорожці, – “верхи одноконно”, “при одному возі з трьома кіньми” тощо, а також термін, на який надавалися паспорти³².

У кінці документа січовика висловлювалося прохання “чинити йому вільний пропуск”. У зв’язку з посиленням карантинних заходів, пов’язаних із частими епідеміями чуми, у паспортах зазначалося, що козак не був у Криму, або писали, що “благополучно от опасной болезни”³³. Крім того, вказувалася дата видачі документа, ставилися підпис посадовця та печатка, які засвідчували паспорт.

Деяко відмінним був зміст документа, виданого Кошем на “сидіння зимівником”. У ньому замість мети подорожі називалася місцевість, де розташовувався останній, а також висловлювалася заборона чинити цим козакам “препони й образи”³⁴.

Оформлення паспортів для поїздок поза Запорозькі вольності здійснювала січова адміністрація. Кошовий отаман мав право видавати відповідні документи в Гетьманщину та в сусідні країни: Польщу (українські землі в складі Речі Посполитої) й Кримське ханство. Військовий суддя, коли заступав кошового отамана, теж міг надавати паспорти³⁵.

Право виписувати документи для поїздок за кордон та в Гетьманщину мали й паланкові полковники. Козакам з окраїн Січі було дуже незручно їздити в Кіш за дозволом, а потім знову долати цей шлях у зворотному напрямку. Зручніше було брати паспорти у своїх паланках. У Гетьманщину їхали запо-

рожці з документами від полковників Кодацької й Самарської паланок³⁶, паспорти в Польщу виписували полковники Інгульської та Бугогардової паланок³⁷.

Січовикам, які брали паспорти для поїздок за межі Запорозжя, вони видавалися за порукою³⁸. Поручитель у разі неповернення козака ніс за нього повну відповідальність. Наприклад, якщо зниклий запорожець мав фінансові зобов'язання, то поручитель повинен був заплатити всі його борги. Уникнути цього він міг, лише знайшовши втікача й доставивши його в Січ³⁹.

Дозвіл козакам для поїздок по Запорозжю давали курінні отамани. Він, вірогідно, надавався у письмовій формі. Адже ордером Коша паланковим полковникам наказувалося розшукувати в себе січовиків без “преписаний куреня”, котрі самовільно там перебували та уникали військових обов'язків⁴⁰. І якби “преписание” давалося в усній формі, то пошук таких козаків паланковими полковниками був би просто неможливий. Адже будь-хто міг заявити, що перебуває поза Січчю за усним дозволом курінного отамана. Перевірка ж таких заяв, зважаючи на значні відстані між Кошем та паланками й ураховуючи кількість таких козаків, була б надзвичайно утрудненою. Крім того, курінь, вірогідно, у межах своїх повноважень щодо січовиків запровадив і облік паспортів, отриманих приписаними до нього запорожцями⁴¹.

“Білеті” для поїздок по Січі козакам могли видавати й командири сторожових постів чи військових команд⁴². Під час Коліївщини кілька паспортів для проїзду з Польщі на Запорозжя козакам видав М.Залізняк. Вірогідно, що не досить розуміючи ситуацію та зважаючи останнього командиром запорозького підрозділу, російський офіцер на Орловському форпості пропустив козаків із таким документом на Січ⁴³. Тим більше, що паспорт, оформлений М.Залізняком, відрізнявся від козацьких паспортів лише відсутністю печатки⁴⁴.

Крім того, у деяких випадках документи запорожцям видавали й урядові установи, російське військове командування. Особлива роль серед них належала Київській губернській канцелярії. З паспортами, оформленими нею, козаки могли їхати в Росію і за кордон. Це пояснювалося тим, що Нова Січ перебувала у підпорядкуванні генерал-губернатора, котрий, як керівник, мав право надавати такі дозволи. Здійснював він їх через свою канцелярію. Крім того, рівень повноважень генерал-губернатора обумовлював те, що при користуванні документами, виданими в останній, подорожні отримували значні пільги. Наприклад, вони могли користуватися поштовими підводами. Саме тому козацькі депутації до імператорського двору зверталися за паспортами до Київської губернської канцелярії⁴⁵. Крім того, вона виписувала документи запорожцям при їхньому поверненні на Січ. У 1769 р. в цій канцелярії видали паспорт козаку С.Водолазі, який перебував у Києві без цього документа⁴⁶, та двом іншим, котрі поверталися на Запорозжя з богомилля⁴⁷. Бували випадки, коли січовики з паспортом від Коша прибували в Київ, а потім у губернській канцелярії отримували документ для поїздки в інший регіон⁴⁸.

Під час правління гетьмана К.Розумовського значні права у видачі паспортів козакам мала й Генеральна військова канцелярія. До неї теж зверталися депутації січовиків, які вирушали до імператорського двору. Адже оформлені нею документи також дозволяли отримати поштові підводи⁴⁹.

Російське військове командування, якому підпорядковувалися запорожці, теж мало право видавати їм паспорти. В 1770 р. полковник Г.Летючий, який повертався на Січ із Харкова, отримав документ від командуючого армією. Завдяки цьому під час подорожі йому повинні були виділяти двох коней із поштових чи “обивательських”, надавати квартири та провідників⁵⁰.

Запорозька паспортна система не влаштовувала імперські урядові структури. Хоча вона й забезпечувала певний контроль за пересуваннями козаків, але він зосереджувався у руках Коша, а не імперських органів. І опосередкований

контроль теж не подобався уряду. Тим більше, що січова адміністрація не мала в нього великої довіри. Тому царська влада зробила кілька спроб обмежити право козаків на поїздки у Гетьманщину із запорозькими документами. Насамперед січовиків перестали пропускати на російських форпостах із паспортами від Коша. Це змусило останній 1742 р. звернутися до імператриці з проханням, щоб запорожцям по "пашпортах кошовських чинили" на форпостах та на перевозах "без угнетения платы" вільний пропуск. Сенат змушений був піти назустріч проханням січової адміністрації⁵¹. Становище покращилося, але ненадовго. І через три роки вона знову просила, щоб козаків з документами від неї та паланкових полковників пропускали в Гетьманщину, не замінюючи запорозькі паспорти своїми "білетами" і не беручи з них хабарів⁵². Така активність Коша щодо захисту свого права видавати документи для поїздок у цей регіон сприяла його збереженню. Крім того, вірогідно, царський уряд бажав встановити хоч такий контроль за пересуванням запорожців. Адже позбавлення Коша права оформляти паспорти козакам ускладнило б для січовиків поїздки в Гетьманщину. Зловживання ж та хабарі в імперських органах влади зробили б їх нестерпними для незвиклих до бюрократичної сваволі запорожців. А це могло перетворити мандрі безпаспортних козаків, які траплялися часто, в масове явище. Тому до кінця існування Нової Січі навіть паланкові полковники зберегли своє право видавати документи⁵³.

Приділяючи велику увагу паспортному режиму на Запорожжі, російський уряд у першу чергу прагнув поставити під свій контроль пересування козаків у межі Кримського ханства. До цього його спонукав Белградський мирний договір (1739 р.) з Османською імперією, в одному з пунктів якого було зазначено, що поїздки підданих обох імперій мали відбуватися лише за наявності в них відповідних документів⁵⁴. Крім того, шляхом впорядкування поїздок січовиків у Крим імперський уряд намагався боротись із запорозько-татарськими прикордонними конфліктами. Для цього було запроваджено паспорти на друкованих бланках. Спочатку їх видавав царський офіцер з Новосіченського гарнізону⁵⁵. Пізніше на Микитинський перевіз із цією метою було направлено перекладача від Колегії іноземних справ. Він мав виписувати всім, хто направлявся в Крим, документ на друкованому бланку⁵⁶. Останній являв собою прямокутний аркуш паперу, на якому, з одного боку, було надруковано російський, а нижче – аналогічний турецький текст. У цьому паспорті зазначалося, що пред'явник його їде не самовільно й не для чогось недозволеного. Це засвідчували підпис і печатка офіцера із застави. Після повернення документ мав бути зданий на останню. Ім'я подорожнього та термін, на який видавався паспорт, вписувалися від руки у спеціально залишені в надрукованому тексті пробіли. Документ облямовувався потрійною орнаментальною рамкою з російськими державними гербами посередині неї – зверху й знизу⁵⁷.

Січовикам було заборонено їздити у турецькі межі без "печатных" білетів⁵⁸. Запорожцям, які раніше вирушали в Крим із паспортами від Коша чи паланки, тепер треба було брати додатково ще й цей документ на урядовій заставі. Природно, що такий порядок не влаштував козаків. Адже для цього їм треба було їхати в Микитине для отримання російського паспорта та лише потім вирушати в Крим. Тому січовики уникали брати імперські документи. Із цього приводу в Кіш із Київської губернської канцелярії 2 травня 1755 р. було відправлено ордер, в якому зазначалося, що після скресання річок багато козаків відправилися рибалити в турецькі межі й на Кальміус без "печатных" білетів, а також ставилася вимога заборонити запорожцям їздити за кордон без цих паспортів, бо користування ними обумовлене в угоді між Росією й Туреччиною. Крім того, висловлювалися застереження, що без цих документів січовиків можуть прийняти за гайдамаків, а також підозра, що козаки так чинять для приховування пев-

них "своєвольств"⁵⁹. Зважаючи на те, що більшість запорожців не вважала отримання друкованих паспортів необхідною процедурою, січова адміністрація не виявила особливої запопадливості в їх впровадженні. 15 червня того ж року від неї було надіслано рапорт, у якому зазначалося, що під час видачі кошових документів козакам "словесные наставления чинятся" про необхідність брати й "указні" паспорти в перекладача, що вони й виконують. Крім того, Кіш нагадав, що Кальміус належить до володінь Війська Запорозького й при поїздках туди закордонні документи не потрібні⁶⁰. Така відписка, зважаючи на значну відстань від Січі до Києва, зберігала існуюче становище ще на один рік. Відповідь губернатора на рапорт Коша могла прийти, зважаючи на час, потрібний на доставку листа, у розпал сезону рибальства. Тоді вже не було б жодної можливості повернути козаків, які не мали паспортів від царської адміністрації. Слід зазначити, що Кіш, якби й бажав, був просто неспроможний повністю припинити рух безпаспортних запорожців у межі Турецької імперії насамперед тому, що для цього треба було б тримати на кордоні велику кількість сторожових постів навіть при наявності їх системи (не надто надійної), подібної до прикриття кордонів Гетьманщини імперськими форпостами. Виходячи з того, що у 1736 р. на останніх від Києва до Переволочної перебували понад 470 козаків⁶¹, та врахувавши довжину запорозько-татарського кордону, можна припустити, що Кошу потрібно б було виставити на пости більше трьох тисяч запорожців. Крім того, він не міг ігнорувати того, що значна частина січового товариства мала життєво важливі економічні інтереси в Криму. Тому в подальшому ситуація з отриманням російських паспортів для поїздок туди мало змінилася.

Урядові структури регулювали й правила в'їзду на запорозьку територію. Гетьман і київський генерал-губернатор, яким була підпорядкована Нова Січ, обмежували його. Від цих державців ішли неодноразові накази із заборобою приймати втікачів, вимоги їх розшуку та видачі. Слід зазначити, що на Запорозжжі січовики й старшина співчутливо ставилися до останніх, але під тиском уряду Кіш інколи змушений був виконувати такі вимоги.

У деяких випадках січова адміністрація навіть карала окремих козаків за переховування безпаспортних утікачів⁶². Урядові ж структури давали й дозволи на в'їзд у Запорозжжя. Київський губернатор наказав Кошу не протидіяти командам Миргородського полку, які по гарячих слідах, а, отже, без дозволу січової адміністрації вели пошук гайдамаків на запорозьких землях⁶³. Навіть для того, щоб видворити з них ногайців, Кіш повинен був звертатися до генерал-губернатора, а той нічого не міг вирішити без Колегії іноземних справ⁶⁴.

Крім того, імперські й гетьманські адміністративні органи оформляли своїм підлеглим паспорти для поїздок на Січ та в Крим через запорозькі землі. Командування царських військ, які діяли на кримському напрямку, теж почало документами своїх підлеглих для проїзду в Росію і Гетьманщину через Запорозжжя⁶⁵. Царський резидент у Туреччині також мав право видавати паспорти, з якими подорожні проїжджали через Запорозькі вольності⁶⁶.

Природно, що Кіш не міг заборонити чи обмежити перебування в регіоні осіб із паспортами від урядових структур. Та й не було особливої шкоди від того. Лише в'їзд сторонніх із метою господарського використання січових земель викликав протидію Коша. Його адміністрація, намагаючись контролювати дії сусідів Запорозжжя в цьому напрямі, залучила до цієї справи паспортну систему. На Новій Січі навіть розпорядження керівних урядових структур, пов'язані з використанням запорозьких земель, були дійсні лише після їх підтвердження Кошем. Так, у 1747 р. на Січ прибула з паспортом від Генеральної військової канцелярії команда мисливців, які мали вести відстріл дичини для царського двору. Але зайнятися полюванням вони змогли лише після відповідного розпорядження Коша паланковому полковнику⁶⁷.

Для контролю за господарським використанням запорозьких земель січова адміністрація практикувала також видачу спеціальних письмових дозволів. Саме такий документ отримав один із козаків Лубенського полку 1769 р. У ньому вказувалося ім'я особи, якій його було оформлено, зазначався вид дозволеної господарської діяльності – випас табуна – і термін, до якого він був дійсний⁶⁸. Зважаючи на те, що цим дозволом регулювалося право певної особи перебувати на Запорозжжі, можна вважати, що він виконував функцію паспорта, хоча практика регулювання за допомогою спеціальних документів господарської діяльності чужинців у регіоні тоді ще не усталилася. У деяких випадках Кіш міг санкціонувати останню ордером. Саме ним полковнику Бугогардової паланки, мешканцю Катерининського шанця дозволялося випасати худобу протягом 10 днів на січових землях⁶⁹.

Також урядом було зроблено спроби запровадження тотального обліку козаків, що потребувало контролю за їхніми пересуваннями Запорозькими вольностями. У своєму донесенні на височайше ім'я від 22 жовтня 1751 р. гетьман К.Розумовський зазначав, що він наказав Кошу посилити облік січовиків у куренях, щоб відлучалися козаки лише за дозволом та з паспортами, щоб склалися відомості про те, де вони перебувають⁷⁰. Природно, що такий наказ не міг бути виконаний керівництвом Січі. Для цього потрібен був розгалужений адміністративний апарат, який міг би контролювати кожен зимівник. А можливості для цього не існувало. Більш ефективний контроль був у паланках, у запорозьких слободах і селах. Облік козаків та нагляд за їхніми переміщеннями в зимівниках, на рибальських промислах, пасіках міг бути лише спорадичним. Крім того, він суперечив запорозьким традиціям і негативно вплинув би на економічне життя регіону. А це могло викликати активний спротив козаків. Тому січова адміністрація не дуже й хотіла запроваджувати такі нововведення. Тож через два роки Кошу знову було наказано скласти “именную ведомость” усім запорожцям, які перебували в зимівниках, куренях та слободах. Але останній, посилаючись на те, що козаки роз'їхалися на промисли і в торгових справах, відмовився це робити⁷¹.

Однак у паспортній сфері він не тільки протидіяв урядовим заходам, а й проводив самостійну політику. Так, сприяючи розвитку торгівлі та припливу населення, Кіш не прагнув обмежувати в'їзд на Запорозжжя окремих осіб. Навпаки, влада Нової Січі навіть заохочувала їх до цього. У першу чергу такий ситуації сприяло вже згадуване ліберальне ставлення кошової адміністрації до безпаспортних прибульців. Крім того, як засіб заохочення в'їзду у регіон можна розглядати практику вручення останньою подорожнім традиційного пернача. Його надання засвідчувало, що перебування на запорозьких землях особи, якій вручався цей клейнод, було визнане січовою владою. Зважаючи на те, що таке значення пернача було зрозуміле навіть неписьменним козакам, слід визнати, що функції паспорта щодо засвідчення права певних осіб на пересування Запорозькими вольностями він виконував надійніше, ніж письмовий документ. Саме тому пернач був найкращим охоронним засобом у регіоні.

Але ліберальне ставлення Коша до паспортного режиму тривало до тих пір, поки суворе дотримання його не починало йти на користь товариства. У таких випадках небажані для січової адміністрації прибульці видворялися за межі Запорозжжя, навіть тоді, коли справа стосувалася духовних осіб, до яких козаки традиційно ставилися з повагою. Саме так сталося в 1773 р., коли полковник Бугогардової паланки отримав ордер Коша з вимогою розшукати безпаспортних ченців і відіслати їх у монастирі за сприяння паланкового священика⁷².

У боротьбі січової адміністрації з гайдамацтвом дотримання паспортного режиму теж відіграло певну роль. 1750 р. кошовий отаман у листі до очаківського паші запропонував обом сторонам не брати в найми безпаспортних осіб. Крім того, Кіш наказував паланковим полковникам стежити за появою в зимівниках сумнівних людей⁷³.

Використовувалася паспортна система й у боротьбі січової адміністрації проти захоплення сусідами запорозьких земель. Одним із дієвих заходів, який дозволяв цьому перешкодити, було створення козацьких поселень на спірних територіях. Характерним у цьому плані був паспорт, виданий у 1772 р. Кошем січовикам П.Гаркуші, Г.Швецю та Д.Безчастному. У цьому документі зазначалося, що “показатели сего” – запорожці, які після закінчення кампанії мають “воинским прибором поисправиться”, що житимуть вони на січових землях поблизу Катерининського шанця й перебуватимуть у підпорядкуванні полковника Бугогардової паланки, а іншим до них “никакого дела не имеет”. Крім того, повідомлялося, що П.Гаркуша “определен” отаманом для всіх одружених запорожців, які мешкають на січових землях поблизу згаданого укріплення. Паспорт був підписаний кошовим отаманом П.Калнишевським і завірений печаткою Війська Запорозького⁷⁴. Кількаразові згадки в документі про належність останньому земель поблизу Катерининського шанця засвідчували, що козаки мали мешкати на спірних територіях, а підкреслення січової юрисдикції над ними – те, що цей паспорт мав стати для них охоронною грамотою в їхньому протистоянні з імперським військовим командуванням цього укріплення. А конфлікт там набув такої гостроти, що з боку росіян навіть лунали погрози використати проти запорожців артилерію⁷⁵.

Цікавим був ще один епізод використання січовою адміністрацією паспортних правил у боротьбі за землі. В арсеналі засобів останньої певну роль відіграло переманювання Кошем жителів сусідніх регіонів та поселення їх на запорозьких землях. Керівництво ж їхніх адміністративних структур не мирилося з втратою своїх мешканців і намагалося їх повернути.

У 1773 р. з Китайгородського ротного правління на Запорожжя таємно був посланий П.Продан, який переписував населення у Протовчанській, Кодацькій, Самарській та Орільській паланках. Він був спійманий і покараний киями за це. У рапорті командуючому російською армією В.Долгорукову Кіш пояснив побиття його не тільки проведенням ним несанкціонованого перепису, а й тим, що той в'їхав у регіон без документа⁷⁶. Мотивація покарання П.Продана порушенням ним паспортного режиму дала можливість січовій адміністрації, не вступаючи в конфлікт із військовим командуванням, покарати урядового шпигуна.

Але найбільш інтенсивно Кіш використовував запорозьку паспортну систему під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., участь січового козацтва в якій негативно позначилася на добробуті його переважної більшості. Адже бойові дії велися з ранньої весни до пізньої осені. Залучення до військової служби в той час позбавляло запорожців можливості займатися степовими промислами в найбільш сприятливі пори року, а для багатьох із них саме рибальство та наймиткування в зимівниках було основою добробуту. Зросла небезпека татарських нападів призвела до уникання козаків від служби, самовільних їх виїздів у Гетьманщину. Кіш, від якого царське командування вимагало участі в бойових діях дедалі більшої кількості запорозьких підрозділів, зіткнувся з проблемою нестачі бійців для комплектування останніх.

Намагаючись подолати цю проблему, січова адміністрація обмежила пересування козаків Запорозькими вольностями. 12 серпня 1768 р. нею було надіслано ордер, яким паланковій адміністрації дозволялося видавати паспорти лише купцям для закупівель хліба⁷⁷. Такі суворі вимоги Коша ускладнили життя в паланках. Їхня старшина, коли виникла крайня потреба, мусила звертатися по відповідні документи до кошового отамана⁷⁸. Крім того, командирам запорозьких підрозділів було заборонено видавати своїм козакам паспорти й відпускати їх зі служби. Січові старшини беззастережно виконували цей наказ, як, наприклад, це робив командир сторожового поста Данило Подлас⁷⁹.

Крім того, у паланках посилили паспортний режим. 16 жовтня 1768 р. з Коша було відправлено в Самарську, Кодацьку й Протовчанську паланки ордери із забороною перебування в них козаків без письмових “свидетельств”. Цими документами він не тільки заборонив тримати безпаспортних запорожців, а й наказав виявляти останніх⁸⁰. На додаток надійшов ще один ордер, в якому зазначалося, що для їх пошуку будуть посилатися “чауси”⁸¹.

Здійснив Кіш і ряд заходів, якими обмежив виїзд козаків із території Запорозжя. Під загрозою покарання було заборонено перевозити січовиків без письмових “свидетельств”⁸². Він звернувся також до царського командування із проханням не пропускати через урядові форпости безпаспортних козаків з документами, виданими до 1 жовтня 1768 р. Російська військова влада прихильно поставилася до прохання січової запорозької адміністрації, й генерал-майор Штофельн віддав відповідний наказ своїм офіцерам⁸³.

Використовував Кіш паспортну систему й для вирішення проблеми запорожців, які мали сім’ї в Гетьманщині, Слобожанщині та інших регіонах. Гос-троти цій проблемі надавало те, що місцева адміністрація намагалася притягнути таких січовиків до служби в городових полках. Кіш же, бажаючи зберегти кількісний склад Війська Запорозького, прагнув залишити козаків під своєю юрисдикцією й повернути їх на Січ.

Тому паспорти, які він давав таким козакам після завершення воєнної кампанії, підкреслювали січову юрисдикцію над ними, акцентували на несенні останніми служби у Війську Запорозькому. У деяких таких документах вказувалося, що козак вирушає в Гетьманщину лише на зимівлю, а навесні має прибути на Січ⁸⁴. В інших випадках наголошувалося, що запорожець має спорядитись усім необхідним і повертатися на службу⁸⁵.

При переселенні козака із сім’єю на Запорозжя кошові паспорти мали санкціонувати проїзд його до родини, її виїзд на Січ та перевезення майна. Типовим для таких випадків був документ, виданий Кошем Грицьку Липовому 27 січня 1774 р. У ньому зазначалися ім’я запорожця і його належність до певного куреня. Вказувалося, що козак із парокінним возом має прибути в село Липове Лубенського полку, потім виїхати звідти з жінкою й людьми, які будуть при ньому, зі “скількима случитися” возами, кіньми та рогатою худобою. Висловлювалася вимога “чинить свободный пропуск йому”⁸⁶. Те, що не вказувалося точна кількість майна, яке мав право вивезти січовик, вірогідно, було пов’язане з тим, що він і сам цього не знав. Така ситуація стала типовою для запорожців. У багатьох паспортах зустрічається вищезгаданий вислів – “скількима случитися возами”⁸⁷.

У деяких документах зазначалися всі перешкоди, які чинила місцева адміністрація переселенню козаків. Із метою подолання цього Кіш наголошував, що воно провадиться за наказами російського генералітету⁸⁸.

За допомогою відповідних документів січова адміністрація намагалася вирішити й інші проблеми, які виникали в запорожців під час переселення. Деякі паспорти містили вимогу Коша дозволити козакам продавати їхні ґрунти за “вільною ціною”⁸⁹.

Роль, яку відігравала у житті рядових запорожців Нової Січі тогочасна паспортна система, була неоднозначною. Для тих із них, хто вирушав у Польщу чи Крим, паспорти були документами, які засвідчували легальність поїздки власника, законність мети подорожі. З огляду на це паспорти, теоретично, захищали козаків від переслідувань і утисків, надавали їм право користуватися захистом кримської чи польської адміністрації. Але останній, який забезпечували січовикам паспорти, був не дуже надійним. Вони, як й інші документи, не могли захистити подорожніх від нападів ногайців у степах. Так, у квітні 1752 р. в урочищі Токмак вони зарізали і пограбували дев’ять запорожців, котрі з паспортом від Коша їхали на Кальміус. А у 1756 р. козак Т.Часник, який мав

відповідні документи від коменданта Новосіченського ретраншементу й кошовий паспорт, був пограбований ногайцями⁹⁰. В Речі Посполитій паспорти також не могли захистити запорожців від свавілля польської адміністрації. Показовим у цьому плані був випадок, коли поляки повісили січовиків та, позбиткувавшись над ними, розняли зуби й повкладали в роти документи⁹¹.

Водночас паспортна система значно ускладнювала життя рядових козаків. Уже одна необхідність мати ці документи була для них обтяжливою. Адже процедура отримання створювала певні незручності, передбачаючи обов'язкову поїздку в паланку чи Січ. А для мешканців окраїн Запорозьких вольностей це було пов'язане із значними витратами часу. Ще більше його втрачалося козаками на одержання російського друкованого паспорта в Микитиному. А при поверненні з Криму треба було відвезти його на ту ж заставу. Пошуки поручителя теж не спрощували для запорожців процедуру отримання документа.

Для багатьох козаків паспортний режим ускладнив родинні та економічні зв'язки їх із Гетьманщиною. Без отримання документа стали незаконними традиційні для січовиків поїздки до родичів чи друзів у даний регіон, зимівля запорожців у заселених місцевостях.

Відчувало тиск паспортної системи й козацьке господарство. Нею стримувався приплив робочої сили на Запорозжжя. Утікачі, котрі бажали пробратися на Січ, інколи навіть змушені були робити фальшиві документи. Саме так учинили двоє втікачів, які йшли на косовицю сіна в Кодак⁹². А від нестачі робітників страждали козаки – власники зимівників. Крім того, за наймання безпаспортних осіб їх могли покарати як за переховування “заведомо беглых”.

Були обмежені паспортною системою й можливості для заробітків. Вона утруднювала поширене серед запорожців наймитування в Криму та Очакові.

Крім того, негативно впливав паспортний режим і на гайдамацький рух. А він був не тільки однією з форм національно-визвольної боротьби українського народу. Для найбільш войовничої та енергійної частини січовиків гайдамацтво було одним із головних джерел здобуття засобів для існування.

Тому не дивно, що більшість товариства виконувала вимоги паспортного режиму лише з примусу. Якщо ж була хоч найменша можливість проігнорувати чи уникнути їх виконання, козаки робили це. Дуже часто запорожці без дозволу вирушали в Крим⁹³, таємними шляхами обходячи карантини та форпости. Безпаспортних козаків, які зимували в прикордонних із Запорозжжям місцевостях, висилали звідти, але вони знову поверталися назад⁹⁴. Січовиків, які не мали паспортів, затримували в Києві, Лубнах⁹⁵. Бували випадки прориву козаків через російські прикордонні пости силою⁹⁶. Користувалися запорожці й фальшивими документами⁹⁷.

Підсумовуючи, можна зазначити, що становлення запорозької паспортної системи було пов'язане зі змінами міжнародної обстановки, котрі обумовили виникнення в січового товариства потреби впорядкування стосунків із Річчю Посполитою. У той період основною функцією запорозьких документів було засвідчення особи власника. Зважаючи на те, що паспортним контролем охоплювалися лише ті козаки, які легально вирушали в Польщу, на Запорозжжі зберігалося традиційне вільне пересування січовиків.

Після переходу запорожців під владу Росії ситуація кардинально змінилася. За допомогою відповідних документів царський уряд намагався налагодити жорсткий контроль за козаками, ослабити владу Коша. Із цією метою ним було запроваджено жорсткі паспортні правила виїзду січовиків за кордон, у Гетьманщину і в'їзду на Запорозжжя, а також зроблено кілька спроб обмежити право Коша видавати паспорти для поїздок за рубежі регіону.

На перешкоді планам уряду став демократичний устрій Нової Січі та відповідальність старшини перед товариством. Саме ці чинники змушували

січову адміністрацію діяти в його інтересах, хоча Кіш, зважаючи на свою залежність від Росії, повинен був поводитися гнучко. Так, ним було сприйнято урядові нововведення в паспортній сфері. Форма запорозьких документів, обсяг інформації, який у них наводився, основні положення паспортного режиму були продиктовані урядом. Але Кіш у боротьбі з останнім зумів відстояти свої повноваження в цій сфері й зберегти особливості запорозької паспортної системи. До останніх днів Нової Січі імперська влада не могла перетворити її в урядовий інструмент нагляду за козаками. Зберігши свої повноваження, січова адміністрація мала змогу нейтралізувати найбільш шкідливі для товариства вимоги уряду в паспортній сфері. Завдяки цьому запорозька паспортна система була для останнього більш привабливою, ніж імперська.

Але, незважаючи на це, вона все ж таки була обтяжливою для Січі. Адже ці документи функціонували як інструмент нагляду за запорожцями. Вони обмежували традиційне для січовиків вільне пересування. Тому рядові козаки виконували паспортні приписи лише тоді, коли не могли їх ігнорувати. З цим пов'язані також численні поїздки безпаспортних запорожців, побутування фальшивих документів тощо.

Спираючись на підтримку товариства, Кіш зумів використати запорозьку паспортну систему на користь січової громади. За допомогою останньої він забезпечував мобілізацію козаків на службу, використовував її в боротьбі з гайдамацтвом та для підтримання порядку в Запорозьких вольностях. Крім того, паспортна система застосовувалася Кошем і в нетрадиційних для неї сферах: у боротьбі за землі із сусідами, для протидії незаконному господарському використанню січових земель.

Таким чином, запорозьке товариство зуміло нейтралізувати урядову політику в паспортній сфері, змогло перетворити систему нагляду за населенням та його пересуванням на один з інструментів захисту січової автономії. Усе це є ще одним свідченням високої життєздатності запорозького соціуму, його могутнього адаптивного потенціалу.

¹ *Абросімова С.В.* Паспорт // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.369–370; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.516; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.54, 94; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С.297, 299.

² *Яворницький Д.І.* Вказ. праця. – Т.1. – С.299.

³ Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3. – С.97.

⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. II. – С.166, 174.

⁵ *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С.1074.

⁶ *Мицик Ю.А.* З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С.11.

⁷ *Абросімова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 9.

⁸ *Еварницький Д.И.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 1747–1751.

⁹ *Лешков В.* Черты управления в России по указам XVIII века. 1725–1762 // Русский вестник. – 1863. – Т. XLVI. – С.169.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XII: 1744–1748 гг. – С.25, 38.

¹¹ *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – С.251–252.

¹² ПСЗРИ. – Т. IX: 1733–1736 гг. – С.406–407.

¹³ *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.94.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДАУК). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2; Спр. 202. – Арк. 3–4.

- ¹⁵ Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1859. – Арк. 7.
- ¹⁶ Джиджора І. Назв. праця. – С.94.
- ¹⁷ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С.72.
- ¹⁸ Абрсімова С.В. Вказ. праця. – С.369; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 3–4.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 44; Эварницький Д.И. Указ. соч. – С.1296, 1684.
- ²⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2000. – Т.2. – С.487.
- ²¹ Эварницький Д.И. Указ. соч. – С. 1684.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 3–5, 15.
- ²³ Там само. – Арк. 17, 18, 20, 23.
- ²⁴ Там само. – Арк. 3.
- ²⁵ Эварницький Д.И. Указ. соч. – С.1687.
- ²⁶ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1883. – Вып. 5. – С.60.
- ²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 1927. – Арк. 1.
- ²⁸ Андриевский А. Указ. соч. – Вып. 7. – С. 129.
- ²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 2.
- ³⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – С. 486; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1.
- ³¹ ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 1927. – Арк. 1; Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 1.
- ³² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 486; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 2; Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 1927. – Арк. 1.
- ³³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.486.
- ³⁴ Скальковський А.О. Вказ.праця. – С. 54.
- ³⁵ Абрсімова С.В. Вказ. праця. – С.370; Андриевский А. Указ. соч. – К., 1885. – Вып. 8. – С. 177; Швидько Г.К. Актіві джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вып. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 13.
- ³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.2. – С. 40; ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 3. – Спр. 1927. – Арк. 1.
- ³⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.278, 339.
- ³⁸ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вып.ІІІ. – С.246.
- ³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 210–213.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 3.
- ⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 264.
- ⁴² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 40, 41 зв.; Спр. 339. – Арк. 159.
- ⁴³ Скальковський А.О. Вказ. праця. – С.435–436.
- ⁴⁴ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – Одесса, 1845. – С.191–192.
- ⁴⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2613. – Арк. 1, 1 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 5837. – Арк. 3.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 2614. – Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк. 2.
- ⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 62.
- ⁵⁰ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 56.
- ⁵¹ Эварницький Д.И. Указ. соч. – Т. 2. – С. 1296, 1299–1300.
- ⁵² Там же. – С. 1684.
- ⁵³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С.211.
- ⁵⁴ РСЗРИ – СПб., 1830. – Т. X: 1737–1739 гг. – С.900–902; Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – СПб., 1869. – С.15–24.
- ⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 44, 45.
- ⁵⁶ Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774), извлечённые из старых дел киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С.332–333.
- ⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4026. – Арк. 4, 5.

- ⁵⁸ Там само. – Спр. 2584. – Арк. 2–3 зв.; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 39 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 30. – Арк. 1–2.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 3 зв. – 4.
- ⁶¹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5102. – Арк. 2–3 зв.
- ⁶² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.1. – С. 245–246; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 35, 43; *Еварницький Д.И.* Указ. соч. – С.1715.
- ⁶³ Там же. – С.1735.
- ⁶⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т.1. – С. 423–425.
- ⁶⁵ *Маништейн К.* Записки о России. – Ростов-на-Дону, 1998. – С.162.
- ⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 25.
- ⁶⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т.2. – С. 585.
- ⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 14.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 80.
- ⁷⁰ *Андрієвський А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – С. 59–60.
- ⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11132. – Арк. 6–6 зв.
- ⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 149.
- ⁷³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С. 404; *Голобуцький В.А.* Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 98–99; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 54.
- ⁷⁴ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 1–1зв.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 332. – Арк. 53.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 324. – Арк. 114–114 зв., 257.
- ⁷⁷ Там само. – Спр. 226. – Арк. 52, 52 зв.
- ⁷⁸ Там само. – Арк. 43, 44.
- ⁷⁹ Там само. – Спр.339. – Арк. 159.
- ⁸⁰ Там само. – Спр. 226. – Арк. 3–3 зв.
- ⁸¹ Там само. – Арк. 15. Чауси – посланці Коша, які мали шукати безпаспортних.
- ⁸² Там само. – Арк. 4–5.
- ⁸³ Там само. – Арк. 17–18, 20, 23–24 зв.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 357. – Арк. 64–64 зв., 69–69 зв.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 42–42 зв.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 11–11 зв.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 14–14 зв., 15–15 зв., 17–21 зв., 48–57 зв., 59–63 зв., 67–68 зв., 80–83 зв.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 22–24, 28–30, 32–32 зв., 39–41 зв.
- ⁸⁹ Там само. – Арк. 78, 88, 112.
- ⁹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 2. – С.545–546; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 44.
- ⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – С. 277.
- ⁹² ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 556. – Арк. 3.
- ⁹³ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 8735. – Арк. 15–15 зв.
- ⁹⁴ *Андрієвський А.А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) А.Андрієвского. – Одесса, 1893. – С.15; ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 37.
- ⁹⁵ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1696. – Арк. 1; Спр. 5837. – Арк. 1–1 зв.
- ⁹⁶ Там само. – Спр. 5592. – Арк. 1.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 7557. – Арк. 1–6; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 362. – Арк. 7–8; *Еварницький Д.И.* Указ.соч. – С. 1687.

The article informs about the introduction of the passport system in the New Sich in order to supervise the population, which was a very important element of control of the boundary regulations on its territory.

В.В.Калініченко, Г.П.Шабельник*

**ВИТОКИ СВИТОГЛЯДУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ НАРОДНИКІВ В УКРАЇНІ 70-х рр. ХІХ ст.
(СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

У статті на основі використання методів історичної психології розглядається проблема формування світогляду та ідейних переконань революційних народників в Україні в 70-х рр. ХІХ ст.

У вітчизняній історичній науці назріла необхідність її подальшого розвитку на основі сучасної методології та застосування новітніх засобів дослідження. У цьому ракурсі досить прогресивним, на нашу думку, є використання методів історичної психології. Міжнародна наукова конференція з проблем історії психології, яка відбулася в Москві влітку 2001 р., справедливо засвідчила, що "історична психологія, яка є пограничною, комплексною сферою знання, об'єктивно зацікавлена в об'єднанні зусиль спеціалістів різних наукових профілів-психологів, істориків, культурологів"¹. При цьому підкреслювалася "важливість реалізації комплексної стратегії в історико-психологічних дослідженнях..."². З іншого боку, історична наука тільки виграє від такої співпраці науковців: спроби аналітичного пояснення сутності історичних подій та їх глибинних передумов, з'ясування історичних феноменів, зокрема суспільно-політичних рухів, уявляються нам цікавими і перспективними.

Як відомо, за радянських часів через певні ідеологічні причини використання психологічних методів в історичних дослідженнях було фактично відсутнім, а спроби привернути увагу дослідників до цього питання обмежувалися поодинокими журнальними публікаціями та досить рідкісними працями³. Особливо негативно це позначилося на вивченні соціально-політичної історії, зокрема, на дослідженні проблем національних і революційних рухів ХІХ ст. Історик М.Д.Карпачов у 1990 р. визнавав, що "вивчення соціально-психологічного боку революційно-народницького руху залишається очевидною прогалиною в радянській історіографії", яка відзначається надмірним консерватизмом "щодо психологічних аспектів наукового дослідження"⁴.

У 1980-х рр. інтерес до проблем історичної психології дещо підвищується⁵. І тільки у 1990-х рр., уже на пострадянському просторі, ставлення як до історичної психології, так і загалом до використання психологічних методів в історичних дослідженнях, суттєво змінилося⁶. Хоча це стосується, в основному, визначення узагальнюючих проблем та методології історичної психології. Щодо використання психологічних методів у конкретних історичних дослідженнях (зокрема, суспільно-політичних рухів) справа й зараз просувається досить важко.

Слід зауважити, що на відміну від радянської історіографії, питанням витоків соціально-політичних рухів, зокрема революційно-народницького руху в Російській імперії у 70-х рр. ХІХ ст., приділялася увага з боку західних істориків⁷. У своїх дослідженнях вони використовували метод психологічного аналізу, біхевіористичну пояснювальну модель, а також психогенетичну теорію історичного процесу.

Отже, досить актуальною й перспективною щодо подальшого історико-психологічного дослідження є проблема вивчення світоглядних та ідейних ви-

* Калініченко Володимир Вікторович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна; Шабельник Геннадій Петрович – канд. іст. наук, ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна".

токів революційних народників в Україні (60–70-ті роки XIX ст.) крізь призму саме психологічних аспектів формування їх політичної свідомості й ідеології.

При проведенні такого дослідження можуть бути застосовані як спеціально-історичні, так і суто психологічні методи, зокрема методи історичної психології. Ретроспективний метод надає можливість абстрактно науково відтворити відповідні історичні події 60–70-х рр. XIX ст., спробувати чуттєво-логічно "проникнути" в ті часи. Соціально-психологічна рефлексія допомагає зрозуміти іншу людину (в даному випадку революційних народників) шляхом роздумів за неї, відобразити деякою мірою її психічний стан у певних умовах. Надзвичайно складним є процес осмислення свідомості та характеру особистості, особливо іншої історичної епохи. Це, урахувавши певні обставини (особистість самого дослідника – його інтелектуальні, психологічні, етичні особливості, життєвий та науковий досвід тощо), можна реалізувати через психологічний процес ідентифікації, тобто уподібнення себе іншому, спробу поставити себе на його місце, проникнути в систему його життєвих смислів, світоглядної мотивації. При цьому науковець повинен сам мати певні навички дослідника-психолога, добре володіти емпатією – здібністю перейматися емоційними станами іншої людини шляхом співпереживання. Характерологічний підхід допомагає проаналізувати процес формування характеру особистості 60-х рр. XIX ст., дослідити вирішальні чинники впливу на неї в цей історичний період. Загальнонауковий синтез – аналіз, необхідний як для ґрунтового дослідження впливу соціальних, економічних, політичних, духовних чинників на особистість, так і для встановлення зворотного зв'язку – певної реакції на дійсність, що її оточує. За допомогою якісного аналізу документів досліджуються історичні джерела з погляду впливу на історичні постаті певних ідей, соціальних явищ і подій.

Як відомо, загальноросійський революційно-народницький рух 70-х рр. XIX ст., який активно проявлявся в більшості українських губерній, що входили на той час до складу Російської імперії, не був органічним для українського суспільства. Його витоки знаходились як в особливостях історичного розвитку Російської держави, суспільства, російської національної ментальності, так і в конкретній ситуації 60-х рр. XIX ст., у складних трансформаційних процесах пореформеного десятиліття.

Урахувавши ґрунтовні фундаментальні дослідження російських, українських та частково західних істориків, можна стверджувати, що об'єктивними вирішальними чинниками процесу зародження революційного народництва на теренах тоталітарно-деспотичної Російської імперії були чинники соціально-економічні та внутрішньополітичні. Селянська реформа 1861 р. стала доленосною подією в історії Російської держави. Вона не тільки почала змінювати соціальну структуру, ієрархію суспільства, зокрема українського, а й викликала інерцію подальших державних реформ, психологічний та світоглядний злам консервативних уявлень, традицій, ідеалів.

Слід відзначити, що 1860-ті роки (здійснення селянської реформи) були надзвичайно важливими в процесі формування особистості майбутніх учасників революційно-народницького руху в Україні. Це були роки становлення характеру, світогляду, ідейних і політичних уподобань. Більшості з них у рік проголошення Великої реформи виповнилося 7–10 років (наприклад, Сергію Жебуньову, Андрію Желябову, Миколі Кибальчичу, Віктору Малінці, Валеріану Осинському, Сергію Синьогубу, Якову Стефановичу), деякі з числа українських народників були підлітками 12–14 років (зокрема, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Дмитро Лизогуб, Михайло Фроленко).

Для об'єктивного розуміння впливу на формування свідомості підлітків – майбутніх революційних народників – навколишньої дійсності треба відзначити такі особливості психології її сприйняття представниками різночинного середо-

вища, як гостре, підчас в агресивній формі, відчуття соціальних контрастів життя, несправедливості соціальних відносин, неспроможності доступу до життєвих цінностей та досягнення омріяних ідеалів.

Життєва українська реальність, яка віддзеркалювала сутність загально-російської реальності 60-х рр. XIX ст., породжувала небайдужість морально чуйних молодих людей до кричущої соціальної несправедливості, зароджувала в їхній свідомості зростаюче несприйняття навколишнього середовища. Вона, з урахуванням вікових особливостей, загострювала максималізм в ідеях та вчинках, формувала певний психологічний фундамент для подальшого, усвідомленого, адекватно-ворожого сприйняття існуючих у країні порядків, соціальної несправедливості.

Важливим чинником формування радикальної ідеології революційних народників була внутрішня політика царизму – посилення її реакційного характеру та особливості проведення урядових реформ 1860–1870-х рр. Треба реально зрозуміти теоретичну сміливість державної реформаційної стратегії Олександра II, його психологічну стійкість і наполегливість у подоланні опору як у своєму оточенні, так і в цілому в середовищі кріпосників. Але, з іншого боку, психологічно виважений характер, ліберальний світогляд імператора, досить обережна, поміркована внутрішня державна політика та складність корінної трансформації гігантської імперії породжували нерішучість, паліативність і, в кінцевому результаті, незавершеність реформ. Державні перетворення в галузях місцевого управління, судочинства, народної освіти, друку, фінансів, військової справи були спрямовані на еволюційне переведення непереможного, законсервованого в бюрократизмі та рабській психології суспільства в русло тих змін, які б відповідали потребам часу⁸.

Унікальний перетворюючий процес ламав стару психологію життя, відносин між суспільством і владою, формував свідомість нової людини, нового, більш свідомого громадянина. Особливо це вражало представників молодого покоління. "Нові для нас факти та спроби їх пояснити в буквальному розумінні слова пробуджували сплячу думку молоді...", – писав у своїх спогадах народник О.Лукашевич. На початку 1870-х рр., він навчався в херсонській гімназії. "Ми почали тоді розмовляти між собою ... про такі речі, як селянська реформа, засоби стягнення податків. Завдяки великому матеріалу, що був наданий усім газетам "Правительственным вестником", у нас з'являються перші "прокляті питання"⁹. Вразлива, мобільна до всього нового та прогресивного в суспільному житті, психологія й свідомість юнацького віку, як губка, жадібно всмоктували потік офіційної формації, яку раніше було просто неможливо уявити. Активізувалася внутрішня потреба серед гімназистів, студентів в обговоренні думок соціального спрямування, що свідчило про пробудження політичної свідомості передової учнівської молоді.

Одна з найвідоміших діячок народницького руху В.І.Засулич також у своїх спогадах зауважувала, що реформи "майже всього нашого громадянського ладу", суттєво змінюючи старий побут, поклали початок важливим соціальним змінам. Це вплинуло на свідомість молоді, "яка швидко пробудилася", була емоційно "збуджена" і в якій з'явилася "величезна потреба у свободі"¹⁰.

Важливим прискорювачем процесу радикалізації політичної свідомості студентства, різночинної інтелігенції були перші відкриті політичні процеси над революціонерами. Для багатьох вони стали своєрідною школою соціального прозріння, вітриною для ознайомлення зі справжнім становищем народу, з реальними проблемами хворого російського суспільства. Відзначимо, що крім офіційних звітів про судові процеси, які друкувались у "Правительственном вестнике", бажаючі могли безпосередньо відвідувати судові засідання (якщо вони не були закритими). Психологічно-емоційний вплив від таких відвідувань був

надзвичайним. Про це, зокрема, повідомляв пізніше в автобіографічних спогадах народник М.Ф.Фроленко (1871 р., під час "нечаївського" процесу, 22-річний студент Петербурзького технологічного інституту відвідував судові засідання разом із товаришами). "Удосвіта треба було іти, бо інтерес до цього процесу був такий, що деякі студенти, аби потрапити в чергу, ночували навіть біля приміщення суду, – згадував він. – Для нас це був перший політичний процес, і нас сильно вразило, що підсудні не виправдовувались, а навпаки, самі звинувачували уряд..."¹¹.

Протягом другої половини 1860-х рр. у досить значної частини суспільства, у тому числі й у середовищі різночинного студентства, ще зберігалася певна віра в можливість подальших прогресивних змін "зверху". Але з кожним наступним роком ця ілюзія поступово втрачалася, розчиняючись у конкретних справах уряду та місцевої влади, що явно гальмувало реформаційний поступ. Дедалі сильніше почала проявлятися класова сутність та обмеженість державних перетворень. Психологічно гостро відчувала на собі процес гальмування лібералізації середньої та вищої освіти демократична молодь різночинного походження. Новий міністр народної освіти, відомий реакціонер граф Д.А.Толстой (у 1866 р. замінив ліберала О.В.Головіна) посилив боротьбу з так званою "крамолою" в гімназіях та з тими прогресивно мислячими педагогами, які поширювали соціально небезпечні думки серед учнів. Керівники ж університетів робили все можливе, щоб ускладнити їх закінчення так званими "кухарчиними дітьми" (вихідцями з різночинних сімей), не допустити їх до подальшої професійної діяльності. Досить цікаве спостереження з цього приводу знаходимо в листі Ф.Енгельса до А.Бебеля від 15 жовтня 1875 р. У ньому він, зокрема, зауважував, що до університетів знову допускаються лише "сини вищих станів", а всіх інших провалюють на випускних іспитах. "Ця доля лише 1873 р. спіткала не менше 24 000 молодих людей, уся кар'єра яких була тим самим зіпсована, оскільки їм навіть категорично заборонили займати місця вчителів у початкових школах! І після цього дивуються поширенню "нігілізму" в Росії"¹², – писав Ф.Енгельс.

Можна уявити, який глибокий психологічний стрес відчували ці молоді люди, які наполегливо вчилися у вузах, формуючи свій новий світогляд, бачення суспільних проблем і мріючи про можливість їх найскорішого подолання. Особистість опинялася в несприятливій життєвій історичній ситуації, що перешкоджала її духовній самореалізації. До речі, характеристику психологічних станів особистості, які вона відчуває на протязі певних етапів "розгортання" своєї психічної активності дає О.Ю.Боброва¹³ (ці етапи характеризуються як час переживань, духовних пошуків, рішень). При дослідженні процесу формування психології історичної особистості треба враховувати, як зауважує автор, демографічні характеристики людини, соціокультурний статус, рівень домагань особистості, особистісний смисл історичної ситуації для члена суспільства¹⁴. Не можна також не погодитися з дослідницею, що в час духовних пошуків "вибір людиною подальших дій і життєвої стратегії ... залежить від психологічних та соціокультурних особливостей особистості"¹⁵. А вже під час прийняття життєвого доленосного рішення відбувається зміна соціальної поведінки людини, яка залежить від типу самовизначення особистості – "змінити себе" або "змінити світ"¹⁶. Остання філософсько-психологічна стратегія життя передбачає соціальну деструктивність, тобто спрямованість на зміну існуючої політичної й соціальної системи. "Політика стає об'єктом уваги та рефлексії"¹⁷, – зазначає О.Ю.Боброва. Саме це ми бачимо на прикладі різночинної студентської молоді кінця 1860-х – початку 1870-х рр., коли переважна більшість її стає потенційними суб'єктами політики.

Після невдачі ідеалізованих кампаній "ходіння в народ" із метою його соціалістичного просвітництва (1873–1875 рр.), відходу від активної рево-

люційної діяльності значної більшості учасників народницького руху, внутрішній характер цього руху істотно змінюється. Спираючись на теорію психоаналізу та на психологічні характеристики окремих відомих діячів революційно-народницького руху, а також на типові образи подібних молодих людей у художній літературі, яскраво й психологічно глибоко зображених сучасниками (Ф.М.Достоевським, І.С.Тургенєвим, П.Мирним, Д.Л.Мордовцевим), дозволимо собі припустити, що народницька тактика революційного насильства (політичний індивідуальний терор із середини 1870-х рр.) була своєрідною формою невротичного протесту соціально акцентуваної особистості¹⁸ радикального спрямування проти цілого комплексу стресових чинників та гостро неприйнятних умов життя (за мірками різночинної психології та "духу перемін"). Соціально-психологічне напруження викликало в певній категорії молодих людей стан фрустрації, коли особистість відчувала, що те, до чого вона прагнула й що було її доленосною ідейно-світоглядною мрією, раптово віддалялося на непередбачений строк або взагалі ставало під великий сумнів. Окремі, найбільш рішучі та духовно незламні натури, соціально акцентувані особистості (А.Желябов, В.Осинський, Д.Лизогуб, М.Кибальчич, В.Фігнер) усе більше усвідомлювали, що в умовах неможливості підняття масового народного повстання тільки активні, радикальні, екстремістські терористичні дії підпільних революційних організацій зможуть налякати владу та змусити її до корінних політичних змін у державі. Глибинною підсвідомою сутністю цих світоглядних особистісних міркувань і практичних дій могла бути психологічна агресія. Саме вона, природно накладаючись на несприятливу соціально-історичну ситуацію, проявляла себе у відомих соціально-політичних вибухах у Росії 1870-х рр.

Щоб пояснити поведінку історичного діяча, зрозуміти ідейно-психологічну мотивацію його вчинків, треба проаналізувати етапи формування характеру, світогляду, дослідити події його дитинства, а також духовно-психологічні особливості батьків, сімейного оточення, особливості розвитку в дитячі та юнацькі роки. Аналіз народницької мемуарної та автобіографічної літератури, архівних джерел переконливо свідчить про те, що саме сімейне виховання було первинним серед духовних чинників впливу на формування характеру та світогляду майбутніх діячів народницького руху в Україні.

Як справедливо відзначав російський історик І.Є.Забєлін (1820–1908), "домашній побут людини є середовищем, в якому лежать зародки та задатки усіх так званих великих подій її історії, зародки та зачатки її розвитку й усіяних явищ її життя суспільного та політичного, або державного"¹⁹.

Вивчення соціального походження народників, які народилися або активно діяли в Україні, свідчить, що вони були вихідцями з різних верств суспільства, виховувалися переважно в сім'ях поміщиків-дворян, державних службовців, купців, представників інтелігенції, духовництва. Ретроспективне проникнення в духовний світ сімей (через вивчення сімейного побуту дворянського, різночинного середовища тих років, мемуарних свідочств народників, періодичних видань та літератури, що користувалися попитом) дозволяє деякою мірою відчути своєрідну морально-психологічну атмосферу, в якій кристалізувалися характери майбутніх революціонерів-народників²⁰. Особливості психології юнацького віку, зокрема схильність до максималізму в думках та вчинках, нігілістичне сприймання ідей і традицій попередніх поколінь, бажання змінити світ на принципах справедливості та загального щастя схилили їх до природного сприйняття радикальних ідей. Вплив цих ідей разом із соціально-патріотичними мотивами прогресивної російської літератури й публіцистики, які були дуже популярними в їхніх сім'ях, крізь призму батьківського виховного впливу та авторитету старших сестер, братів, деяких найближчих родичів і формували цілеспрямовані характери революційних народників. Цей психолого-виховний

процес активно сприяв виробленню небайдужої соціальної позиції, активного політичного мислення.

Важливе психологічне значення в процесі формування особистості майбутнього народника мав соціальний статус сім'ї та її матеріальне становище. Відомий психолог Б.Г.Ананьєв зауважував, що "з моменту народження людина формується в певному суспільному середовищі й залежно від статусу або становища батьків у цьому середовищі, їх економічних, політичних та правових позицій, роду занять, освіти й т.д."²¹ Додамо, що рівень життя сім'ї, ступінь її матеріального добробуту проектується крізь призму оточуючої історичної соціальної реальності та відбивається у свідомості особистостей, залишаючи специфічний слід в душах і серцях. Реакція іноді виявляється настільки сильною й глибокою, що окремі контрастні події в житті людини стають визначальними в процесі побудови її світоглядно-моральної структури. Особливо дається взнаки різка зміна (в гірший бік) у матеріальному становищі сім'ї, що відразу відчувається всіма її членами. "Якщо має місце різке порушення, особливо зниження рівня матеріального чи культурного життя сім'ї, то воно безпосередньо позначається на умовах формування особистості"²², – зауважував Б.Г.Ананьєв. Характерний у цьому плані приклад із життя народника Л.Г.Дейча, який народився в досить великій і заможній сім'ї купця першої гільдії. Розорення батька й різке погіршення матеріального становища сім'ї відіграло "значну, якщо не сказати – переважну роль у ранньому ... розвитку"²³. Свій пригнічений психологічний стан Л.Г.Дейч яскраво описав у книзі "За полвека".

Неоднозначний вплив (у психологічному, світоглядному значенні) на формування морально-етичних принципів революційних народників мало їх ставлення до релігії (християнства чи юдаїзму). Як свідчать спогади учасників руху революційних народників в Україні та матеріали слідства за їх справами, деякі з них (зокрема Й.В.Аптекман, А.І.Желябов, М.І.Кибальчич, В.А.Осинський, М.Ф.Фроленко, В.І.Чуйко) в дитинстві відчували її позитивний психологічний вплив, що сприяло становленню духовних потреб і моральних ідеалів. В.А.Осинський навіть мріяв стати християнським місіонером, А.І.Чуйко – ченцем. Враження від яскравих біблійських персонажів у частини майбутніх народників легко й невимушено "накладалися" на структуру їх особистості, що активно формувалася. Із дитячих років для багатьох народників були характерні доброта, вразливість, співчуття до принижених та ображених, жвавий розум і прагнення до пізнання. Й.В.Аптекман навіть пізніше, коли вже був свідомим соціалістом-народником, відчував "солодкий і досить-таки плутаний душевний стан, в якому уживалися реально-соціалістичний світогляд з євангельськи-християнським"²⁴. Але в переважній більшості гімназичної та студентської молоді було індиферентне або й негативне ставлення до релігії через насильницьке впровадження ідей православної ідеології та християнських духовних цінностей. Відомий державний діяч С.Ю.Вітте (1849–1912), який наприкінці 1860-х рр. був студентом Новоросійського університету в Одесі, у своїх спогадах стверджував, що "в цей час переважав атеїстичний напрям", а "в основі тодішнього руху молоді був ... атеїзм"²⁵. Усе це психологічно впливало на підживлення нігілістичних позицій у молодіжному різночинному середовищі, створювало сприятливий ґрунт для зародження радикальних ідей.

Надзвичайно важливим у процесі становлення політичної свідомості народників в Україні був вплив на них передової суспільно-політичної думки й праць ідеологів революційного народництва. Для того, щоб зрозуміти його активно-перетворюючу дію на світогляд та почуття прогресивно мислячої молоді, треба враховувати такі чинники, як активний характер формування світоглядно-психологічних особливостей юнацького віку, психологічні риси різночинного середовища, соціальну психологію доби реформаційних змін. Крізь призму

соціально-психологічної рефлексії дослідник (уважно перечитуючи відповідну літературу, публіцистику тих років, аналізуючи твори ідеологів народницького руху) може реконструювати ті почуття, які відчували тодішні нестримані у своїх мріях представники юнацького та молодіжного середовища – гімназичного, студентського, різночинно-інтелігентського, ту зовнішню духовну ауру, що їх оточувала та ідейно об'єднувала. Ця аура несла в собі найрізноманітніше еклектичне навантаження: наївний романтизм, ідеалізм мрій і віру в найближче щасливе майбутнє людства; грубий, іноді навіть цинічний, нігілізм у поглядах та різке неприйняття відвертої соціальної несправедливості; ідеї утилітаризму ("теорії щастя")²⁶ та жіночої емансипації. Головною духовно-перетворюючою рівнодіючою була думка: молодому поколінню призначено змінити величезну знедолену країну на краще.

Один із головних героїв популярного в різночинному середовищі роману Д.Л.Мордовця "Знаменія времени" (1869 р.) представник так званих "нових людей", син багатого поміщика Аркадій Караманов був упевнений, що "старий світ повинен обнови́тися, і повинно на цій бідній землі прорости нове життя"²⁷. Нова ситуація породжує цих "нових", "неспокійних" людей, "безумців". "Вони щасливі своїм божевіллям, своєю безустанною працею на користь інших. Їм би хотілося домогтися, щоб на землі не було людей ані голодних, ані нещасних, ані скривджених..."²⁸, – зазначає автор.

Дослідження мемуарних та архівних джерел відкриває своєрідні "канали", через які відбувалася духовно-перетворююча дія передової суспільно-політичної думки на мислячу молодь. Це й читання творів таких письменників, як О.І.Герцен, І.С.Тургенєв, М.Г.Чернишевський (особливо роману "Что делать?"), поета-демократа М.О.Некрасова (його громадянсько-патріотичної лірики), і активний вплив прогресивних педагогів навчальних закладів та видань передової російської журналістики 1860–1870-х рр. (насамперед журналів "Современник", "Русское слово", "Отечественные записки" з гостро аналітичними статтями Д.І.Писарева, М.О.Добролюбова, В.Г.Белінського, О.І.Герцена, М.К.Михайловського), і діяльність гуртків самоосвіти гімназичної, студентської молоді й так званого "Великого товариства пропаганди" (або гуртка "чайковців", створеного у 1869 р. петербурзькою молоддю з метою соціально-політичної пропаганди серед студентів).

Особливе ідейно-світоглядне та психологічне значення в цьому процесі мало ознайомлення й прискіпливе вивчення праць ідеологів революційного народництва – П.Л.Лаврова ("Исторические письма"), М.О.Бакуніна ("Государственность и анархия" зі спеціальним додатком "Прибавление А"), а також відомого соціолога й економіста В.В.Берві-Флеровського ("Положение рабочего класса в России", "Азбука социальных наук").

Соціально гострі, актуальні для того часу думки всіх цих авторів емоційно збуджували гарячі серця юнаків, прискорювали процес їх психологічної підготовки до самостійного життя та самовизначення. Останнє передбачало визначення системи цінностей, ідеалів, соціальних ролей, життєвих планів. Виходячи з моральних пріоритетів того часу, життєвий план учнівської молоді складався з питань соціального та етичного порядку й поділявся на питання: "ким бути?" (професійне самовизначення) та "яким бути?" (моральне самовизначення). Як свідчить аналіз мемуарно-автобіографічної літератури та публіцистики того часу, саме проблема моральних аспектів поведінки, моральності вчинків революціонерів досить часто була предметом гострої полеміки як в їхньому середовищі, так і загалом у суспільстві. А для відомих діячів народницького руху в Україні – дворян за походженням (С.Жебуньова, Д.Лизогуба, В.Малинки, В.Осинського), питання спокути провини інтелігенції перед народом, почуття "самокатування й покаяння", дієвого каяття та спокути жертвою були досить ха-

рактерними (особливості психології та морального виховання представників дворянського класу ще чекають на ретельне й неупереджене дослідження).

Щодо дій українського національного чинника, то через певні об'єктивні обставини він не став домінуючим у процесі формування світогляду та ідейних переконань майбутніх народників, які народилися й виховувалися в українських губерніях²⁹. Хоча за браком документальної інформації ми не можемо широко відтворити психобіографію навіть найвідоміших представників революційно-народницького руху в Україні, усе-таки певне психологічне дослідження недовгого життєвого шляху деяких із них дозволяє засвідчити наступне. Основні риси українського національного характеру, певною мірою генетично обумовлені, були розвинуті сімейним вихованням та остаточно сформовані під впливом народних традицій, фольклору в умовах незабутньої природи батьківщини. Свідомо налаштовані вчителі шкіл, гімназій з емоційно-патріотичним потягом до національної самосвідомості та свободи прищеплювали учням любов до рідної землі та до свого багатостраждального народу. Вони знайомили їх, незважаючи на офіційну заборону влади, з творами Т.Г.Шевченка, П.І.Куліша, І.П.Котляревського, зі славетним козацьким минулим України, подіями української історії. Усе це мало значний психологічний вплив на юні українські душі, схилило їх до сприйняття українофільських ідей. Відомо, що під певним впливом цих ідей у свій час перебували й відомі революційні народники (Ф.В.Волховський, В.К.Дебогорій-Мокрієвич, А.І.Желябов, М.І.Кибальчич, Д.А.Лизогуб, В.О.Малинка, Г.А.Попко, брати Віктор, Євген та Микола Синьогуби, Я.В.Стефанович). І все-таки слід зауважити, що шалений тиск русифікаторської політики російського уряду помітно відчувався в усіх сферах життя українства, особливо відображаючись на психології й світогляді молоді та інтелігенції. Цим частково й можна пояснити той факт, що значна частина української молоді втрачала національну свідомість, зросійщувалася.

У революційно-народницькому русі в Україні активну участь брали представники єврейської молоді. Цей факт можна пояснити політикою самодержавства щодо євреїв (соціальна дискримінація, обмеження громадянської активності, перешкоди при вступі до університетів, відмова при прийомі на державну службу, під час виборів до органів місцевого самоврядування тощо). Подібне ставлення не могло не впливати на психіку та світогляд єврейської молоді, формуючи почуття соціального приниження та власної малоцінності й тим самим сприяло входженню гімназичної й особливо студентської єврейської молоді до лав опозиційного руху революційних народників (відомими діячами в 1870-х рр. в Україні були П.Б.Аксельрод, Й.В.Аптекман, С.Я.Віттенберг, Г.Д.Гольденберг, Й.Я.Давиденко, Л.Г.Дейч, М.І.Дрей, С.Л.Чудновський та ін.).

При вивченні ідейно-політичного впливу Заходу на формування політичного світогляду й ідеологічних доктрин революційних народників також важливо звернути увагу на деякі психологічні аспекти досліджуваної проблеми. Передова Європа, яка переживала епоху бурхливих революційних і демократичних змін, привертала значну увагу з боку представників української та російської інтелігенції, різночинної молоді кінця 1860-х – початку 1870-х рр. Найбільш відомими центрами української й російської еміграції були Цюрих, Женева, Відень, Париж, Лондон, Берлін. Але особливе місце в цьому плані займав швейцарський Цюрих, який на початку 1870-х рр. перетворився на своєрідне гніздо російської революційної пропаганди, якою керували М.О.Бакунін та П.Л.Лавров. За словами М.П.Драгоманова, що відвідав Цюрих улітку 1873 р., тут проживало близько 200 осіб російської молоді, з яких майже 75% були вихідцями з України³⁰.

Тут слід відзначити, що допитливий розум та відкриті характери молодих людей, які приїхали з посткріпосницької Росії, досить емоційно й дещо ідеалізо-

вано сприймали зовнішню дійсність європейських країн. Вони були здивовані економічними, політичними, соціальними, культурними контрастами, відчули справжній психологічний шок. Побачене на власні очі примушувало глибше замислюватися над проблемами рідної батьківщини, над шляхами їх вирішення. Психотравмуюча ситуація, в якій знаходилася молодь в умовах Росії, відчувалася ще більше через споглядання зовсім протилежних картин життя мешканців західноєвропейських країн. "...Подорож, яку я здійснив по Європі у 1868 р. по закінченню університету ... справила на мене надзвичайно важливе враження"³¹, – зізнавався молодий 26-річний український інтелігент М.Г.Кулябко-Корецький. Ті з майбутніх революційних народників, які хоча б недовго перебували за межами Росії або навчалися в європейських навчальних закладах, подихавши свіжим повітрям політичних свобод та конституційного ладу, підпадали під вплив західноєвропейської цивілізації. Порівняння політичних порядків і життя народів Російської імперії та європейських країн нагтовхувало молодих патріотів на вивчення історичних причин цього явища, на більш глибокий аналіз економічного та політичного становища європейських країн, на пошуки шляхів поки що мирних реформаційних перетворень у власній державі. Хоча слід зауважити, що переважна більшість діячів народницького руху в Україні ніколи не виїжджала за кордон, а лише заочно – через літературу, пресу, розповіді товаришів, знайомих – була обізнана з європейським життям.

Важливим аспектом дослідження процесу формування соціалістичних поглядів революційних народників є аналіз того світоглядно-психологічного впливу, який відчувався ними під час знайомства із вченнями західноєвропейських мислителів першої половини XIX ст. – А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є, Р.Оуена, а також із теоріями соціалістів 1860-х рр. – Ф.Лассалья, П.Ж.Прудона та Л.Блана. Їхні ідеї й теоретичні міркування знаходили своїх прихильників залежно від психологічних та світоглядних особливостей останніх. Юнацький романтизм, ідеалістичне сприйняття світу, віра в можливість побудови щасливого суспільства сприяли емоційно позитивному ставленню до думок Сен-Сімона, Фур'є, Оуена та інших соціалістів-утопістів. За словами народника С.П.Ковалика, прогресивна молодь "із великим інтересом" вивчала їх теорію й "узагалі схилилася до утопічного соціалізму"³². Відкидання соціалістами революційно-насиленницьких методів перетворення суспільства та їхня віра в перемогу саме моральних принципів, що стикувалося з ідеями утилітаризму та лавровської теорії щодо морального розвитку особистості, викликало справедливий інтерес, ставало предметом палких дискусій у середовищі молодих новоспечених перетворювачів Росії. Але сувора вітчизняна реальність 1860 – початку 1870-х рр. дедалі більше нагтовхувала на радикальну форму політичного мислення свідомої молоді, що її репрезентували соціалісти 1860-х рр. Так, за словами П.Б.Аксельрода, Ф.Лассаль справив на нього "колосальне враження", підштовхнувши "в революційному напрямі"³³. Про характерну роль, яку відіграв серед молоді цей соціаліст, пригадує у своїх спогадах активний народник В.К.Дебогорій-Мокрієвич, зауважуючи, що "з Лассалья черпали аргументи на захист наших народницьких переконань..."³⁴.

Ідеї французького соціаліста й теоретика анархізму П.Ж.Прудона теж відіграли значну роль у розвитку революційної свідомості радикально налаштованої молоді. Автор книги "Що таке власність?" (1840 р.), стверджуючи, що "власність – це крадіжка", вимагав знищення привілеїв і рабства, встановлення рівноправності та панування закону³⁵. Звертаючись до молодого покоління, палкий борець за справедливість закликав: "...Якщо ви любите вітчизну, якщо благо людей вам дороге, тоді встаньте на захист справи й свободи"³⁶. Вразлива психологія української молоді, жага до практичних дій знаходили в цих словах благодатний відгук.

Увагу юних гімназистів, студентів, студентів-емігрантів із України привертала також подія Великої французької революції кінця XVIII ст. Гімназисти, урахувавши психологічні особливості віку, перебуваючи в пошуку своїх життєвих ідеалів і взірців для наслідування, захоплювались яскравими постатями вождів революції Дантона, Сен-Жюста, Демулена. Пізніше, у студентські роки, молоді люди вже більш осмислено підходили до вивчення революційних подій, проводили паралелі між ситуацією передреволюційної Франції та становищем у Росії. Різноманітність рішучості, нестерпність молодих сердець і реформаційний "дух часу" наштовхували багатьох із них на думку, що й у майбутній революції в Росії сильні та енергійні вожді-герої зможуть мати вирішальне значення.

Спостерігаючи певний вплив західноєвропейської історико-аналітичної думки на формування світогляду та становлення революційної ідеології народників 1870-х рр., зауважимо, що він був досить відчутним, проте його потужність корегувалась як кризь призму психологічних особливостей конкретної особистості, так і конкретними українськими та загальноросійськими реаліями.

Таким чином, ми спробували окреслити можливі науково-психологічні підходи в розв'язанні комплексної проблеми дослідження світоглядних та ідейних витоків революційних народників в Україні. На нашу думку, урахування психологічних аспектів в означеному дослідженні допоможе з'ясувати, чому саме представники молодого покоління кінця 1860 – початку 1870-х рр. стали опозиціонерами до влади та держави, створили потужний загальноросійський рух активного революційного народництва, що мав значний вплив і на суспільно-політичну ситуацію в українських губерніях. Не відкидаючи й не принижуючи об'єктивних передумов формування ідейної народницької платформи у 1860–1870-х рр., не можна не визнати ваги суб'єктивних психологічних чинників, що впливали на становлення цієї платформи та значною мірою визначали мотивацію дій революціонерів. Такий інноваційно-психологічний підхід у поєднанні із суто історичними прийомами реконструкції суспільно-політичних подій і процесів минулого сприятиме, на нашу думку, більш ґрунтовному й доказовому висвітленню проблеми.

¹ Кольцова В.А., Олейник Ю.Н., Серова О.Е. История психологии и историческая психология: состояние и перспектива развития. III Московские встречи по истории психологии // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №2. – С.142.

² Там же. – С.143.

³ Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории. – 1964. – №10. – С.51–68; Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1966; Интервью академика И.И.Минца журналу "Вопросы истории" // Вопросы истории. – 1968. – №8. – С.187–188; Крамник В.В. К вопросу о психологическом аспекте истории политических движений // История и психология. – М., 1971. – С.215–225; Лурия А.Р. Психология как историческая наука // История и психология. – Л., 1974; Джакупова Н.В. Мемуары народников как источник для изучения социальной психологии революционеров-семидесятников: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986.

⁴ Карпачёв М.Д. Истоки российской революции. Легенды и реальность. – М., 1991. – С.163.

⁵ Белявский И.Г., Шкуратов В.А. Проблемы исторической психологии. – Ростов-на-Дону, 1982; Белявский И.Г. Развитие психолого-исторических представлений. – К., 1988; Шкуратов В.А. Психика. Культура. История (Введение в теоретико-методологические основы исторической психологии). – Ростов-на-Дону, 1990.

⁶ Светленко С.И. Национально-психологический фактор в деятельности общероссийского народничества на Украине в 70–80-е годы XIX века // Национальная психология: Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции. – Днепропетровск, 1992. – С.103–104; Шкуратов В.А. Историческая психология. – Ростов-на-Дону, 1994; Шкуратов В.А. Историческая психология. – 2-е изд. – М., 1997; Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.

⁷ *Raeff M.* Origins of the Russian Intelligentsia. – N.Y., 1960; *Kindersley R.* The First Russian Revisionists: A Study of Legal Marxism in Russia. – Oxford, 1962; *Billington J.* The icon and the Axe: An interpretative History of Russian Culture. – N.Y., 1966; *Wortman R.* The Crisis of Russian Populism. – L., 1967; *Pomper Ph.* The Russian Revolutionary Intelligentsia. – N.Y., 1970; *Bergman J.* Vera Zasulich: A Biography. – Stanford, 1983.

⁸ Див.: Реформи Александра II. – М., 1998.

⁹ *Лукашевич А.О.* В народ! (Из воспоминаний семидесятника) // Былое. – 1907. – №3/15 (март). – С.1.

¹⁰ *Засулич В.И.* Воспоминания. – М., 1931. – С.40.

¹¹ *Фроленко М.Ф.* Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. Репринтное издание. – М., 1989. – С.268.

¹² *Энгельс Ф.* Лист Августу Бебелю від 15 жовтня 1875 р. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – К., 1967. – Т.34. – С.129.

¹³ *Боброва Е.Ю.* Основы исторической психологии. – С.81–85.

¹⁴ Там же. – С.81.

¹⁵ Там же. – С.83.

¹⁶ Там же. – С.84.

¹⁷ Там же. – С.87.

¹⁸ Див.: *Леонгард К.* Акцентуированные личности. – К., 1989. Під акцентуацією характеру розуміється надмірна виразність окремих його рис, крайній прояв норми.

¹⁹ *Забелин И.* Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. – М., 1872. – Ч.І. – С.VII.

²⁰ Див.: *Шабельник Г.П.* Сімейне виховання як важливий чинник формування характеру та світогляду діячів руху революційного народництва 70-х років XIX ст. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. – Історія та географія. – Харків, 2003. – №14–15. – С.22–30.

²¹ *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л., 1969. – С.279.

²² Там же. – С.284.

²³ *Дейч Л.Г.* За полвека. – М.; Л., 1922. – Т.1. – Ч.1. – С.15.

²⁴ *Аптекман И.В.* Автобиография // Деятели... – С.19.

²⁵ *Витте С.Ю.* Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т.1: 1849–1894. – С.68.

²⁶ Див.: *Милль Дж.Ст.* Утилитарианизм. О свободе. – СПб., 1900.

²⁷ *Мордовцев В.* Знамена времени // *Мордовцев Д.* Твори: У 2-х т. – К., 1958. – Т.2. – С.284.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: *Шабельник Г.П.* Вплив українських національних чинників на формування світогляду діячів революційного народництва в Україні 70-х років XIX ст. // Історична пам'ять. Науковий збірник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2004. – №1. – С.82–91.

³⁰ *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С.184.

³¹ *Кулябко-Корецкий Н.Г.* Из давних лет (Воспоминания лавриста). – М., 1931. – С.16–17.

³² *Ковалик С.Ф.* Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. – М., 1928. – С.108.

³³ *Аксельрод П.Б.* Пережитое и передуманное. – Берлин, 1923. – Кн.1. – С.72, 75.

³⁴ *Дебогорий-Мокриевич В.К.* Воспоминания. – СПб., 1906. – С.77.

³⁵ *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти // *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? – М., 1998. – С.15.

³⁶ Там же. – С.201.

In article consideration of a problem of formation of outlook and ideological belief of revolutionary populists in Ukraine 70th years XIX of an item is offered in view of psychological aspects, on the basis of use of methods of historical psychology.

С.О. Наумов*

СТВОРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ

У статті переглянуто поширені у вітчизняній історіографії точки зору щодо виникнення Революційної української партії. На основі вивчення всього комплексу джерел, який відображає дійсний стан осередків РУП та їхніх попередників – українських молодіжних гуртків сформульовано авторське бачення процесу створення та організаційного становлення партії.

Революційна Українська партія має доволі багату історіографію – принаймні, найбільшу серед усіх українських партій початку ХХ ст.¹ Проте початковий період її історії (до I з'їзду РУП) й досі залишається доволі “темним”, з багатьма нез'ясованими питаннями. Відомості про час і спосіб утворення партії, її склад та структуру в перші роки існування невиразні й ґрунтуються швидше на історичній традиції, ніж на реально підкріпленому джерелами знанні.

Серед проблем історії РУП, які в першу чергу потребують з'ясування, уточнення чи переоцінки, і питання про її заснування. Обставини виходу партії на історичну арену на перший погляд загальновідомі. Вважається, що вона була заснована в Харкові 29 січня (11 лютого) 1900 р. на так званій “раді чотирьох” – Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича та М.Русова. Лише зрідка в літературі, в тому числі й останніми роками, були спроби віднести цю подію до попереднього, 1899 року². Але при цьому залишаються нез'ясованими, власне й не порушуються, важливі питання: у першому випадку – кого представляла “четвірка” і які рішення були нею прийняті, у другому – коли, де й ким була заснована партія, в обох – що собою представляла РУП у той час. Інакше кажучи, проблема виникнення РУП виглядає зовсім не простою, а її розв'язання – не таким очевидним, як це традиційно вважається. Не претендуючи на її остаточне вирішення, спробуємо наблизитись до цього, уважно проаналізувавши існуючі аргументи та переглянувши під відповідним кутом зору джерела, передусім свідчення безпосередніх учасників тогочасних подій, провідних діячів РУП Д.Антоновича, А.Жука, Б.Мартоса, О.Коваленка і Ю.Колларда.

Аргументів на користь 1899 р. не так багато, але, на перший погляд, вони видаються неспростовними. Це перлюстрований лист Д.Антоновича від 17 листопада 1899 р.³, усні спогади одного із засновників Полтавської “вільної громади” РУП А.Кучерявенка, зафіксовані А.Жуком⁴, а також заява Д.Антоновича, нібито зроблена ним 26 лютого 1900 р., про заснування партії “минулого року”⁵. Проте, на нашу думку, надійність і точність інформації згаданих джерел не варто перебільшувати. Усі вони небездоганні з точки зору автентичності, а їх зміст можна трактувати по-різному.

Так, лист Д.Антоновича зберігся у вигляді витягів із перекладу його копії (!), пройшовши через руки жандармських агентів, перекладачів, копіювальників і чиновників Департаменту поліції. На будь-якому етапі могла вкратись неточність, тож ми не можемо бути впевненими ні в правильності перекладу (некваліфікованість жандармських перекладачів з української підтверджувалась неодноразово), ні в коректності виписок. Щодо змісту листа, то він відображав не стільки реальні події, скільки наміри – очевидно, так і не здійснені – відомого своєю імпульсивністю і запальністю юнака та його оточення. Ішлося, головним чином, про підготовку до чергового студентського з'їзду й відповідні плани харків'ян. Оскільки попередній з'їзд Українських студентських громад (УСГ) відбувся за три

* Наумов Сергій Олександрович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

місяці до того, а наступний – тільки в червні 1901 р., швидше за все, мався на увазі IV всеросійський студентський з'їзд, що проходив улітку 1900 р. за участю Д.Антоновича від Харкова⁶. Це підтверджується й нетиповою для українських громад літературою, згаданою в листі, – твори Мольєра, Карно, Енгельса.

У зв'язку з цими планами говорилося й про РУП: "...Привезти дві перші книги, видані (новою Харківською) українською революційною партією... Революційна українська партія, яка в Харкові фігурує під фірмою РУП, так би мовити, відділення студентської громади. Оскільки в громадах не всі революціонери, то подібні відділення слід заводити й при інших громадах з великою автономією"⁷. Наведена фраза використовується прихильниками версії про заснування РУП у 1899 р. як мало не головний аргумент на свою користь. У дійсності ж вона швидше спростовує, аніж підтверджує їхню точку зору. Адже очевидно, що ніяких організаційних структур РУП ще не існувало – ні в Харкові, де вона нібито була "відділенням" студентської громади (насправді ніякого "відділення" РУП як підрозділу Харківської УСГ не існувало⁸), ні тим більше в інших містах, де подібні "відділення" ще тільки треба було "заводити". Більше того, сама назва партії ще не була відома навіть у середовищі Українських студентських громад, у зв'язку з чим Д.Антонович мусив докладно роз'яснювати її своєму адресату, члену Київської УСГ О.Рогозинському. Якщо строго дотримуватись тексту, то він свідчить лише про наявність у складі Харківської Української студентської громади (яка налічувала тоді близько 20 членів) кількох осіб, які не утворювали окремої структури, вважали себе революційним авангардом громади, придумали відповідну назву й будували певні плани на майбутнє. Достатніх підстав для твердження про існування партійного осередку, його практичну діяльність у листі немає. До речі, слово "партія" в даному разі зовсім не обов'язково означає політичну організацію. У ті роки в Росії, де справжніх партій практично ще не було, воно частіше вживалось у розумінні суспільної течії, напрямку, групи людей, об'єднаних спільними поглядами, на зразок "українофільська партія", "революційна партія" тощо. З існуванням такої, правда, надто малочисельної, "партії" у складі Харківської УСГ можна було б погодитись.

Свідчення А.Кучерявенка теж має слабкі місця. Воно наведене А.Жуком із посиланням на усну інформацію. Перевірити точність спогадів чи їх інтерпретації неможливо, особливо якщо врахувати, що вони записані щонайменше через чверть віку після згаданих подій. Та якщо й не заперечувати достовірність інформації А.Кучерявенка, зробити на її основі однозначний висновок про існування РУП не можна. У записках А.Жука міститься лише повідомлення про те, що в Полтаві в 1899 р. серед статистиків земства й учнів духовної семінарії звучала назва "ерупе" та ходив підписний лист на революційні цілі з печаткою РУП. Його запустив М.Русов, а аббревіатура про всяк випадок мала розшифруватись як "Родильний український (в іншому варіанті – Успенський) приют"⁹. Власне, маємо справу з єдиним фактом – наявністю підписного листа, який не міг не породити чутки про таємниче "ерупе" і цілком міг бути особистою ініціативою М.Русова, а "революційна" назва невідомої організації мала б стимулювати надходження коштів. Про партійну організацію, знов-таки, не йдеться.

Нарешті, щодо слів Д.Антоновича про заснування РУП у "минулому році". Вони запозичені з неопублікованих спогадів Б.Мартоса, котрий начебто чув їх на шевченківському вечорі 26 лютого 1900 р.¹⁰ Але присутнім там активістам студентської громади О.Коваленку та Ю.Колларду, які теж залишили спогади, вони чомусь не запам'ятались¹¹. І сам Д.Антонович ні усно (за свідченням сучасників), ні письмово, у тому числі й у коментарях до мемуарів О.Коваленка і Ю.Колларда¹², не датував заснування РУП 1899 р. Але якщо фраза й була сказана, то в контексті, який не дає підстав для однозначного висновку. Адже Д.Антонович виступав із традиційним оглядом українського руху за рік, що

минув від попередніх шевченківських роковин. Традиційна дата заснування РУП – 29 січня 1900 р. – теж перебуває в цьому часовому проміжку. До того ж він, пояснюючи, чому партія ще не виявила жодних ознак свого існування, зазначив, що вона була заснована зовсім недавно.

У цілому, всі три проаналізовані джерела з точки зору надійності й точності вразливі і не дають достатніх доказів появи РУП у 1899 р. Вони підтверджують лише існування назви партії, певних намірів і незначної підготовчої роботи щодо її створення, зініційованих у середовищі харківської української студентської громади.

Автором самої ідеї і назви “РУП” був М.Русов¹³ – студент Харківського університету, батьки якого – відомі українські діячі Олександр та Софія Русови – мешкали в той час у Полтаві. Ще в першій половині 1899 р. на зборах студентської громади він заявив про необхідність ідейно-організаційної трансформації українського руху: “Нам не треба громад, нам треба партії!”¹⁴.

Викристалізування ідеї української політичної партії саме в 1899 р., на нашу думку, було не випадковим. На той час у національному русі чітко виділилась ідеологічно неоднорідна, але в цілому більш радикальна молодіжна течія. Її основними організаційними формами були студентські громади й учнівські гуртки. Щиро прагнучи йти в боротьбі “далі і швидше” за старше покоління, молодь на практиці займалась переважно самоосвітньою та культурницькою діяльністю, яка багатьох не задовольняла. Реакцією на таке становище можна вважати рішення I з’їзду УСГ (1898 р.), опубліковані під назвою “Програма української молоді”. У ній висловлювалися прагнення “до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства” і домагання “політичної, конституційної свободи з автономією політичною”, ставились завдання щодо вивчення соціально-політичних теорій і практичного досвіду європейських партій, а також українського національно-визвольного руху тощо¹⁵.

Посилення революційних настроїв було пов’язане і з загальним піднесенням визвольного, зокрема, студентського руху в Російській імперії в останні роки XIX ст. У 1899 р. відбувся перший загальноросійський студентський виступ, що набув політичного забарвлення. У Харкові протягом лютого–квітня страйкували студенти трьох вузів. Члени Харківської УСГ взяли у виступах найдіяльнішу участь. До складу керівних студентських органів університету й міста входили Д.Антонович і М.Русов, причому останній, як зазначалося в “Огляді найважливіших дізнань” Департаменту поліції за 1899 р., “уперто переконував на сходках товаришів продовжувати безпорядки”¹⁶. Перша відкрита сутичка із владою справила на молодь велике враження, а покарання у вигляді арешту, тимчасового виключення з вузів і висилки з Харкова не стільки налякало, скільки створювало привабливий ореол борців-героїв. Як згадував Ю.Коллард, “та доба мала велике виховуюче значення для студентства, зреволюціонізувавши його”, і вислані студенти повертались до Харкова “з цілком революційними настроями”¹⁷.

Та страйк 1899 р. продемонстрував не лише великий потенціал організованого виступу, а й слабкість студентського руху, зумовлену корпоративною обмеженістю цілей і засобів діяльності, відсутністю зв’язку з іншими суспільними силами. Звідси логічно випливала думка про необхідність формування на основі УСГ більш масової конспіративної політичної організації, тобто партії. У такому контексті стають зрозумілішими рішення II з’їзду УСГ (серпень 1899 р.). На перший погляд, вони були кроком назад порівняно з постановами 1898 р. На відміну від “Програми української молоді”, “Оповіщення 1899 р.” – вільне від радикальних політичних гасел і спрямоване виключно на практичні завдання громад, які відтепер утворювали єдину спілку. Головні цілі національного студентського руху в документі визначено таким чином: “Спинити шкідливе і

згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Вкраїні Російській і повернути всіх студентів-Українців до служіння інтересам Українського народу. Довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму”¹⁸.

Очевидно, прихильники більш радикальних поглядів Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, котрі були делегатами з’їзду, вже тоді мали певні наміри щодо організації на базі студентських громад політичної партії, формування дворівневої структури студентського руху (громади – партія) з окремими завданнями й тактикою. Не випадково відразу після з’їзду, восени 1899 р., Л. Мацієвич, а згодом М. Русов побували в Галичині для ознайомлення з західно-українським політичним рухом, першим досвідом партійного будівництва¹⁹. Черговим кроком у цьому напрямку стала розробка проекту програми української політичної партії радикального спрямування. Він був підготовлений у студентському середовищі в 1899 р. під назвою “Програма Української національної партії”²⁰. Текстуально дуже близька до “Profession de foi молодих українців”, “Програма” засвідчує початковий намір створити українську партію під іншою назвою, на ідеологічній платформі Братства тарасівців. Та зрештою, і назва партії, і тарасівські ідеї, мабуть, видались недостатньо радикальними і привабливими для молоді.

Тоді ж у складі Харківської УСГ були створені дві комісії – для планування легальної й нелегальної роботи. Діяльність другої, на думку Б. Мартоса, призвела до утворення РУП²¹. Зв’язок дійсно був, хоч і не такий однозначний, – адже у складі комісії працювали всі учасники “ради чотирьох”, О. Коваленко і Ю. Коллард²². Результати їхньої роботи невідомі. Б. Мартос стверджував, що була вироблена якась програма, але він її не бачив²³. Відсутність інших свідчень, у тому числі й членів комісії, про програму, слідів її існування у практичній діяльності громади наводить на думку, що або це була “Програма Української національної партії”, або ж були визначені лише початкові, елементарні кроки, а не цілісна програма.

У цілому названими заходами – збиранням необхідної інформації і, можливо, коштів (якщо мати на увазі підписний лист у Полтаві), обговоренням у найзагальніших рисах характеристик майбутньої партії, діяльністю “політичної” комісії в Харкові, планами видання літератури – підготовка до створення партії в 1899 р. і обмежувалась. Доволі мляві та епізодичні дії щодо заснування РУП частково можна пояснити тим, що головні ініціатори, М. Русов і Д. Антонович, деякий час перебували під наглядом поліції поза межами Харкова – відповідно в Полтаві й у Києві (за місцем проживання батьків). У будь-якому разі для тверджень про існування РУП у 1899 р. немає достатніх підстав.

Початок 1900 р. не вніс нічого нового в підготовку до створення партії. Тож закономірно, що так звана “рада чотирьох” виявилась не ретельно спланованою акцією, а вчинком спонтанним і несподіваним навіть для більшості її учасників (не кажучи вже про інших) – цілком у дусі Д. Антоновича, який за вже згадувані риси свого характеру з дитинства мав прізвисько “Муха”, що стало й одним із його партійних псевдонімів. Невідомо, що саме послужило поштовхом до її проведення. Взагалі, надто скупа інформація в джерелах про зібрання 29 січня наводить на думку, що ця подія в той час залишилась непоміченою, а звичного для нас значення їй було надано пізніше.

За версією Ю. Колларда²⁴, Д. Антонович, повернувшись на початку 1900 р. до Харкова, виклав свій намір щодо заснування партії Б. Камінському. Останній був авторитетним членом Української студентської громади, проте до числа її лідерів не належав. У зв’язку з цим не дуже зрозуміло, чому саме йому довірив-

ся Д.Антонович. Можливо, мали значення близькі стосунки Б.Камінського з М.Міхновським, вплив якого на українське студентство був тоді незаперечним. Не можна виключати й інший чинник: Б.Камінський, схоже, користувався особливою повагою тому, що мав досвід нелегальної діяльності у Братстві тарасівців, був на 7–8 років старшим за своїх товаришів, які прозивали його “папаша”²⁵.

Удвох вони вирушили до Л.Мацієвича, де зустріли і М.Русова, яким Д.Антонович виклав свої думки. Отже, “четвірка” склалась випадково? Принаймні, доказів протилежного ми не маємо. Більше того, Л.Мацієвич поставився до ідеї Д.Антоновича скептично. Зате М.Русов підтримав її (власне, свою) з великим ентузіазмом, вигукнувши (свідчення Д.Антоновича): “А я не казав, що нам не треба громад, тільки партії!”²⁶. Виходить, що обидва ініціативою Д.Антоновича були захоплені зненацька. Той чомусь так поспішав, що взявся за створення партії вже через лічені дні після свого повернення і без попереднього обговорення з найближчими однодумцями. Зрозуміло, що ні Харківська УСГ, ні інші українські об’єднання не мали до цього жодного відношення. “Четвірка” нікого, крім себе, не представляла.

Втім, потреби у якихось повноваженнях і не було, оскільки характер прийнятих рішень цього не вимагав. Історіографічний штамп про заснування РУП 29 січня 1900 р. дивним чином знеохотив науковців до з’ясування змісту цих рішень. А йшлося не стільки про негайне створення партії – і тим більше не про констатацію факту її існування²⁷, – скільки про започаткування цього процесу. Схоже, що Д.Антонович із товаришами домовились лише взяти на себе функції ініціативного осередку по організації партії. Згодом²⁸ було ухвалено звернутися за підтримкою до студентської громади (її актив обговорив це питання 5 лютого, причому думки розділились). Ще пізніше виникла ідея попросити М.Міхновського написати програмний маніфест РУП. Тому Ю.Коллард мав рацію, наголошуючи, що 29 січня 1900 р. було тільки “вирішено необхідність (підкреслення моє – С.Н.) заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань...”²⁹.

Постає закономірне питання: чи можна вважати 29 січня 1900 р. датою дійсного заснування РУП? На наш погляд, якщо виходити з суті події та стану створеної партії, то ні. Заснування політичної партії традиційно пов’язується з установчим з’їздом, де відбувається об’єднання окремих груп, визначення напрямку діяльності, формування керівних органів партії тощо. Нічого цього в 1900 р. не було. Партія на той момент існувала лише в головах її фундаторів. “Рада чотирьох” і не намагалась виконати функції установчого зібрання. Не можна навіть сказати, що вона проголосила партію, адже публічно про це було заявлено тільки через місяць, на шевченківських роковинах у Харкові, а партійний маніфест (і взагалі перше її видання) – брошура “Самостійна Україна” – з’явився влітку 1900 р.

Більше того, можна стверджувати, що РУП як справжня партія сформувалась ще дуже нескоро після січня 1900 р. Через відсутність належної підготовки і розуміння шляхів партійного будівництва творення організаційної мережі РУП спершу протікало дуже мляво. Протягом перших півтора року окремих партійних структур не існувало – не випадково ні в джерелах, ні в літературі немає відповідних фактів. Щоправда, в опублікованій нещодавно автобіографії А.Жука з його так званого “канадського” архіву зазначено, що свого часу він належав до українського гуртка у Лубнах, який “перетворився в 1900/1901 р. в партійну організацію РУП”³⁰. Проте докладна інформація про склад і діяльність гуртка, котра збереглась у “празькій” частині архіву цього відомого діяча (тепер зберігається в ЦДАВО України)³¹, переконує, що це був один із тих молодіжних українських гуртків, які готували кадри для партії, до неї не належачи³² (подібні були у Києві, Ніжині, Прилуках та інших містах). Як вказував

сам А.Жук, гурток “не мав політичного оформлення” і навіть навесні 1901 р., коли випустив свою єдину відозву, “фірми РУП ще не мав”³³. Він був лише ґрунтом для створення партійної організації, предтечею лубенської “Вільної громади на Полтавщині”, яка склалась пізніше. Крім того, згадана автобіографія не надто надійна як джерело: вона, схоже, є чернеткою, не закінчена, не датована, написана в белетризованій формі і, швидше за все, аж на початку 60-х років, причому в розпорядженні А.Жука не було необхідних документів чи літератури про часи своєї молодості. В опублікованому тут же “офіційному” варіанті автобіографії він вказав, що членом партії став із 1901 р.³⁴, – мабуть, уже в Полтаві, куди переїхав наприкінці весни. До речі, В.Мартос, котрий був висланий до Лубен у 1901 р., у своїх дуже докладних спогадах про той період жодним словом не обмовився про існування в місті партійного осередку³⁵. Таким чином, твердження про належність лубенського гуртка до РУП у 1901 р., а тим більше в 1900 р., не підкріплене фактами. Рупівці, яких було тоді, ймовірно, не більше 10–15 осіб, діяли у складі Харківської студентської громади й полтавського українського гуртка. За свідченням О.Коваленка, РУП у той час “мала в своїх рядах самих тільки її фундаторів”, і сказати, де кінчалась студентська громада і починалась партійна організація, було важко³⁶.

Становище змінилось тільки після I конференції РУП (червень 1901 р.). Власне, окремої конференції, як і партії, фактично не було. У дійсності в рамках III українського студентського з'їзду частина його учасників провела кілька нарад, присвячених РУП. Через це визначити її персональний склад (тобто встановити, хто з делегатів вважався членом партії) виявилось не під силу учасникам цієї події – Д.Антоновичу, А.Жуку, Ю.Колларду, Б.Мартосу та іншим. Правда, список учасників конференції є в спеціальній статті А.Жука: він сам, Д.Антонович, М.Русов, С.Пеглора, В.Козиненко, М.Кохановський, В.Мазуренко³⁷. Але, як видно з авторських чернеток, він викликав сумнів у самого А.Жука, який, до речі, делегатом не був: його, як представника лубенського молодіжного гуртка (а не партійної організації) вже у Полтаві запросив М.Русов. Майже вдвічі ширший список наводить В.Головченко³⁸, але в неопублікованих спогадах Б.Мартоса, на які він посилається, йдеться про студентський з'їзд і прізвищ значно менше³⁹.

Рівень і зміст дискусії пізніше охарактеризував А.Жук: “...Обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати”⁴⁰. Отже, провідники партії взялися за обговорення проблем організаційного будівництва тільки через півтора року, причому й тоді виявилися у цьому питанні цілком безпорадними – тож чи могли вони створити її раніше?

Показово, що у зв'язку з роботою конференції жодного разу не згадувались місцеві організації – “вільні громади”, які б мали представляти учасники. А.Жук, приїхавши напередодні до Полтави, застав там лише нечисленний партійний гурток, з якого, як він неодноразово підкреслював, уже пізніше склалась “вільна громада”. З нашого погляду, “вільних громад” тоді ще не було, і якраз на конференції обговорювалось питання про створення їх як основи партійної організації. Таке важливе рішення навряд чи могло бути прийняте без обговорення, а до I з'їзду РУП, де “вільні громади” вже були представлені, не було інших загальнопартійних зборів. Саме це питання могло дебатуватись у конференційних бесідах чи нарадах, про які згадують мемуаристи⁴¹. Конструктивних думок, як уже з'ясовано, було обмаль, і в такому разів здоровий глузд мав підказати, що доцільно віддати ініціативу на місця, зробити наголос на творення регіональних осередків, перекинувши поки що на них практичне розв'язання організаційного питання. Правомірність нашої версії підтверджує Ю.Коллард, який засвідчує, що поняття “вільна громада” РУП з'явилося саме

на конференції⁴². Оскільки ж наповнити цю сформульовану ідею “вільних громад” конкретним змістом через брак відповідних знань і досвіду не вдалось, логічно було надати їм повну самостійність в організації внутрішнього життя, проведенні роботи серед населення тощо. Очевидно, саме в цьому сенсі вони й були “вільними”, а не від директив керівних органів чи програмно-статутних документів (як це іноді трактується), котрих на той час не існувало.

Як робота конференції, так і весь відомий фактичний матеріал свідчать, що РУП до середини 1901 р. може вважатись партією лише номінально, а реально була зародком справжньої політичної партії, нечисленним авангардом національних молодіжних організацій. Місцевих партійних організацій у точному розумінні слова не існувало, оскільки вважати такими невеличкі, неструктуровані й невідокремлені групи з невизначеним статусом у двох-трьох містах не можна. Пізніше А.Жук відзначав, що практична й організаційна робота на місцях розпочалась приблизно за рік до I з'їзду РУП, тобто не раніше другої половини 1901 р.⁴³ Саме тоді розгорнувся процес цілеспрямованого творення мережі місцевих партійних організацій і груп на чолі з “вільними громадами”.

Першими “вільними громадами” стали вже існуючі організації – харківська й полтавська. Взагалі на Полтавщині процес партійного будівництва протікав найінтенсивніше. Невдовзі після I конференції оформилась і організаційно зміцніла полтавська “вільна громада”. Уже на початку лютого 1902 р. вона випустила на гектографі свою першу відозву (автор В. Кошовий), присвячену річниці реформи 1861 р., що починалася словами “41 літ перед цим, 19 лютого...”⁴⁴. Взагалі нелегальні видання є практично єдиними автентичними документами місцевих організацій РУП, а отже, й найбільш об'єктивним джерелом інформації про їх існування. Ядро організації склали М.Русов, А.Кучерявенко, М.Кохановський, В.Кошовий. Членами громади в 1902 р. були також А.Жук, К.Шаревський, П.Комліченко, О.Осмяловський, О.Міхновський, М.Гмиря та ін. – всього не менше 20 чол. На чолі стояв М.Кохановський, судячи з його участі в I з'їзді РУП. Надійною підвалиною партійної роботи в місті й особливо в повітах залишалась семінарська громада. Відразу після I конференції, головним чином зусиллями М.Русова, почалось закладання мережі периферійних гуртків. Як учасник етнографічної експедиції, він до середини осені відвідав з півсотні міст і сіл 5 повітів губернії.

Лубенська організація РУП, за даними А.Жука, була заснована в 1902 р. заходами М.Порша, який повернувся до рідного міста після навчання в Київському університеті⁴⁵ (отже, це сталося не раніше літа). Вона мала достатньо міцне підґрунтя: традиції й авторитет українського руху в місті; українські молодіжні гуртки в Лубнах і селах повіту; студенти-лубенці, немало з яких набули досвіду національної роботи у своїх вузах. До того ж організація виникла на перехресті впливів київського й полтавського осередків РУП. Ці чинники та порівняно густа мережа сільських партійних груп зумовили її статус як окремої “Вільної громади на Полтавщині”. До неї належали П.Крат, Г.Гольштейн, М.Коренецький, А.Жук, Ф.Шпак, О.Кирста та інші. Одна з листівок громади (невідомо, чи перша) має дату 10 грудня 1902 р. (це перевидання листівки київської “вільної громади” “З усіх боків обсіли вороги наш народ”)⁴⁶. Полтавська губернія була єдиною, де діяли відразу дві “вільні громади” РУП.

Точний час перетворення харківської групи у “вільну громаду” встановити важко. Справа в тім, що, починаючи з середини весни 1901 р., діяльність осередку РУП у місті майже повністю завмерла на цілий рік. Причиною були репресії після придушення масових студентських виступів початку 1901 р.: навчання було припинене майже на рік, студенти роз'їхались, крім того, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д.Антоновича, М.Русова, Б.Мартоса, К.Румницького, А. і О.Олексієнків та ін.) вислано з міста⁴⁷. Усе це на трива-

лий час зруйнувало роботу РУП у місті. Улітку 1901 р. партійна організація у Харкові не функціонувала⁴⁸. Восени заняття не були відновлені, й вимушені канікули продовжилися. Навчання розпочалося тільки навесні 1902 р. Але повернулися далеко не всі. За словами О.Коваленка, з “вісімки” активістів (він називав її комітетом і навіть Центральним комітетом РУП) у Харкові були тільки він і Ю.Коллард⁴⁹. Повноцінне партійне життя відновилося тільки з осені 1902 р. Саме тоді після тривалої перерви з’являється чергове видання харківської організації – гектографована листівка “Панове громадяни!”, присвячена Шандрівському страйку⁵⁰. Склад “вільної громади” поповнили нові члени: Г.Благов, С.Андрієвський, В.Гордієнко та ін. Але помітного кількісного зростання не сталось, оскільки закінчили навчання і залишили Харків К.Румницький, Л.Мацієвич, Д.Познанський, через арешти не повернулись М.Русов, А.Олексієнко. Якісно ж склад погіршився: на зміну ідейно зрілим (відносно), авторитетним діячам прийшла молодь без достатньої підготовки, яка в організації не могла відігравати самостійну роль. Із названих причин Харківська “вільна громада” поступово втрачала провідне становище в партії і все більше стала залежати від волі її незмінного лідера Д.Антоновича.

З-поміж інших “вільних громад” першою виникла Київська. Її заснував у другій половині 1901 р. Д.Антонович, висланий до Києва. Б.Матюшенко датував цю подію серпнем 1902 р., очевидно сплутавши її з відродженням чи реорганізацією громади після арештів на межі 1901–1902 рр.⁵¹ У лютому 1902 р. кияни випустили свою першу відому нам відозву, присвячену аграрному питанню. У тому ж місяці вона вже поширювалась у Роменському повіті Полтавщини⁵². Серед перших активістів громади були також Є.Голіцинський, А. і М.Лівицькі, М.Ткаченко, П.Канівець, М.Галаган, В.Козиненко, М.Порш, К.Чайківська та ін.

На Чернігівщині діяльність РУП проявляється з 1901 р. – головним чином, через поширення літератури в Ніжині й окрузі. Члени місцевого українського гуртка – студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – одержували її від київських рупівців, вихідців із Ніжина, П.Канівця, М.Ткаченка, О.Мерклінга⁵³. Через М.Гмирю підтримувався зв’язок із полтавською “вільною громадою”⁵⁴. Очевидно, через арешти у Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили, зокрема, і названі ніжинці⁵⁵, процес перетворення молодіжного гуртка у партійну групу загальмувався. Він відновився тільки насамкінець 1902 р. Як свідчив М.Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К.Чайківська, у Ніжині припадає на зиму 1902–1903 рр.⁵⁶ Її перша листівка з’явилася у лютому 1903 р.⁵⁷ Головним чинником того, що центром українського революційного руху в губернії став Ніжин, була наявність у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту, і тих, хто навчався в інших містах. Немалу роль відіграв і тісний зв’язок із київською “вільною громадою”, зрештою, просто географічна близькість і зручне сполучення між двома містами. Чернігів, позбавлений цих переваг, залишався твердинею поміркованої течії українського руху.

Чорноморська громада (у Катеринодарі) була заснована наприкінці 1902 – на початку 1903 рр. партійцями з Полтавщини С.Петлюрою та П.Понятенком, а також М.Ткаченком із Ніжина, які змушені були перебратись на Кубань через переслідування⁵⁸. На початку грудня 1902 р. вона випустила гектографовану відозву “До чорноморських козаків”⁵⁹. Через незавершеність процесу формування двох останніх громад на момент скликання I з’їзду РУП (грудень 1902 р.) вони на ньому не були представлені, хоч у післяз’їздівському “комунікаті” названі.

Рішення I з’їзду РУП (грудень 1902 р.) мали важливе значення для організаційного становлення партії. Існує думка, що вже на час з’їзду в основному

склалась партійна організаційна мережа, котра з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р.⁶⁰ Проте з цим важко погодитись. До грудня 1902 р. оформилися тільки 4 “вільні громади” з шести, на периферії існувало лише декілька нечисленних груп, а кількість членів партії навряд чи виходила за межі сотні. Формування партійних структур тільки розпочалось, і саме проведення з’їзду та його ухвали відіграли у цьому процесі велику роль. Обрання ЦК (Д.Антонович, Є.Голіцинський, В.Козиненко) створило умови для об’єднання окремих партійних громад у цілісну організацію, визначення й дотримання єдиного курсу (попри широку автономію, яка зберігалась за “вільними громадами”). Від імені ЦК була вироблена й опублікована в “Гаслі” заява, що визначала організаційні засади будівництва партії і мала значення статуту. У партійному лексиконі з’явилися поняття “організація” і “комітет”, була вибудована певна організаційна ієрархія, і з невизначеністю організаційних відносин на місцях і загалом у партії було в основному (бо цілковитої ясності тут не було ніколи) покінчено.

Таким чином, відносити заснування РУП до 1899 р. немає підстав; так звана “рада чотирьох” була не установчим, а ініціативним зібранням; справжнє формування РУП як самостійної політичної організації розпочалося тільки з середини 1901 р. Виходячи з усього сказаного та враховуючи історіографічну й суспільну традицію, було б доцільним вважати 29 січня 1900 р. умовною датою заснування партії. Щодо всього процесу організаційного становлення РУП, то в ньому можна виділити, принаймні, чотири етапи:

1) 1899 р.: виникнення самої ідеї та назви партії, початок підготовки до її створення;

2) 1900 р. – перша половина 1901 р.: проголошення партії, деяке кількісне її зростання, діяльність перших рупівців у складі молодіжних об’єднань національно-визвольного спрямування у Харкові й Полтаві, поява перших видань РУП;

3) середина 1901 р.–1902 р.: I конференція РУП, цілеспрямоване творення місцевих організацій (“вільних громад”), вихід першого загальнопартійного періодичного органу “Гасло”;

4) кінець 1902 р. – початок 1903 р.: I з’їзд, створення керівних органів РУП і місцевих комітетів.

Ці хронологічні відрізки можна було б охарактеризувати як етапи відповідно підготовки (1) й зародження (2) партії, створення (3) й упорядкування (4) її організаційної структури. У такому контексті виглядає логічною і своєчасною публікація у квітні 1903 р.– відразу після того, як були закладені організаційні основи партії, – проекту партійної програми, прийняття якої мало б довершити процес будівництва РУП.

¹ Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1918; Його ж. Революційна Українська партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії Укр. соціал-демократичної партії. – Л.; К., 1921; Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918 рр.). – Х., 1918; Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 86. – Кн. 3; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б.м., 1926. – Т. 1: Революційна Українська партія (РУП); Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // За сто літ. – 1928. – Кн. 2; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.: Курс лекцій. – Подєбради, 1934; Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наук. праці з питань політ. історії. – К., 1991. – Вип. 169; Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Української партії (РУП) // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 3; Його ж. Харківська “вільна громада” РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії // Вісн. Харк. ун-ту. – 2000. – № 485. – Історія. – Вип. 32; Голобуцький О., Кулик В. Ук-

раїнський політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996; *Шевченко В.М.* РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України: Матеріали міжнар. конф. – К.; Ніжин, 1997; *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; *Лавров Ю.П.* Виникнення і діяльність українських політичних партій (кін. XIX – поч. XX ст.) // Історія України. – 1999. – № 21–24; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. – 1917 р. – К., 1999.

² Див., напр.: *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.18, 19.

³ ЦДІА України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.

⁴ *Жук А.* Перша партійна конференція Революційної української партії // Календар-альманах “Дніпро” на 1936 рік. – Львів, 1935. – С.98.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

⁶ Летопись революции. – 1924. – № 3. – С.235.

⁷ ЦДІАУК. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.

⁸ Див.: *Наумов С.О.* Харківська Українська студентська громада: організація, склад, ідеологія (1897–1904 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С.252–260.

⁹ *Жук А.* Перша партійна конференція Революційної української партії. – С.98.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

¹¹ Див.: З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С.44, 46, 65.

¹² *Завваги Д.В. Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда* // Там само. – С.71.

¹³ *Михайло Русів: некролог* // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.299.

¹⁴ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). – Торонто, 1972. – С.64.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 28.

¹⁶ Там само. – Спр. 403. – Арк. 157.

¹⁷ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.72.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 74.

¹⁹ *Коваленко О.* На межі двох віків (Спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові) // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С.91. Ця редакція спогадів має деякі відмінності порівняно з публікацією 1939 р.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 65–72; *Ляхоцький В.П., Молостов В.А.* Нове джерело до історії Української національної партії // Архіви України. – 1992. – № 5–6.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 69.

²² *Коваленко О.* Там само. – С.90.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 70.

²⁴ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.72, 73.

²⁵ Там само. – С.81.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4.

²⁷ *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.19.

²⁸ Див.: *Завваги Д.В. Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда.* – С.71.

²⁹ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.73.

³⁰ Дві короткі автобіографії Андрія Жука // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 3. – С.222.

³¹ Докл. про це див.: *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Там само. – С.168–176.

³² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 1–3; Спр. 31. – Арк. 27–30.

³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 176; Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 27.

³⁴ Дві короткі автобіографії Андрія Жука. – С.223.

³⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 127–148.

³⁶ *Коваленко О.* На межі двох віків. – С.44.

- ³⁷ Жук А. Перша партійна конференція Револуційної української партії. – С.99, 100.
³⁸ Головченко В. Від “Самостійної України” до Співки визволення України. – С.22.
³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 148.
⁴⁰ Жук А. Перша партійна конференція Револуційної української партії. – С.100.
⁴¹ Там само.
⁴² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С.98.
⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.
⁴⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 17; Гасло. – 1902. – Ч. 3–4. – С.14, 15.
⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 14.
⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 420.
⁴⁷ Харківський облдержархів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1434. – Арк. 249–253.
⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 6.
⁴⁹ Визвольний шлях. – 1993. – № 2. – С.236.
⁵⁰ ЦДІАУК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.
⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
⁵² ЦДІАУК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 101а.
⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 167.
⁵⁴ Микола Гмиря (некролог) // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.346.
⁵⁵ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С.110.
⁵⁶ Другий (Троцький) Микола. Минуле // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.341.
⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 53.
⁵⁸ Жук А. Із споминів про С. Петлюру (1901–1907) // Симон Петлюра в молодості: Зб. споминів. – Львів, 1936. – С.26.
⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10.
⁶⁰ Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.28.

In the article the popular points of view in the domestic historiography of the Revolutionary Ukrainian Party occurrence are considered. On the basis of complex source studying which displays the real position of the cells of Revolutionary Ukrainian Party and their predecessors – the Ukrainian youth circles, the author’s vision of the process of the creation and the organizational becoming of the party is formulated.

Е. Єкабсонс*

ЛАТВІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ЗА ДОБИ УНР

У статті розглядається досі невисвітлена в історіографії сторінка латвійсько-українських взаємин – від їх започаткування в 1917 р. й до закінчення в 1920–1921 рр. Висвітлюється встановлення дипломатичних стосунків, діяльність консульства й місії УНР у Ризі, а також контакти дипломатичних представників Латвії й України в Лондоні, Варшаві, Гельсінкі. Звернено увагу на ще один невідомий аспект двосторонніх відносин – участь латишів, офіцерів українських збройних сил, у боротьбі за незалежність України. Автор визначає позицію Польщі як один із головних чинників, які зумовили ставлення латвійського уряду до УНР у 1920 р. Окремо згадується про велику роль у встановленні й зміцненні латвійсько-українських стосунків першого міністра закордонних справ Латвії З.Меєровіцса й латвійського дипломатичного представника у Варшаві А.Кеніньша. Особливу увагу присвячено участі делегації УНР як рівноправного партнера в конференції балтійських країн у Балдурі.

* Єкабсонс Ерікс – доктор історії, асоційований професор факультету історії й філософії Латвійського університету (Rīga, Латвія).

1915 р. в Латвію прийшла Перша світова війна, розділивши її територію лінією російсько-німецького фронту. У вересні 1917 р. німецькі війська зайняли Ригу, а в лютому 1918 р. – усю Латвію. У цей час латвійські політики все чіткіше говорили про створення незалежної Латвійської держави, яку й було проголошено 18 листопада 1918 р. в Ризі, але на Тимчасовий уряд молодого держави чекала довга й важка боротьба за звільнення країни. У січні Ригу зайняли більшовики й до травня–червня на більшій частині Латвії існувала радянська влада з характерним для неї терором і розбійною щодо селян сільськогосподарською політикою. Саме через це радянська влада швидко втратила популярність у народі – у травні 1919 р. більшовики залишили Ригу. У червні того ж року естонсько-латвійські війська поблизу Цесіса розгромили німецькі війська, які прагнули встановити свій контроль над Латвією й Естонією. Восени 1919 р. латвійська армія у важких боях завдала поразки реакційній західноросійській добровольчій армії П.Бермонта, що складалася з німецьких і російських підрозділів, а в січні 1920 р. разом із польськими військами почала звільнення від Червоної армії східної частини Латвії – Латгалії. Державний кордон із радянською Росією було встановлено на початку лютого 1920 р., а у квітні в Москві розпочалися мирні переговори, які завершилися 11 серпня підписанням відповідного договору. Відтак усі зовнішньополітичні зусилля були спрямовані на досягнення міжнародного визнання незалежності Латвії. Це сталося 26 січня 1921 р., коли Вища рада Антанти визнала Латвію й Естонію *de jure*.

Однією з держав, з якою Латвія на першому етапі незалежності встановила порівняно активні зв'язки, була Українська Народна Республіка (УНР). Про цю сторінку українсько-латвійських відносин в історіографії майже не згадувалося.

Латвійсько-українські зв'язки в 1917–1919 рр.

Перші контакти між латвійськими й українськими політичними колами були встановлені вже восени 1917 р. 8–15 (21–28) вересня Українська Центральна Рада (УЦР) у Києві скликала з'їзд “малих народів” Росії, в якому брало участь близько 80 делегатів. Характерно, що латвійська репрезентація була особливо представницькою – серед 10 делегатів були майбутній перший міністр закордонних справ Зігфрідс Меєровіцс із земельної ради Ліфляндії (Відземе), Крістапс Бахманіс із земельної ради Курляндії (Курземе), Станіславс Камбала із земельної ради Латгалії (Латгале) та ін., а також три представники від київських латишів. З.Меєровіцс у довгій промові говорив про минуле й сучасне латвійського народу, а також висловив прагнення латишів до національного самовизначення, об'єднання всієї території й політичної автономії в складі демократичної Росії. На з'їзді була створена Всеросійська народна рада, до складу якої обрали З.Меєровіцса, С.Камбалу, К.Бахманіса й викладача Київського університету М.Брунінієкса. Проте великого значення рада не набула.

18 листопада 1917 р. в місті Валка постала Латвійська тимчасова національна рада (ЛТНР), яка, розглянувши ситуацію в Україні, зробила висновок, що українські політики до латишів, як і до “всіх малих народностей”, ставляться дуже доброзичливо¹. У грудні 1917 р. ЛТНР, одержавши повідомлення від УЦР про проголошення УНР, ухвалила рішення привітати Центральну Раду телеграмою такого змісту: “Латвійська національна рада посилає свій братерський привіт українському народові та вільній Україні! Хай живе ідея федерації народів!”. Водночас Усеросійську народну раду в Києві було поінформовано, що латвійські організації й політичні партії, які “дотримуються національно-територіального принципу самовизначення народів”, створили ЛТНР².

У січні 1918 р. ЛТНР вирішила послати до Києва декількох представників, сподіваючись на обіцяну УЦР підтримку малих народів³. 8 січня відбу-

лося засідання ради, на якому К.Бахманіс зробив висновок про дві можливі лінії поведінки: вислати делегацію в Брест-Литовський, аби вплинути на мирні переговори, що відбувалися там, або спробувати зробити це за посередництва УЦР. Рада вирішила тільки інформувати українців і "інші народи" про ситуацію в Латвії, не намагаючись вплинути на хід мирних переговорів. У лютому К.Бахманіс виїхав до Києва⁴. А в березні 1918 р. він брав участь у створенні Київського латвійського центрального комітету, повідомляючи (22 травня), що "живий і здоровий", живе в Україні, де організував латвійський комітет і бере активну участь у громадському житті латишів, пропагуючи ідею національної ради про незалежність Латвії. Раніше К.Бахманіс не міг зв'язатися з Батьківщиною через те, що відразу після його прибуття до Києва почалися бої.

У червні відділ закордонних справ ЛТНР, вислухавши повідомлення К.Бахманіса, висловив задоволення з приводу його діяльності в Україні й вирішив надалі регулярно інформувати про кроки ЛТНР, а також доручити "особливу увагу приділити пропагуванню латвійського питання й питання держави в суспільстві та пресі іногородців", оскільки "з Києва це було легше зробити, ніж відділові закордонних справ – у Петрограді". Із грудня 1918 р. К.Бахманіс був представником латвійського Тимчасового уряду в Києві, а в березні 1919 р. – при урядах, створених на Півдні Росії й у Закавказзі (при Добровольчій армії, у Криму, на Дону, Кубані, у Грузії й Вірменії). До Латвії він повернувся тільки у вересні 1920 р.⁵

Певна співпраця між латвійськими й українськими організаціями відбувалася також у Росії. У липні 1919 р. Латвійська національна рада в Омську отримала пропозицію місцевої української ради об'єднатися на "культурній і політичній основі", аби протистояти намаганням російських властей не допустити діяльності неросійських організацій національного характеру (щойно в Омську було заарештовано консула України Твардовського й розформовано українські національні військові підрозділи)⁶.

У результаті подій світової війни (рух біженців) і розвалу російської армії, на території України опинилися тисячі латишів – біженців і військовослужбовців⁷. У 1918 р. багато військових латвійської національності під впливом різних обставин служили в армії гетьмана П.Скоропадського.

Після створення Директорії багато латвійських офіцерів були також і в армії УНР. Найбільш відомим із них був полковник генерального штабу Петеріс (Петро) Радзінш. У березні–листопаді 1918 р. він обіймав посаду начальника відділу організації й навчання генерального штабу гетьманської армії. 27 грудня 1918 р. на запрошення свого однокурсника по російській Академії генерального штабу генерал-майора Всеволода Петріва (Петрова) він вступив до армії УНР як помічник начальника генерального штабу Миколи Юнаківа (Юнакова), колишнього викладача П.Радзінша й В.Петріва в Академії генерального штабу. Після поразки армії УНР від військ А.Денікіна й Червоної армії у вересні 1919 р. П.Радзінш потрапив до Польщі, звідки повернувся до Латвії й був призначений начальником штабу головнокомандувача латвійської армії (згодом – генерал)⁸.

Підполковник Яніс Цеплітіс після служби в армії гетьмана з грудня 1918 р. був начальником оперативного відділу генерального штабу армії УНР і до Латвії повернувся тільки в грудні 1919 р. Капітан Петеріс Мікелсонс у серпні 1918 р. добровільно вступив на службу в головне управління артилерії гетьманської армії, одержавши звання підполковника. В армії УНР він був начальником головного управління артилерії, а в січні 1920 р. був звільнений у запас. Після початку наступу польсько-українських військ в Україні у квітні 1920 р. – знову мобілізований, і лише у вересні 1921 р. звільнений (повернувся до Латвії наприкінці 1921 р.).

Козельський асесор Вілгелмс Клонінш в армію гетьмана вступив у червні 1918 р., а з грудня був начальником грошового й рахункового управління голов-

ної інтендантури армії УНР у званні адміністративного полковника (до Латвії повернувся влітку 1919 р.). Льотчик капітан Ніколай Еске в грудні 1918 р. вступив в армію УНР як заступник командира 5-го авіаційного дивізіону, згодом – начальник авіаційної школи в Проскурові (зараз – Хмельницький), командир 1-го бойового авіаційного відділу, а в 1920–1921 рр. – керівник комісії із закупівлі літаків для УНР у Західній Європі.

Штабс-капітан Германіс Кліве в 1918 р. служив в армії гетьмана, у грудні як колишній гетьманський офіцер був відданий під суд, який його виправдав. До березня 1920 р. проходив службу в Полтавському полку армії УНР. Підпоручик Карліс Дренґерс служив у 3-му окремому інженерному батальйоні армії УНР до вересня 1920 р. Підпоручик Арнолдс Друкевичс у грудні 1918 р. – травні 1919 р. служив у 7-й артилерійській бригаді, потрапив у польський полон. Звільнений у запас штабс-капітан Андрейс Леяс-Саусс у 1918 р. обіймав відповідальні посади в Міністерстві продовольчих справ і Міністерстві забезпечення Української Держави, а з січня 1919 р. був членом особливої місії Міністерства забезпечення УНР у Галичині й Буковині, з березня – віце-директор Департаменту шкіряної промисловості Міністерства народного господарства (у липні–грудні – директор цього департаменту)⁹. Легендарним стало ім'я помічника командира однієї з найбоєздатніших частин армії УНР полку Чорних запорожців (неодноразово виконував обов'язки командира) поручика Карліса Броже (згодом у Латвії служив у поліції)¹⁰.

Встановлення відносин

Співпраця між делегаціями Латвії й УНР усталилася вже навесні 1919 р. в Парижі, під час мирної конференції. Обидві місії активно співпрацювали до кінця 1920 р. включно (це, між іншим, проявлялося у випозичанні грошових сум для офіційної діяльності)¹¹. У контактах із країнами Балтії перш за все була зацікавлена сама УНР, яка в цей час перебувала в складній і нестабільній ситуації. Проте в цьому була зацікавлена також і Латвія, на що ясно вказує витяг із промови міністра закордонних справ З.Меєровіцса 6 жовтня 1919 р. в Народній раді (передпарламенті) Латвії: “У нас є також інші союзники. Південніше знаходиться Україна, яка зараз у скрутній ситуації, але її симпатії на нашому боці. На жаль, там ще великий вплив мають більшовики”¹². На плани міністра закордонних справ щодо України проливає світло написане ним із нагоди першої річниці незалежності в листопаді 1919 р.: “Зовнішня політика Латвії прямує й прямуватиме до того, аби встановити союз у вигляді *entente cordiale* між Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою й Польщею, залучаючи до цього союзу держави, що створюються (Білорусь і Україну)”. Згідно з поглядами З.Меєровіцса, головним завданням цього союзу буде захист незалежності в боротьбі зі спільним ворогом – Росією й Німеччиною¹³. Фактично, це збіглося з позицією, оприлюдненою на Тартуській конференції балтійських країн, що саме тоді відбувалася. У ній брали участь представники Естонії, Латвії й Литви, а як спостерігачі – представники Польщі, Білоруської Народної Республіки й УНР (тільки в обговоренні питань, які не стосувалися майбутніх мирних переговорів із радянською Росією). 14 листопада відбулася перша загальна нарада за участю делегатів усіх країн, на якій одногосно було визнано необхідність створення військово-політичного союзу¹⁴.

Дипломатичний представник у Литві Віліс Бандревічс у листопаді 1919 р. в Каунасі в інтерв'ю литовській пресі відзначив, що Латвія не уклала ніяких договорів із Польщею, а міністр закордонних справ відвідав Варшаву лише тому, що Латвія бажає встановити добросусідські відносини з усіма країнами, які мають спільні інтереси, – з Польщею, Фінляндією й Україною¹⁵.

Співпраця між Латвією й УНР спочатку відбувалася лише в консульських питаннях. 1 вересня 1919 р. до Риги прибув консул УНР Никифор Бендеровський¹⁶. Від цього моменту консульство працювало досить активно, добившись, між іншим, звільнення кількох військовослужбовців латвійської армії як громадян УНР (17 вересня – старшого лейтенанта господарського управління Відземської дивізії Морозова, 19 жовтня – лікаря 6-го Ризького піхотного полку Траугота Штрауба та ін.)¹⁷. Після активного листування між консульством УНР і МЗС Латвії 13 грудня було дано дозвіл на звільнення вояка дивізіону панцерних потягів громадянина УНР Наума Драгильова (з незрозумілих причин Н. Драгильов усе-таки залишився на службі, у складі дивізіону брав участь у боях із Червоною армією в Латгалії, а в грудні 1920 р., при повторному порушенні питання, відмовився від звільнення й залишився в латвійській армії)¹⁸. Крім того, консулові УНР у грудні 1919 р. вдалося добитися скасування розпорядження про висилку з країни українського громадянина Григорія Голованівського, в якого була тільки транзитна латвійська віза, і видати йому дозвіл на тимчасове проживання в Латвії¹⁹.

Серед громадян УНР, що мешкали в Латвії, було досить багато німців. Так, відразу після розгрому військ Бермонта (28 листопада 1919 р.), виконувач обов'язків консула УНР Еріх Фляйшер (балтійський німець) просив дозволу головнокомандувача латвійської армії на відрадження в щойно звільнене місто Єлгава “в справах консульства” (фактично для пошуків родини громадянина УНР Гайнріха Браде). Дозвіл було дано²⁰. Цікаво, що згаданий Г. Браде на початку 1919 р. добровільно служив у балтійському німецькому ландсвері. 14 липня він відбув у службових справах до Риги, де латвійські солдати відібрали в нього велосипед. Із цього питання Е. Фляйшер ще в листопаді 1919 р. листувався з латвійським МЗС²¹.

Під час боїв з армією Бермонта, яка тримала Ригу в облозі, консульство УНР, як і інші іноземні представництва, потрапляло в невеликі конфліктні ситуації у зв'язку з обставинами військового часу. Так, 24 жовтня 1919 р. консульство звернулося до МЗС Латвії посприяти в поверненні коня, що його відібрали солдати в кучера Миколи Юкача, проте безрезультатно (у відповіді військового відомства було сказано, що “приватні коні не звільняються навіть тоді, якщо ними користується консульство”)²². Виконувач обов'язків українського консула Е. Фляйшер разом із дипломатичними представниками Литви, Білорусії й Естонії 5 грудня 1919 р. підписав ноту до МЗС Латвії з протестом проти обшуку в одному з консульств (через те, що дуже багато євреїв – громадян Латвії – із метою ухилення від військової служби приймали громадянство Білорусії, обшук було вчинено саме в консульстві цієї держави), а також проти конфіскацій латвійською армією автомашин дипломатичних представництв, видворення з Латвії іноземних громадян і їх мобілізації до латвійської армії. У написаному в ультимативній формі протесті вимагалось “зробити відповідні кроки” до 12⁰⁰ 8 грудня, інакше про все це буде поінформовано представників країн Антанти і інших держав, а також вжито аналогічних заходів щодо громадян Латвії²³.

У цей час консульство УНР опікувалося долею військових біженців – українців, які різними шляхами потрапили до Латвії з охопленої громадянською війною Росії. Загалом, латвійська влада доброзичливо ставилася до консульства й 22 листопада 1919 р. навіть надала йому позику для покриття витрат, пов'язаних із відсилкою біженців на Батьківщину й організацією кур'єрського зв'язку²⁴.

Контакти дипломатів Латвії й УНР за кордоном наприкінці 1919 – на початку 1920 р.

Подібність політично-юридичного статусу УНР і Латвії (обидві країни виникли на території Російської імперії) сприяла встановленню контактів між

їхніми представниками в столицях західних держав. Особливо активними вони були в Лондоні, де представник Латвії Георг Бісенієкс і представник УНР Ярослав Олесницький регулярно обмінювалися інформацією про військово-політичні процеси, що відбувалися в Латвії й Україні (восени 1919 р. це – наступ армії А.Денікіна). Г.Бісенієкс 13 жовтня 1919 р. висловив свої симпатії боротьбі українського народу проти російської реакції, що загрожувала національній незалежності України²⁵. Ще у вересні 1920 р. Г.Бісенієкс листувався з представником УНР М.Вишніцером, який прагнув отримати візу для приватної поїздки до Латвії колишнього військового міністра УНР, що проживав у Відні, генерала Олександра Грекова (проте безрезультатно, оскільки ситуація в УНР на цей час значно змінилася²⁶).

Найбільш тісні стосунки між представниками Латвії й УНР встановилися у Варшаві – 26 листопада 1919 р. туди прибула латвійська місія на чолі з поетом Атісом Кеніньшем. Одним зі своїх головних завдань він бачив саме встановлення зв'язків із УНР. 10 грудня 1919 р. у своєму повідомленні до уряду А.Кеніньш детально окреслив ситуацію в Україні, наголосивши, що українці “дуже шукають дружби з Латвією”, від якої вони сподіваються здобути підтримку (ішлося навіть про допомогу військовими інструкторами й “реорганізаторами економічного життя”). Українці сподівалися через Латвію (Рига й Даугавпілс) отримувати одяг, взуття й амуніцію для двохсоттисячної армії. У розмовах із А.Кеніньшем українські представники підкреслювали, що зближення Латвії й України є запорукою протидії “гегемоністським прагненням Польщі” в майбутньому союзи балтійських чи інших держав. А.Кеніньш оцінив шанси України на здобуття незалежності як ще великі (“набагато більші, ніж прийнято думати в Ризі”), тож дуже важливо зміцнити позиції Латвії в цій країні. На його думку, необхідно запровадити посаду посла при уряді УНР. Ба більше – А.Кеніньш визнав, що він уже фактично є ним, адже регулярно проводить консультації з представниками УНР у Варшаві щодо можливих форм співпраці між державами. 10 грудня голова директорії УНР Симон Петлюра й міністр закордонних справ А.Лівицький особисто вручили А.Кеніньшу ноту визнання Україною незалежності Латвії і її Тимчасового уряду (у такий спосіб “уважаючи за обов’язок сприяти розвитку всіх спраглих розквіту націй і втілюючи в життя принцип свободи націй, урочисто оголошений на Паризькій мирній конференції”). А.Кеніньш підкреслив, що акт визнання вручався від імені сорокасемимільйонної нації, яка “матиме велике слово при розв’язанні російського питання”.

Тісні відносини латвійського дипломатичного представника з представниками УНР могли ускладнити латвійсько-польські стосунки, що й відбулося (проте, А.Кеніньш був іншої думки, адже С.Петлюра розповів йому про свою розмову з очільником Польської держави Ю.Пілсудським, в якій той, у відповідь на натяк С.Петлюри про приготування визнання Латвії, сказав: “Таразд, тільки не кажіть про це нашим дипломатам більше, ніж треба”)²⁷. Після розмови С.Петлюри з А.Кеніньшем до Риги з Варшави виїхала українська дипломатична місія на чолі з колишнім рижанином, одруженим із латишкою, Левом Задорожним (він також брав участь у врученні А.Кеніньшу акту визнання Латвії)²⁸. Л.Задорожний добрався до Риги, але не був офіційним представником – такий прибув до Риги згодом (у січні 1920 р.), проте Л.Задорожний до осені 1920 р. був секретарем місії²⁹.

Саме через А.Кеніньша латвійське МЗС ще в січні 1920 р. підтримувало зв’язок із представниками МЗС УНР. Так, 9 січня 1920 р. А.Кеніньш інформував Ригу, що міністр УНР А.Лівицький схвалив зроблену консульством УНР у Ризі позику в латвійському МЗС для відсилання українських біженців на Батьківщину й організації кур’єрського зв’язку, проте дав розпорядження надалі брати позики тільки через офіційне представництво УНР у Латвії, яке на чолі з Володимиром Кедровським виїхало з Варшави до Риги 2 січня 1920 р.³⁰

Дипломатична співпраця. Місія УНР у Ризі

Цікаво, що коли про виїзд до Риги місії В.Кедровського дізнався начальник штабу головнокомандувача латвійської армії П.Радзіньш (колишній помічник начальника генерального штабу армії УНР), він 13 січня 1920 р. телеграмою наказав підполковникові латвійської армії А.Вейсу, який перебував при штабі польської групи військ генерала Е.Ридза-Смигли в Даугавпілсі, по телеграфу поінформувати С.Петлюру, що «Латвія бажала б бачити інших українців, а не Кедровського, який зіпсував українську армію». П.Радзіньш також наказав не надавати В.Кедровському дозволу на виїзд до Латвії, а в разі, якщо він його вже має, попередити, що дозвіл треба виправити повторно, у Ризі³¹. Очевидно, нехить П.Радзіньша до В.Кедровського була викликана досвідом його діяльності в Україні, проте зусилля начальника штабу виявилися марними й місія прибула до Риги 16 січня 1920 р. (до її складу входив секретар Микола Святогорів, який також брав участь у врученні С.Петлюрою акту визнання латвійської незалежності А.Кеніньшу у Варшаві, і якого в лютому 1920 р. змінив згаданий вище Л.Задорожний). Місія одразу розпочала активну діяльність у винайнятому помешканні на вулиці Антоніяс³² (щоправда, В.Кедровський на декілька днів виїхав у Таллінн, щоби встановити зв'язки з естонським урядом)³³. Згодом до місії прибуло ще декілька співробітників (наприклад, на початку лютого – колишній штабс-капітан Білоруського батальйону Куц³⁴). Навесні при місії було створене прес-бюро, яке інформувало латвійські газети про військово-політичні події в Україні.

Після того, як український уряд у грудні 1919 р. визнав Латвію, він очікував кроку у відповідь (А.Кеніньш у Варшаві неодноразово підкреслював, що Рига не забариться з відповіддю, навіть надіслав до МЗС Латвії складений представниками УНР текст визнання). У звіті директора політично-дипломатичного департаменту МЗС від 15 січня 1920 р. йдеться: «у цій ситуації нашим обов'язком було б визнати її (Україну – *Е.С.*), але оскільки в цьому питанні зацікавлена Польща, ми спочатку повинні домовитися з нею»³⁵. Саме через відносини з Польщею визнання України Латвією затримувалося. Тільки після того, як у латвійсько-польських стосунках з'явилися деякі ускладнення, міністр закордонних справ З.Меєровіцс 25 березня вислав С.Петлюрі підтвердження отримання акту визнання 10 грудня 1919 р. й додав до нього підписане ним самим уже 17 лютого визнання УНР Латвією³⁶. Характерно, що 17 квітня представник Польщі в Латвії Броніслав Боуфал писав до Варшави, що «українське питання є улюбленою темою декількох латвійських політиків (наприклад, голови Народної ради Яніса Чаксте), проте до кінця березня симпатії уряду Латвії до України були платонічними». Але «останнім часом» З.Меєровіцс, попри дану ним обіцянку не визнавати незалежності України, усе-таки зробив це (представник Польщі убачав причину цієї зміни в ускладненні латвійсько-польських відносин)³⁷.

Позицію латвійського уряду й МЗС у цей час прояснює промова З.Меєровіцса на засіданні Народної ради 10 березня 1920 р. Він підкреслив бажання співпрацювати з Польщею, проте відзначив розбіжності між обома країнами, особливо щодо польських вимог відновити кордони 1772 року («Уряд Латвії бажає бачити самостійну Білорусію й самостійну Україну, тож вимога кордонів 1772 року не може знайти згоди латвійського уряду»). Далі З.Меєровіцс змалював становище УНР (радянська Росія ще не висловила їй пропозиції розпочати мирні переговори, саме навпаки – створила радянський уряд України, який претендував на статус єдиної законної влади)³⁸.

У 1920 р. тривала співпраця між латвійськими й українськими представниками в зарубіжних країнах. У Лондоні представники УНР, Латвії, Литви,

Естонії й Грузії гуртом сплачували за лекції й співробітничали в інших питаннях³⁹. У Гельсінкі співпраця К.Заріньша з українським представником Жалізняка почалася з конфлікту: Жалізняк разом із секретарем місії 24 січня 1920 р. відвідав латвійське представництво й у різкій формі запротестував проти висловлювань З.Меєровіцса в іноземній пресі (міністр закордонних справ Латвії в інтерв'ю журналові "Світанок" сказав, що неучасть України в Гельсінській конференції балтійських країн обумовлюється неіснуванням уряду УНР, а також висловив жаль із приводу розгрому військ Колчака й Денікіна). Жалізняк підкреслив, що в такому разі й УНР могла б висловити жаль із приводу розгрому військ Бермонта в Латвії. К.Заріньш виправдовувався незнанням питання, одночасно відзначаючи, що латвійський міністр закордонних справ "завжди підкреслює дружні відносини з Україною". Подальші відносини між представниками обох країн у Гельсінкі були значно кращими. 25 лютого К.Заріньш запросив Жалізняка на обід (український представник був у дуже пригніченому настрої через складне становище своєї країни – він навіть не знав, де перебуває його уряд)⁴⁰. Тісна співпраця розвивалася також між представником Латвії в Парижі О.Гросвалдом і українським представником графом Тишкевичем⁴¹.

Поза сумнівом, у 1920 р. одним із головних чинників, який визначав ставлення латвійських властей до УНР, була позиція Польщі. Зміцнити стосунки з УНР особливо прагнув А.Кеніньш (латвійський представник у Варшаві). Саме до нього в січні 1920 р. звернулися представники УНР посприяти участі делегації УНР у конференції балтійських країн у Гельсінкі хоча б на рівні гостей. Особливо підкреслювалося, що уряд УНР дуже зацікавлений приєднатися до союзу балтійських держав і "бажає спиратися на дружні відносини з Латвією". Сам А.Кеніньш уважав, що попри складну ситуацію, в якій перебуває уряд України, Латвія "повинна забезпечити симпатії українського народу, що буде дуже важливим чинником у російсько-латвійських взаєминах і вже, можливо, у недалекому майбутньому". Також він писав: "Беручи до уваги невизначене ставлення Польщі (до України – Е.Є.), свої симпатії не демонструємо"⁴². У такий ситуації намагання УНР добитися запрошення української делегації на конференцію в Гельсінкі були марними.

Уже 22 лютого 1920 р. в розмові з Ю.Пілсудським А.Кеніньш прагнув з'ясувати його ставлення до Литви й України, але той тільки підтвердив, що "в справі України йому вдалося зламати кригу в суспільстві", але ще є багато роботи⁴³. Складність польсько-українських відносин оприявилася в рапорті військового представника Латвії в Польщі підполковника М.Гартманіса від 16 квітня 1920 р., в якому він детально представив польсько-українські стосунки, зробивши висновок, що в польському суспільстві домінує негативне ставлення до незалежності УНР, хоча на словах польський уряд і декларує підтримку⁴⁴.

У березні 1920 р. у Варшаві до М.Гартманіса звернувся військовий представник УНР у Польщі генерал-полковник Віктор Зелінський із проханням допомогти переправити колишніх солдатів-українців армії Юденича, які перебували в Латвії, на Батьківщину ("де вони необхідні для поповнення національної армії"). Зі свого боку, українці обіцяли сприяння властей УНР при відсиланні додому латвійських біженців (згадувався також білоруський відділ під командуванням С.Булака-Балаховича в місті Алуksне, в якому в лютому 1920 р. українці становили 23% з 884 вояків⁴⁵). Проте місія УНР у Латвії не виявляла жодної активності в цьому напрямі. У відповідь на лист М.Гартманіса із цього питання від 20 березня 1920 р. до штабу головнокомандувача латвійської армії П.Радзінш 12 квітня відповів, що штаб допоможе "всім українцям потрапити в Україну й навіть пропагує цю ідею", проте не має жодного сприяння з боку місії УНР⁴⁶.

Наприкінці квітня в Україні розпочався спільний польсько-український наступ, який на першому етапі розвивався успішно. Очевидно, саме через це до певної міри поліпшилося ставлення латвійських властей до представництв УНР. Після висловленої М.Гартманісом із Варшави повторної вимоги (він запросив інформацію, чи є серед військовополонених червоноармійців українці, які б бажали вступити в армію УНР), йому надійшла відповідь, що в таборі військовополонених є 11 українців, проте консульство УНР у Ризі, не зважаючи на неодноразові запити латвійських військових установ, узагалі не реагувало⁴⁷.

2 червня 1920 р. у Вінниці було ухвалено декларацію уряду УНР щодо “зміцнення добросусідських відносин із Румунією” й “солідарними з нами (Україною – Е.Є.) балтійськими, чорноморськими й кавказькими країнами”. Не забарилися й конкретні кроки – уряд УНР видав розпорядження про звільнення громадян Латвії з лав армії УНР, а 14 червня відповідний наказ підписав головний отаман С.Пеглюра й військовий міністр полковник Володимир Сальський. У наказі йшлося, що обидві країни визнали одна одну, тож громадяни Латвії, які перебувають на території УНР, підлягають звільненню від мобілізації як громадяни “дружньої країни”. 28 червня керівник місії УНР В.Кедровський передав ці документи до латвійського МЗС, наголосивши, що невдовзі Міністерство внутрішніх справ УНР видасть розпорядження про допомогу й захист латвійських біженців. 8 липня З.Меєровіц висловив подяку й обіцяв створити реєвакаційну комісію, яка виїде в Україну⁴⁸.

Латвійський уряд наприкінці травня 1920 р. з візами УНР і Польщі вислав в Україну представника товариства реєвакації біженців Стулманіса. 1 червня він прибув до Києва, а 3 червня – до Житомира, де почав налагоджувати справу реєвакації біженців за сприяння польських військових установ. Через події на фронті (наступ Червоної армії) Стулманіс був змушений повернутися до Латвії⁴⁹.

Плани економічного співробітництва з Україною

Незабаром після визнання незалежності УНР (квітень 1920 р.) у латвійській пресі з'явилася коротка інформація про встановлення міністерством торгівлі й промисловості зв'язків із “представником українських господарських кіл”, аби налагодити торгівельні контакти й одержати цукор, зерно та інші товари⁵⁰. Консул УНР у Ризі вже в січні висловив латвійському МЗС пропозицію імпорту “відомих товарів” із України. 20 лютого міністерство торгівлі й промисловості на запит МЗС пояснило, що Латвія охоче б імпортувала з України сіль, цукор, нафту, зерно, соду, масло, сало, вугілля, шерсть і шкіри (українські шкіри й метал можна було б переробляти в Латвії). Експортувати до України планувалося льон і його насіння, інше насіння, дерев'яні вироби (меблі), брунатний обгортковий папір, нитки, гіпс, цемент і т.д. Переговори з консульством УНР із цього питання поновилися в червні 1920 р. На запит МЗС від 16 червня, які товари можна запропонувати Україні в обмін на цукор, міністерство торгівлі й промисловості 22 червня відповіло, що це могли б бути меблі, залізо, шкіри, кінське волосся, а також масло, парафін, вироби з гіпсу, цегла, горщики, посуд, матеріали для саней, скло, фанера, колеса для возів, сірники, насіння, папір, алкогольні напої й т.д.⁵¹

У зв'язку з розвитком польсько-українських торгових перспектив у травні й червні 1920 р. в іноземній пресі з'явилася інформація про плани українців щодо розширення економічного співробітництва. 31 травня опубліковано інформацію, що “останнім часом у Ризі багато робиться для організації спільної торгівельної палати Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, України й Румунії”⁵². Ці далекосяжні плани перекреслили події на польсько-радянському фронті.

Конференція в Булдурі

Уряд УНР навесні 1920 р. ужив заходів до зближення з усіма балтійськими країнами, намагаючись досягти запрошення УНР на заплановану в Латвії конференцію балтійських країн, Польщі й Фінляндії. У квітні 1920 р. міністр закордонних справ України А.Лівицький вислав через латвійське МЗС книги про Україну для організаційного бюро конференції, проте вони не досягли Риги через перебої в роботі пошти⁵³.

6 серпня 1920 р. почалася робота конференції в Булдурі (на Ризькому узмор'ї). У цей час дуже активно працювало українське прес-бюро в Ризі, інформуючи про події в Україні. Відразу після початку конференції прибули в столицю Латвії делегації УНР і Білоруської Народної Республіки звернулися з проханням узяти в ній участь. 8 серпня місія УНР повідомила про склад своєї делегації: керівник – міністр внутрішніх справ, громадський діяч і журналіст Олександр Саліковський; члени – керівник дипломатичної місії В.Кедровський, О.Шульгин, економіст М.Добриловський; консультанти – представник господарських кіл С.Франкфурт і Л.Задорожний (делегація прибула до Риги кораблем із Клайпеди). 19 серпня керівник литовської делегації Іонас Шауліс уніс декларацію, в якій висловив думку, що становище УНР непевне і її участь у конференції балтійських країн викличе незадоволення з боку радянської Росії. Одночасно він відзначив, що литовська делегація візьме участь у конференції й у тому випадку, якщо решта делегацій висловиться за участь українців.

20 серпня, відкриваючи IV пленарне засідання, міністр закордонних справ Латвії запропонував обговорити питання участі в конференції білоруської й української делегацій. З.Меєровіцс активно виступав за допуск українців (питання участі білорусів було одностайно відхилене). Решта (окрім литовців) із ним погодилися й делегація УНР була допущена до роботи конференції як повноправний учасник⁵⁴. На думку польського історика Т.Палюшинського, це було продовженням сприятливого до УНР курсу латвійського уряду, який розпочався з весни 1920 р.⁵⁵ Незалежність України свого часу визнала також Естонія (березень 1920 р.) і Фінляндія (червень 1920 р.). Таким чином, представники УНР підключилися до роботи конференції й одразу внесли розлогіий меморандум про історію своєї країни і її актуальне становище. Згідно зі спогадами латвійського політика, члена латвійської делегації Адольфа Кліве, саме включення українців у роботу “на міжнародному рівні” створило несподіваний інтерес до форуму, адже число жителів країн-учасниць досягло 75–80 млн. осіб, що “привернуло до конференції увагу ... західних держав, а також проклало шлях до єдності балтійських країн незалежно від того, що думала й робила Москва”⁵⁶. 21 серпня українці брали участь у пленарному засіданні – З.Меєровіцс, як головуючий, і О.Саліковський обмінялися промовама (останній висловив глибоке задоволення з можливості брати участь у конференції). Того ж дня до складу політично-юридичної комісії був включений О.Саліковський, В.Кедровський і М.Добриловський; до економічної комісії – професор С.Франкфурт, М.Добриловський і Л.Задорожний; до культурно-соціальної комісії – О.Саліковський; до редакційної комісії – В.Кедровський і С.Франкфурт; до секретаріату – М. Добриловський⁵⁷.

30 серпня офіційне видання газета “Валдібас вестнесіс” опублікувала розмову кореспондента Латвійської телеграфної агенції з О.Саліковським. Він наголосив на своєму знайомстві з латвійськими громадськими діячами А.Кеніньшем, А.Дауге та іншими (познайомилися в Москві, під час світової війни); говорив про необхідність “єдності молодих держав”; що УНР уже уклала союз із Польщею й укладає такий зі шойно проголошеною Кубанською республікою; підкреслив необхідність спільної боротьби із загальними ворогами (“під якими б прапорами вони не виступали”). Говорив про складну ситуацію в

Україні. Про те, що балтійським країнам удалося “консолідуватися” в час, коли проти них були спрямовані “головні удари більшовиків”, а також торкнувся питання латвійсько-українських відносин, підкресливши, що “до Латвії, яка однією з перших визнала суверенітет України, ми відчуваємо особливу приязнь”. Наприкінці розмови О.Саліковський наголосив на спільних економічних інтересах, які можна буде реалізувати через Ліспайський порт⁵⁸.

Згідно з рішенням конференції, 7 вересня в Ризі почала роботу рада вповноважених представників балтійських держав, в якій брав участь також і представник УНР – консул у Ризі В.Коношевський (працював в юридичній комісії). Пізніше до нього приєднався сенатор УНР, колишній міністр юстиції й представник УНР на Паризькій мирній конференції С.Шелухин (прибув до Риги 5 жовтня), проте незабаром рада припинила роботу через розбіжності між учасниками⁵⁹.

Представники УНР 31 серпня 1920 р. підписали підготовлений конференцією проект політичної конвенції, в якому країни-учасниці висловили готовність взаємного визнання *de jure*, розв'язання всіх незгод мирним шляхом, намір укласти військову конвенцію оборонного характеру й т.д. Згідно з рішенням конференції, у кінці вересня в Ризі розпочала роботу рада військових представників країн-учасниць, яка мала розробити відповідну конвенцію (через розходження з Польщею Литва участі не брала). УНР представляли полковник Данильчук і підполковник Максим Дідковський. 13–18 жовтня п'ять країн-учасниць розробили проект конвенції, який мали схвалити всі генеральні штаби перед передачею урядам (ця конвенція також не набула чинності)⁶⁰.

Після закінчення конференції (9 вересня) уряд Латвії надіслав урядові УНР офіційне запрошення на конгрес поштового й телеграфного зв'язку країн регіону, який мав відбутися згідно з рішенням конференції в Булдурі. Конгрес розпочався 17 вересня за участю представників Латвії, Польщі, Литви й Фінляндії⁶¹. Керівник місії УНР В.Кедровський висловив подяку латвійському МЗС, проте делегація УНР не змогла прибути через проблеми в транспортному сполученні⁶².

У цей час українці, безперечно, розглядали латвійців як своїх чи не найнадійніших партнерів, про що, між іншим, свідчить переданий 25 серпня через дипломатичну місію в Парижі заклик до латвійського уряду дати розпорядження латвійським представникам за кордоном звернутися до західних держав із проханням визнати незалежність УНР⁶³.

Завершення відносин

21 вересня 1920 р. в Ризі розпочалися польсько-радянські переговори, в яких радянську сторону представляли делегації радянської Росії й радянської України. Коли 5 жовтня було підписане перемир'я, сенатор УНР С.Шелухин, який перебував у Ризі, і керівник місії В.Кедровський 7 жовтня вручили польській делегації ноту протесту проти ведення переговорів із радянською Україною, указавши на їх незаконність, адже між Польщею й УНР існували дипломатичні відносини. Делегація УНР зажадала допуску до мирних переговорів. Копія ноти була надіслана латвійському МЗС⁶⁴.

Під час світової й, особливо, громадянської війни в Росії в 1919–1920 рр. у Латвії опинилося досить багато українців. На відміну від кінця 1919 р., коли нелегально прибулим до країни українцям у деяких випадках було дозволено проживати в Латвії, у 1920 р. латвійська влада повелася суворіше. Наприклад, у червні МЗС не задовольнило прохання консула УНР і не дозволило залишитися в країні прибулому з транзитною візою Миколі Зам'ятину, який до того ж працював у місії Американського Червоного Хреста в Ризі⁶⁵. У вересні 1920 р. МВС Латвії дало розпорядження громадянам УНР Вікторові Унбедахту (якого

підозрювали в службі в армії Бермонта в 1919 р.) і Ріхардові Ганке на протязі 14 днів покинути Латвію, адже з метою уникнути служби в армії, вони без відома латвійських властей прийняли громадянство УНР⁶⁶. У вересні країну повинні були покинути громадяни УНР Гирш Міхельсон і Брон Волкин, як прибулі сюди після 1915 р.; у жовтні–листопаді (протягом 7 днів) – повії Ксенія Горобець і Ольга Лашук, а в грудні – Андрій Стеценко (як “політично неблагонадійний”), Емілія Стерніх (як персона нон-грата) й т.д. Проте з втручанням консула УНР розпорядження щодо В.Унбедахта було скасоване (“за браком доказів його участі в авантурі Бермонта”). Також дозволено було залишитися Р.Ганке.

Восени 1920 р. в Латвії активно продовжувала роботу місія УНР. У жовтні й листопаді МЗС підтримало прохання секретаря місії Олександра Лагутенка надати дозвіл на перегляд сибірських газет, що зберігалися в Державному архіві (щоб отримати інформацію про становище українців)⁶⁷.

Після заняття території України Червоною армією влітку 1920 р. латвійська влада серйозно занепокоїлася питанням повернення звідти латвійських біженців. У дуже скрутних обставинах в Україні перебували тисячі латишів, які не мали можливості повернутися на Батьківщину, адже радянські власті посилалися на відсутність домовленостей між Латвією й радянською Україною. Ті, хто мали змогу, їхали до Москви й там залагоджували формальності, пов’язані з поверненням, проте більшості це було недоступно. 27 листопада 1920 р. латвійський уряд отримав пропозицію від голови Ради народних комісарів і народного комісара закордонних справ УСРР Х.Раковського почати переговори про встановлення дипломатичних відносин. У грудні латвійський уряд погодився, керуючись перш за все скрутною ситуацією латвійських біженців на території України. 27 січня 1921 р. В.Кедровський у Ризі запротестував проти переговорів Латвії з радянською Україною, посилаючись на взаємні акти визнання між Латвією й УНР, а також указуючи, що Раднарком радянської України є лише окупаційною інституцією більшовицької Росії. 19 лютого 1921 р. З.Меєровіцс відповів, що Латвійська держава завжди з симпатією ставилася до зусиль українців створити незалежну державу, проте уряд зважає на реальну владу, що існує на території України, тому-то й починає переговори з представниками радянської України. Адже інакше неможливо залагодити питання реєвакуації латвійських біженців із України. Відразу після цього (у лютому 1921 р.) місія УНР і співробітники консульства виїхали з Латвії до Польщі, у Тарнув, де перебував уряд УНР.

Пізніше латвійському МЗС вдалося вирішити неприємний інцидент із короточасним затриманням і конфіскацією грошей керівника Червоного Хреста радянської України Семена Мазуренка в Ризі 28 липня 1920 р. (згодом було дано дозвіл латвійського уряду на проїзд делегації С.Мазуренка через Ригу до Західної Європи, а весною 1921 р. радянській стороні були повернені конфісковані грошові кошти⁶⁸).

У травні 1921 р. в Москві розпочалися переговори між латвійською делегацією й делегацією радянської України, а 3 серпня було підписано договір, за яким сторони “беззастережно” визнавали одна одну “самостійними, незалежними, суверенними країнами з усіма юридичними наслідками, що випливають із цього договору”, а також урегулювали питання повернення біженців і оптантів із України до Латвії й навпаки. Одна зі статей договору передбачала “не допускати на своїй території створення або перебування жодних організацій і груп, які претендують на роль уряду території або частини території сторони-підписанта, а також урядів і їх організацій або посадовців, метою яких є повалення уряду іншої сторони”⁶⁹.

Відтак, жодні офіційні стосунки Латвії з урядом УНР на еміграції стали неможливими, хоча договір із радянською Україною втратив чинність зі ство-

ренням СРСР наприкінці 1922 р. й радянська Україна перестала бути суб'єктом міжнародних правовідносин.

* * *

У 1918–1920 рр. УНР не вдалося зберегти свою незалежність, проте державницькі інтенції в Україні проявилися сильніше, ніж, скажімо, у Білорусії. У 1919–1920 рр. латвійський уряд провадив сприятливу й доброзичливу політику до незалежної української держави, в основі чого були глибокі симпатії до прагнення українського народу досягти незалежності, а також суто прагматичний розрахунок щодо політичного й економічного зиску від співпраці з некомуністичною Україною. Уряд Латвії серйозно розраховував на приєднання України до союзу балтійських держав. Короткий період відносин Латвії й УНР не мав великого значення в зовнішній політиці Латвії, проте ці відносини дуже добре ілюструють ставлення латвійських політиків і народу до боротьби за незалежність інших народів. Своєї кульмінації стосунки Латвії й УНР досягли в серпні–вересні 1920 р., коли здебільшого завдяки підтримці міністра закордонних справ Латвії З.Меєровича делегація УНР брала участь як рівноправний партнер у конференції балтійських країн в Булдурі. Восени 1920 р. й на початку 1921 р. латвійський уряд був змушений зважати на владу, що реально існувала на території України, аби зберегти відносини з радянською Росією й дати можливість повернутися з України на Батьківщину тисячам латвійських біженців. Юридичне питання незалежності України було вирішене на польсько-радянських мирних переговорах наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. й подібне ставлення до уряду та представництв УНР за кордоном поступово прийняла більшість європейських країн⁷⁰. У Латвії залишилася певна кількість українців, які в 1920–1930-х рр. започаткували історію української меншини в цій балтійській країні, але це – тема окремої статті⁷¹.

Розвиваючи сьогодні латвійсько-українські стосунки, слід пам'ятати історію відносин Латвії й УНР у 1919–1920 рр. Посольство України в Латвії особливо підкреслює, що цей період є початком відносин обох держав⁷².

¹ *Lī gotò u J. Latvijas valsts dibināšana (Latviešu Pagaidu Nacionālā Padome). Latvijas valsts tapšanas pirmais posms. – Rīga, 1925. – Lapa (сторінка; далі – Лр.) 38–39; Andersons E. Latvijas vesture 1914–1920. – Stockholm, 1967. – Лр. 244–245.*

² *Paegle S. Latvijas valsts tapa. – Rīga, 1923. – Лр. 190.*

³ *Lī gotò u J. Latvijas valsts dibināšana. – Лр. 166.*

⁴ *Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Латвійський державний історичний архів; далі – LVVA). – Fonds (фонд; далі – F.) 1313 (МЗС). – Apr. (опис; далі – Apr.) 2. – Lieta (справа; далі – L.) 29. – Лр. 20, 32.*

⁵ *LVVA. – F. 2570 (Адміністративний департамент МЗС). – Apr. 14. – L. 1426. – Лр. 4–43; F. 6033 (Військово-історична комісія). – Apr. 1. – L. 36. – Лр. 80; F. 5434 (Військовий музей). – Apr. 3. – L. 168 (Матеріали щодо латишів в Україні в 1918 р.). Див., також: *Bachmanis K. Latvieši Ukrainē. 1917–1919 gadus. – Rīga, 1926.**

⁶ *LVVA. – F. 4102 (Центральне бюро Латвійської національної ради Сибіру й Ура-лу у Владивостоці). – Apr. 1. – L. 7. – Лр. 38.*

⁷ Див., також: *Dribins L. Ukraini Latvijā. – Rīga, 1995. – Лр. 10.*

⁸ *LVVA. – F. 5601 (Колекція особових справ штабу армії). – Apr. 1. – L. 5226. – Лр. 4; *Priedītis Č. Ī enerālis Pēteris Radziņš // Militārais Apskats. – 1995. – №2. – Лр. 98.**

⁹ *LVVA. – F. 5601. – Apr. 1. – L. 1151. – Лр. 6; L. 1421. – Лр. 3–4; L. 1429. – Лр. 3; L. 2548. – Лр. 6; L. 3009. – Лр. 5; L. 3010. – Лр. 4; L. 3669. – Лр. 4; L. 4274. – Лр. 7; L. 5226. – Лр. 3.*

¹⁰ *Тинченко Я. Черный запорожец поручик Броже – латыш, который командовал полком Украинской армии (стаття готується до друку в “Latvijas Kara muzeja gadagrāmata”).*

- ¹¹ LVVA. – F. 2575 (Дипломатичні й консульські представництва за кордоном). – Apr. 7. – L. 6. – Lp. 291, 391.
- ¹² Valdī bas Vçstnesis. – 1919. – 7 okt.
- ¹³ *Meierovics Z.* Latvijas ārlietu politika // Valdī bas Vçstnesis. – 1919. – 18 nov.
- ¹⁴ Valdī bas Vçstnesis. – 1919. – 13, 16, 25 nov.
- ¹⁵ Lietuva. – 1919. – 22 lāpkr.
- ¹⁶ Valdī bas Vçstnesis. – 1919. – 3 sept.; Latvijas Sargs. – 1919. – 3 sept.
- ¹⁷ Armijas virspavçņnieka pavçles 1919 gadā (Накази головнокомандувача армією в 1919 р.) // LVVA Zinātniskā bibliotēka.
- ¹⁸ LVVA. – F. 2574 (Політдепартамент МЗС). – Apr. 2. – L. 60. – Lp. 28–37.
- ¹⁹ Ibid. – L. 4. – Lp. 11–14.
- ²⁰ Ibid. – F. 3601 (Штаб головнокомандувача). – Apr. 1. – L. 268. – Lp. 259.
- ²¹ Ibid. – L. 267. – Lp. 8.
- ²² Ibid. – L. 267. – Lp. 8.
- ²³ Ibid. – F. 3601. – Apr. 1. – L. 267. – Lp. 8.
- ²⁴ Ibid. – F. 2575 (Дипломатичні й консульські представництва за кордоном). – Apr. 7. – L. 39. – Lp. 34.
- ²⁵ Ibid. – Apr. 1. – L. 103. – Lp. 2–17.
- ²⁶ Ibid. – L. 259. – Lp. 2–4.
- ²⁷ Ibid. – F. 2574. – Apr. 4. – L. 71. – Lp. 395. Текст ноти див.: LVVA. – F. 2570. – Apr. 3. – L. 1126. – Lp. 16.
- ²⁸ Ibid. – F. 2575. – Apr. 15. – L. 11. – Lp. 83–84. 16 грудня в латвійській пресі з'явилася інформація про приїзд до Риги місії УНР на чолі з доктором Дирецьким, проте інформація виявилася хибною // Valdī bas Vçstnesis. – 1919. – 16 dec.; Jaunākās Ziādas. – 1919. – 16 dec.; Latvijas Sargs. – 1919. – 16 dec.
- ²⁹ LVVA. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 4. – Lp. 49.
- ³⁰ Ibid. – F. 3601. – Apr. 1. – L. 469. – Lp. 702. Про позицію П.Радзіньша свідчить його відповідь на запит військового представника в Естонії (січень 1920 р.), чи не потребує латвійська армія послуг колишнього офіцера-спеціаліста армії Юденича капітана Володимира Пешченка, громадянина УНР. П.Радзіньш відповів: “Нехай вступає до української армії, якій дуже потрібні спеціалісти” // LVVA. – F. 3601. – Apr. 1. – L. 469. – Lp. 69–70.
- ³¹ Ibid. – F. 2575. – Apr. 7. – L. 39. – Lp. 33–34.
- ³² Консульство УНР в цей час перебувало на вул. Романових 28/30 // Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 16 janv.
- ³³ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 16 janv.; Jaunākās Ziādas. – 1920. – 16 janv.
- ³⁴ LVVA. – F. 3601. – Apr. 1. – L. 495. – Lp. 33.
- ³⁵ Ibid. – F. 2574. – Apr. 4. – L. 7. – Lp. 96.
- ³⁶ Ibid. – F. 2574. – Apr. 15. – L. 1. – Lp. 53; L. 2. – Lp. 14.
- ³⁷ Archiwum Akt Nowych. – Kolekcja odpisów dokumentów. – T. 2. – K. 160.
- ³⁸ *Meierovics Z.* Mūsu ārçjā politika // Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 12 marts.
- ³⁹ LVVA. – F. 2575. – Apr. 1. – L. 259. – Lp. 5–7.
- ⁴⁰ Ibid. – F. 2574. – Apr. 3. – L. 57 (без пагінації).
- ⁴¹ Ibid. – F. 2575. – Apr. 7. – L. 74. – Lp. 169–253.
- ⁴² Ibid. – Apr. 15. – L. 11. – Lp. 67.
- ⁴³ Ibid. – Lp. 45.
- ⁴⁴ Ibid. – F. 6033. – Apr. 1. – L. 24. – Lp. 17.
- ⁴⁵ Докладніше див.: *Єкабсонс Э.* Латвия и Белоруссия. Начало отношений (1919–1920) // Берасцейскі хранограф. – Вып. 2. – Брэст, 1999. – С. 142–157; *Jçkabsons Ç.* Stosunki między Ū otwà i Biaù oruskà Republikà Ludowà w latach 1919–1921 // Biaù oruskie Zeszyty Historyczne (Biaù ystok). – 1997. – №7. – S. 49–62.
- ⁴⁶ LVVA. – F. 3601. – Apr. 1. – L. 469. – Lp. 249, 263.
- ⁴⁷ Ibid. – Lp. 283, 296.
- ⁴⁸ Ibid. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 4. – Lp. 48, 64–66. Уперше інформація про наказ по армії УНР щодо звільнення латишів (якщо вони зможуть “довести свою народність документально”) з'явилася у квітні // Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 24 apr.
- ⁴⁹ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 18 jūn.
- ⁵⁰ Jaunākās Ziādas. – 1920. – 24 apr.

- ⁵¹ LVVA. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 60. – Lp. 4–5.
- ⁵² Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 28 jūn.
- ⁵³ LVVA. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 4. – Lp. 56–57.
- ⁵⁴ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 21 aug.
- ⁵⁵ *Paluszuński T.* Walka o niepodległość i otwarty 1914–1921. – Warszawa, 1999. – S. 377.
- ⁵⁶ LVVA. – F. 1313. – Apr. 2. – L. 66. – Lp. 72–79, 84, 87; *Klīve Ā.* Latvijas neatkarī bas gadi. – B.v., 1876. – Lp. 97, 99, 101.
- ⁵⁷ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 23 aug.
- ⁵⁸ Ukrainas attiecī bas ar Latviju // Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 30 aug.
- ⁵⁹ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 9 sept., 5 okt.
- ⁶⁰ *Skrzypek A.* Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSSR w latach 1919–1925. – Warszawa, 1972. – S. 69–71.
- ⁶¹ Valdī bas Vçstnesis. – 1920. – 18 sept.
- ⁶² LVVA. – F. 2570. – Apr. 2. – L. 53. – Lp. 68–69.
- ⁶³ Ibid. – F. 2575. – Apr. 7. – L. 6. – Lp. 299.
- ⁶⁴ Ibid. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 60. – Lp. 18–19.
- ⁶⁵ Ibid. – F. 2570. – Apr. 2. – L. 53. – Lp. 46–47.
- ⁶⁶ Ibid. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 60. – Lp. 6, 8–14.
- ⁶⁷ Ibid. – Lp. 22.
- ⁶⁸ Ibid. – Lp. 46–52, 88; L. 4. – Lp. 60–62; Valdī bas Vçstnesis – 1920. – 22 dec.
- ⁶⁹ Recueil des principaux Traités conclus par la Lettonie avec les Pays Étrangers 1918–1930. – Riga, 1930. – P. 41–67; LVVA. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 135. – Lp. 1. Ще на початку 1923 р. уряд Латвії намагався реєвакуювати промислові підприємства й 2 000 біженців із України // *Latvijas Kareivis.* – 1923. – 13, 19 janv.
- ⁷⁰ Уряд С. Петлюри на початку 1921 р. безрезультатно апелював до урядів європейських країн, аби вони дотримувалися принципу визнання УНР (див.: LVVA. – F. 2574. – Apr. 2. – L. 37. – Lp. 1–8).
- ⁷¹ Див.: *Jçkabsons Ç.* Ukraini Latvijā 19 gadsimta beigās – 1945 gadā [Українці в Латвії наприкінці XIX ст. – 1945 р.] // *Latvijas Arhīvi.* – 2004. – №2. – Lp. 110–128.
- ⁷² *Тинченко Я.* Латвія вместе с Украиной отметила День независимости // *Киевские ведомости.* – 2003. – 2 сент. (Репортаж с посвящённой борьбе за независимость УНР выставки в Военном музее Латвии, в открытии которой участвовал посол Украины в Латвии В.Жовтенко).

The article reviews still unlit page in historiography about Latvian-Ukrainian relations from their establishment in 1917 and till ending in 1920–1921. It sheds light on the establishment of diplomatic relations, consulate activity and mission of UNR in Riga, as well as contacts of diplomatic representatives of Latvia and Ukraine in London, Warsaw, Helsinki and other European capitals. The attention is drawn to another unknown aspect of bilateral relations – participation of Latvians, officers of Ukrainian armed forces, in struggle for independence of Ukraine. Author indicates Poland's side as one of the main factors, which caused attitude of Latvian government towards UNR in 1920. Separately it recalls big role of first Minister of international relations of Latvia Z.Meierovics and Latvian diplomatic representative in Warsaw A.Ā eniò ð in establishment and strengthening of Latvian-Ukrainian relations. Special attention is drawn to participation of UNR's delegation as equal partner in the conference of Baltic countries in Balduri.

Л.Д.Якубова*

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УСРР У КОНТЕКСТІ КОРЕНІЗАЦІЇ (1924–1935 рр.)

У статті розкривається специфіка духовного розвитку громад етнічних меншин на етапі здійснення політики коренізації в УСРР, досліджуються тенденції етнокультурного поступу останніх на перехресті взаємодії українізації та коренізації, а також вплив на них проблеми українсько-російської двомовності.

Період коренізації залишається одним із найбільш цікавих стосовно складності перебігу етнокультурних процесів у поліетнічному українському суспільстві. Надзвичайної наукової актуальності періоду надає та обставина, що протягом відносно нетривалого історичного проміжку часу названі процеси зазнавали різких трансформацій: то прискорювалися, то вповільнювалися відповідно до інших складових політичного й соціально-економічного життя країни, що зробило суспільство динамічним, рухливим, урешті, невпізнанно його змінило.

Значущість коренізації в УСРР була величезною, і це засвідчувала та увага, яку їй приділяли як центральне партійне й радянське керівництво, так і політична еліта республіки. У суспільно-політичній літературі міжвоєнного періоду чільне місце посідають їхні виступи та промови. Радянські ідеологи створили певний стереотип сприйняття коренізації, пов'язали її з іншими складовими внутрішньої політики, найгострішими політичними й адміністративними питаннями, унаслідок чого вона обросла безліччю міфологем і хибних невідповідностей, що вимагають сучасного вивчення, а іноді й спростування. На часі системне дослідження коренізації та її впливу на українське суспільство в тісному зв'язку з практикою підготовки більшовиками “стрибка” колишньої Російської імперії з феодально-капіталістичної до комуністичної соціально-економічної формації. Розкриття особливостей коренізації в Україні загалом вимагає і вивчення на сучасному етапі перебігу духовних процесів у середовищі етнічних меншин, визначення міри свідомого керування етнокультурним відтворенням останніх із боку уряду, відповідності загальних його програм їх специфічним інтересам, а також щаблю етнонаціональної інтегрованості тогочасного суспільства в контексті вирішальних чинників його трансформації. Названі проблеми є предметом дослідження даної публікації.

Теза про бурхливий духовний розвиток народів, що став можливим після ліквідації національного гноблення, роками була улюбленою темою радянської історіографії¹. Вона намагалася створити картину вільного й природного поступу етнокультурних процесів на теренах радянської України. Проте реальна історія проблеми досить суттєво відрізнялася від її інтерпретацій партійно-радянськими діячами та дослідниками, зокрема в тому, що стосувалося визначення особливостей духовного життя етнічних меншин. Водночас уже наприкінці 1920-х рр. стало очевидним, що характер перебігу етнокультурних процесів у середовищі останніх й українського етносу (особливо в тому, що стосувалося сфери вживання рідної мови, відродження національної свідомості та народної культури) не є тотожним. В етнічних меншин, особливо нечисленних, національно-культурні процеси розгорталися уповільнено й за деякими показниками відставали від аналогічних в українському етносі. Намагання уряду

* Якубова Лариса Дмитрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

пришвидшити духовний розвиток цих меншин та протягом декількох років зняти гостроту культурних контрастів не давали очікуваних результатів.

Урядові рішення уявлялися цілком вивіреними й виправданими. Але з'ясовувалося, що значна частина цих актів, як кажуть тепер, не спрацьовувала. Відчутні суперечливі зрушення відбулися в усіх царинах духовного життя. Найбільш очевидними вони були в базовій сфері культурного функціонування суспільства – освітній. Розпочавши переведення загального навчання в республіці на національні мови, інспектори народної освіти повсюди більшою або меншою мірою стикалися з протидією батьків і вчителів запровадженню їх у навчальний процес. Масово постанови про недоцільність даного заходу приймалися на батьківських зборах у грецьких, єврейських, болгарських та інших населених пунктах². Небажання вчити дітей національною мовою мотивували відсутністю технічної забезпеченості шкільної реформи, перспективою штучного обмеження можливості в подальшому продовжити освіту, посісти відповідне місце в суспільстві.

Місцеві органи освіти у свою чергу повинні були планово розширювати мережу національних навчальних закладів відповідно до питомої ваги дітей тієї або іншої етнічної меншини. Відбувалося це чим далі, тим більше без урахування побажань батьків і вчителів. Як наслідок, місцеві нацменоргани, Центральна комісія національних меншин (далі – ЦКНМ), Раднацмен Наркомосу, ВУЦВК, Рада національностей при РНК СРСР, місцева й центральна преса час від часу отримували відомості про насильницьку євреїзацію, полонізацію, грецизацію тощо.

Щоб проілюструвати ситуацію, що склалася тоді в культурному житті меншин, наведемо такий приклад. 16 липня 1928 р. вчитель із с. Великий Янисоль О.М.Мурзенко, грек за національністю, який на той час підвищував кваліфікацію на вчительських курсах у Маріуполі, відправив листа в редакцію газети “Диктатура труда”, в якому досить драматично змалював запровадження новогрецької мови в навчальний процес. Він зокрема писав: “У 1926 р. скликаються в Маріуполі курси для вчителів і вивчення еллінської мови. Курси тривають цілий ... місяць. Як правило, про якість роботи судять по наслідках, і що ж? У знов утворених грецьких групах Сталінської й Маріупольської округ “тільки-но спечені”, наспіх підготовані, що ледве навчилися читати й писати (вірніше, списувати з книги), учителі беруться за навчання дітей грецькою мовою. Грекам нав'язують “рідну” мову та, маючи за собою основу – “політика партії”, запроваджують новогрецьку мову в школи. Трохи “нудить” від такої еллінізації: в їхній “рідній” мові виявилось 50% знайомих слів... І ось мова, яку розуміли наші греки-діди і якою хтось і десь зараз розмовляє, стала нашою рідною мовою, а нашим дітям – материнською. Результати праці за рік: діти навчилися читати й списувати з книги. Учителі більше цього дітям дати не могли, адже в них самих вичерпався запас знань грецькою мовою. А умови роботи: єдиний буквар, який (смішно й печально) служить букварем дітям і ... вчителям. Перспективи роботи в цьому році: той же буквар, та ж підготовка вчителів і жодного підручника, посібника, літератури. Еллінізуйте, товариші, наше покоління!”³. Далі автор навів дані, які він отримав, працюючи опитувачем під час загальносоюзного перепису населення 1926 р. в с. Великий Янисоль. На запитання: “Якою мовою мати спілкується зі своїми дітьми?” в 5-му й 6-му кварталах (околиця селища) 25% опитаних відповіли: татарською (тобто греко-татарською – Л.Я.), 30% – грецькою та 45% – російською мовою. Підсумовуючи, О.М.Мурзенко запитував: “Яку національну школу відкрити для них?”

Наведений приклад, звісно, не можна використовувати як типовий. Адже він відбиває ситуацію, що склалася в культурному житті греків України й була екстраординарною. Але схожі проблеми більшою чи меншою мірою були наявні

й у середовищі інших етнічних меншин. У кожній громаді існувала певна частка людей, що визнавала неминучість асиміляції та не бажала повертатися в лоно національної культури (значну частину їх становили, між іншим, урядовці, як ті, що залишилися з царських часів, так і нові, для котрих політика коренізації була лише тактичним ходом у стратегії побудови соціалізму).

Що ж до ставлення керівництва України до проблеми асиміляції, то воно довгий час його не висловлювало. Це вкрай ускладнювало роботу місцевих органів, які постійно стикалися з проявами різноспрямованих духовних процесів (асиміляції та національно-культурного ренесансу), не були в змозі їх осмислити й виробити відповідну лінію діяльності.

Не дивно, що на 1-й Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин (8–11 січня 1927 р.) питання асиміляції стало одним із найпекучіших. Після того, як В.Затонський у своїй промові від імені ЦК КП(б)У виступив: “Я думаю, що перепони в процесі асиміляції ставити недоцільно”⁴, у делегатів виникло цілком природне запитання: “Яка ж мета коренізації, якщо асиміляції не уникнути?” Делегат Симен з Одеської округи першим звернув на це увагу. Він зокрема зазначив: “...Якщо ми станемо на шлях повного узаконення асиміляції, тоді й українізація, і вся нацменробота буде під сумнівом. Я думаю й на теперішній нараді, і при подальшій розробці цього питання потрібно намагатися дати абсолютно точне формулювання стосовно асиміляції й інших докорінних питань роботи серед національних меншин”⁵.

Колишній голова ЦКНМ (у 1924–1925 рр.) М.Лобанов звернув увагу на нерозробленість методики визначення національності, особливо в мішаних родинах. У зв’язку із цим він визначив друге принципове питання, що вимагало невідкладного вирішення: “Ще не зжиті ... старі традиції расового державного поділу й походження... Тому нам необхідно говорити не лише про ув’язку, а й пояснити питання, що таке національність узагалі й що таке національна культура”⁶. Побіжно проблеми асиміляції торкнувся Мицев (болгарський політемігрант, співробітник ЦКНМ). Він відзначив, що коренізація є доцільною, “коли наявний базис, тобто населення національних меншин живе компактною масою, говорить рідною мовою, відчуває себе представником певної нації”⁷.

Утім, теоретичне опрацювання засад етнополітики виявилось неспішним форумом. Та й мета його була іншою – об’єднати й проінструктувати нацменпрацівників для запровадження в життя типових партійних настанов. Делегати наради, серед яких переважали представники низового радянського апарату (голови сільрад, працівники окружних відділів національних меншин), зосредили свою увагу на поточних проблемах щоденної роботи, у котрих вони були обізнані найкраще. Матеріали наради відобразили розгубленість та неспроможність останніх з’ясувати докорінні причини труднощів у нацменроботі, складного й повільного просування шкільної реформи в середовищі етнічних меншин.

Неспідробну зацікавленість делегатів викликала доповідь С.Ю.Семковського*. Основоположні питання “Що таке нація? Що таке національна культура?” доповідач розглянув у ракурсі, типовому для політологічної думки того часу. Він визнав, що в країні відбувався процес відродження, характерний для етносів, які скинули ярмо національного визиску, і що від позиції держави стосовно цього процесу залежало майбутнє революції. Проте для радянської країни, на його думку, важливішим у з’ясуванні основ національної стратегії

* Семковський С.Ю. (Бронштейн С.Ю.) – меншовик, під час Першої світової війни – центрист, член Закордонного секретаріату ЦК меншовиків. Після повернення 1917 р. з еміграції ввійшов до складу меншовицького ЦК. У 1920 р. вийшов зі складу партії, надалі працював у вузах України, професор. У 1929 р. – академік ВУАН України.

було визначення поняття мови, а не національності чи її культури. “Для держави, – зауважив колишній бундівець, – основна ознака, що може її цікавити, це не ваше самовідчуття й “самосвідомість”, не те, віддаєте ви перевагу косоворотці того чи іншого національного крою, тій чи іншій національній страві або стилю, а лише мова (ми тут не кажемо про особливі економічні завдання). Держава має справу з мовою, її цікавить, якою мовою вам потрібний чиновник, якою мовою вам потрібні газети, школи, театри й т. ін.”⁸

Наведена вище думка є ключовою в розумінні перспектив і спрямування етнокультурного життя України в подальшому. Адже в ній у сконцентрованому вигляді дане тогочасне розуміння такої сфери суспільного життя, як національна. По-перше, у ній визнається значущість лише тієї частини кожної національної культури, яка безпосередньо пов’язана із суспільним (у більш вузькому розумінні), державним життям. По-друге, у ній відкидаються щонайменше ще два важливі компоненти останньої: менталітет та побут, нерозривно пов’язані зі щоденним життям. По-третє, єдиним арбітром, що визначає цінність складових її, визнається держава.

Читач може зауважити, що С.Ю.Семковський не є класиком-теоретиком із національного питання** і його погляд можна не враховувати. Але не обов’язково бути класиком, щоб висловити ставлення до тієї або іншої проблеми (у даному разі національно-культурного розвитку етнічних меншин) певної групи людей чи навіть прошарку суспільства. А саме це тут має місце. У виступі С.Ю.Семковського в сконцентрованому вигляді сформульовано культурну доктрину тієї частини не лише КП(б)У, а й суспільства загалом, що була, так би мовити, “поза національною”, як тепер кажуть, маргінальною***. Її гаслом було: “Коренізація не надовго”, а життєвим кредо – “треба перечекати”⁹.

Окремо зауважимо, що й ця життєва позиція має підстави для існування. Адже невід’ємним правом людини є свобода відстоювати певні національні традиції чи не відчувати зв’язку з жодною нацією. Проте в конкретній ситуації, що розглядається, тобто в радянській країні кінця 1920-х – початку 1930-х рр. поборники відродження національних культур та прихильники асиміляції були поставлені в однакові умови: неможливості обговорення й критики доцільності на всі випадки життя й щодо різних етнічних груп державної політики коренізації. Ось чому полем змагання цих груп стали не трибуни, а практична робота. У цьому змаганні жодна з них не згодна була здавати своїх позицій.

Політичні суперечності з приводу сутності й завдань, співвідношення й субординації українізації та коренізації стосовно етнічних меншин стали вододілом, який визначав не лише дівість партійного курсу на окремих етапах його здійснення, а й становище російськомовного населення в республіці. Боротьба політичних доктрин, які історично сформувалися в житті українського суспільства й були успадковані більшовиками (“москвофілство” та “самостійництво”), визначала специфіку етнокультурного життя країни. Російська меншина й жупел зацземлення її прав, з одного боку, і загроза “великодержавного шовінізму”, з іншого, стали загальноживаними штампами, що спотворювали природний етнокультурний розвиток поліетнічного суспільства.

** Зокрема відоме скептичне ставлення до нього В.Леніна, який неодноразово критикував погляди С.Семковського й називав його опортуністом (див.: Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // В.І.Ленін про Україну: У двох частинах. – Частина I: 1893–1917. – К., 1969. – С.506).

*** Поняття маргінальності щодо етнічних меншин відображає шляхи інтеграції останніх до духовних стандартів провідної національної спільноти, унаслідок яких формуються специфічні “культурні гібриди” “на межі як домінуючої групи, яка їх ніколи цілком не приймає, так і групи походження, яка відторгає їх як відступників” (див.: Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. – С.175).

Українізація, як генеральний напрямок етнокультурного розвитку суспільства 1920–1930-х рр., справляла визначальний вплив на духовне життя етнічних меншин. Це проявлялося насамперед в освітній галузі. Оскільки курс на проголошення коренізації нацменшколи протягом 1920-х рр. переважно залишався політичним гаслом, остання в основному працювала однією з двох найпоширеніших мов УСРР. За підрахунками О.Бистрицької¹⁰, 1926 р. 97,2% дітей республіки навчалися українською мовою, 2,1% – російською, 0,2% – польською, 0,04% – єврейською, 0,01% – болгарською та молдавською, 0,04% – німецькою¹¹. Елементарне зіставлення даних Всесоюзного перепису населення щодо питомої ваги названих етносів в останньому свідчить про значні диспропорції в галузі здійснення мовної політики на перших кроках коренізації.

Доволі суперечливим було становище однієї з найпотужніших етнічних громад УСРР – російської. Згідно з переписом 1926 р., 75,9% росіян навчалися рідною мовою, 23,6% – українською, 0,2% – німецькою, 0,1% – єврейською й болгарською, 0,01% – вірменською та грецькою, 0,03% – польською, 0,04% – молдавською¹². Отже, російська меншина не була цілковито ворожою ідеї українізації й виявляла значну лояльність до неї. Проте в міру якісного поглиблення відповідної політики випадки негативного ставлення російської громади до українізації чимдалі частіше використовувалися союзним керівництвом для “вгамування” республіканського уряду. Останній, щоправда, наприкінці 1920-х рр., дійсно, висловлював неоднозначну позицію стосовно російської меншини й задоволення її культурних потреб. Підосновою ставлення скрипниківського Наркомосу до проблем росіян в Україні було виняткове становище останніх та їхній непересічний вплив на перебіг політичних і етнокультурних процесів в УСРР.

Асиміляційна інерція російської громади справляла потужний вплив на інші етнічні громади й уже протягом 1920-х рр. привела до формування феномена російськомовної субкультури в окремих групах, зокрема єврейській. Названа тенденція, вірніше її переборення, становила зміст культурної діяльності Наркомосу, що прагнув зменшити тиск російськомовної культури на етнічні меншини й призупинити акультурацію (часткову втрату певних ознак етнічної автентичності) українства, тим більше, що частка його в етнічній структурі УСРР була суттєвою. За переписом 1926 р., у республіці налічувалося 1 288 879 громадян, які визнали себе українцями, але рідною мовою вважали російську. Якщо взяти до уваги, що дана категорія становила близько половини чисельності росіян України, а сукупна маса російськомовної людності республіки включала 4 425 834 особи (із них – 54% міської та 46% сільської)¹³, стає зрозумілою стратегічна важливість задоволення її культурних потреб. М.Скрипник 1931 р. цілком справедливо назвав мову даної категорії громадян України результатом русифікаторської політики царату. Що ж до її майбутнього, то він, а в його особі й республіканське керівництво, убачали останнє в поступовому поверненні в річище української культури. “Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, неминуче приводить ... до ще дальшої й поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, остільки в зазначених випадках двомовності, мішаної й ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу у виборі мові українській”¹⁴.

Проте далеко не всі в КП(б)У, а тим більше у ВКП(б) були тієї ж думки. Величезна частка партпрацівників у республіці та вихідців із України в центрі вважала процес зворотної українізації русифікованих недоцільним і шкідливим. В їхній інтерпретації намагання скрипниківського Наркомосу трансформувалися в проблему “штучної українізації” та ущемлення прав етнічних меншин.

Ця проблема щодо росіян і російськомовного населення посіла центральне місце в діяльності наступників М.Скрипника. За відомостями В.Затонського, забезпеченість їх початковою школою в найбільших містах Південної України становила від 40 до 60%¹⁵. Захищаючи цілком справедливі права останніх, він разом із тим не був щиросердним прихильником вільного розвитку народів України. Справжня спрямованість його виступів виявлялася в намаганні визначити, якій культурі (українській чи російській) віддати першість в асиміляції національних меншин республіки, спираючись на небажання частини єврейської, грецької, болгарської, польської людності навчатися рідною мовою. Головну крамолу В.Затонський убачав у тому, що асимілювали українці, а не росіяни. Думка етнічних меншин, як така, цікавила уряд найменше. Водночас асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також пріоритети їх щодо мови національної акультурації¹⁶. Хоча позиції української мови протягом 1920-х рр. значно посилювалися й вона в певних етноконтактних зонах (переважно на Правобережжі та в Північній Україні) активно впливала на мовну ідентифікацію етнічних меншин, усе ж тиск російськомовного середовища на їх розвиток, а також етнокультурних процесів залишався суттєвим. Основні напрямки мовної асиміляції відобразив Всесоюзний перепис 1926 р. Серед білорусів рідною мовою назвали українську 5,9%, російську – 73,4%; поляків – 44,2% й 6,9%; болгар – 1,3% та 3,6%; німців – 1% і 3,5%; греків – 0,8% й 17%; євреїв – 0,9% та 22,6%; татар – 2,1% й 7,5% відповідно¹⁷. Як видно, асиміляційний потенціал російської мови в середовищі етнічних меншин (за винятком поляків) значно перевищував український. Протягом 1920-х рр. рішучого перелому в даному напрямку не відбулося. Найбільш наочно це проявлялося серед міських євреїв. Незважаючи на високі темпи розбудови мережі єврейських шкіл, у 1928/1929 навчальному році 475 їх відвідували лише 36% дітей, інші навчалися переважно в російських школах¹⁸.

Розмови про “примусову євреїзацію” стали специфічною ознакою коренізації в УСРР. Останні розпочалися з перших її кроків і не припинялися до кінця 1930-х рр., час від часу набуваючи гучного суспільного резонансу. Про них ішлося зокрема в статті Ю.Ларіна**** “Об извращениях при проведении национальной политики”¹⁹.

Республіканське партійно-радянське керівництво пов’язувало небажання євреїв віддавати дітей до національних шкіл переважно з мінусами пропаганди та агітації. Сьогодні зрозуміло, що опір батьків радянській версії єврейської школи був викликаний низкою взаємообумовлених факторів. По-перше, у ньому проявлялося небажання російськомовних євреїв повертатися в лоно національної культури. Це саме про них Ю.Ларін писав: “Вони є людьми російської культури, хоча єврейської національності”²⁰. По-друге, упередження єврейства щодо радянської школи виникало через низьку якість освіти й нечіткі перспективи її продовження²¹. По-третє, непримиренну позицію зайняли прихильники традиційної духовної освіти й поборники івриту, які розглядали “ідишизацію” як глум над єврейською культурною спадщиною.

Більшою чи меншою мірою подібні стереотипи етнокультурної поведінки відзначалися в усіх етнічних громадах. Найбільш очевидними вони були в середовищі німців, поляків та греків. Не відразу й далеко не повсюдно запропонована більшовиками модель народної освіти, незважаючи на її загальнодос-

**** Ларін Ю. (Лур'є Іхил-Міхоел Залманович) (1888–1932) – радянський партійний і державний діяч, економіст. Член РСДРП з 1900 р., РСДРП (м) з 1904 р., РСДРП (б) з 1917 р. Провідний керівник ВРНГ, з 1921 р. – член президії Держплану. Один з авторів проекту переселення євреїв до Криму та на південь України. Був серед ініціаторів кампанії проти антисемітизму в СРСР (1926–1931).

тупність, була прийнята етнічними меншинами. Аж до середини 1930-х рр. суспільний опір її запровадженню в них залишався досить відчутним і був тим більшим, чим більш штучними й незрозумілими були реформістські заходи радянських освітян та суттєвішою релігійність громад*****.

Наприклад, правильність курсу на витіснення івриту з культурного життя євреїв доводилася керівництвом республіки аж до середини 1930-х рр. 9 травня 1934 р. в Києві відбулася чергова нарада з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН та редакцією газети “Дер штерн”. Виступаючи на ній, заступник наркома освіти А.Хвиля закликав боротися проти “клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили й тільки засмічують єврейську мову, уможливаючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності”²².

Оцінка діяльності більшовиків стосовно вирішення мовних проблем ряду етнічних громад є неоднозначною. Залишається фактом, що більшість рішень у цій галузі приймалася поспіхом, в обхід зауважень нечисленних на той час мовознавців та істориків, визначалася перш за все політичними чинниками. У стан глибокої хронічної кризи завели етнокультурне життя греків УСРР спроби реформування новогрецької мови й переведення освіти в урумських (греко-татарських) селищах на кримськотатарську мову. Складно просувалася праця щодо створення молдавської школи. Досить сказати, що 1925 р. питання про видання газети молдавською мовою й складання першого національного букваря вирішувалися паралельно. Водночас відбувалися й гарячі дискусії про шрифти нової абетки.

Що ж до ідишизації радянської школи, то в цьому випадку оцінки сучасних дослідників суттєво відрізняються. Одні (О.Бистрицька, В.Матвеев) вважають, що внаслідок її саме УСРР стала країною, де остаточно сформувалася широко розповсюджена єврейська літературна мова – ідиш. Інші (Л.Килимник, О.Ткаченко) наголошують, що в такий спосіб більшовики скерували культурний розвиток євреїв не природним шляхом, оскільки саме за івритом закріпилася роль провідного етнозберігаючого та консолідуючого фактора їх етногенезу.

Попри значущість і далекосяжність етнокультурних наслідків ряду культурних реформ, запроваджених в Україні, обставини діяльності переважної більшості освітніх закладів етнічних громад протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр. можна охарактеризувати як хронічно кризові. Неврегульованість мовознавчих аспектів реформи освіти, протиставлення офіційної лінії думкам та бажанням широких суспільних верств призвели школи етнічних меншин у стан акультурації, що спричиняло деструктивний вплив на всі суміжні сфери духовного життя. У цих обставинах етнічні громади виявилися як ніколи беззахисними перед тиском асиміляційних процесів, причому напрямок акультурації на той час ще не визначився, а суперництво між українським і російським факторами етнокультурного життя республіки набуло критичного загострення.

Як альтернативу українській асиміляційній енергії В.Затонський висував ідею мішаних шкіл. Цілком виправдана, вона, однак, була лише прикриттям скорочення українських груп та фарсом стосовно забезпечення культурних потреб національних меншин. Досить сказати, що в 1933–1934 навчальному році водночас із значним збільшенням російськомовних планувалося повністю забезпечити етнічні групи семирічками з навчанням рідною мовою. Того ж року “довелось всі підручники, які існували до цього часу, забракувати й почати заново

***** Хронічно високою була частка пропусків занять єврейськими, німецькими та польськими дітьми в суботу й релігійні свята. Для її зменшення практикувалася видача безкоштовних сніданків, одягу, взуття, інших форм матеріального заохочення.

їх виготовляти”²³. Запевнення про достатнє забезпечення новостворених груп посібниками не відповідали дійсності. За даними Держвидаву України, основна маса останніх мовами національних меншин побачила світ лише наприкінці 1936 й у 1937 рр.

Нездоланною перепоною на шляху запровадження декларацій В.Затонського був брак учительських кадрів, котрі, як він погоджувався, “...ми й за 1–2 роки цілком не підготуємо”²⁴. Заяви його досить м’яко характеризували кричущий дефіцит педагогів для радянської школи загалом та для національної зокрема. Взаємини влади й викладачів із дореволюційним стажем характеризувалися як стан сталого протиборства. Відомості про прихований саботаж учительства “радянзації” освіти містяться в ряді актів обстежень різних відомств і стосуються практично всіх етнічних громад²⁵. Упередженість радянських функціонерів до педагогів із дореволюційним стажем проймала наскрізь роботу національної школи. Якщо в 1920-х рр. наркомосівські установи переважно йшли шляхом регулярного інспектування їхньої роботи й застосування адміністративних заходів, то з початку 1930-х рр. посилюється тенденція до нарощування репресій проти вчителства, усунення неблагонадійних, антирадянських елементів від виховання дітей.

Репресивні заходи призвели до дефіциту викладачів у школах. Просіювання студентського складу педагогічних вузів через густе сито перевірок та чисток завело останні в стан хронічної кризи. Уже з 1933–1934 рр. переважна більшість сільських шкіл перебувала на межі існування. Адже вони майже не мали ані педагогів, ані матеріального забезпечення. У 1933/1934 навчальному році забезпеченість учителями російських груп становила 3% *****, єврейських – 50%, німецьких – 11%, болгарських – 21%, греко-еллінських – 75%, греко-татарських – 60%, чеських – 40%²⁶. Голодомор, а потім депортації призвели до глибокої кризи освіти в середовищі поляків та німців протягом 1934/1935 навчального року. Аналогічні тенденції позначали також розвиток її в середовищі інших етнічних громад.

Отже, на тлі збільшення російських груп (які мали можливість використовувати підручники, видані в РСФРР) і повної відсутності вчителів та підручників для нацменшкіл в Україні щонайменше 3–4 роки проекти В.Затонського були політичною демагогією, якою прикривалося поступове згортання як українізації, так і коренізації національних меншин. Відбувалося воно під заяви про “націоналістичні перекручення”, які призвели до ущемлення прав етнічних меншин, зокрема росіян, на освіту рідною мовою. Після виправлення “перекручень” частка учнів, які навчалися останньою, у 1934 р. порівняно з 1932 р. зросла наступним чином: Вінницька область – з 1 до 1,2%, Київська – з 2,2 до 3,1%, Чернігівська – з 6,3 до 8,8%, Одеська – з 7,1 до 8,9%, Дніпропетровська – з 6,3 до 10,5%, Харківська – з 8 до 8,6%, Донецька – з 20,5 до 25,5%²⁷. Як бачимо, питома вага навчання російською мовою збільшилася відповідно до частки росіян у населенні певних регіонів УСРР. Як цілком слушно зауважує Г.Єфіменко, у 1933–1934 рр. із політичним знищенням М.Скрипника ще не відбулася відмова від українізації, проте очевидними були зміни в коренізації щодо етнічних меншин²⁸. Фактично йшлося про зміцнення політичної й культурної ваги російської громади, яка протягом 1927–1933 рр. набула статусу національної меншини, а з 1934 р. відновила позиції одного з двох визначальних учасників етнокультурних процесів в УСРР.

Протягом 1924–1929 рр. протистояння двох протилежних напрямків суспільної думки щодо культурного розвитку в Україні проходило, так би мо-

***** Пов’язане з різким зростанням кількості російських шкіл унаслідок виправлення “перекручень” скрипниківського Наркомосу.

вити, приховану фазу, але вже на межі 1920–1930-х рр. воно стало очевидним і виявилось перш за все в суперечках про перспективи національного розвитку в СРСР. Із новою силою постала проблема злиття націй (а, тим більше, існування етнічних меншин). Насамперед це знайшло свій відбиток на шпальтах “Більшовика України”.

1930 р. став напрочуд урожайним на матеріали з національної проблематики. У 2-му номері журналу за той рік під псевдонімом Я.М-ко було надруковано велику статтю “Клясова боротьба і національне питання у період розгорнутого соціалістичного наступу”, в якій не лише охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію й стан міжнаціональних стосунків у країні (зокрема розгорнуто широку панораму “національної контрреволюції” в СРСР, як-то: султангаліївщина в Татарії, білоруський націонал-демократизм, касимівщина в Узбекистані, СВУ, хвильовизм, шумськизм та волобуєвщина в Україні), а й дано відповідь на запитання: “Чи можна зараз говорити про злиття націй, про злиття національних культур в одну спільну й за змістом, і за формою культуру?”²⁹.

Постановка запитання на сторінках центрального партійного журналу була не випадковою. У суспільній думці того часу досить широкого розповсюдження набули настрої на користь згортання політики коренізації. І хоча відповідь була вмотивованою та визнавала, що така “постановка питання ... фактично веде до ваганнянівського “інтернаціоналізму” великодержавницького тлумачення, до ототожнювання інтернаціональної загальнолюдської культури з російською...”³⁰, такі настрої не зникли.

Статті з національної проблематики, уміщені в журналі 1930 р., формально були спрямовані на подолання настроїв на користь згортання як українізації, так і коренізації національних меншин³¹. Проте, з якою б упертістю тогочасні партійні теоретики не доводили передчасність згаданих вище настроїв, вони досить швидко поширювалися, особливо в середовищі відповідальних працівників місцевого апарату. Ліквідація державних органів*****, які до того часу здійснювали регулювання міжнаціональних відносин, розцінювалася ними як початок згортання політики коренізації загалом.

Утім, головною проблемою була не досить широка база зазначених настроїв, а те, що об’єктивний стан суспільства живив та підкріплював її. Адже на межі 1920–1930-х рр. відбувся такий різкий і болючий злам системи виробництва, побуту, мислення населення (вже почалися гучні процеси над українськими, єврейськими, польськими, німецькими націоналістами), який знецінив не лише національні амбіції, а й саме життя людини.

Суспільно-політична література початку 1930-х рр. свідомо обходила проблему захисту прав як українського народу, так і етнічних меншин, зокрема на вільний етнокультурний розвиток. Наприкінці 1930 р. II Всеукраїнською нарадою з роботи серед меншин навіть несподівані спроби дещо знизити темпи колективізації та розмах розкуркулення були кваліфіковані як контрреволюційні й націоналістичні³². Пізніше в статті Х.Ястреби й С.Басаня стосовно цих виступів зазначалося: “Загострення клясової боротьби в зв’язку з широко розгорнутим соціалістичним наступом, переборення глитайських виступів та консервативної реакції інших елементів, що, прикриваючись захистом “національних інтересів”, насправді, обороняють відсталі форми й способи виробництва”³³. Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, названі автори зробили висновок, який сигналізував про неминучу зміну напрямків національної політики. Вони писали: “Відповідно до ... реконструктивних процесів змінюється й національне обличчя окремих верств населення, відбувається на базі суцільної колективізації

***** Наприкінці 1930 р. під приводом адміністративно-територіальної реформи в ряді місцевостей було ліквідовано окружні комісії національних меншин.

ліквідація глитайні як кляси, відповідні зміни у взаєминах кляс окремих націй, по-новому групуються клясові сили, по-новому ставиться питання носія нації”³⁴.

Що означала така постановка питання стосовно етнічних меншин України, у соціальній структурі яких, за винятком росіян, неподільно домінували дрібнобуржуазні верстви? Тільки одне: поступове згортання політики коренізації паралельно з ліквідацією суспільних носіїв традиційної народної культури етнічних меншин – селянства та кустарів. За тих суспільно-політичних обставин, що склалися на початку 1930-х рр. в Україні, це було справою часу.

1933 р. був страшним і переломним в історії України. Із часів революції й громадянської війни це була найболючіша перебудова основ суспільного життя. Відповідно до специфіки моменту зазнали суттєвих змін усі найважливіші напрямки діяльності радянської держави – економічний, соціальний, адміністративний, культурний. Республіканське керівництво продовжувало запевняти про незмінність свого курсу лише в національній політиці. Про це зокрема зазначалося в згадуваній статті В.Затонського. Проте зайве говорити, що це вже була не та коренізація та що робили її інші люди. Якщо раніше вона розглядалася як безумовно виправдана, то тепер лейтмотивом роботи могла б стати така фраза: “...Коли українізацію тлумачать у спосіб дерусифікації пролетаріату, коли примусово заганяють дитину іншої національності в українську школу – це не є наша більшовицька українізація, це – ганебне націоналістичне перекручення”³⁵. А тому вже з новою силою постало запитання, котре було актуальним, як ми бачили, і до 1933 р.: “Якою мовою відкривати школи для тих, хто не хоче навчатися ані українською, ані національними мовами?” Можлива відповідь на нього в той час була єдина – російською.

Цілком слушно звертаючи увагу на певні приклади нехтування правом росіян на навчання рідною мовою, уряд УСРР висловився проти дерусифікації й примусової українізації. При цьому очевидно, що то була лише альтернатива попередній позиції українського партійного керівництва, яка не усувала реальних причин проблеми. Як на наш погляд, вирішення її перебувало не у визначенні неприпустимості насильницької українізації чи русифікації, а в ставленні держави до процесу асиміляції як такого. Зі знаком плюс чи мінус на базі української чи російської, як двох історично конкуруючих на культурному просторі України мов, вона відбуватиметься завжди, незважаючи на те, як її кваліфікуватимуть. Але для нормального функціонування державного механізму на культурному рівні життєво важливо визначити методи, якими треба та припустимо утримувати людину в межах тієї чи іншої етнічної спільноти; так само, як і висловитися стосовно права її на свідому асиміляцію.

Що ж до згаданого 1933 р., то таким чином це питання не було поставлене. Отже, і методика вирішення нагромаджених у попередній період проблем у галузі національно-культурного життя народів республіки залишилася старою – “зробити все по-іншому”.

Протягом 1933 р. повсюди було розширено мережу російських груп. Так, наприклад, у Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, у порівнянні з 1932/1933 навчальним роком зросла з 20 до 39%, в Одесі – з 21 до 38%, у Херсоні – з 0 до 39%, Мажівці – з 3 до 34%³⁶. За відомостями В.Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах нацменів: в єврейських – на 26%, польських – на 28%³⁷. І хоч нарком запевняв, що це зростання відбулося не за рахунок українськомовних груп, а заплановане збільшення питомої ваги школярів в останніх становитиме 26%, воно не могло відбутися іншим способом. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп та задоволення в такий спосіб духовних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, стала основоположною в культурному житті України та дедалі набирала силу.

Названий час мав свою специфіку, що визначалася не лише суспільно-політичною ситуацією в країні (голодомор, широкі репресії серед “націоналістів”, як українських, так і з середовища етнічних меншин), а й принципово новим спрямуванням нацменроботи. Якщо в 1924–1932 рр. основну увагу органи, які займалися останньою, у своїй діяльності приділяли роботі з компактними масами етнічних меншин та задоволенню в першу чергу їхніх духовних потреб, то тепер більш актуальним стало задоволення культурних вимог розпорошеної людності неукраїнського походження, яка мешкала в містах.

Зміна пріоритетного об’єкта етнополітики, що відбулася в Україні на початку 1933 р., на нашу думку, мала серйозне суспільне підґрунтя. Сам факт замовчування голодомору, який охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, втратило інтерес до селянства як суспільного та виробничого класу. Вміло створювана картина величезних успіхів 1-ї п’ятирічки й не менш грандіозні сподівання на 2-гу перемістили центр ваги суспільної думки в місто, де відбувалася “історична битва за нове суспільство”. У цих умовах попередній курс національної політики, спрямований на “встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної в минулому нації та селянством раніше гнoblених націй”, як такий, що виконав своє практичне призначення, став справою минулого дня. Замість цього першорядної уваги вимагало регулювання міжнаціональних стосунків у місті – генераторі асиміляційних процесів.

Що ж являла собою міська людність України на початку 1930-х рр.? Колективізація й голод стали причиною масових утеч селян у міста, вербування їх на великі будови. Основним бажанням цих людей, які часто-густо змінювали прізвище, було загубитися в натовпі, уникнути страхіть розкуркулення та голодомору. Заради виживання вони були згодні зректися імені, релігії, національності й таким чином поповнили міську армію маргіналів, яким були незрозумілі та невласливі ідеї збереження й відродження національної культури. Власне, вони несвідомо творили свою нову, соціалістичну, позанаціональну культуру. І саме цей напрям духовного розвитку, підтриманий керівництвом республіки, став домінуючим після 1933 р.

Наприкінці зазначимо: здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні у 1920–1930-х рр. було виправданим із політичного та соціально-економічного поглядів. Адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану господарської руїни й політичної кризи початку 1920-х рр. Однак із перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася в надмірній та невиправданій уніфікації загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення останньої щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних та етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 1920-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту – духовної культури, то її існування припускалося лише як “соціалістичної за змістом, національної за формою”. Унаслідок цього лишався дещо кострубатий “недобиток” від того, чим узагалі є культурне життя, без чітко окреслених рамок духовного розвитку, специфічного побуту, жодних натяків на національну свідомість. Таким чином, навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України ще до революції набули суттєвих масштабів.

Визначальним чинником етнокультурного розвитку цих меншин у досліджуваний період була українізація. Опозиційні до останньої представники етнічних громад не виправдано (за аналогією) ототожнили її з русифікаційною політикою царату. Опіралися вони переважно небезпеці власної асиміляції з боку українців, у той час як КП(б)У відводила цій кампанії роль знаряддя для проповідування ленінізму мовами “тубільців”. Ототожнення на рівні суспільної свідомості українізації з “наверненням в українці”, з одного боку, і встановлення так званих процентних норм на прийом дітей етнічних меншин до російських класів у школах, з іншого, – справляли негативний вплив на розгортання коренізації. Примушування дітей мовноасимільованих і мішаних родин до навчання в певних школах за національною ознакою мало в цілому негативні наслідки, дестабілізувало суспільство та екзальтувало громадську думку. Було очевидним, що ідея національної школи, доведена до абсурду заповзятливими радянськими функціонерами, втрачала життєвий сенс.

Освітня реформа в УСРР мала випереджаючий характер. Школи українізувалися й коренізувалися без відповідної матеріальної підготовки. Не було вчителів, підручників, посібників, часто-густо на початковому етапі перебувало дослідження мовознавчих проблем. Наркомос в особі М.Скрипника відкидав закиди педагогів та студентства в тому, що українізація (коренізація) можлива лише за умови необхідної технічної підготовки, називаючи їх “ідеологічним шкідництвом”³⁸. Праця з коренізації освіти, на його думку, вимагала самопожертви, щоденного подвигу, подолання, здавалося б, нездоланих перешкод. Будучи “полум’яним революціонером”, він і від інших вимагав жертвості у виконанні партійних настанов, не зупиняючись перед напучуванням ворогів кулею. Але тогочасне суспільство в переважній своїй більшості було нездатне на існування в режимі щоденного цейтноту. Опір коренізації проявлявся в усіх суспільних колах. Викликаний він був не стільки реальними стереотипами етнокультурної поведінки, скільки надзвичайним рівнем соціально-економічних, політичних та культурних навантажень, які соціальні верстви несли на собі в умовах перехідного періоду.

Більшовицьке керівництво, зі свого боку, незважаючи на реальні суспільні й культурні суперечності, облудно кваліфікувало існуючі проблеми відповідно до своїх політичних завдань то як антирадянський опір, то як націоналістичні перекручення й використовувало інспіровані справи для ліквідації своїх політичних опонентів. Саме таким чином 1933 р. було спрямовано іншим шляхом роботу НКО з коренізації освітньої роботи в середовищі етнічних меншин. Наголосимо, що розуміння реальних, доволі суперечливих тенденцій етнокультурного розвитку останніх та впливу на нього українізації в тогочасній УСРР було надто далеким від дійсності. Проте істини тоді й не шукали. Головною метою уряду була не оптимізація процесів етнокультурного співжиття, а політична ліквідація когорти радянсько-партійних діячів, які перебували при владі в 1923–1933 рр. Боротьба за виправлення наслідків “штучної насильницької коренізації” була лише прикриттям і формою здійснення більшовицької стратегії докорінної перебудови суспільства.

Цій же меті слугувало й “перетягування канату” між українським та союзним урядами щодо заручення підтримкою більш як 2,5-мільйонної російської громади й близько 2 млн. російськомовного населення. Воно було важливою складовою політичної гри протягом усього періоду коренізації. Актуалізація російського чинника в 1933–1934 рр. відбулася не вперше. Аналогічне загострення політичної ситуації на цьому ґрунті помічалася в 1923, 1927, 1929 рр. У 1930-х рр. воно набуло вагомого економічного й політичного підґрунтя. По-перше, зростав і набув кульмінаційної напруги конфлікт між партійно-радянським керівництвом СРСР та УСРР, заснований як на певній політичній самостійності окремих представників

українського партійного істеблiшменту, так і на посиленні централізаторських прагнень союзного керівництва. По-друге, Росія на той час перетворилася на донора трудових ресурсів для промислових новобудов УСРР як у зв'язку з порівняно вищою професійною кваліфікацією своїх робітників, так і внаслідок втрати Україною власних відповідних резервів під час голодомору 1932–1933 рр.

Нагадаємо, що М.Скрипник пов'язував індустриальні перспективи УСРР зі зростанням робітничого класу за рахунок мільйонів українського селянства, що у свою чергу мало докорінно змінити зміст національно-культурного питання в Україні. Союзний уряд вправно використав соціально-економічну кризу 1932–1934 рр. для кількісного й політичного зміцнення російського впливу в республіці.

Друга половина 1920-х рр. стала часом пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як “національно-культурне відродження”. Одним із багатьох його проявів вважається літературна дискусія 1926–1928 рр., ініційована М.Хвильовим. Ю.Шевельов свого часу відзначив, що “йшлося не тільки про літературу, а про цілу культуру й ідеологію, а кінець-кінцем про – бути чи не бути українській нації в політичних межах СРСР та поза цими межами”³⁹. Не заперечуючи принципового, переважно перспективного значення етнокультурних процесів в УСРР протягом часу втілення політики коренізації, слід зауважити, що значна частина науковців, так би мовити, осучаснює зміст названих процесів і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки. Зокрема дослідники зауважують, що “українізація об'єктивно виконувала консолідаційну функцію”, “дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчутти значення мови, культури, традицій як факторів духовного розвитку нації. У літературі й мистецтві на весь голос заявила про себе нова генерація національної інтелігенції, зріс інтерес до національних традицій, фольклору, етнографії. У гострій полеміці викристалізовувалося розуміння місця і ролі України в СРСР, в Європі, у світі”⁴⁰.

Зі свого боку наважимося стверджувати, що подібні висловлювання не цілком окреслюють складну етнокультурну ситуацію в УСРР, оскільки, по-перше, однобоко розглядають вплив українізації на перебіг духовних процесів у середовищі національних громад, їхнє ставлення до останньої, а також характер участі цих груп у “консолідованій” українській нації; по-друге, як правило, переоцінюють суспільний інтерес до національних традицій, етнографії, фольклору, забуваючи, що з перших років радянської влади сутність духовних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Очевидно, у подібних висловлюваннях науковців проявилось ототожнення процесів національно-культурного відродження з етапом найвищого розвитку деяких видів гуманітарних наук (етнографія, фольклористика, історичне краєзнавство тощо). На наш погляд, до початку 1930-х рр. народні традиції (в ширшому розумінні – традиційний спосіб суспільної організації й культурного життя) становили не інтерес, а сутність щоденного існування більш як 80% населення республіки – як українців, так і етнічних меншин. Держава ж, зі свого боку, спрямовувала реформи саме на докорінну перебудову (через руйнування) цієї складової буття та духовної культури.

Відчутне підвищення суспільного статусу української мови й мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР протягом коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого “розвитку національних культур”, генеральний зміст останнього полягав у прискоренні переходу від традиційного до модернізованого суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Унаслідок низки соціальних та культурних реформ, а також репресій неоднорідне, поліетнічне українське суспільство вже на початку 1930-х рр. перебувало в стані глибокої розгубле-

ності, кризи етнокультурних орієнтирів, що визначалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість духовних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в розвитку світового соціально-економічного й культурного прогресу. Тлом для ряду реформаційних заходів, створення “пролетарських” літератури, мистецтва, театру етнічних меншин стала щоденна боротьба з “буржуазними” аналогами останніх. У зв’язку із цим уявлення про коренізацію, як про час “...максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів усього неросійського населення СРСР”⁴¹, вимагає ґрунтовного переосмислення.

¹ Буценко А. К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УСРР за 1922–23–24–25 годы, в связи с переходом на трехстепенную систему управления. – Х., 1925; Буценко А.И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. – Харьков, 1926; Буценко А.И. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків, 1928; Василенко М. Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. – №4–5; Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. – 1931. – №9; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931; Глинский А. Досягнення й хибі в роботі серед національних меншостей. – Харків, 1931; Затонский В.П. Национальная проблема на Украине. – Харьков, 1926; Затонский В.П. К вопросам национальной политики на Украине. – Харьков, 1933; Постишев П.П. Національне питання в реконструктивний період. – Харків, 1930; Попов М.М. Національна політика Радянської влади. – Харків, 1925; Скрипник М.О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // УІЖ. – 1989. – №8, 11, 12; Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.ІІ.1933. – Харків, 1933; Скрипник М.О. Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з’їзді Рад. 13 квітня 1929 р. // Вибрані твори. – К., 1991; Саулевич Я. Доклад Центральной комиссии нацмен // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Харьков, 1927. – С.24–43; Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – №6 (64). – С.56–63; Радянське будівництво серед національних меншин. – Х., 1928; Итоги разрешения национального вопроса в СССР. – М., 1936; Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928; Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. – Х., 1925; Ялі С. Греки в УСРР. – Харків, 1931 та ін.

² Державний архів Донецької області. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.1002. – Арк.43–44.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 38.

⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – С.15. Далі В.П.Затонський зауважував: “...На практиці в нас у деяких місцях починається расовий поділ – расовий принцип стає за основу. Ані культурний, ані мовний, ані особисте бажання, а расовий”.

⁵ Там же. – С. 62.

⁶ Там же. – С. 120.

⁷ Там же. – С. 139.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – С.115.

¹¹ Там само.

¹² Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ І. Національність, рідна мова, вік, письменність. – М., 1929. – С.8.

- ¹³ Підраховано за: Там само. – С.25.
- ¹⁴ Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Більшовик України. – 1931. – №13–14. – С.31–32.
- ¹⁵ Затонський В.П. З питань національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – №9–10. – С.111.
- ¹⁶ Згідно із сучасними дослідженнями, найвищою частка мовноукраїнізованих є серед поляків, чехів і словаків (див.: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С.95).
- ¹⁷ Підраховано за: Всесоюзний перепис людуности 1926 року ... – С.8–11.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.152. – Арк.87.
- ¹⁹ Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. – 1926. – №23–24. – С.50–58; 1927. – №1. – С.59–69.
- ²⁰ Ларин Ю. Там же. – 1926. – №23–24. – С.51. Вони, до речі, становили й авангард антиукраїнізаційного руху, наполягаючи на розширенні сфери застосування російської мови.
- ²¹ Із цього приводу Ю.Ларін відзначав, що “з однією єврейською мовою далеко не підеш навіть у господарстві, не кажучи вже про науку”. Він також уважав, що це обмежує можливості єврейської молоді користуватися вищими навчальними закладами “в усьому їхньому розмаїтті” (див.: Ларин Ю. Там же. – С.52–53).
- ²² Вісті ВУЦВК. – 1934. – 10 травня.
- ²³ Затонський В.П. Вказ. праця. – С.116.
- ²⁴ Там само. – С.111.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.121. – Арк. 26; Спр.763. – Арк. 128–129.
- ²⁶ Бистрицька О.В. Вказ. праця. – С.151.
- ²⁷ Там само. – С.144.
- ²⁸ Єфименко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // Проблеми історії України. – Факти, судження, пошуки. – Вип.9. – К., 2003. – С.260.
- ²⁹ Я.М-ко. Клясова боротьба і національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу // Більшовик України. – 1930. – №2. – С. 63.
- ³⁰ Там само. – С.64.
- ³¹ Див.: Хвиля А. Пролетаріят і практичне розгортання культурно-національного будівництва // Більшовик України. – 1930. – №13–14; Сенченко Ан. Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті // Більшовик України. – 1930. – №17.
- ³² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – 2-е. – 1930 г. – М.; Харьков; Минск, 1930. – С.44.
- ³³ Ястреба Х., Басань С. Революция и национальности. Ежемесячный журнал Совета Национальностей ЦИК СССР и Коммунистической академии. – №№1–9. Критика і бібліографія // Більшовик України. – 1931. – №1. – С.81.
- ³⁴ Там же. – С.82.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Затонський В.П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. – 1933. – №13–14. – С.36.
- ³⁷ Там само. – С.37.
- ³⁸ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Харків, 1930. – С.36.
- ³⁹ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // Сучасність. – 1978. – №2. – С.19.
- ⁴⁰ Верменич Я. Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: Підсумки, політичні наслідки, уроки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 11. – К., 2004. – С.212, 213.
- ⁴¹ Бистрицька О.В. Вказ. праця. – С.72.

The article highlights the specifics of cultural development of communities of ethnic minorities on the stage of corenization policy fulfillment in USRR, researches tendencies of ethnocultural step of the latter on the crossing of their ukrainization and corenization, as well as the influence of Ukrainian-Russian bilingual problem on them.

С.Л.Юсов*

НАУКОВА Й ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В.ГОЛОБУЦЬКОГО В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті на основі нових джерел розкрито перипетії біографії видатного українського історика В.О.Голобуцького в 1940-х рр. Значну увагу приділено ролі соціокультурних чинників, у тому числі зі сфери повсякденності, у житті й науковій діяльності вченого в зазначений період.

Чільне місце в історіографічному процесі займають його безпосередні творці, історики-фахівці, які є продуцентами й, здебільшого, поширювачами історичних знань. Вивчення їх біографій – пріоритетний напрям сучасних студій у галузі історії історичної науки, оскільки через призму їх життя реконструкція історіографічних реалій відбувається “без зайвих спрощень і узагальнень”¹. Дослідження біографії певного вченого найбільше наближає історіографа до реалізації одного з головних завдань дослідницького пошуку – показу взаємодії об’єктивних (наукових і соціокультурних) і суб’єктивних чинників у розвитку історичної науки. Не є винятком і вивчення біографії Володимира Олексійовича Голобуцького – відомого вітчизняного фахівця з проблематики козаччини та соціально-економічної історії України.

В одній із ювілейних статей з нагоди 100-ліття з дня народження В. Голобуцького була подана коротка характеристика цієї постаті: “Енциклопедичність знань, широта поглядів, багатогранність духовності, надзвичайна чесність і життєстійкість визначили велику гуманістичну місію його творчості, породили неповторність таланту як ученого, що прагнув об’єктивно досліджувати минуле свого народу”². Додамо, що важливим для характеристики вченого є ще такий момент – він був природженим педагогом-наставником і поширювачем історичних знань, мав хист блискучого лектора.

Предметом нашої студії є наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в евакуації під час Великої Вітчизняної війни та в повоєнні роки. Це період життя в Казані й Чернівцях (1943–1949 рр.). Етап, виокремлений у житті й науковій діяльності вченого, характеризується його науковою та педагогічною роботою на посаді завідувача кафедри історії СРСР у Казанському та Чернівецькому держуніверситетах (в останньому він навіть був деякий час деканом історичного факультету) та такими подіями, як підготовка й захист докторської дисертації в Ленінградському держуніверситеті; публікація перших наукових праць у фахових союзних часописах.

Зазначений період наукової й педагогічної діяльності В. Голобуцького, як, власне, і вся його біографія, а також наукова спадщина – до цього часу залишаються на маргінесі історіографічних студій. До 100-річчя з дня народження вченого вийшов біоісторіографічний нарис наукового співробітника Інституту історії України НАНУ (далі – ІУ) В. Горак³. Біографія вченого тут в основному подається за одним джерелом – спогадами самого В. Голобуцького, опублікованими в журналі “История СССР” у 1966 р.⁴ Сучасний історіограф також частково задіяв і одну з двох особових справ ученого, які зберігаються в Науковому архіві ІУ (далі – НА ІУ)⁵. Але щодо обраного нами періоду, то його В. Горак коротко передає за мемуарами В. Голобуцького. У 2004 р. в Дніпропетровську було перевидано монографію “Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.)” із передмовою В. Мороза. У ній названий історик лаконічно змалював основні віхи життя й творчості В. Голобуцького,

* Юсов Святослав Леонідович – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

користуючись згаданими спогадами⁶. Становленню В. Голобуцького як ученого присвячена наукова розвідка автора цих рядків⁷. Відзначимо, що дана студія є, деякою мірою, продовженням тієї розвідки. У 2003 р. (одна – в 2005 р.) також було опубліковано в періодиці низку ювілейних статей, здебільшого подібних⁸, де у двох–трьох фразах ішлося про життя В. Голобуцького в 1943–1949 рр.

Зауважимо, що створення наукової біографії вченого об'єктивно ускладнено тим, що особового архіву В. Голобуцького не існує. У різних відомчих архівах збереглося кілька справ історика⁹ та деякі інші документальні матеріали (наприклад, у НА ІУ міститься чимало справ, де можна віднайти різноманітну інформацію про наукову діяльність В. Голобуцького, зокрема – накази по інституту, рецензії вченого, стенограми засідань вченої ради ІУ, що на них виступав історик тощо). Указані джерела доповнюють інформацію мемуарів В. Голобуцького з приводу деяких нюансів його життя в евакуації, а особливо – щодо повоєнних років. Важливим джерелом є епістолярій. Утім, листи В. Голобуцького (а от листів до нього з-поміж матеріалів опрацьованих нами архівних фондів на сьогодні не знайдено) до колег чи друзів розпорошені по різних російських архівосховищах¹⁰ та, можливо, приватних архівах. Дуже цінними для реконструкції біографії вченого є його спогади, опубліковані 1966 р., оскільки тут подається найбільш повна й достовірна інформація (порівняно з іншими джерелами) про обраний нами період, хоча вона й займає лише дві сторінки¹¹. Окрім указаних джерел, у даній розвідці використано усні спогади молодшого сина історика – П. Голобуцького (філософа за фахом)¹², а також археолога й історика І. Винокура¹³.

Зрозуміло, що для вивчення наукового доробку В. Голобуцького найпершим джерелом є вже видані праці. Однак його наукова спадщина (попри те, що вона широко використовується в сучасних дослідженнях історії козащини) вивчена досить мало. У період, що розглядається, в історика вийшло дві наукових¹⁴, і дві – науково-популярних статті¹⁵. Обидві наукові розробки є першими працями вченого, опублікованими, за його власним виразом, “у великій пресі”¹⁶ (на сторінках фахової історичної періодики). Якщо друга з них (за часом оприлюднення) – “Социальные отношения в Задунайской Сечи” (1949 р.), – частково була предметом аналізу в працях одеського історика А. Бачинського¹⁷, то тему студії “Социальные отношения в Запорожье XVIII века” (1948 р.) ще ніхто спеціально не розглядав. Обидві статті, як і дві наступні публікації, що вийшли в 1952–1953 рр.¹⁸, складають певний цикл, присвячений аналізу соціально-економічних відносин на землях українських козацьких військ у 2-й половині XVIII – першій третині XIX ст. Однак розвідки 1952–1953 рр. не розглядати-мемо, оскільки вони написані в наступний період життя й наукової діяльності В. Голобуцького. Предметом нашого історіографічного розгляду також є докторська дисертація вченого (мається на увазі рукопис, захищений 1947 р., а не монографія, що вийшла лише в 1957 р.¹⁹).

Наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в Казані та Чернівцях становлять особливий період у його житті, пов'язаний із війною і її наслідками. Війна призвела до евакуації вченого з Ленінграда до Казані, де він викладав у місцевому університеті та водночас готував докторську дисертацію. У результаті комуністичної політики підсилення кадрами, що мала на меті радянізацію західних регіонів України, чимало працівників науки та освіти зі Східної України та Росії направлялися саме сюди. Ось так В. Голобуцький і потрапив замість Києва, куди він мав намір переїхати для наукової роботи, у Чернівці. Тут він упродовж двох років викладав в університеті, після чого в 1949 р. отримав можливість переїхати до Києва – на роботу до ІУ. Тому є сенс об'єднати життя в Казані й Чернівцях в один період з двома етапами (казанським та чернівецьким), що припадають, таким чином, на воєнні та повоєнні роки.

Уродженець Чернігівської губернії, українець за походженням²⁰, В. Голобуцький через різні обставини здобув вищу освіту в Ростові-на-Дону²¹. Попрацювавши деякий час на педагогічній роботі в Грозному, на Північному Кавказі, і бажаючи присвятити своє життя історичній науці, у 1934 р. він вступив до аспірантури при Ленінградському педінституті ім. О.Герцена, де його науковим керівником став академік Б. Греков²². Одночасно В. Голобуцький працював педагогом у школі для дорослих, а з січня 1935 р. – викладачем кафедри народів СРСР історичного факультету (заочний сектор) названого вузу²³. Закінчивши аспірантуру в 1937 р., ще до захисту дисертації, В. Голобуцький отримав розподіл у Краснодарський педінститут²⁴, де він сам навчався впродовж 1926/1927 навч. року до переведення в Ростовський університет і тоді ж познайомився з місцевим архівосховищем²⁵. У Краснодарі він упритул зайнявся архівними пошуками у фондах Краснодарського крайового архівного управління. Тут історик приступив до студювання теми, що повністю відповідала його науковим пріоритетам, – до соціальної історії козацтва. У 1940 р. науковця запрошували повернутися на роботу до Ленінградського педінституту ім. О.Герцена, але він виклопотав собі річну відпустку для завершення пошуків у Краснодарському архівосховищі²⁶. Зроблені тут виписки з архівних матеріалів склали основу його докторської дисертації та багатьох публікацій.

Із початком Великої Вітчизняної війни В. Голобуцький повернувся з Краснодару до Ленінграда й з вересня став викладати на кафедрі історії народів СРСР у педінституті ім. О.Герцена на посаді доцента²⁷. Учений зазнав усіх тягот життя блокадного міста: артобстріли та повітряні нальоти, голод і холод. В особистому листку з обліку кадрів від 27 січня 1949 р. В. Голобуцький указував: під час одного з обстрілів він був контужений (у голову й спину)²⁸. Загальні умови життя в блокадному місті стали причиною ослаблення організму В. Голобуцького, від чого він тоді (чи пізніше – уже в евакуації) захворів на малярію – надзвичайно важку хворобу з періодичними нападами. У спогадах В. Голобуцький згадує, що коли його, важко хворого, у 1942 р. перевозили в евакуацію до Татарської АРСР (точніше – спочатку до Кіровської області²⁹), йому вдалося вивезти з собою з блокадного міста лише валізу з власним архівом³⁰. У 1942–1943 рр. В. Голобуцький працював учителем педучилища та курсів із підготовки вчителів у с. Аксубаєво Аксубаєвського району зазначеної автономної республіки³¹. Про цей рік, окрім факту роботи у вказаних закладах, більше нічого не відомо.

Інші роки евакуації й перші повоєнні роки вчений провів у Казані. Необхідно відзначити, що вибір Казані був не випадковим, адже тут від початку війни перебувала його сім'я – дружина й двоє синів (Петро та Ігор). Вони тут знаходилися під опікою тестя, за фахом інженера, який працював заступником начальника якогось військово-промислового тресту, що займався будівельними роботами (у Казані цей трест будував аеродром). Спершу сім'я переїхала до с. Аксубаєво, але коли В. Голобуцький отримав запрошення на роботу в Казанський державний університет ім. В.Ульянова (Леніна), то вони всі разом повернулися до Казані. Про все це згадує П. Голобуцький. Отже, із літа 1943 р. В. Голобуцький починає працювати завідувачем кафедри історії СРСР названого університету. Спочатку він і його сім'я проживали разом із сім'єю тестя на вулиці Червона позиція, а десь восени 1944 р. отримали службову квартиру, що розміщалася в цокольному напівпідвальному приміщенні центрального корпусу на вулиці Чернишевського, 18. Як згадує П. Голобуцький, у ті роки були дуже суворі зими, але їхнє університетське помешкання, хоча воно було досить велике за площею й мало високу стелю (до 4-х метрів) було напрочуд теплим, адже за стіною знаходилася університетська кочегарка. Утім, суттєвою вадою службової квартири було те, що до неї потрапляло дуже мало світла з вулиці (В. Голобуцький страждав на сильну короткозорість).

У своїх споминах В. Голобуцький високо оцінює фаховий рівень колективу університету. На той час уже досить досвідчений педагог і здібний лектор В. Голобуцький посів гідне місце в університетському колективі, де, за його свідченням, збереглися чудові традиції дореволюційної вищої школи (В. Голобуцький, звичайно, з ідеологічних мотивів пише лише про “чудові традиції”, не закінчуючи думку, що вони йдуть із дореволюційних часів). Із контексту викладу історика можна припустити, що згадані традиції полягали в тому, що багато вчених вузу мали різноманітні наукові зацікавлення, котрі не замикалися на одній галузі науки, і прагнули до співдружності з представниками інших спеціальностей. Так, наприклад, як згадує В. Голобуцький, відомий математик професор М. Чеботарьов дуже цікавився історією Київської Русі, особливо проблемою походження давньоруської писемності. Він консультувався з істориками із цього приводу. З ініціативи М. Чеботарьова саме В. Голобуцький прочитав декілька лекцій для колеґ з інших факультетів із питань історії Київської Русі та інших проблем історії СРСР, що вважалися актуальними на той час³². Актуалізації історії Київської Русі в ці роки, для прикладу, сприяла велика увага громадськості до боротьби за визволення України і її столиці Києва, який був столицею й давньоруської держави. На теми історії та культури Київської Русі у воєнні роки вийшло багато наукових і науково-популярних праць радянських істориків (найбільше – в академіка Б. Грекова)³³. Так, скажімо, одна з них – монографія “Образование Древнерусского государства” лєнінградського історика В. Мавродіна – була присвячена воїнам Червоної армії, які на час написання монографії воювали за звільнення “давнього Києва”, і яких він порівнював із богатирями “землі Руської”³⁴.

Зрозуміло, що В. Голобуцький мав бути широко обізнаним із новітніми радянськими дослідженнями, у тому числі й з історії давньоруської мови та літератури, адже, в іншому випадку, він не зміг би зацікавити ерудованих колеґ із інших факультетів. Утім, що стосується історії Київської Русі, то вчителями В. Голобуцького в аспірантурі були визнані фахівці з цих питань – академік Б. Греков, професор М. Лавров, доцент (на той час) В. Мавродін³⁵ та ін. У своїх спогадах В. Голобуцький високо оцінював семінари з “Руської правди”, які для аспірантів проводив М. Лавров. Завдяки йому аспіранти були закохані в давньоруські писемні пам’ятники³⁶. В. Голобуцький не лише був заглиблений у специфічні проблеми козакознавства, а й цікавився широким колом наукових питань. Про це, до певної міри, свідчить його листування з істориком-слов’янознавцем В. Пічетою. Так, у листі В. Голобуцького від 1 серпня 1944 р. йдеться про те, що йому конче потрібна нова праця В. Пічети з історії Польщі. Слід відзначити, що для підготовки докторської дисертації В. Голобуцького гострої необхідності в новій праці В. Пічети не було. Зауважимо, що В. Пічета лише готував велике тритомне дослідження “Історія Польщі”, яке так і не вийшло у світ³⁷. У 1947 р. був опублікований тільки автореферат В. Пічети на 2-й том³⁸. Отже, інформація про те, що історик-слов’янознавець підготував “Історію Польщі”, досягла Казані й В. Голобуцький уже намагався її здобути.

Із листа до В. Пічети від 23 жовтня 1945 р. дізнаємося про те, що В. Голобуцький цікавився й етногенетичною проблематикою³⁹. У листі йдеться про монографію радянського славіста академіка АН СРСР М. Державіна “Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского”⁴⁰ (вийшла у світ наприкінці 1944 р. або на початку 1945 р.) і рецензію на неї В. Пічети⁴¹. На В. Голобуцького монографія справила “дуже гнітюче враження”, як і, власне, доповідь академіка “взимку 1940 р.”, що її випадково довелося прослухати козакознавцеві⁴². Відзначимо, що академік М. Державін був прихильником псевдонаукової глотогонічної теорії (яфетидології) відомого лінгвіста-сходознавця М. Марра, “нове вчення про мову” якого видавалося за

взірцево-марксистське й було офіційною догматичною системою радянської гуманітаристики впродовж 1930-х – 1940-х рр., поки в 1950 р. не було розкритиковане Й. Сталіним у циклі статей, що ввійшли до відомої книги вождя “Марксизм і питання мовознавства”. У концепції М. Марра важливе місце належало класовому принципу в побудові будь-якої культури. У нього він набув універсального значення, натомість етнічність виступала чимось дотичним і ефемерним. М. Марр стверджував, що генетично етнічних культур не існує, а є культура людства певних стадій соціально-економічного розвитку⁴³.

М. Державін, за характеристикою дослідника “марристської” проблематики В. Алпатова, належав до числа “найдрімучіших марристів”⁴⁴. Доповідь академіка, про яку згадує в листі В. Голобуцький, була виголошена на вечірньому засіданні березневої 1940 р. сесії Відділення історії й філософії АН СРСР і мала подібну до монографії назву – “Походження великоруського, українського та білоруського народів”⁴⁵. Якраз доповідь М. Державіна й склала основу його монографії. Обидві вони побудовані на засадах “нового вчення про мову” і є досить еклектичною компіляцією з праць інших дослідників (зокрема, видатного російського лінгвіста О. Шахматова) з проблематики етногонії східного слов’янства⁴⁶. Відзначимо лише, що предками “руського народу”, згідно з М. Державіним (і М. Марром), були кіммерійці, скіфи, сармати, що ніби-то стояли на доіндоєвропейській, “яфетичній” стадії розвитку⁴⁷.

Очевидно, що В. Голобуцький, як і В. Пічета, не сприймав цього псевдонаукового вчення, чим і пояснюється “гнітюче враження” українського історика. Розглянутий епізод указує на те, що й В. Голобуцький належав до числа тих добросесних науковців-гуманітаріїв, хто в роки панування “марризму” чинив йому прихований опір. Що, зрештою, і призвело до ідейної перемоги. Епістолярний обмін думками між В. Голобуцьким і В. Пічетою із цього приводу свідчить про певні опозиційні настрої серед науковців стосовно нав’язаного компартійним керівництвом марризму як “єдино вірного” вчення про глото- та етногенез. Безумовно, ця солідарна настроєвість підкріплювала в них відчуття правдивості своєї позиції в боротьбі за наукову істину, і водночас була ще одним елементом формування антимарристського інтелектуального простору.

Принагідно відзначимо, що обізнаність В. Голобуцького в царині давньоруської історії та його зацікавлення питаннями походження східнослов’янських народів мала свої наслідки під час дебатів із приводу доповіді К. Гуслистого “Походження української народності у світлі творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства””, яка була в центрі обговорення широкого кола науковців різних галузей науки в 1951 р., коли в ІУ відбулося розширене засідання вченої ради (були присутні близько 200 осіб) на зазначену тему⁴⁸. Одним із найбільш кваліфікованих серед виступів істориків, як на нашу думку, і був виступ В. Голобуцького⁴⁹. Проте, це – тема для іншої студії.

Зі скупої інформації, що міститься в спогадах істориків, які вчилися під час війни в Казанському університеті, можна скласти уявлення про лекторський стиль і майстерність В. Голобуцького. Г. Вульфсон і М. Маньков, що були студентами в той час, згадували в 1970-х рр. про В. Голобуцького: “Його лекції були дуже цікавими, читалися в неповторній своєрідній манері. Він блискуче прочитав нам спецкурс з історії України”⁵⁰. На жаль, у чому ж полягала неповторність і своєрідність лекційно-ораторської майстерності історика, не уточнюється. Г. Вульфсон і М. Маньков свідчать про те, що їхній педагог поширював знання з історії України. Імовірно, що читання спецкурсу було ініціативою В. Голобуцького. Утім, відзначимо, що в Казані під час війни знаходилося чимало евакуйованих із України або тих українців, які знаходилися тут із різних причин і раніше (унаслідок репресій, наприклад). Серед останніх слід назвати В. Отамановського – “доброго знайомого”, як його атестує В. Голобуцький в одно-

му з листів до В. Пичети⁵¹, а насправді – друга й колегу, як свідчить П. Голобуцький. Український політичний діяч, учасник бою під Крутами, учений-краєзнавець, дослідник історії українських середньовічних міст та історії медицини, знавець багатьох мов В. Отамановський був репресований у справі СВУ й після п'яти років ув'язнення в таборах суворого режиму відбував заслання в Казані, а згодом, із 1936 р., мешкав у столиці Татарської АРСР⁵². Із кінця 1930-х рр., та, імовірно, десь до 1945 р., він працював у бібліотеці Казанського університету, де й познайомився з В. Голобуцьким, на прохання якого забрав у В. Пичети в Москві один з екземплярів докторської дисертації історика-козакознавця й відвіз принагідно до Ленінградського університету в 1946 р.⁵³, а в наступному році дізнався у ВАК СРСР про терміни її затвердження⁵⁴. Відрядження В.Отамановського пояснювалися тим, що він захищав у 1946 р. в Московському університеті кандидатську дисертацію “Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV–XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVIII ст. і процесу утворення станів”⁵⁵. Як бачимо, В. Отамановський, як і В. Голобуцький, досліджував соціально-економічну проблематику історії України. Його докторська дисертація, присвячена розвитку міст Правобережної України XVII–XVIII ст., також розкривала соціально-економічні питання⁵⁶. Принагідно відзначимо, що В. Голобуцький був (як і В. Мавродін) опонентом на захисті докторської дисертації В. Отамановського, що відбувся в Ленінградському університеті 1955 р.⁵⁷ Але повернімося до Казані. Лекторську майстерність В. Голобуцький мав нагоду продемонструвати й під час лекційної роботи в частинах радянської армії, що розташовувалися в Татарській АРСР. Ця робота була оцінена військовим і партійним керівництвом як внесок у перемогу й 1945 р. вчений був нагороджений медаллю “За перемогу над фашистською Німеччиною”. А за роботу в блокадному Ленінграді його було нагороджено медаллю “За оборону Ленінграда” (теж 1945 р.)⁵⁸.

У бібліотеці Казанського університету В. Голобуцький завершив роботу над докторською дисертацією (в спогадах історик стверджував, що він підготував її як монографію)⁵⁹. На сторінках кореспонденції 1944–1945 рр. до В. Пичети В. Голобуцький нарікав на виснажливі напади малярії. Так, у першому листі (червень 1944 р.) науковець сподівався завершити дисертацію до осені поточного року (“якщо дозволить здоров'я”⁶⁰). А в посланні від 27 січня 1945 р. він планував завершити роботу навесні, але лише в тому разі, “якщо до кінця не замучить малярія”⁶¹. Зрештою, про “драматичні умови”, в яких писалася дисертація (малярія), ідеться в листі від 21 грудня 1945 р.⁶² Підтвердження тому, що умови, в яких готував дисертацію В.Голобуцький, були “виключно важкими”, знаходимо й в одному з листів історика до іншого російського вченого М. Тихомирова⁶³. Слід ще згадати про холод – узимку викладачі в аудиторіях читали лекції у верхньому одязі, шапках і рукавицях, писати було важко адже в чорнильницях замерзали чорнила⁶⁴. П. Голобуцький згадує, що морози тоді сягали –50°С!

Знання цих обставин допомагає усвідомити, за яких “драматичних воістину” (за словами В. Голобуцького) умов працював учений. Обставини, котрі ускладнювали його наукову діяльність, стали фактором затримки написання докторської дисертації, і є промовистою ілюстрацією значення й ролі соціокультурних чинників надзвичайного характеру (війна – контузія – малярія) в історіографічному процесі, їхнього впливу на інтелектуальну біографію історика. До цього додамо слабкий зір, що вкупі з недостатнім освітленням помешкання суттєво впливав на ефективність праці вченого.

Серед побутових факторів соціокультурного характеру відзначимо ще й дефіцит та незадовільну якість письмового паперу. Архівні матеріали, відкла-

дені у фондах багатьох учених, свідчать, що у воєнні роки історики писали свої праці на папері дуже низького ґатунку, якого ще й було обмаль⁶⁵. Так, у Казанському університеті студенти занотувували лекції на старих плакатах⁶⁶. У першій епістолі до В. Пічети В. Голобуцький пояснював ситуацію із затримкою написання своєї першої наукової статті для “великої преси” (тобто такої, що повинна бути опублікована в союзному академічному фаховому часопису) під попередньою назвою “Запорізька сірома”, окрім малярії, тією обставиною, що йому бракувало банального паперу⁶⁷. Ба більше, навіть виготовлення мінімальної кількості машинописних копій докторської дисертації, у край необхідних для розсилки у кваліфікаційну комісію із захисту та провідну організацію, науковим опонентам і науковому консультантові, як виявляється з листів В. Голобуцького, через нестачу паперу становило велику проблему⁶⁸. Як свідчив В. Голобуцький, він мав разом тільки три копії дисертації, із них лише одну, котру більш-менш можна було читати й що її спочатку опрацьовував Б. Греков (вірогідно, його науковий консультант), а потім цей примірник одержав В. Пічета⁶⁹. Згодом В. Голобуцький просив В. Пічету знову передати цю копію в Ленінград, де він і мав захищатися, оскільки бракувало третього примірника⁷⁰. Наголосимо – було лише три машинописних копії дисертації, з яких лише одна “ясно” читалася! Тож брак паперу та його погана якість суттєво затримували захист дисертації, адже потрібен був час для її прочитання всіма причетними до захисту особами, а вони опановували ці три примірники по черзі (так, екземпляр, котрий читав В. Пічета, знаходився в нього приблизно з грудня 1945 р. по вересень 1946 р.).

Таким чином, дисертація, готова вже в травні 1945 р., не в останню чергу з названих вище причин захищалася аж 29 жовтня 1946 р.⁷¹ Іншими мотивами, як довідемося з листа, були тривалі пошуки опонентів⁷². Утім, у жовтні 1946 р. В. Голобуцький не захистився, оскільки не вдалося зібрати кворуму. Усі формальності були дотримані лише за три місяці (28 січня 1947 р.)⁷³, але затвердження ВАК СРСР відбулося аж за півтора року⁷⁴. Про “міністерську пучину”, де застрягла його дисертація, В. Голобуцький пише в останньому листі до В. Пічети й просить академіка зарадити в цій справі. Однак, дець через місяць після відправки цієї кореспонденції, життя В. Пічети обірвалося. За рік з аналогічним проханням В. Голобуцький звернувся до М. Тихомирова, який був експертом ВАК СРСР і мав писати рецензію на працю В. Голобуцького, про що український історик якимось чином довідався⁷⁵. Ця обставина й стала приводом для початку листування вчених, яке тривало згодом до 1959 р. (цим часом датується останнє послання В. Голобуцького з їхнього епістолярію, що зберігається у фонді академіка М. Тихомирова). Припускаємо, що порадив В. Голобуцькому звернутися до М. Тихомирова В. Мавродін, який був із московським істориком (як і з українським) у дружніх стосунках. У листі В. Голобуцький просив М. Тихомирова написати рецензію не пізніше літа 1948 р., що той і зробив⁷⁶.

Можливо, що від формальностей, пов’язаних із утвердженням дисертації у ВАК, залежала публікація статей В. Голобуцького “у великій пресі”, але, безперечно, від цього ж залежала і його наукова та викладацька кар’єра. Про останнє, між іншим, В. Голобуцький натякає в згаданому листі до М. Тихомирова, коли пише наступне: “Якби автор жив у пустелі, – Бог із ним. Але я живу в місті, до того ж провінційному (у Чернівцях – С.Ю.). За моєю справою стежить багато очей...”⁷⁷.

Отже, 28 січня 1947 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему “Чорноморське козацтво (нариси соціальної історії)”. Захист відбувся під час засідання вченої ради історичного факультету Ленінградського держуніверситету, яку очолював декан В. Мавродін⁷⁸. Офіційними опонентами були доктори історич-

них наук, професори М. Клочков, В. Мавродін, А. Предтеченський⁷⁹. Один із них – В. Мавродін – був опонентом В. Голобуцького й під час захисту кандидатської дисертації⁸⁰. Саме В. Мавродін був ініціатором докторського захисту В. Голобуцького на історичному факультеті ЛДУ⁸¹. Ленінградський історик, як вузівський учений, завідувач кафедри історії СРСР, не замикався лише на проблемах давньоруської історії, а був дослідником широкого кола питань з історії народів СРСР, вивчав історію селянських війн у Росії, а в їх числі – повстання О. Пугачова⁸², що мало стосунок і до наукових зацікавлень В. Голобуцького, зокрема тих, які проявилися в дисертації. Перший опонент М. Клочков, учень М. Дьяконова та Є. Шмурла, до революції (з 1914 р.) викладав у Харківському університеті, а в 1920-х рр. – у Кубанському педінституті⁸³. За свідченням В. Голобуцького, М.Клочков був “особисто знайомий із характером архівних фондів Чорноморського війська (він кілька років працював у Кубанському архіві в Краснодарі)”⁸⁴. До того ж, названий російський учений спеціалізувався на історії Росії XVIII–XIX ст. (період історії чорноморського козацтва). Професор А. Предтеченський також був фахівцем із російської історії другої половини XVIII–XIX ст.⁸⁵

У тезах, проголошених під час захисту, В. Голобуцький відзначав, що в дисертації ставив за мету виявити характерні риси соціальної еволюції Чорноморського козацького війська з початку його заснування. Сутність його концепції така: ядром міцного сільськогосподарського виробництва в так званій “Новій Запорізькій Січі” (її історія була відправним моментом для дослідження чорноморського козацтва) був козачий хутір (зимівник), де працювали наймані працівники; до кінця існування Нової Січі визначилися характерні ознаки капіталістичного укладу; розвиток цього укладу органічно продовжився й у Чорноморському козацькому війську, де ще до реформ 1860-х рр. наймана праця запанувала в рільництві, скотарстві й рибальстві⁸⁶.

Отже, В. Голобуцький на сторінках дисертації виклав порівняно нову концепцію соціально-економічної історії Нової Січі та Чорноморського війська. На конкретному регіональному матеріалі ілюструвалися тези В.Леніна про те, що на “Півдні Росії” процес розвитку капіталізму йшов швидше, ніж в інших регіонах, а також – про визрівання буржуазних відносин у феодальній системі, починаючи із середини XVII ст. У повоєнній радянській історіографії якраз і розпочалися дослідження, котрі на конкретних прикладах мали підкріплювати й розвивати зазначені положення В. Леніна. Докторська дисертація В. Голобуцького була одним із перших фундаментальних досліджень у цьому напрямі. Слід відзначити, що в радянський період проблема раннього зародження капіталістичних відносин на Півдні України, зокрема на теренах Запорізької Січі, була порушена в українській історичній науці наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Так, одним із перших указанного питання торкнувся дослідник історії Запоріжжя XVIII ст. М. Кириченко. Він уважав за можливе говорити про “суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва та посередницька торгівля...”⁸⁷. На цю працю М. Кириченка вказує у своїй досить критичній рецензії на монографію В. Голобуцького “Черноморское казачество” О. Компан. Дорікаючи В. Голобуцькому в тому, що він навіть не згадає книги М. Кириченка, дослідниця відзначає, що в ній порушено низку проблем, аналогічних тим питанням, що розглядаються в монографії В. Голобуцького, але не зазначає, яких саме⁸⁸. Певно, В. Голобуцький тоді не згадав доробок М. Кириченка з ідеологічних причин (табу – на згадку про позитивний внесок вітчизняних істориків “золотої доби” української історіографії). Нагадаємо, що монографія В. Голобуцького вийшла 1956 р. (підписана до друку у квітні 1956 р.), а готувалася раніше в умовах значного тиску тоталітарної системи, тоді, як О. Компан писала рецензію в умовах хрущовської відлиги (у 1958 р.),

після XX з'їзду КПРС. Зазначену прогалину В. Голобуцький заповнив лише в історіографічному вступі до перевидання монографії "Запорізьке козацтво" (1994 р.)⁸⁹.

У дискусії з опонентами на докторському захисті⁹⁰ В. Голобуцький, відстоюючи свої погляди, відзначав: у радянській історичній науці вивчення проблеми генезису капіталізму перебуває в зародковому стані. На його думку, у науці домінує "тенденція недооцінки ступеня буржуазного розвитку Росії у XVIII – першій половині XIX ст."⁹¹ Це, зокрема, пов'язано з тим, що "багато хто не враховує нерівномірності розвитку окремих областей Росії"⁹². Згодом, в інших працях, присвячених як соціальній історії козацтва, так і економічній історії України, учений продовжував відстоювати концепцію раннього й прискореного розвитку капіталістичних відносин у південно-європейських регіонах Російської імперії.

У зв'язку з докторською дисертацією В. Голобуцького важливе й достеменно нез'ясоване значення має сюжет, пов'язаний зі зниклими матеріалами з архіву Чорноморського козацького війська. У листі до В. Пічети від 27 січня 1945 р. В. Голобуцький повідомляє: за чотири роки роботи в Краснодарі (1937–1941 рр.) він переконався в тому, що матеріали з названого архіву згоріли⁹³. Із контексту не зовсім зрозуміло – про які ж матеріали йдеться. Чи про ті, що дозволили б відтворити історію Задунайської Січі, чи дотичні історії чорноморського козацтва загалом. На самому захисті дисертації цієї теми торкнувся В. Мавродін, наголосивши як на позитиві дисертації, що в ній збереглася джерельна інформація, котра зараз уже недоступна, тому що "фашисти все розорили", а потім В. Голобуцького до широкого цитування або детального переказу джерел "врятував для нас документи, які загинули"⁹⁴. У листі ж до В. Пічети В. Голобуцький відзначав, що якісь матеріали згоріли ще давно – до того, як учений почав працювати перед війною в Краснодарському архівосховищі. Однак дослідник історії козацьких військ на півдні України та за Дунаєм А. Бачинський підтверджує: дійсно, під час окупації Кривого Розтоку місцеве архівосховище постраждало. Працюючи на межі 1950-х – 1960-х рр. в Краснодарському крайовому держархіві над темою, присвяченою історії Усть-Дунайського Буджацького війська, одеський історик дізнався, що, для прикладу, чотири справи обсягом 468 аркушів з архіву Чорноморського козацького війська загинули під час війни. Із контексту повідомлення А. Бачинського зрозуміло, що ці справи стосуються історії усть-дунайців. Але, очевидно, що загинули й інші теки, котрі містили матеріали щодо історії Нової Січі, Задунайської Січі та чорноморського козацтва. А. Бачинський указує, що частина джерельних матеріалів, оригінали яких загинули, задіяні В. Голобуцьким у статті "Социальные отношения в Задунайской Сечи" (1949 р.)⁹⁵. Можна припустити, що й у докторській дисертації, і в монографії "Чорноморське козацтво" також збереглися матеріали, які, імовірно, загинули під час окупації Кривого Розтоку. Отже, В. Мавродін не помилявся, коли робив указану вище заяву. Принагідно відзначимо, що докторська дисертація товариша й колеги В. Голобуцького – В. Отамановського, присвячена середньовічним містам Правобережної України, також зберегла зниклі архівні матеріали, написані латиною, і захищалася 1955 р. в Ленінградському університеті⁹⁶.

Робота в Казанському університеті в усіх аспектах задовольняла В. Голобуцького⁹⁷. Напевно, і житлові умови в Казані поліпшилися, оскільки він жив не в гуртожитку, а в службовій квартирі⁹⁸. Тут, у Казані, у В. Голобуцького народилася донька Ніна (1946 р.)⁹⁹. Проте вчений, як і в 1934 р., коли він покинув педагогічну роботу в Грозному й поступив до аспірантури при Ленінградському педінституті, кардинально змінив своє життя й переїжджає в Україну. За деякий час після захисту докторської дисертації на прохання вченого його пе-

ревели до України й з початку літа 1947 р. він уже працює в Чернівецькому університеті¹⁰⁰. Слід сказати, що в Чернівцях йому майже відразу надали велику затишну квартиру в центрі міста. Сім'я, яка переїхала на початку літа до столиці Буковини, за спогадами П. Голобуцького, потрапила в райські умови: теплий клімат та великий вибір овочів і фруктів на ринку. У липні 1947 р. В. Голобуцький влаштувався за сумісництвом на посаду старшого наукового співробітника відділу історії народів СРСР і всесвітньої історії ІУ АН УРСР (на підставі рекомендації бюро Відділення суспільних наук АН УРСР¹⁰¹). Переїзд до України був науково зумовлений¹⁰². Історик прагнув далі вивчати історію українського козацтва, а архів Запорізької Січі знаходився в Києві. Вірогідно, через житлову проблему в Києві, а також відсутність придатної посади у вузах столиці УРСР, учений залишився на Буковині.

У Чернівцях В. Голобуцький працював на посаді завідувача кафедри історії СРСР та деякий час – деканом історичного факультету. Він читав загальний курс історії СРСР. Серед істориків-викладачів факультету були й досвідчені педагоги, і молодше покоління, прибуле в західні регіони зі Східної України та Росії “для підсилення кадрів”. Сам В. Голобуцький виділяв серед решти професора А. Дмитрова – одного з видатних дослідників античності й блискучого лектора¹⁰³. Історію середніх віків викладав тоді В. Литвинов¹⁰⁴, автор рецензій на “Чорноморське козацтво” В. Голобуцького¹⁰⁵. А загальний курс історії України – фахівець із соціально-економічної історії України XVIII–XX ст., член багатьох історичних комісій ВУАН, учень О.Оглоблина, О. Гермайзе й П. Клименка – І. Кравченко, який працював у Чернівцях із 1944 по 1952 рр. й теж деякий час був деканом істфаку¹⁰⁶, а його наукові зацікавлення збігалися з інтересами В. Голобуцького. Останній рік (1952/1953) свого життя І. Кравченко був професором і завідувачем кафедри історії народного господарства в Київському фінансово-економічному інституті¹⁰⁷, де пізніше зазначену кафедру очолив В. Голобуцький. Принагідно вкажемо, що затвердження докторської дисертації І. Кравченка у ВАК СРСР також надовго затягнулося. І в цьому випадку для прискорення затвердження В. Голобуцький звернувся до М. Тихомирова¹⁰⁸.

Із молоді когорти істориків-викладачів, які розпочали свою педагогічну діяльність на історичному факультеті ЧДУ в другій половині 1940-х рр., слід назвати кілька імен. Майбутній здобувач ІУ АН УРСР М. Алекберлі, науковим керівником якого був В. Голобуцький, прибув у 1949 р. до ЧДУ з Кабардинського університету¹⁰⁹ та викладав історію Азії й Африки. Із Ленінграда приїхали згодом відомий єгиптолог С. Черезов¹¹⁰ (учень В. Струве) та історик античності К. Мусієнко. Одночасно з В. Голобуцьким до Чернівців прибув і став працювати в краєзнавчому музеї археолог і слов'яно-руси́ст Б. Тимошук¹¹¹.

Із чернівецького історичного факультету пішла в академічну та/або вузівську науку ціла плеяда талановитих істориків, які були або учнями (аспірантами, здобувачами) В. Голобуцького (історики М. Алекберлі, П. Михайлина¹¹², І. Рознер¹¹³, Л. Рудометкіна¹¹⁴, А. Пономарьов¹¹⁵, І. Шульга¹¹⁶ та ін.) або засвоювали необхідні знання на його лекціях у 1947–1949 рр. (дослідник історії Франції В. Шаповалов¹¹⁷, археологи І. Винокур¹¹⁸ і Д. Телегін¹¹⁹ та ін.). За свідченням І. Винокура, лекції В. Голобуцького відзначалися художністю викладу й викликали в студентів щире захоплення, а головне – професор умів передати учням свої навички науково-дослідної роботи. Особливо запам'яталися майбутньому археологові лекції з давньоруської історії.

Нагадаємо, що 1947 р. був фінальним роком чергового погрому української історичної науки, коли за ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича вийшла постанова “Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”¹²⁰. Партійні ідеологи звинувачували колектив ІУ в дотриманні основних положень історичної схеми М. Грушевського¹²¹.

Наприкінці року був звільнений із посади директор ІУ М. Петровський¹²², який тепло зустрів “казанського” історика й повсякчас просив В. Голобуцького переїхати з Чернівців до Києва¹²³. Можливо, саме із цих причин В. Голобуцький переїхав у провінцію до літа 1949 р., коли репресії проти українських істориків пішли на спад. У цей період й вийшли дві перші наукові статті вченого у “великій пресі” – “Социальные отношения в Запорожье XVIII века” та “Социальные отношения в Задунайской Сечи”¹²⁴. Шлях їм утворювало рішення ВАК СРСР щодо затвердження докторського ступеня В. Голобуцького (27 січня 1948 р.)¹²⁵. Зауважимо, що в 1948–1949 рр. науковці ІУ не опублікували жодної праці у фахових часописах чи збірниках на союзному рівні¹²⁶.

Обидві студії В. Голобуцького, які започаткували цикл праць із соціальної (соціально-економічної) проблематики Запорізької Січі, подібні між собою. Передусім, співзвучні їхні назви, а, відповідно, і методологічна спрямованість. І там, і там застосована соціологічна методологія, що її С. Лях називає методологією “вульгарного соціологізму”¹²⁷. Насправді, ця методологія почала застосовуватися в історичних працях із 1920-х рр. і видавалася за марксистську. Цікаво, що в обох статтях немає жодної згадки про застосування марксистської чи марксистко-ленінської методології, як і жодних посилань на “класиків”. Немає виноска також і на праці Й. Сталіна. Ураховуючи ту обставину, що праці на час публікації не пов’язані з жодною суспільною актуалізацією, можна припустити, що вони просто дочекалися своєї черги в редакційних портфелях. Студії подібні не тільки за тематикою (соціальні відносини на Січі), але й концептуально (концепції соціального розшарування козацтва аж до класових антагонізмів та раннього розвитку капіталістичного виробництва й відповідних суспільних відносин). Укажемо, що це стало новим явищем в тодішній історіографії козацтва. Джерельна база співзвучна лише в одному: в обох статтях використано матеріали архіву Чорноморського козацького війська (інколи навіть однакові справи). Це обумовило застосування В. Голобуцьким ретроспективного методу. У першому випадку – для реконструкції соціальних відносин у Новій Січі, а в другому – у Задунайській Січі та Усть-Буджацькому козацькому війську (відзначимо, що матеріали по останньому, у свою чергу, учений використовує для аналізу соціальних відносин у Задунайському коші). В історіографічному аспекті контрверсії В. Голобуцького в обох студіях (це характерно для всієї його козакознавчої творчості) спрямовані на те, аби зруйнувати притаманні вітчизняній історіографії традиційні романтичні стереотипи щодо козацтва як якогось “ордену”, “безкласового братства”.

Зауважимо, що стаття В. Голобуцького про Задунайську Січ стала єдиною спеціальною науковою працею з історії цього коша з початку 1930-х і до початку 1990-х рр. (період тоталітарного “монізму”). Вона заслуговує на детальний розгляд (на цю тему нами підготовлене окреме дослідження¹²⁸). Тут лише відзначимо, що залучені нові архівні джерела та інтерпретація старих дозволила В. Голобуцькому подати свій погляд на проблему соціальних відносин у Задунайській Січі; погляд, що відповідав його загальній концепції соціальної історії козацтва в період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Попри звуженість методологічних підходів, що їх продемонстрував В. Голобуцький у характерній для нього соціологічній манері, обраний концептуальний ракурс у розкритті теми є самодостатнім. У рамках соціологізму вчений досить переконливо й аргументовано з’ясував характер домінуючих соціальних відносин і суперечностей, які склалися в період існування Задунайської Січі; уповні довів наявність соціальної диференціації козацтва капіталістичного типу, буржуазного підприємництва й найманої праці, проілюстрував на джерельних прикладах процеси зародження та формування капіталістичних відносин. Усе це вітчизняною історіографією до нього або не визнавалося, або на цьому не акцентувалося

увага (приміром, Ф. Вовком) – як через брак певних джерел, так і у зв'язку з дотриманням інших методологічних установок. Напевно, і Ф. Вовк із тих же причин не визнав потужного вкорінення соціально-економічних відносин капіталістичного характеру в Задунайській Січі, хоча зафіксував відповідну тенденцію суспільного розвитку¹²⁹.

Водночас В. Голобуцький не відкидав наявності артільно-кооперативних форм у задунайців, зокрема в рибальстві, але не вважав їх домінуючими¹³⁰ (мається на увазі період від початку XIX ст. й до кінця існування коша). Сучасні дослідники (перш за все А. Бачинський) займають посередню позицію між поглядами Ф. Вовка й В. Голобуцького¹³¹. Одеський історик наводить додаткові факти з нових джерел, які, на його думку, свідчать про досить масовий характер існування в Задунайській Січі артільно-кооперативних форм (у рибальстві)¹³². Однак, ані він, ані Ф. Вовк, ані В. Голобуцький, ані інші вчені не мали й не мають достатньо репрезентативної статистичної картини розвитку господарства в Задунайській Січі в першій чверті XIX ст., котра свідчила б на користь якогось погляду. Тому позиція А.Бачинського має право на існування так само, як і позиція В. Голобуцького. Натомість, позиція Ф. Вовка має лише історіографічне значення.

Утім, розглянуті вище статті не були першими опублікованими розвідками В. Голобуцького з теми докторської дисертації – результати пошуків в архіві Краснодару були опубліковані ще 1941 р., на шпальтах місцевої газети “Комсомолец”¹³³ (на жаль, ці статті нам поки що недоступні, тож стверджувати, наскільки вони відповідають науковим вимогам та архівним напрацюванням В. Голобуцького, неможливо)¹³⁴.

Під час перебування в Чернівцях В. Голобуцький виступив із двома публікаціями в обласній газеті, присвяченими важливим в ідеологічному значенні ювілейним датам¹³⁵. Перший з ювілеїв – 300-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – спонукав партійне керівництво УРСР вдруге (після 1944 р.¹³⁶) виступити з ініціативою широкого відзначення, власне, не так самого факту початку війни, як наступного “приєднання” України до Росії. У цьому контексті ЦК КП(б)У рекомендував усіляко популяризувати зазначену подію серед населення, а історики мали це робити через лекції, доповіді, газетні статті тощо¹³⁷. Напевно, і В. Голобуцький здійснив публікації на цю тему не з власної ініціативи, а за дорученням чернівецького обкому. Друга стаття вченого, опублікована в “Радянській Буковині” 1949 р., також була присвячена знаковій події в українсько-російських відносинах, що їй партійне керівництво надавало виразного ідеологічного забарвлення – 240-й річниці Полтавської битви.

1949 р., коли ідеологічний тиск проти українських істориків у зв'язку зі звинуваченнями в дотриманні основних положень схеми М. Грушевського пішов на спад, нове керівництво ІУ знову наполегливо стало запрошувати В. Голобуцького до Києва (якщо не рахувати члена-кореспондента АН УРСР М. Петровського, тут було всього два доктори історичних наук – М. Рубач і А. Введенський, із них перший був дослідником радянського періоду). Як згадував В. Голобуцький, йому важко були порвати з вищою школою, але архів Запорізької Січі в Києві був дуже великим і вимагав не періодичних наїздів, а систематичної роботи¹³⁸. Водночас працевлаштування в столиці УРСР складалося таким чином, що вакансія була лише в академічному інституті, де В. Голобуцький був сумісником, без виплати зарплати. Не без вагань учений усе ж таки схилився до вибору наукової роботи й у червні 1949 р. був призначений завідувачем відділу історії народів СРСР ІУ¹³⁹, а в осені того ж року переїхав із сім'єю до Києва, продовжуючи читати лекції в ЧДУ¹⁴⁰.

Підсумовуючи, відзначимо, що незважаючи на важкі та драматичні умови воєнного часу, В. Голобуцький зумів опрацювати криводарські архівні ма-

теріали й підготувати докторську дисертацію. При цьому він викладав у Казанському університеті, виконував науково-організаційну роботу як завідувач кафедри, читав лекції колегам з інших факультетів та бійцям радянської армії тощо. Зрештою, учений успішно захистився в 1947 р., виступивши з новою концепцією розвитку капіталістичних відносин на околицях Російської імперії, беручи за приклад розгляд даних процесів у Новій Січі та Чорноморському козацькому війську. У цей же період його погляди були оприлюднені у фахових часописах союзного рівня, що зробило ім'я В. Голобуцького відомим широкому загалу істориків. І в Казані, і в Чернівцях учений удосконалював свій педагогічний хист і лекторську майстерність. У Чернівецькому університеті почала створюватися його наукова школа, представники якої проявили себе вже в 1950-х – 1960-х рр. Утім, розглянутий період наукової й педагогічної діяльності В. Голобуцького є ще недостатньо вивченим, особливо в частині, котра стосується його наукових і особистісних контактів із колегами. Поглиблене вивчення цих аспектів є дуже корисним для повноцінного відтворення як інтелектуальної й буденної біографії В. Голобуцького, так і перипетій історіографічного процесу в СРСР.

¹ Див., напр.: *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К., 2005. – С. 5.

² *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О. Голобуцького) // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 77.

³ *Горак В.* Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький) // Історичний журнал. – 2003. – №4–5. – С. 118–124.

⁴ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 115–129.

⁵ Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ІУ). – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 62.

⁶ *Мороз В.* Подвиг громадянина і вченого // *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 5–9.

⁷ *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого // Український історичний збірник. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 468–482.

⁸ *Голобуцький І.* Шлях, освячений працею // Слово Просвіти. – 2003. – Ч. 41. – С.11; *Гриневич В.* Він не вмів кивати, куди треба // Голос України. – 2003. – 29 липня. – С.5; *Дихан В.* Видатний історик України Володимир Голобуцький (1903–1993) // Одеські вісті. – 2003. – 24 липня. – С.6; *Кур'ян І.* Він прагнув об'єктивно вивчати історію // Освіта України. – 2003. – 22 липня. – С. 9; *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О.Голобуцького). – С.77–83; Професор Голобуцький [ред. ст.] // Людина і суспільство. – 2003. – № 7. – С. 48–49.

⁹ Див.: Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГА СПб). – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436; Ф.7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143; НА ІУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329, 1327.

¹⁰ Див., напр.: Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64; Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176.

¹¹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 115–123.

¹² Нотування розмови з П. Голобуцьким відбулося 5 листопада 2005 р.

¹³ Нотування розмови з І. Винокуром відбулося 2 листопада 2005 р.

¹⁴ *Голобуцький В.* Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 71–84; *Голобуцький В.* Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – Т. 30. – М., 1949. – С. 211–231.

¹⁵ *Голобуцький В.* Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького // Радянська Буковина. – 1948. – 7 травня. – С.3; *Голобуцький В.* Полтавська битва // Там само. – 1949. – 8 липня. – С. 3.

¹⁶ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 3.

¹⁷ *Бачинський А. Д.* До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська // Архіви України. – 1962. – № 6. – С. 56, 58; *Його ж.* Січ Задунайська. 1775–1828: Исто-

рико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 5; *Його ж.* Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників 1824 р. // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, мат-лів та републікацій. – Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 352–353.

¹⁸ *Голобуцький В.О.* Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С.133–157; *Його ж.* К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во 2-й половине XVIII в. // Исторические записки. – М., 1953. – Т. 44. – С. 231–252.

¹⁹ *Голобуцький В.А.* Черноморское казачество. – К., 1956 – 414 с.

²⁰ Див., напр.: ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10.

²¹ Див.: *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого. – С. 470–471; *Голобуцький В. А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 115–122.

²² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 123–125.

²³ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4.

²⁴ Там же. – Л.4; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 125.

²⁵ Там же. – С. 120.

²⁶ Там же. – С. 126.

²⁷ Там же. – С. 126.

²⁸ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 5 (зв.).

²⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10.

³⁰ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 126.

³¹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 7, 10.

³² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.

³³ *Греков Б.Д.* Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1942. – 68 с.; *Его же.* Киевская Русь. – М.; Л., 1944. – 348 с.; *Его же.* Культура Киевской Руси. – М.; Л., 1944. – 75 с.; *Его же.* Первый труд по истории России // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С. 57–67; *Его же.* Политическая и культурно-историческая роль Киева. Стенограмма публичной лекции академика Б.Д. Грекова, прочитанной 19 ноября 1943 г. в Колонном зале Дома Союзов в Москве. – М., 1944. – 26 с.; *Его же.* Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945. – 77 с.; *Мавродин В.В.* Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. – Л., 1945. – 52 с.; *Его же.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с.; *Петровський М.Н.* Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5–22. Див., також: *Бурдей Г.Д.* Историк и война. 1941–1945. – Саратов, 1991. – 264 с.; *Бурдей Г.Д., Наумов С.Ю.* Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. – Вып. 3: Историческая книга: системный анализ. – Саратов, 1995. – 107 с.

³⁴ *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – С. 3.

³⁵ Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 16.

³⁶ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 124–125.

³⁷ *Мельцер Д.Г.* Академик Владимир Иванович Пичета // В. И. Пичета: биобиблиографический указатель [сост. Е. Я. Дукор]. – Минск, 1978. – С. 59.

³⁸ Див.: *Пичета В.И.* История Польши. Т. 2. (автореферат) // Рефераты научных работ за 1945 год. Отделение истории и философии. – М.; Л., 1947. – С. 34–35.

³⁹ Див. докладніше: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 337, 520. Тут вперше опубліковано згаданий лист, однак без належних коментарів.

⁴⁰ *Державин Н.С.* Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 127 с.

⁴¹ *Пичета В.* [реп.] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. М., 1944 // Вопросы истории. – 1945. – № 1. – С. 121–125.

⁴² АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 5.

⁴³ Див.: *Шнирельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 53; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 194–205.

- ⁴⁴ Аллатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – М., 1991. – С. 117.
- ⁴⁵ АРАН – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 11. – Л. 48–106. Див., також: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4 / 5. – С. 164; Аксёнова Е.Л., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 100.
- ⁴⁶ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 240–242.
- ⁴⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л.64.
- ⁴⁸ Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 441–442.
- ⁴⁹ Виступ В.Голобуцького див.: НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 22–27 (28).
- ⁵⁰ Вульфсон Г.Н., Маньков Н.П. Страницы памяти. Исторический факультет в годы Великой Отечественной войны // Во имя Отчизны. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны. – Казань, 1975. – С. 61.
- ⁵¹ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 4.
- ⁵² Див.: Каросева Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитриевич Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. пр. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського [до 100-річчя народження]. – Вінниця, 1993. – С. 6–10.
- ⁵³ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 4.
- ⁵⁴ Там же. – Л. 8.
- ⁵⁵ Каросева Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитриевич Отамановський. – С. 8.
- ⁵⁶ Там само. – С. 9.
- ⁵⁷ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁵⁸ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 5 (зв.).
- ⁵⁹ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.
- ⁶⁰ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁶¹ Там же. – Л. 3 (об.).
- ⁶² Там же. – Л. 6 (об.).
- ⁶³ Там же. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед. хр. 176. – Л. 1 (об.).
- ⁶⁴ Див.: Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – Казань, 1979. – С.152.
- ⁶⁵ Див., напр.: Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 23; Санкт-Петербургский филиал АРАН. – Ф. 827 – Оп. 4. – Ед. хр. 331.
- ⁶⁶ Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – С. 152.
- ⁶⁷ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁶⁸ Там же. – Л. 4, 6 (об.).
- ⁶⁹ Там же. – Л. 6 (об.).
- ⁷⁰ Там же. – Л. 4.
- ⁷¹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 52.
- ⁷² АРАН. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед.хр.176. – Л. 1 (об.).
- ⁷³ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 64.
- ⁷⁴ Горак В. Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький). – С. 119.
- ⁷⁵ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 1.
- ⁷⁶ Там же. – Л. 1, 4–4 (об.).
- ⁷⁷ Там же. – Л. 1 (об.).
- ⁷⁸ Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С. 266.
- ⁷⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15.
- ⁸⁰ Юсов С. Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого. – С. 475–476.
- ⁸¹ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 6 (об.).
- ⁸² Див.: Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С. 151–170.
- ⁸³ Див.: Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 142–143.
- ⁸⁴ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 8 (об.) – 8а.

- ⁸⁵ Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – 192 с.; *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 206.
- ⁸⁶ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15–18.
- ⁸⁷ *Кириченко М.* Соціально-політичний устрій Запорожжя. – Харків; Дніпропетровськ, 1931. – С. 23.
- ⁸⁸ *Компан О.С.* Книга про чорноморське козацтво [рец. на: В. А. Голобуцкий. Черноморское казачество. К., 1956. 415 с.] // УІЖ. – 1958. – № 2. – С. 143.
- ⁸⁹ *Голобуцький В.О.* Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С. 64–65.
- ⁹⁰ Див. відзиви опонентів: ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 19–24, 25–32, 33–36.
- ⁹¹ Там же. – Л. 43.
- ⁹² Там же. – Л. 43.
- ⁹³ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 3 (об.).
- ⁹⁴ Там же. – Л. 26–28.
- ⁹⁵ *Бачинський А.Д.* До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. – С. 58.
- ⁹⁶ *Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М.* Валентин Дмитрович Отамановський. – С. 9.
- ⁹⁷ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁹⁸ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1–2; ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 11.
- ⁹⁹ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 37 (зв.).
- ¹⁰⁰ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹⁰¹ Там же. – С. 127; НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 1, 2.
- ¹⁰² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹⁰³ Там же. – С. 127.
- ¹⁰⁴ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького). – С. 81.
- ¹⁰⁵ *Литвинов В.* Цінна праця з історії чорноморського козацтва [рец. на: Голобуцький В. А. Черноморское казачество. К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянська Буковина. – 1956. – 8 лютого. – С. 3; *Литвинов В.* О лукраре де преу дин история кэзэчимий дела Маря Негрэ // Буковина советикэ. – 1957. – 8 фебр. – П. 4.
- ¹⁰⁶ *Верба І.* Кравченко Іван Іванович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 159.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 159.
- ¹⁰⁸ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 9 (об.) – 10.
- ¹⁰⁹ *Марусин Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002. – С. 208.
- ¹¹⁰ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького). – С. 81.
- ¹¹¹ *Юсов С.* Тимошук Борис Онисимович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 58–60.
- ¹¹² *Марусик Т.* Михайлина Петро Васильович // Там само. – С. 220; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 128.
- ¹¹³ *Ткачева Л.* Рознер Іонас Германович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 270; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹¹⁴ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹¹⁵ Там же. – С. 127.
- ¹¹⁶ Там же; *Даниленко О.* Шульга Ілля Гаврилович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 2. – К.; Львів, 2004. – С. 357.
- ¹¹⁷ *Лисенко Г.* Шаповалов Вітольд Вікторович // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 349.
- ¹¹⁸ *Юсова Н.* Винокур Іон Срулевич (Ізраїльович) // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 56.
- ¹¹⁹ *Шепель Л.* Телегін Дмитро Якович // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 320.

¹²⁰ Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У леґцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 20–31.

¹²¹ У леґцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 80–89.

¹²² Удоод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – С. 58–59.

¹²³ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

¹²⁴ *Его же.* Социальные отношения в Запорожье XVIII века. – С. 211–231. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 211–231.

¹²⁵ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 3.

¹²⁶ Там само. – Од. зб. 288. – Арк. 2–11.

¹²⁷ Лях С.Р. Голобуцький Володимир Олексійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 108.

¹²⁸ Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 242–268.

¹²⁹ Див.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 100–104.

¹³⁰ Голобуцький В.А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 226–228.

¹³¹ Див.: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – С. 89–94.

¹³² Там само. – С. 90.

¹³³ Голобуцький В.А. Уничтожение Запорожской Сечи и начало образования Черноморского казачьего войска // Комсомолец. – 1941. – 23 марта; *Его же.* Образование Черноморского казачьего войска // Комсомолец – 1941. – 2 апреля; *Его же.* О социальных отношениях в Черноморье // Комсомолец. – 1941. – 16 мая.; *Его же.* “Персидский бунт” 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня.

¹³⁴ У зв'язку з відсутністю бібліографії праць В. Голобуцького інформацію про існування згаданих публікацій взято з кількох джерел. По-перше, картки з вихідними даними (але без зазначення сторінок) названих статей було надано сином ученого – П. Голобуцьким (за що висловлюємо йому вдячність). По-друге, ці статті зазначені в списках праць В. Голобуцького, що складені ним особисто й знаходяться в архівних справах. Відзначимо, що тут міститься ще менше вихідних даних, ніж на картках із сімейного архіву, а також (у справах з ПУ) помилково вказується рік виходу статей (1940 р. замість 1941 р.). Див.: ЦГА Спб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 6; НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 18, 51; Од. зб. 1327. – Арк. 14.

¹³⁵ Голобуцький В. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького // Радянська Буковина. – 1948. – 7 травня. – С. 3; Голобуцький В. Полтавська битва // Радянська Буковина. – 1949. – 8 липня. – С. 3.

¹³⁶ Див.: Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема “приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 109, 117–118, дод. А, Б.

¹³⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1635; Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема “приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. – С. 119–120, дод. В.

¹³⁸ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

¹³⁹ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 24.

¹⁴⁰ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

The article on the basis of new sources uncovers peripeteia of biography of outstanding Ukrainian historian V. O. Holobuts'kyi in 1940es. Special attention is drawn to the role of social and cultural factors, including the sphere of commonness, in life and scientific activity if scientist in the mentioned period.

С.В.Кульчицький*

XX З'їзд КПРС – ПЕРЕЛОМНИЙ ПУНКТ В ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО КОМУНІЗМУ

Відштовхуючись від XX з'їзду КПРС як переломної події в історії радянського комунізму, автор обґрунтовує тезу про цивілізаційну окремішність збудованого більшовиками ладу. У статті послідовно й на концептуально інших засадах, ніж у попередній історіографії, простежується еволюція радянського ладу – від першої згадки про державу-комуна у “Квітневих тезах” В.Леніна до розпаду СРСР.

У цій статті наголос зроблено не на XX з'їзді КПРС, а на еволюції радянського комунізму. Партійний з'їзд – це подія, яку достатньо висвітлено у світовій історіографії. Еволюція комунізму – тривалий процес, який і до цього часу викликає безліч суперечливих тлумачень.

Немає єдності думок навіть у розумінні того, що вважати комунізмом. Ще й досі немало громадян колишнього СРСР вважають комунізмом суспільство, в якому розподіл матеріальних та культурних благ реалізується за принципом “від кожного за здібностями, кожному – за потребами”. Таке уявлення про цей лад прищеплене більшовицькими пропагандистами й не має нічого спільного з дійсністю. У країнах, де перемагали комуністичні режими, знищувалася приватна власність на засоби виробництва, а пролетаризовані громадяни політично й економічно підпорядковувалися тоталітарній державі. У цьому якраз і полягала суть комунізму. Здійснити експропріацію приватної власності було простіше, ніж реалізувати пропагандистський імідж комунізму, тобто створити країну з молочними ріками та киселевими берегами.

1. Загадка XX з'їзду КПРС (до постановки проблеми)

Усі ми, крім наймолодшого покоління, народилися в країні, створеній КПРС, і були виховані в повазі до цінностей, які впливали з комуністичної ідеї. Однак після XX з'їзду КПРС ця ідея ввібрала в себе жахіття епохи, пов'язаної з багатьма різновидами державного терору.

Людство прагне осмислити, що з ним трапилося в трагедійному XX ст. У центрі уваги до минулого – злочини комуністичних режимів. 1997 р. в Парижі з'явилася праця міжнародного колективу вчених під назвою “Чорна книга комунізму”, яка дістала розголос у всьому світі та була передрукована в багатьох країнах. Є і її російський переклад¹.

Здавалося б, підвищена увага вчених до комуністичної ідеї, а точніше – до наслідків втілення її в життя повинна дати відповідь на питання про те, що з нами трапилося. Проте переконливої відповіді немає й досі. І тому люди запитують себе знову та знову, у чому полягає небезпека ідеї, суть якої зводиться до того, щоб не існувало знедолених, щоб відносини між громадянами були позбавлені розрахунку, заснованого на цинізмі, щоб наше життя стало наповненим і щасливим.

КПРС давно зникла з політичної авансцени, і не кожен пам'ятає порядковий номер її останнього з'їзду. Проте є один з'їзд, який відомий усім. XX з'їзд КПРС увійшов в історію.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

Готуючи до друку другий том “Енциклопедії історії України”, ми мали намір подати в ньому статтю про з'їзд, але потім відмовилися, побоюючись того, що ніхто не шукатиме цього слова в такій формі. Тому зміст зробленого з'їздом ми передали через інший термін, який став популярним, – “десталінізація”. Він похідний від слова “сталінізм”, що народилося після XX з'їзду КПРС і широко використовувалося породженим ним поколінням шістдесятників.

Однак я не думаю, що поняття “сталінізм” цілком адекватне реальній дійсності. Спина Сталіна не така широка, щоб за нею можна було приховати все те, що коїлося в його часи. Відповідно й термін “десталінізація” не відбиває повною мірою суті реформ, здійснюваних М.Хрущовим, а через два з половиною десятиліття – М.Горбачовим. Треба поставити сталінську практику в більш широкі рамки.

Таке завдання вимагає тривалої роботи великого колективу істориків. Здається, що ми тепер готові до переосмислення недавньої епохи, тому що відійшли від неї на певну відстань, позбулися нав'язаної антикомуністами заостреності оцінок і маємо вже у своєму розпорядженні необхідні документи з архівів Кремля. Радянський комунізм треба вивчати системно та послідовно.

У лютому 2006 р. українські ЗМІ широко відзначили 50-річчя XX з'їзду КПРС. Журналісти й науковці висловлювали у своїх коментарях щодо ювілею силу-силенну суперечливих думок, але виявилися одностайними в головному. Значення цього партійного з'їзду полягало передусім у тому, що він легітимізував припинення масового терору, зробив неможливою поширену раніше практику публічного та безмежного ігнорування законів людьми, які за своїм посадовим становищем були їх творцями.

Історія радянського комунізму поділяється майже навпіл за ознакою застосування або незастосування політики масового терору. У цьому якраз і полягає значення з'їзду як переломної події. Відмова від масового терору з боку державної влади зробила життя населення в умовах радянського комунізму якісно іншим. Особливо змінилося життя громадян України, які довгі десятиліття перебували в епіцентрі сталінського терору.

Щоб зрозуміти глибинні закономірності історії радянського суспільства, слід відповісти на три ключових запитання. По-перше, чому комуністична диктатура ленінсько-сталінських часів виявилася органічно пов'язаною з масовими репресіями? По-друге, чому при абсолютно незмінному з ленінських часів політичному режимі (першу й останню спробу його “перебудови” зробив М.Горбачов у 1988 р.) масовий терор став неможливим? І, нарешті, по-третє: чому купка кремлівських вождів, яка була заплямована з ніг до голови кров'ю своїх жертв, легітимізувала на партійному з'їзді відмову від терору й засудила попередню практику репресій? У цьому й полягає загадка XX з'їзду КПРС.

Найвищі форуми КПРС завжди були не більше, ніж протокольними подіями. Кожна хвилина їхньої роботи розписувалася заздалегідь у компартійному апараті, а перебіг ретельно відстежувався спеціальними функціонерами в залі засідань. Тільки тоді, коли у вузькому керівництві виникали розбіжності, вони, траплялося, виносилися на з'їзд.

XX з'їзд КПРС під кутом зору його організації не відрізнявся від попередніх та наступних. Його готували й проводили компартійні керівники, ретельно відібрані Сталіним для здійснення державної політики, що ґрунтувалася на масовому терорі. Оскільки Україна перебувала на вістрі терору, за поплічниками вождя тягнувся довгий кривавий шлейф їхнього перебування в республіці. Л.Каганович і В.Молотов були безпосередніми творцями голодомору 1932–1933 рр., а М.Хрущов організовував репресування сотень тисяч українських громадян, особливо в західних областях республіки.

Будь-яка диктатура заснована на насиллі. Але форми насилля є різними залежно від того, які завдання стоять перед тим (тими), хто здійснює його. В

історії людства було немало диктаторів, які організовували індивідуальний терор, задовольняючи свої забаганки й примхи. Ще більше випадків, коли завойовники застосовували масовий терор для утвердження своєї влади серед поневолених народів. Але ми знаємо тільки один випадок, коли диктаторська влада застосувала масовий терор, що тривав десятиліттями, аби зламати відчайдушний опір людей, від яких вона вимагала неможливого. Адже радянська влада мала своєю метою докорінно змінити спосіб життя громадян, поставити їх у політичну та економічну залежність від держави, змусити молитися іншим богам, читати інші книги, інакше розважатися. Коротко кажучи, зробити їх цивілізаційно відмінними від решти людства.

Коли це неможливе було реалізоване, члени й кандидати в члени президії Центрального комітету і секретарі ЦК КПРС зібралися напередодні з'їзду державної партії, якою вони керували, щоб обговорити питання: чи треба щось сказати про масовий терор і в якій формі? Серед них були ті, хто стояв біля керма влади десятки років. Їхніми іменами називали заводи, залізниці, метрополітени й міста. Громадяни країни знали їх із дитячого садка. Розглянемо, що вони говорили. Тепер є така можливість. Ось уривки з протоколу засідання президії ЦК КПРС від 1 лютого 1956 р.:

“т.Аристов. т.Хрущев, хватит ли у нас мужества сказать правду?

т.Молотов. Но Сталина как великого руководителя надо признать.

т.Микоян (возражает Молотову): А ты, т.Молотов, поддерживал.

т.Каганович. Многое пересмотреть можно, но 30 лет Сталин стоял во главе.

т.Молотов. Нельзя в докладе не сказать, что Сталин – великий продолжатель дела Ленина. Стою и за этим.

т.Микоян. Возьмите историю – с ума можно сойти.

т.Сабуров. Если верны факты, разве это коммунизм? За это простить нельзя.

т.Маленков. Правильно посмотреть на факты. Правильно ставить вопрос. Сказать надо партии.

т.Первухин. Знали ли мы? Знали, но был террор. Тогда не могли что-либо сделать. Партии обязаны объяснить, сказать и на съезде, сказать и на пленуме.

т.Булганин. Партии сказать всю правду надо, что Сталин из себя представляет, линию занять надо такую, чтобы не быть дураками. Не согласен с т.Молотовым, не согласен, что великий продолжатель.

т.Ворошилов. Партия должна знать правду, но преподнести, как жизнью диктуется. Период диктовался обстоятельствами. Но страну вели мы по пути Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина. Доля Сталина была? – Была. Мерзости много, правильно говорите, т.Хрущев, не можем пройти. Но надо продумать, чтобы с водой не выплеснуть ребенка. Дело серьезное, исподволь.

т.Суслов. За несколько месяцев узнали ужасные вещи. Нельзя оправдать этого ничем.

т.Хрущев (резюме – С.К.). В основном правильно высказывались. Надо решить в интересах партии. Сталин преданный делу социализма, но все варварскими способами. Он партию уничтожил. Не марксист он. Все святое стёр, что есть в человеке. Всё своим капризам подчинял. На съезде не говорить о терроре. Надо наметить линию – отвести Сталину своё место”².

Отже, хто не був прямо причетний до терору, стояли за те, щоб розповісти про нього партії на з'їзді. Маленков і Хрущов розраховували перекинути на вже знищеного Л.Берія власні злочинні дії.

Фраза першого секретаря ЦК КПРС “на съезде не говорить о терроре” не повинна заводити в оману. У боротьбі за владу Хрущов зробив ставку на використання проти своїх суперників ретельно дозованої (щоб не зачепила його самого) інформації про сталінський терор. Її було підготовлено комісією, створеною 31 грудня 1955 р. під керівництвом секретаря ЦК КПРС П.Поспелова для

встановлення причин масових репресій проти членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії. 8 лютого 1956 р. комісія представила в президію Центрального комітету багатосторінкову доповідь про репресії 1935–1940 рр.³

Строки скликання XX з'їзду КПРС наближалися, і члени президії ЦК змушені були діяти швидко. 9 лютого вони обговорили доповідь. Протокол засідання відбиває висловлені думки:

“Хрущев, Первухин, Микоян. Несостоятельность Сталина раскрывается как вождя. Что за вождь, если всех уничтожает. Надо проявить мужество, сказать правду.

Мнение: съезду сказать, продумать, как сказать. Кому сказать. Если не сказать – тогда проявим нечестность по отношению к съезду. М.б., т. Поспелову составить доклад и рассказать. Причины: культ личности, концентрация власти в одних руках. В нечестных руках. Где сказать: на заключительном заседании съезда.

т.Молотов. На съезде надо сказать. Но при этом сказать не только это. Но по национальному вопросу Сталин – продолжатель дела Ленина. Но 30 лет мы жили под руководством Сталина – индустриализацию провели. После Сталина вышли великой партией.

т.Каганович. Историю обманывать нельзя, факты не выкинешь. Правильно предложение т.Хрущева доклад заслушать... Мы переживаем, но чтобы нам не развязать стихию. Редакцию доклада преподнести политически, чтобы 30-летний период не смазать, хладнокровно подойти.

т.Булганин. Считаю предложение т.Хрущева правильным. Члены партии видят, что мы изменили отношение к Сталину. Если съезду не сказать, будут говорить, что мы струсил. То, что вскрылось, – мы не знали.

т.Ворошилов. Более основательно подготовить. Мы не в отпуску. Всякая промашка влечет последствия. Согласен довести дело до партии (до съезда). Осторожным нужно быть.

т.Первухин. На съезде надо доложить. В этом докладе о положительной стороне не требуется говорить. Культ Сталина вреден. Сказать как есть. Узурпировал власть, ликвидировал ЦК, ПБ.

т.Маленков. Считаю правильным предложение сказать съезду. Испытываем чувство радости – оправдываем товарищей. Нельзя дать объяснение об оправдании товарищей, не объясняя роли Сталина. Никакой борьбой с врагами не объясним, что перебили кадры.

т.Аристов. Не согласен с одним, общим, что есть в выступлениях Молотова, Кагановича, Ворошилова, – “не надо говорить”. Делегаты – люди острые. “Мы этого не знали” (это недостойно членов ПБ). Годы страшные, годы обмана народа.

т.Сабуров. Молотов, Каганович, Ворошилов неправильную позицию занимают, фальшивят. Это не недостатки (как говорит т.Каганович), а преступления.

т.Пономаренко. На съезде ЦК должен высказаться. Гибель миллионов людей неизгладимый след оставляет. Трезво об этом периоде и роли Сталина надо сказать.

т.Хрущев (резюме – С.К.). Нет расхождения, что съезду надо сказать. Оттенки были, учитывать. Все мы работали со Сталиным, но это нас не связывает. Когда выявились факты, сказать о них, или мы оправдываем (его) действия. Не сбрасывать со счетов, что через 3 месяца после смерти Сталина арестовали Берия, а этим мы расчистили к действию (так у протоколі – С.К.). Мы можем полным голосом, можем сказать: “Нам не стыдно...”. Кто будет делать доклад – обдумать”⁴.

Ці висловлювання були коментарями до шокуючої доповіді комісії П.Поспелова. У них відчувається істотна динаміка порівняно з формулювання-

ми, зафіксованими протоколом від 1 лютого. Під шаленим тиском першого секретаря ЦК КПРС “стара гвардія” ставала все більш нерішучою й боязкою. Більш гостро її картали ті, хто не мав права голосу в президії Центрального комітету – кандидат у члени президії ЦК П.Пономаренко, секретарі ЦК О.Арістов, М.Беляєв, М.Сулов (у цій статті наведено лише фрагменти протоколу). Результатом засідання стало одностороннє рішення президії Центрального комітету поставити на порядок денний XX з’їзду КПРС доповідь про культ особи.

На засіданні президії ЦК 13 лютого було вирішено, що доповідь про “культ особи” виголосить Хрущов, але тільки після обрання керівних органів партії, на закритому засіданні, без присутності десятків запрошених з усього світу делегацій.

Керівники партії розуміли, як організувався та здійснювався масовий терор. Не можна було не знати того, що вони робили власними руками. Але в їхніх репліках на двох обговореннях терор розчинявся й зникав. Замість нього йшла розмова про загибель конкретних представників компартійно-радянського керівництва. Тільки в репліці П.Пономаренка прямо прозвучала думка про загибель мільйонів людей. Уже після XX з’їзду КПРС, коли вперше були частково відкриті державні архіви, історики почали видавати інформацію про масовий терор, спрямований проти селянства в роки суцільної колективізації сільського господарства. Але навіть через 30 років після з’їзду М.Горбачов не наважився згадати в доповіді, присвяченій 70-річчю радянської влади, про відомий усім голод. Під впливом активної діяльності комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. це тоді зробив В.Щербицький.

Чому масовий терор став неможливий після смерті Сталіна? Чому виникла необхідність пояснювати його причини на партійному з’їзді? Чому їх було зведено до “культу особи”? Чому відмова від масового терору викликала системну кризу радянського ладу? Чому його агонія тривала так довго?

Щоб відповісти на всі ці запитання, слід простежити еволюцію лєнінсько-сталінської держави-комуни, починаючи від першої згадки про неї.

2. Привид держави-комуни

Люди старшого покоління пам’ятають бундючні радянські свята повоєнної доби. Країна грала м’язами, небезпідставно переконуючи своїх громадян і весь світ у тому, що вона врятувала світову цивілізацію від нацизму. На мітингах та демонстраціях тієї пори розливалось море оксамитово-багряних знамен із чотирма профілями – К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Лєніна, Й.Сталіна.

Із процитованого раніше протокольного запису засідання президії ЦК КПРС видно, що К.Ворошилов цілком щиро стверджував: вони вели країну по шляху Маркса, Енгельса, Лєніна, Сталіна. Лєнін, який указував напрям руху, переконав їх у тому, що науковий комунізм, який мусив перетворитися з теорії на практику, народився в Західній Європі, а заслуга в реалізації передбачень К.Маркса належала революційній Росії. Чи мав рацію засновник партії, докторини й держави-комуни?

СРСР проіснував 74 роки, у тому числі майже півстоліття – як одна з двох світових наддержав. Установлений у країні радянський лад вожді КПРС назвали соціалістичним. Світ звик розглядати цей соціалізм в одному ряду з іншими суспільно-економічними системами.

Думаю, що не варто називати соціалізмом побудований вождами комуністичної партії лад, хоч це теж стало звичкою. Але про це пізніше. Порівнюючи радянський лад із суспільно-економічними системами, які існували у світі паралельно або раніше, ми бачимо одну докорінну відмінність. Феодалізм або капіталізм у кожній країні являли собою природний продукт історичного розвит-

ку, а не насаджувалися згори. Винятком була лише створена хрестоносцями феодальна Латинська імперія, яка проіснувала на частині території Візантії 57 років. Держава, яку в 1922 р. назвали Радянським Союзом, проіснувала трохи довше. Але вона теж була штучним продуктом, який спочатку визрів у головах вождів, а потім був нав'язаний суспільству засобами масового терору.

Докорінна відмінність радянського ладу від природних форм цивілізаційного розвитку знаходила своє виявлення й у теорії. Ленінізм мав тільки одну спільну рису з марксизмом: декларативну фразеологію однієї з ранніх праць К.Маркса й Ф.Енгельса – “Маніфесту Комуністичної партії”. РСДР(б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПРС відійшла від марксизму. Слідом за Марксом усі його послідовники, не виключаючи російських соціал-демократів (меншовиків), розглядали комунізм як суспільно-економічний лад віддаленого майбутнього – такого, в якому держава вже відмирає. Проте Ленін не збирався чекати відмирання держави, а ставив завдання негайно прищепити вірус комунізму ослабленому світовою війною та революцією суспільному організмові Росії й країн, які відпали від неї в 1917 р., а разом розпалити пожежу світової комуністичної революції. Щоб побудувати новий лад, він уважав необхідним під виглядом націоналізації (тобто передачі у власність народу) або усупільнення (тобто передачі у власність суспільства) зосередити всі засоби виробництва в розпорядженні держави-комуни. Після цього залишалось виконати за 10–20 років план ГОЕЛРО.

Тут доречно згадати, що Ленін використав термін “державо-комуна” тільки один раз – у “Квітневих тезах”, згадуючи Паризьку комуноу 1871 р. Термін був точний, але Ленін, мабуть, розумів, що він не наближає його партію до бездержавного марксового комунізму.

Свою доктрину (названу послідовниками “марксизмом-ленінізмом”) Ленін розробляв, відштовхуючись від реальної російської дійсності. Після поразки революції 1905–1907 рр. соціальні та національні суперечності в країні із самодержавним способом правління вкрай посилювалися. Ще більшої гостроти їм додала світова війна. Росія не витримувала навантажень, викликаних нею.

У революції, яка спалахнула в березні 1917 р., одразу проявилися дві течії – демократична й радянська. Демократична течія була представлена політичними партіями, які бажали привести країну до Установчих зборів. Солдатські й робітничі ради були продуктом самодіяльності розлючених низів, які вимагали експропріації великих власників. Революційні партії – від кадетів до соціал-демократів та есерів – уважали ці ради громадськими організаціями, здатними протистояти контрреволюції.

Після повернення з еміграції Ленін заявив, що ради є органами диктатури революційних мас, тобто владою. Відтак, за його уявленням, у країні після повалення самодержавства запанувало двовладдя. Він висунув гасло передачі всієї влади радам, а перед більшовиками поставив завдання витіснити з них меншовиків і есерів. Це завдання було реальним, тому що більшовики теж вимагали експропріації поміщиків та буржуазії. Передача влади радам з одночасним витискуванням із них представників інших партій означала встановлення більшовицької диктатури. Замість парламентської Ленін пропонував заснувати в Росії радянську республіку.

Тактика захоплення державної влади була викладена у “Квітневих тезах” – головному документі більшовиків у Російській революції. Але друга половина ленінських тез присвячувалася стратегічному питанню: що робити після захоплення влади? Відповідь була такою: заявити про те, що партія більшовиків є комуністичною, прийняти комуністичну програму, створити в Росії “державо-комуноу” й організувати комуністичний інтернаціонал⁵.

Поняття “державо-комуни” з'явилося у “Квітневих тезах” без всяких пояснень і в лапках, а тому не привернуло уваги опонентів. Це правда, що привид

комунізму з'явився над Росією вже під час народної революції. Але не можна ототожнювати кінцеву мету більшовиків з цілями революції, зокрема радянської течії в ній.

Представлені в радах революційні маси не сприймали ідеї держави-комуні. Вони бажали знищити великих власників тільки для того, щоб примножити свою власність: селяни, – щоб поділити на зрівняльних засадах поміщицькі маєтки, а робітники, – щоб перетворити фабрики й заводи на власність трудового колективу. Та й хто з рядових членів ленінської партії, не кажучи вже про депутатів рад, міг уявити собі суспільство, позбавлене приватної власності? Лише купка вождів більшовицької партії цілком усвідомлено добивалася передачі створюваній ними державі-комуні всіх засобів виробництва й організації в країні прямого, тобто позаринкового, розподілу матеріальних благ. Але навіть вони не здогадувалися, який урожай принесе насіння революційного – часів “Маніфесту Комуністичної партії” – марксизму, коли воно опиниться в ґрунті, підживленому віковим кріпацтвом і трирічною світовою війною.

Ленін змушений був у серпні 1917 р. тимчасово відмовитися від власних гасел, щоб узяти на озброєння радянські. Із ними більшовики захопили владу в листопаді 1917 р. Жовтневий (за ст. ст.) переворот означав, що у Російській революції перемогла радянська течія, якій більшовики надали необхідної для захоплення влади організованості. Демократична течія зазнала поразки, що стало зрозумілим після розгону переможцями Установчих зборів у січні 1918 р. Розгон парламенту слід уважати кінцем Російської революції, тому що перемога рад виявилася примарною. Насправді перемогли більшовики, котрі мали якісно відмінну програму соціально-економічних перетворень. У руках створеної ними організації чекістів ради перестали бути тією грізною силою, яка через тиждень після початку заворушень у Петрограді домоглася ліквідації самодержавства. Більшовицька партія знищила політичних конкурентів і “перетекла” в ради.

Переможці штучно поділили Російську революцію на дві окремі: буржуазно-демократичну й пролетарську. Захоплення влади в листопаді 1917 р. вони врочисто назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Виступаючи як в оболонці рад, так і у власній іпостасі, ленінська партія стала державною структурою й здобула можливість вирішувати, яке радянське гасло доведеться негайно реалізувати, яке можна спотворити та пристосувати до своїх інтересів, а яке потрібно замінити власним. Іншими словами, для неї відкрилася можливість розпочати перетворення Росії на державу-комуну. Кінець Російської революції став початком цілком іншої за всіма параметрами революції – комуністичної. Разом із тим це був початок масового терору, без якого партія більшовиків не змогла б реалізувати свої цілі.

3. “Воєнний комунізм”

Комуністична революція в Росії була набагато глибшим і всеохоплюючим перетворенням, ніж будь-яка з попередніх. Масштаб її Ленін у 1918 р. характеризував таким чином: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей”⁶.

На початку березня 1918 р. VII екстрений з’їзд назвав партію більшовиків комуністичною – РКП(б). У написаному Леніним дорученні з’їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося цілком ясно: “Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень із конкретним викладом найближчих конкретних завдань”⁷. Отже, соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття відповідної програми черговим VIII з’їздом партії в березні 1919 р. До весни 1918 р. відно-

ситься й стаття Леніна “Чергові завдання Радянської влади”. У ній такими завданнями були названі комуністичні перетворення.

Опора на державну владу мала в Росії давню традицію: велика промисловість значною мірою насаджувалася згори, починаючи з часів Петра I. Ленін розраховував використати державну машину, яку створили більшовики, щоб побудувати комуністичну економіку методом насадження. Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав не шкодувати для побудови соціалізму й комунізму диктаторських прийомів, посилаючись при цьому на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства⁸. У політичному словнику більшовиків з'явився чужий марксистів термін – соціалістичне та комуністичне будівництво.

Побудова держави-комуні в країні, що складалася в основному з дрібних власників, вимагала встановлення диктатури, яка не зупинилася б перед будь-якими репресіями. Відібрати власність у десятків мільйонів людей було непросто. Ленін не заперечував факту встановлення диктатури, тобто “нічим не обмеженої, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язаної влади, що безпосередньо на насильство спирається”⁹. Але він заявляв, що це – диктатура пролетаріату. Одночасно проголошувалися дві інші заяви: ради є державною формою диктатури пролетаріату, а більшовики становлять революційний авангард робітничого класу. Звідси логічно випливало, що “диктатура пролетаріату” була диктатурою комуністичної партії. Проте ніхто з рядових членів цієї партії, яка з часом стала багатомільйонною, не відчував себе диктатором. Суть у тому, що вона будувалася за статутом на засадах “демократичного централізму”, які вимагали безумовної підпорядкованості нижчих партійних ланок вищим. Уся влада внаслідок цього зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції – у Центральному комітеті РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Розширення складу ЦК не позначилося на його офіційному статусі як найвищого органу влади в період між з'їздами. Однак у 1919 р. Ленін виокремив вождів і створив неформальний штаб диктаторської влади – політбюро Центрального комітету.

Формування такого штабу не залежало ані від виборців (вони обирали підлеглу партії радянську частину владного тандему), ані від первинних парторганізацій (підлеглість нижчих ланок партійної ієрархії вищим визначалася статутом). Члени політбюро ЦК користувалися рівними правами. Іншими словами, “диктатура пролетаріату” мала олігархічну природу. Ленін височів над партією й Центральним комітетом тільки завдяки авторитету родоначальника партії, доктрини та держави. Людину, яка мала заступити його місце, члени політбюро ЦК могли визначити тільки шляхом міжособної боротьби або взаємних домовленостей.

Партійні комітети, починаючи від Центрального, покладали основний обсяг управлінської роботи на виконавчі комітети рад. Партія брала на себе відповідальність за політичні рішення, ухиляючись від розв'язання поточних справ. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій.

Такий тандем назвали “Радянською владою” (завжди – з великої літери), тому що через мережу рад диктатура вождів заглиблювалася в народні низи. Це досягалось наділенням мільйонів громадян реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Отже, в СРСР, справді, існувало народовладдя, але кероване. Партія поділилася на дві частини з різними функціями. Внутрішня, тобто номенклатурна, частина складалася з керівних кадрів, а зовнішня – з мільйонів рядових членів. Персональний склад радянських органів влади формально визначався виборцями, а фактично – партійними комітетами, які контролювали в країні геть усе, починаючи з виборів у ради.

Створення радянського ладу пов'язують із революцією 1917 р., яку на етапі ленінського перевороту називають соціалістичною (в більшовицькому значенні терміну “соціалізм” як першої фази комунізму). Обидва твердження є помилковими. Як уже підкреслювалося, комуністична революція почалася з весни 1918 р. Перетворення здійснювалися шляхом запроваджуваних державою радикальних реформ, ідея яких народилася в головах вождів. Але вони прагнули упакувати комуністичний експеримент в оболонку радянської революції. Щоб заручитися підтримкою низів, вожді заявили, що будують лад, заснований на принципі “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”. Насправді, метою цих перетворень було підведення під диктаторський режим адекватного йому соціально-економічного фундаменту. Таку мету М.Бухарін у 1919 р. сформулював одним реченням: “Політична диктатура робітничого класу неминуче мусить бути і його економічною диктатурою”¹⁰. Тут слід тільки правильно розуміти вжитий ним термін “робітничий клас”. Ішлося про “авангард пролетаріату”, а точніше – про ЦК РКП(б).

Експеримент ставився в масштабах Росії й негайно поширювався на інші країни, які опинялися під контролем вождів. За допомогою терористичних, пропагандистських та виховних важелів вони побудували соціально-економічний фундамент для абсолютної влади над суспільством.

Але побудували не відразу. Ленінський комуністичний штурм закінчився провалом. По-перше, більшовики тоді обрали технічно нездійсненні шляхи управління націоналізованими підприємствами. Унаслідок цього промисловість впала в кому, зупинилися залізниці, триумф Червоної армії під Варшавою обернувся поразкою. По-друге, удалося засліпити комуністичною перспективою лише незначну частину суспільства. Соціально-економічні перетворення, в основі яких корінилася ліквідація приватної власності, викликали громадянську війну, селянські повстання, заворушення в Червоній армії й робітничі страйки. Навесні 1921 р. Ленін відмовився від штурму. Щоб не заплямувати доктрину, він заявив, що партія зовсім не будувала комунізм, а змушена була запровадити у воєнних умовах надзвичайні соціально-економічні заходи. Тільки після трьох років комуністичного штурму в більшовицькому лексиконі з'явився маскувальний термін “воєнний комунізм”.

4. Нова економічна політика

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію “командних висот” народного господарства. Перевага у війні була їй гарантована, тому що робітники й селяни підтримували ліквідацію буржуазії та поміщиків. У 1921 р. партія змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством або, як висловився в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) Д.Рязанов, – “селянський Брест”¹¹.

Свої сподівання на вичерпання непу Ленін пов'язував у 1921–1922 рр. із досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку й виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень він уважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості та подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛПРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих із 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва й розподілу. Упродовж нього дер-

жава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом та селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику. Тривалість цього періоду визначалася в 10–20 років¹².

Припиняючи політику комуністичного штурму, державна партія не відмовлялася від самої ідеї побудови держави-комуни. Ішлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло все цивілізоване людство. Мова йшла тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені перетворення в “командних висотах” економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними. Припинявся тільки комуністичний розподіл, запроваджений декретом РНК “Про організацію постачання населення всіма продуктами й предметами особистого споживання й домашнього господарства” від 21 листопада 1918 р. Після відмови від продрозкладки в держави не залишилися товарних ресурсів для такого розподілу.

Керівники партії спочатку не розуміли, що їм треба робити після оглушливого провалу штурму. Вони зробили тільки одне: оголосили комуністичне будівництво справою перспективи, а поточний момент визначили як побудову соціалізму. Партія змушена була повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю й навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати вже одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу й повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

У грудні 1922 р. В.Ленін змушений був відмовитися від політичної діяльності через хворобу. Протягом кількох місяців він висловлював свою останню волю в серії записок у ЦК РКП(б) і статей. У травні 1923 р. він опублікував у газеті “Правда” статтю “Про кооперацію”. Вона давала відповідь на питання, поставлене в попередньому абзаці, хоча й неясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до й після 1921 р. Але він сміливо починав із неймовірних для ентузіастів комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; у непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає (усупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів – це є лад соціалізму¹³.

Новий погляд на кооперацію, яка була здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута. У статті “Про кооперацію” не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію й колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що “просте зростання кооперації для нас тотожне ... зі зростанням соціалізму” Ленін знімав з порядку денного необхідність відчуження засобів виробництва в селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити в те, що селянин-власник здатний відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли ще з дореволюційних часів. Ленін не дарма попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків “як найбільш простим, легким і доступним для селянина”¹⁴.

Свого часу вождь партії виголосив багато промов із закликами створювати комуни та радгоспи. Тоді він таврував селянську кооперацію як дрібнобуржуазну й реакційну. У цій статті він змінив точку зору на кооперацію, тобто на ринкові відносини, і на політику, пов'язану з останніми, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією, непом та соціалізмом означало відмовитися від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фа-

зи комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом для західноєвропейських марксистів із часів Е.Бернштейна. Після цього прояснюється значення найбільш цитованого положення знаменитої статті “Про кооперацію”: “Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне ... зі зростанням соціалізму, і разом із цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”¹⁵.

Концепція кооперативного соціалізму не мала нічого спільного з комуністичною революцією й знімала напруженість між суспільством та державою. Іншими словами, відпадала необхідність у масовому терорі як методі державного управління! Якщо запровадження непу в 1921 р. означало тимчасову відмову від політики насадження силовими засобами держави-комуни, то висунута в статті “Про кооперацію” концепція кооперативного соціалізму означала відмову від комуністичної доктрини.

Ця концепція залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій, і тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування потрібно доводити зіставленням неоднакових у різні часи підходів Леніна до кооперації. Але у світлі того, як розгорталися події після його смерті, вона становить особливий інтерес.

Побудова кооперативного соціалізму позбавила б диктатуру партійних вождів соціально-економічного фундаменту. Сталін, який послідовно перемагав своїх суперників у політбюро ЦК, волів зберегти й персоналізувати диктатуру. Замість того, щоб полемізувати з Леніним, генеральний секретар Центрального комітету узяв на озброєння кооперативний план з “невеликою” поправкою: оголосив селянські кооперативи підготовчим етапом на шляху до суцільної колективізації села. Так з’явилося протиприродне поняття “колгоспно-кооперативна форма власності”. Кооперативи могли діяти тільки в ринкових умовах, а колгоспи різного ступеня відчуження селянської власності (товариства спільного обробітку землі, артїлі та комуни) були елементом директивної планової економіки. Після утвердження диктаторської влади над партією й суспільством, Сталін відновив під маскувальними гаслами комуністичне будівництво.

5. Сталінський штурм

На відміну від провального ленінського, повторний сталінський штурм виявився успішним. Успіх гарантувався двома обставинами. По-перше, істотно більшого розмаху набули репресії. По-друге, було обмежено глибину реформ. Зокрема зберігся грошовий обіг, який Ленін мав намір замінити запровадженням “трудових одиниць”. Господарський розрахунок, що виник на державних підприємствах у роки непу, був не тільки збережений, а й поглиблений. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Зменшення рівня відчуження засобів виробництва в колективному господарстві – від комуни до артїлі – селянам дозволили залишитися хоча б невеликою мірою приватними власниками (але з ідеологічних причин перейменували цю форму власності на особисту).

У сталінського штурму була одна кінцева мета: перетворення СРСР на економічно могутню країну, здатну здійснювати наступальну політику на міжнародній арені. Поділ промисловості на дві групи – “А” та “Б” – перешкодив зростанню життєвого рівня населення. Перша (виробництво засобів виробництва) мала привілейоване становище за капіталовкладеннями й матеріально-технічним постачанням. Навпаки, друга (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів.

Грандіозні споруди перших п’ятирічок зводилися за рахунок внутрішніх ресурсів, передусім коштів, що їх держава витискувала із селянства. Щоб загна-

ти селян у колгоспи, найзаможнішу їх частину було піддано показовим репресіям – “розкуркулюванню”.

Терористичні методи радянської модернізації викликали в СРСР глибоку економічну кризу. Одним з її проявів став повсюдний голод: у хлібовиробних регіонах – через надмірне вилучення зерна заготівлями, у хлібоспоживаючих – унаслідок продажу його за кордон у рахунок оплати імпортованої техніки. В УСРР і на Кубані зимою 1932–1933 рр. вивезли не тільки хліб, а й весь запас продовольства, унаслідок чого голод переріс у голодомор. Терор голодом мав метою запобігти антирадянським повстанням.

5 грудня 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, до якої вперше увійшло положення про керівну та спрямовуючу роль комуністичної партії в політичній системі суспільства. Але воно було декларативним і не показувало справжніх механізмів диктатури партійних комітетів. Конституція нормувала владу тільки радянських органів, яка формувалася на зовні демократичних виборах.

Заміна контрольованих партапаратом багатоступінчастих, нерівних за представництвом та відкритих виборів прямими, рівними й таємними стала необхідною після заяви про побудову в СРСР основ соціалізму. Проте склад радянських органів влади в умовах вільних виборів ставав непередбачуваним, що загрожувало крахом тандема “ВКП(б) – ради”. Така загроза, як і можливість використання союзними республіками конституційної норми про вільний вихід зі складу СРСР, була усунута масовим терором.

У день прийняття нової Конституції оголошувалося, що вибори до Верховної Ради СРСР заплановано “на найближчий час”. Однак вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка знадобилася, щоб належним чином підготувати виборців. Було покладено край розмовам про висунення альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проекту Конституції. Виборчі комісії зобов’язувалися реєструвати тільки одну особу на кожне депутатське місце – кандидата від “блоку комуністів та безпартійних”. Висунення незалежного від влади кандидата розглядалося як антирадянська акція, що підпадала під відповідну статтю кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагає світова практика, повинні друкуватися варіанти можливих рішень. Виборцю слід виявляти свою волю активно, залишаючи в бюлетені тільки одне невикреслене прізвище кандидата в депутати. Організатори виборів не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: “Залиште прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть”. Примітка була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки одне прізвище – кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Однак на це не звертали уваги.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. У ході терористичних компаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально: шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження “ворогів народу”, вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих та навіть рідних. Тільки після цього виборцям довірили бюлетень для таємного голосування¹⁶.

У другій половині 1930-х рр. остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами іззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, директивна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей. Через це радянська економіка успішно протистояла в Другій світовій війні нацистській Німеччині.

6. Світова війна 1939–1945 рр.

Із кінця 1920-х рр. керівники СРСР провадили цілеспрямовану підготовку до європейської війни. Перед нападом Гітлера СРСР мав практично відмобілізовану армію, насичену всіма видами військової техніки. Чому ж перший рік війни виявився катастрофічним? Якщо на північному напрямі Червоної армії ще вдалося відстояти Ленінград, а на центральному – навіть завдати ворогові відчутної поразки, то на південному напрямі фронт провалився. У липні 1942 р. вермахт закінчив окупацію України й розгорнув наступ на Північний Кавказ і Волгу. Кількість радянських військовополонених за перші 16 місяців війни становила 5,2 млн. осіб, тоді як за 24 місяці, від листопада 1942 до листопада 1944 рр., вона не перевищила півмільйона осіб, тобто виявилася десятиразово меншою (за німецькими даними)¹⁷.

Невдачі перших півтора років пояснювалися не раптовістю нападу, як стверджували сталінські пропагандисти. Їх не можна пояснити й відсутністю досвідчених воєначальників, як стали стверджувати після XX з'їзду КПРС, посиляючись на сталінські репресії. Хоча, звичайно, раптовість нападу та недостатня кількість кваліфікованих командирів відіграли свою роль у перші місяці війни.

Причина поразок пояснювалася головним чином морально-політичним станом бійців і командирів Червоної армії, насамперед тих її з'єднань, які формувалися в Україні. Люди, які пройшли через Великий голод та Великий терор, не бажали відстоювати владу. Вони нерідко при першій нагоді тікали з позицій. Після оточення під Уманню понад 100 тис. бійців і командирів Червоної армії Ставка Верховного Головнокомандування видала наказ №270 (16 серпня 1941 р.), в якому небажання воювати з ворогом кваліфікувалося як боягузтво. У наказі видзначалося: “Можно ли терпеть в рядах Красной Армии трусов, дезертирующих к врагу и сдающихся ему в плен, или таких малодушных начальников, которые при первой заминке на фронте срывают с себя знаки различия и дезертируют в тыл? Нет, нельзя! Если дать волю этим трусам и дезертирам, они в короткий срок разложат нашу армию и загубят нашу Родину. Трусов и дезертиров надо уничтожать”¹⁸.

У розвиток наказу №270 Сталін 12 вересня 1941 р. видав директиву фронтам про боротьбу з панікерством. Указуючи на те, що в стрілецьких дивізіях багато “панічних та відверто ворожих елементів”, він пропонував при кожній із них створити загороджувальний батальйон¹⁹. Вони були створені в п'ятиденний строк, але втечі з позицій тривали, причому не в тил, під кулемети, а назустріч ворогу – здаватися в полон. 19 вересня 1941 р. німці захопили Київ. Ця поразка була однією з найбільших в історії воєн, тому що в “мішку” опинився майже весь Південно-Західний фронт – 660 тис. бійців і командирів. До кінця 1941 р. радянські війська в Україні ще двічі потрапляли в масштабні оточення – в Приазов'ї й у Криму. У травні 1942 р. під Харковом у німецький полон потрапили 214 тис. червоноармійців²⁰.

Від остаточного розгрому керівників радянської держави врятували величезні простори країни й колосальні людські ресурси. Слід віддати належне й стійкості тих бійців та командирів, які розуміли, що захищають не режим, а країну. Особливо патріотично була настроєна вихована в радянських школах молодь. Саме завдяки їй гітлерівський бліцкриг зірвався.

Інформація про вплив сталінських методів “соціалістичного будівництва” на моральний стан громадян завжди була закритою. Однак і самі ветерани тилу й війни не могли або не бажали розповідати про свої тодішні настрої. Але хіба можна було чекати іншого від людей, які пройшли через пекло сталінських репресій?

Червона армія почала перемагати тільки тоді, коли її бійці та командири побачили, що райх веде війну на винищення не з владою, а з народом. Українці

стали чудовими бійцями, коли переконалися в тому, що нацисти застосовують тактику знелюднення їхньої Батьківщини, щоб включити цю територію у Великонімеччину від Балтійського до Чорного морів.

Під час війни володарі Кремля зняли з себе машкару інтернаціоналістів і навіть ліквідували Комуністичний інтернаціонал. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, вони почали апелювати до патріотичних, релігійних та національних почуттів. У пропаганді знову залунала заборонена раніше тема національної державності. Було прийнято поправки до Конституції СРСР про перетворення наркоматів оборони й закордонних справ на союзно-республіканські. Українська РСР вийшла на міжнародну арену й стала членом-засновником ООН. Унаслідок домовленостей, досягнутих між главами трьох держав антигітлерівської коаліції, до складу УРСР увійшли українські землі, які перебували в межах Польщі й Румунії. Завдяки домовленості між урядами СРСР та Чехословаччини відбулося воз'єднання Закарпатської України з УРСР.

За чверть століття в СРСР змінилося покоління. Зміна відбувалася ненормально: люди не стільки вмирили, скільки гинули. Ми тільки тепер починаємо усвідомлювати міру антидержавних настроїв у тих, хто вижив під час репресій. Війна з нацистами, які поставили за мету побудувати свій райх на землях і кістках населення окупованих територій, стала для радянської влади дарунком долі. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи СРСР, в тому числі й український. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, надали друге дихання сталінському режимові.

7. Відмова від масового терору

У повоєнний період політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців – “гвинтиків” – ВКП(б) та МВС=МДБ. Зіштовхування конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах. Однак головною проблемою вождя було запобігання опозиційним настроям серед населення. Народ, який пройшов через пекло світової війни, уже не був такий залюдячений репресіями, як раніше. Тому Сталін став розгортати нову хвилю масового терору. Його початком виявилася кампанія державного антисемітизму, реалізована в справі “лікарів-шкідників”.

У жовтні 1952 р. XIX з'їзд КПРС за пропозицією Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 10 до 25 осіб. Одночасно він поміняв назву найвищого органу політичного керівництва: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості її членів в 2,5 рази істотно знизило політичну вагу кожного з них. Перед новою хвилею терору вождь бажав зменшити значення партійного апарату в системі влади, що означало автоматичне підвищення конкуруючої з партією структури, яку тероризовані радянські громадяни називали коротко: органи.

Смерть Сталіна спричинила негайну регенерацію старого складу компартійно-радянського керівництва, хоча за ним залишилася нова назва – президія ЦК. Після відходу Леніна від політичної діяльності в грудні 1922 р. в політбюро Центрального комітету утворилася трійка вождів другого ешелону (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, Й.Сталін), спрямована проти його вірогідного наступника – Л.Троцького. За аналогією в президії ЦК утворилася трійка в складі Г.Маленкова, Л.Берія й М.Хрущова. Мета її полягала не в об'єднанні проти інших, а в “цивілізованому” розподілі владних функцій. Тільки ці люди мали реальні шанси підпорядкувати собі президію Центрального комітету та всі інші органи влади, а тому з подвоєною пильністю стежили один за одним.

Усі три претенденти на роль верховного вождя були на різних етапах своєї політичної кар'єри діяльними організаторами державного терору. Тому вони ро-

зуміли велику вагу інформації про участь у ньому для компрометації суперників. Особливо важливою була інформація про репресії в середовищі компартійно-радянської номенклатури – ретранслятора диктатури вождів на суспільство. Сталін створював для номенклатури комунізм (у пропагандистському значенні цього слова), але тримав її шляхом репресій у “залізному кулаці”. Смерть диктатора вона зустріла з ентузіазмом як гарантію особистої безпеки.

І справді, зі смертю Сталіна масоване тероризування громадян стало неможливим із двох причин. По-перше, використовувати терор міг тільки той, хто контролював усі три важелі влади: партійні комітети, починаючи від центрального, радянську вертикаль, починаючи з Ради міністрів, і органи безпеки, які в сталінську добу стали незалежними від партійного та радянського апаратів. По-друге, під час війни суспільство піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитету Сталін міг продовжувати випробувану політику превентивного терору. Навіть негайне об'єднання в одних руках усіх важелів влади не давало шансів управляти державою й суспільством за допомогою залякування. Тільки той, хто вбивався в тогу борця з терором, міг утвердитися на перших ролях.

Трійка претендентів на сталінську владу мала різну вразливість у питанні про відповідальність за масові репресії. Найкращі позиції займав найменш впливовий член трійки – Хрущов. По-перше, він організовував державний терор на периферії. По-друге, його терористична діяльність була здебільшого пов'язана з придушенням підпільно-повстанської боротьби населення західних областей України. А це номенклатура могла навіть поставити йому в заслугу. По-третє, Хрущов краще за інших приховував свою участь у сталінських злочинницьких акціях.

Л.Берія після 1945 р. відійшов від керівництва НКВС СРСР. У 1941–1945 рр. він був членом Державного комітету оборони, а в 1944–1945 рр. – заступником голови ДКО й головою його оперативного бюро. Від 1945 р. на посаді голови спеціального комітету при ньому, а потім – при Раді міністрів СРСР він успішно керував створенням радянського ракетно-ядерного потенціалу. Нове покоління компартійно-радянської номенклатури вже не пізнало на собі його “здібності” організатора масових репресій.

Найбільш вразливі позиції мав Г.Маленков. Він перебував у вузькому оточенні Сталіна й тому займав відповідальні посади одночасно в партійному й радянському апаратах. Від 1939 р. (за винятком 1947 р.) він працював секретарем ЦК КПРС, у 1939–1946 рр. – начальником управління кадрів ЦК ВКП(б), від 1946 р. – заступником голови Ради міністрів СРСР. Перебуваючи на всіх цих посадах, він спеціалізувався на репресуванні компартійно-радянської номенклатури.

У день смерті Сталіна Берія взяв на себе керівництво обома силовими міністерствами – внутрішніх справ та державної безпеки. Він уважав “органи” надійним стартовим майданчиком для досягнення абсолютної влади. Маленков заволодів посадою голови Ради міністрів, але зарезервував за собою й посаду секретаря ЦК. Оскільки ділили на трьох дві сталінські посади, голова секретаріату Центрального комітету залишався невизначеним до вересня 1953 р. Хрущов був, як і раніше, одним із секретарів ЦК КПРС.

Створена трійкою конструкція влади розвалилася вже 14 березня 1953 р., коли Берія та Хрущов ультимативно запропонували Маленкову визначити коло своїх владних повноважень: або в радянській, або в партійній сферах. Обоє непокоїло його сумісництво. Змушений підкоритися, Маленков обрав радянську посаду й прорахувався. Усі, починаючи від нього, звикли до того, що Сталін, об'єднуючи обидві посади, надавав перевагу не політичній, а виконавській. Однак верховний вождь міг собі це дозволити, а Маленков не міг. Диктаторська влада інституційно зосереджувалася якраз у партійних комітетах.

Першим почав діяти Л.Берія. 13 березня 1953 р. він створив у МВС СРСР слідчі групи в справах заарештованих за вказівкою Сталіна лікарів, ко-

лишніх працівників МДБ СРСР, звинувачених у створенні “контрреволюційної сіоністської організації”, заступника міністра збройних сил СРСР М.Яковлева та інших, звинувачених у шкідництві, так званої “менгрельської націоналістичної групи”, у “справі Авіапрому”²¹.

26 березня Берія надіслав у президію ЦК КПРС записку з пропозицією провести амністію. У ній вказувалося, що в таборах, тюрмах і колоніях перебувають 2 526 тис. осіб, із них “особливо небезпечних” – тільки 221 тис. Пропонувалося звільнити до 1 млн. ув'язнених, а тим, хто мав строки позбавлення волі більше 5 років, скоротити їх наполовину. Одночасно Берія пропонував пом'якшити карне законодавство. За існуючими законами, щорічно засуджувалося до позбавлення волі понад 1,5 млн. осіб. Без перегляду законодавства кількість в'язнів ГУЛАГу за рік–два знову досягла б 2,5–3 млн. осіб. До записки додався проект указу про амністію, який президія Центрального комітету КПРС схвалила вже 27 березня. На 10 серпня 1953 р. із місць ув'язнення було звільнено 1 032 тис. осіб²².

1 квітня Берія подав у президію ЦК КПРС записку про реабілітацію осіб, притягнутих у так званій “справі лікарів-шкідників”. Президія ЦК 3 квітня прийняла розгорнуту постанову, у тому числі про внесення на пленум Центрального комітету пропозиції позбавити посади секретаря ЦК, керівника колишнього Міністерства державної безпеки С.Ігнат'єва. “Справа лікарів-шкідників” на всіх етапах спрямовувалася Маленковим, Ігнат'єв же виявився “хлопчиком для биття”²³.

За запискою Берія, президія ЦК КПРС розглянула 26 травня питання про політичний та господарський стан західних областей УРСР. У постанові наводилися вражаючі факти грубого викривлення “ленінсько-сталінської національної політики”: відсутність місцевих кадрів в управлінському апараті, ігнорування місцевої інтелігенції, панування російської мови викладання у вищих навчальних закладах, зловживання репресіями. Наведені в постанові масштаби державного терору були вражаючими: з 1944 по 1952 рр. загальна кількість репресованих досягла 500 тис. осіб²⁴.

Берія ставав усе більш небезпечним для своїх колег у президії ЦК КПРС. Це змусило Маленкова й Хрущова об'єднатися разом із іншими членами останньої, і в червні 1953 р. його було вилучено з політичного життя. Ця персональна акція мала інституційне значення: парткоми повернули собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, в органах державної безпеки почалася чистка.

Ініціативу в кампанії, названій десталінізацією, після Берія взяв на себе Хрущов. Завдяки цьому він здобув популярність у країні, утвердився на посаді керівника секретаріату ЦК та спромігся, попри опір своїх політичних опонентів – В.Молотова, Л.Кагановича й Г.Маленкова, включити в президію Центрального комітету КПРС своїх висуванців О.Кириченка й М.Суслова. Цей склад президії ЦК організував проведення XX з'їзду КПРС.

8. Відлига

У світлі вже сказаного можна визначити місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського ладу. Це питання має два аспекти: інституційно-державний та суспільно-політичний.

Інституційне значення з'їзду залишилося поза розумінням його організаторів, але з відстані в п'ятдесят років його можна з певністю визначити. З'їзд легітимізував розпочату наступниками Сталіна кампанію боротьби з “культу особи”. Тобто він засудив одноосібну сталінську диктатуру, в яку виродилося колективне керівництво 1923–1928 рр. Засуджуючи останню, з'їзд опосередковано визнав, що побудована Леніним система влади була нестабільною й небезпечною. У країні з незалежним від волі виборців політичним режимом колективне

керівництво мало тенденцію виродження в одноосібну диктатуру. Державні інститути й усе суспільство ставали за цих умов іграшкою в руках тирана.

Період, названий публіцистами “відлигою”, ще раз підтвердив нестабільність олігархічної влади та небезпеку подолання її сповзанням до одноосібного правління. В 1957 р. М.Хрущов унаслідок інтриг суперників опинився в меншості в президії ЦК КПРС і був усунутий з посади першого секретаря ЦК. Однак учасники змови забули, що президія ЦК – це лише неформальний орган влади, сконструйований Ленінінм для оперативного розгляду політичних питань. За партійним статутом, уся влада між з’їздами належала Центральному комітету. На пленумі ЦК, скликаному у зв’язку з політичною кризою, змовники були затавровані як “антипартійна група” й усунуті з політичного життя. Хрущов здобув можливість власноручно сформувати президію Центрального комітету й поводитися як диктатор. Проте персональна диктатура за відсутності терору виявилася ефемерною. Висуванці першого секретаря ЦК КПРС дочекалися сприятливого моменту, щоб організувати змову, скликали пленум Центрального комітету, звинуватили свого патрона у волюнтаризмі й відправили його на пенсію.

Розглянемо тепер суспільно-політичний аспект доленосних рішень XX з’їзду. Вони полягають у засудженні терористичних методів управління. Відмова від масового терору вирішальною мірою позначилася на долі радянського комунізму.

Леніну вдалося нав’язати країні диктатуру й використати її для реалізації своїх умоглядних конструкцій. Ми вже бачили, що вони не склалися в цілісну систему. Далеко не все вдалося нав’язати суспільству навіть терором. Не дуже зрозуміло, хто з керівників партії щиро прагнув ощасливити людей (мабуть, М.Бухарін), а хто розглядав державу-комуну тільки як інструмент контролю за поневоленим суспільством. Це, однак, не має принципового значення. Дорога в пекло, як відомо, устелена добрими намірами.

Пропаганда комунізму як ладу, у котрому кожна людина буде одержувати блага за потребами, стала неефективною вже в часи Хрущова. Читаючи ініційовану ним нову програму КПРС, населення дізналося, що буде жити при комунізмі вже за 20 років. Уїдливі дотепники згадали Ходжу Насреддіна, який пообіцяв еміру за такий термін навчити свого віслюка розмовляти, а коли його запитали, чи він не ризикує, той відповів, що за такий строк хтось обов’язково помре – чи емір, чи віслюк, чи він сам.

Якщо компартійна пропаганда в різних верствах суспільства мала обмежений успіх, то з вихованням було більш-менш гаразд: влада таки виховала радянських людей у своїх правилах. Адаже вона бралася за них уже з дитячого садка. Однак у часи Хрущова більшість населення країни, не задумуючись над високими постулатами марксизму-ленінізму, добре засвоїла правила життя в державі-комуні. Їх блискуче описав М.Жванецький у своєму знаменитому скетчі про громадянина й державу. Громадяни СРСР стали цинічними, і не випадково самого Хрущова назвали останнім романтиком. Підозрюю, однак, що Микита Сергійович теж знав притчу про Ходжу Насреддіна...

Якщо все ясно з пропагандою та вихованням, залишається згадати про головний метод впливу комуністичної держави на суспільство – масовий терор. Чому радянський лад не розвалився одразу після його припинення? Мабуть, через те, що терор тривав надто довго. Люди з активною життєвою позицією передчасно пішли з життя. Ті, хто залишався, звикли до диктатури, навіть до “вільних виборів” з показовими кабінками для таємного голосування. Нове покоління вважало, що все повинне бути так, як є. Ті, хто вижив в атмосфері сталінських репресій та під час воєнних дій, якими керували сталінські стратеги, не ділилися своїм життєвим досвідом із власними дітьми, щоб не наражати їх на небезпеку. Кожна людина була економічно залежною від тоталітарної дер-

жави. Ніхто не мав змоги стати членом неформальної, тобто вільної від компартійно-чекістського нагляду, організації.

І все ж після відмови від масового терору запас міцності в радянського комунізму швидко вичерпався б, якби держава-комуна не подбала про демократизацію управління й підвищення життєвого рівня населення.

Реформи Хрущова не були його особистою заслугою. Антикомуністи не враховують, що ленінська держава-комуна мала одну специфічну перевагу перед ладом, який ґрунтувався на ринковій економіці. Поневолюючи матеріально та духовно кожного члена суспільства, влада змушена була саме через це турбуватися про нього з моменту народження й до самої смерті. За наявності масового терору “пайка” могла виявитися мізерною, але за його відсутності треба було задовольняти “зростаючі матеріальні й культурні потреби трудящих мас”.

Раб завжди мав кусень хліба та дах над головою, а вільна людина могла загинути за несприятливих обставин від голоду й холоду. Ось чому з розвитком ринкової економіки в усьому світі в народних низах поширилися соціалістичні ідеї, в основі яких корінилася одна проста думка: держава повинна частину прибутків багатих спрямовувати через свій бюджет на задоволення потреб бідних та знедолених. Оскільки первинний зміст популярного поняття “соціалізм” був спотворений Леніним і Гітлером, такий напрям еволюції капіталістичних країн відбувався після Другої світової війни із застосуванням іншої термінології. Радянські люди звикли думати, що вони живуть при соціалізмі й уважали, що всі, хто знаходився по той бік “залізної завіси”, жили при капіталізмі. Насправді ж вони жили в державі-комуні, а капіталістичні країни Західної Європи трансформувалися за повоєнні десятиліття в соціальні держави.

9. Фінал

Два десятиліття, які настали після повалення диктатури М.Хрущова, характеризувалися відмовою від реформ і були названі публіцистами “епохою застою”. Компартійно-радянська олігархія продовжувала на міжнародній арені “холодну війну”, покладаючись на залякування противника колосальним ядерним потенціалом Кремля. Однак країни Заходу вже пройшли індустріальну стадію свого розвитку та після Другої світової війни вступили в постіндустріальну фазу. Виявилося, що в умовах науково-технічної революції директивна планова економіка безнадійно відстає від ринкової. Здатність зосереджувати величезні ресурси на вирішальному напрямі, яка дозволила Радянському Союзові економічно перемогти нацистську Німеччину, а в повоєнний період наздогнати й випередити США в ракетно-ядерній гонці, із часом вичерпалася. Країна борсалася в павутинні економічної та науково-технічної залежності від суперників у “холодній війні”.

Енергетична криза 1970-х рр. у країнах Заходу й породжений нею потік нафтодоларів дозволив подовжити існування СРСР у неререформованому вигляді. Досить довго вождям КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільного життя. Коли ціни на енергоносії поповзли до низу, видимість стабільності зникла.

“Епоху застою” уособлювала фігура Л.Брежнєва. Це був політичний довгожителю, який влаштовував компартійно-радянську номенклатуру. На відміну від необачних наступників Сталіна, Брежнєв відмовився від претензій на роль одноосібного диктатора. Він виконував функції координатора, передбачені самою природою створеного Леніним олігархічного режиму. Пленарні засідання ЦК КПРС, так само як і сесії Верховної Ради СРСР, у добу Брежнєва відбувалися лише кілька разів на рік. Тобто ці органи влади використовувалися тільки для штампування рішень, прийнятих не ними.

Генеральний секретар ЦК КПРС спілкувався з членами ЦК як із носіями вищої влади на індивідуальному рівні. Це забезпечувало йому як координатору корпоративної влади відносну незалежність від політбюро ЦК (на XXIII з'їзді у квітні 1966 р. було відновлено старі назви: політбюро та генеральний секретар). Постійні контакти з кількома сотнями членів Центрального комітету здійснювалися через відділи ЦК, які мали колосальні повноваження, але їхні керівники були технічними, а не політичними фігурами. Тільки тоді, коли апаратні працівники ставали членами Центрального комітету КПРС (що бувало досить часто), вони перетворювалися на політичні фігури. Проте ця обставина не позначалася на статусі відділів ЦК, які залишалися трансляторами, а не носіями диктаторської влади.

Масовий терор був необхідним тільки під час комуністичного будівництва. Він став інституційно непотрібним ще до початку Другої світової війни, коли було створено державу-комуну. Проте держава й партія виявилися іграшками в руках Сталіна, і терор тривав, щоби вождь міг померти диктатором. Тільки після XX з'їзду він став політично неможливим незалежно від того, хто сидів у Кремлі. Це обумовило дальшу еволюцію радянського ладу, яку можна охарактеризувати одним словом – занепад.

Той етап його еволюції, який брежнєвські пропагандисти назвали “розвинутим соціалізмом”, підтримувався індивідуальним терором, спрямовуваним проти незгодних із радянським способом життя. Кількість незгодних мінімізувалася наявністю економічної диктатури (тобто майже цілковитою матеріальною залежністю членів суспільства від держави) і колосальним репресивним апаратом, який виконував функції запобігання стихійним виступам. Про організовані форми протесту говорити не доводилося: антирадянські організації в країні, насиченій сотнями тисяч співробітників держбезпеки й мільйонними масами добровільної або підневільної агентури, могли існувати тільки в умовах найглибшої законспірованості й майже цілковитої бездіяльності.

Однак за відсутності масового терору диктатура компартійних вождів не могла триматися тільки на засадах економічного та політичного залякування. Необхідна була масштабна позитивна програма, яка базувалася б на пропаганді й вихованні. Потрібні були, нарешті, вагомі зусилля компартійно-радянського апарату по забезпеченню хоча б мінімальних економічних та соціальних здобутків, які були предметом цієї пропаганди. Зважаючи на неефективність директивної економіки, добиватися запланованих і розпропагованих результатів із кожною новою п'ятирічкою ставало все важче.

У квітні 1985 р. останній радянський генсек М.Горбачов проголосив курс реформ, названий “перебудовою”. Перший етап цієї бюрократичної кампанії дістав назву “Більше соціалізму!” й тривав близько двох років. Уже на цьому етапі кампанія десталінізації набула істотно більших масштабів та глибини, ніж у часи Хрущова. Але головним незапланованим результатом цього етапу стала Чорнобильська катастрофа. Вона відіграла роль каталізатора процесів, які з часом набули революційного характеру.

Другий етап “перебудови” охоплював 1987–1988 рр. і відбувався під девізом “Більше демократії!” Однак економічні реформи, які були основним його змістом, закінчилися цілковитим провалом.

Третій етап “перебудови” (1989–1991 рр.) набув характеру антикомуністичної революції. Щоб зрозуміти, яким чином здійснювана керівниками КПРС політична реформа перетворилася на революцію, потрібно розібратися в суті того, що наважився зробити М.Горбачов.

На останньому етапі “перебудови” суспільство почало відмовлятися від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб держави вдихнути життя в соціально-економічну й політичну систему, яка розкладалася на очах. Однак доводиться констатувати: переростання бюрократичних реформ у революційні

відбувалося під впливом рішень, прийнятих владою, і тільки нею. Революція не розпочалася внаслідок народної ініціативи. Населення було атомізованим, цілком залежним економічно та політично від вертикалі влади в її різних іпостасях – компартійній, радянській, профспілковій, громадсько-політичній. Уже почали розвиватися так звані “неформальні”, тобто незалежні від кремлівської вертикалі, організації, але вони ще не мали значного впливу.

Суть політичної реформи Горбачова полягала в тому, що радянські органи влади позбавлялися безпосередньої залежності від партійних комітетів. “Керівна й спрямовуюча” роль КПРС повинна була реалізуватися не на інституціональному, а на особистісному рівні – шляхом виборів компартійних функціонерів у ради й очолення рад або їх виконкомів. “Повновладдя рад”, як висловлювався Горбачов, було суттю політичної реформи. Вона ліквідувала диктатуру парткомів та величезною мірою розширювала соціальну базу влади. По суті, суспільству повертався суверенітет, узурпований більшовицьким переворотом у листопаді 1917 р.

Виступаючи 29 листопада 1988 р. на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 11-го скликання з доповіддю “До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави”, М.Горбачов заявив: “Нас багато чому навчив досвід невдалих у минулому спроб поліпшити стан справ в економіці, не змінюючи нічого в політиці, не здійснюючи широких демократичних перетворень. Політична реформа – це свого роду кисень, необхідний для життєдіяльності суспільного організму. Її мета – через демократизацію всіх сторін життя з’єднати інтереси особистості з інтересами колективу та всього суспільства, на ділі утвердити людину праці в становищі господаря й на виробництві, і в державі, поставити її в центр усього політичного процесу”²⁵.

Проте за цими красивими словами була порожнеча. Горбачов не міг об’єктивно оцінити радянський лад, тому що все життя перебував у ньому. Перебудовою рад він прагнув підняти авторитет партії. Але останній генсек порушив, сам того не розуміючи, дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади – її неподільність та незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною від перших вільних виборів до Верховної Ради.

Як не дивно, але в цій конституційній реформі не тільки М.Горбачов, а й уся компартійно-радянська номенклатура не відчула небезпеки. XIX конференція КПРС без особливих дискусій одностайно схвалила влітку 1988 р. перехід до “повновладдя рад”. Наприкінці того року Верховна Рада СРСР спокійно проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Номенклатурний клан зник до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Фактично ж зруйнування двоєдиного тандема “партія–ради” докорінно змінило державний устрій. Радянський центр влади почав перетворюватися на первинний, тому що тільки він мав легітимне походження, формуючись на вільних виборах. Компартійні комітети разом із владою стрімко втрачали авторитет у суспільстві. В результаті реформа розвалила партію та всю радянську імперію, яка трималася на ній.

Здавалося б, це дуже довгий фінал – 35 років агонії, від 1956 р. до 1991 р. Однак минає вже 15-й рік після фіналу, а ми все ще відчуваємо вплив комунізму в щоденному житті.

Спадщина радянського комунізму вкорінена в нас самих. Вона виявляється, по-перше, у матеріальній та психологічній залежності надто великої кількості людей від держави. Вона виявляється, по-друге, у невмінні “слуг народу” подолати в собі ставлення до держави як до приватної власності. Проте в Україні вже формується покоління, яке відстоює своє право жити в демократичному суспільстві.

Післямова

Як указувалося в передмові, у цій статті зроблено наголос на еволюції радянського комунізму. Комуністичний лад міг бути створений не під впливом пропаганди (хоч вона й відіграла свою роль), а тільки з допомогою масового терору. XX з'їзд КПРС, який поклав край такому терору, тим самим став критичним пунктом в еволюції комунізму.

Аналіз радянського комунізму у форматі журнальної статті є можливим тільки у вигляді постулатів, позбавлених доказової бази. Сформульована концепція може бути верифікована або скоригована в ході дослідницької роботи. Суть її зводиться до десяти взаємопов'язаних тез.

1. Революційний табір у Росії 1917 р. при всій його різноманітності складався з двох основних різноспрямованих течій – партійної й радянської. Партії мали різне бачення післяреволюційного розвитку, але вважали за потрібне провадити дальшу політичну боротьбу в рамках парламентського процесу. Радянська течія, яка вперше проявилася 1905 р., була сліпою й стихійною силою без наперед сформульованої політичної програми. Та частина селян, солдатів та робітників, яка об'єднувалася радами, бажала знищити поміщиків і буржуазію шляхом експропріації їхньої власності й поділу останньої на зрівняльних засадах між людьми фізичної праці.

2. Партія російських соціал-демократів уже під час створення в 1903 р. поділилася на дві фракції – демократичну та екстремістську. Поява більшовиків, так само, як і поява рад, була наслідком особливої загостреності соціально-класової боротьби в самодержавній Росії. Більшовики озброїлися гаслами революційного марксизму, пристосованими до європейської дійсності перед революціями 1848–1849 рр. Ці гасла більше відповідали настроям пролетаризованих низів російського суспільства, аніж помірковані реформістські гасла соціал-демократів (меншовиків).

3. Російські соціал-демократи вважали, що безкласове й бездержавне комуністичне суспільство з'явиться само собою в результаті тривалого еволюційного розвитку. Ленін мав намір перенести цю марксистську перспективу в сучасність. У центрі його власної доктрини, замаскованої під революційний марксизм, знаходилася ідея держави-комуни, яка не мала з марксизмом нічого спільного. Але вона не мала нічого спільного й з настроями пролетаризованих низів. Комунізм міг створюватися тільки методами насилля. Державна-комуна й державний терор були синонімічними поняттями.

4. Перехоплюючи гасла народних низів, більшовики в 1917 р. “перетекли” в ради, створили радянську республіку, знищили всі інші партії та встановили диктатуру. Радянська течія перестала існувати як самостійний чинник революційного процесу. А розгін Установчих зборів символізував остаточну поразку демократичної течії в революції. Ленінська партія оголосила себе виразником інтересів народних мас і почала від їх імені здійснювати з 1918 р. свою власну революцію.

5. Більшовицька революція 1918–1938 рр. та Російська революція 1917 р. – це різні за всіма параметрами історичні явища. Звичайно, від останньої більшовиків не можна відділяти китайською стіною. Насаджувані з петровських часів правлячою верхівкою реформи не могли забезпечити еволюцію російського суспільства в європейському напрямі, унаслідок чого й спалахнули революції 1905 та 1917 рр. Більшовизм та ради, які випромінювали різні форми екстремізму, були породженням цих революцій.

Об'єднання в 1917 р. більшовицької партії з могутньою бунтівною силою рад зруйнувало сподівання лідерів усіх інших політичних сил на демократичний вихід із революції. ТанDEM більшовиків і рад призвів до виникнення

політичного режиму з двома обличчями: диктатурою кремлівських вождів і цілком реальним народовладдям. Переможці заявили, що тільки вони є виразниками волі народу, а всі інші політичні сили характеризувалися як контрреволюційні. Але більшовики змушені були приховати від мас свою доктрину, щоб стати переможцями. Ідея держави-комуни, уперше сформульована у “Квітневих тезах”, так і залишилася тільки ідеєю під час Російської революції. У 1917 р. Росією блукав лише привид комунізму.

6. Зливаючись із радами шляхом привласнення гасел революційних низів, більшовики змушені були реалізовувати народні вимоги. Вони уклали сепаратний мир із Центральними державами, що було цілком необхідним в умовах революції. Вони здійснили зрівняльний поділ поміщицьких маєтків, тому що не могли йти проти волі мільйонів переодягнених у солдатські шинелі озброєних селян.

Однак реалізація гасла “Фабрики – робітникам!” стала першою цеглиною в побудову держави-комуни. Промисловість перейшла у власність держави, яку більшовики створили в середині своєї партії, але назвали робітничо-селянською. Протести трудових колективів, які бажали приватизувати підприємства, були затавровані як прояв контрреволюційного анархо-синдикалізму.

Партія Леніна відмовилася від ідеї побудувати централізовану державу, щоб ослабити національно-визвольний рух пригноблених народів. Більшовицька Росія та завойовані нею національно-демократичні держави, які виникли на руїнах імперії, набули форми федерації. Але в конституціях Російської Федерації й Радянського Союзу ознаки федералізму були тільки в назвах обох держав. Суб'єктам федерації не надавалися права, які не міг би оспорювати центр. Російська Федерація після утворення СРСР дістала лише символічний радянський центр, необхідний для забезпечення її примарного існування у вигляді союзної республіки. Москва мала лише один повноцінний компартійно-радянський центр. Отже, російська державність була не національною, а імперською. На відміну від Російської Федерації, державність національних республік була представлена повноцінними компартійно-радянськими центрами. Однак під покрівлю конституційної радянської державності приховувалася не відображена в конституціях диктатура кремлівських вождів.

7. Щоб перенести умоглядні конструкції держави-комуни з голів керівників більшовицької партії в реальну дійсність, була потрібна влада, здатна: а) розгорнути переконливу пропаганду цінностей комунізму; б) не зупинитися перед тероризуванням тих, хто не піддавався пропаганді. Радянська влада мала безсумнівні ознаки народовладдя й одночасно була диктатурою купки олігархів. Тобто вона відповідала обом сформульованим критеріям. Зі свого боку, суспільство було призвичаєне до масових проявів жорстокості війнами, що точилися від 1914 р., – міжнародними, міжнаціональними й громадянськими.

Унаслідок цього кремлівські вожді дістали унікальну можливість створювати суспільний лад, який відповідав природі тоталітарного режиму, під виглядом побудови “щасливого майбутнього” для всього народу. Масові репресії радянської влади сприймалися пролетаризованими низами суспільства як неминучий і закономірний прояв класової боротьби.

8. Засудження масового терору XX з'їздом КПРС стало переломною подією в історії радянського комунізму. Воно засвідчило, що безсумнівні успіхи партії в модернізації країни були здобуті надто дорогою ціною. Інші розвинуті країни добивалися таких же й навіть більших успіхів на шляхах демократичного розвитку. Світ переконався, що комунізм являв собою економічно неефективну та політично нестабільну систему, здатну завдавати поневоленім народам тяжке лихо.

9. Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Це означало, що компартійно-радянські інститути влади для гарантування власної безпеки повинні були всерйоз зайнятися підвищенням матеріального й культурного до-

бробуту народних мас. У багатьох представників останнього покоління громадян СРСР період так званого “розвинутого соціалізму” залишив у пам’яті більше приємних, аніж неприємних спогадів. Однак планова економіка мала надто обмежені можливості, щоби витримувати навантаження, створювані зобов’язаннями наддержави на міжнародній арені та необхідністю підвищувати мізерні порівняно з розвинутими країнами параметри рівня і якості життя власних громадян. Кінець кінцем, радянський комунізм не витримав ваги нерозв’язних проблем, породжених його власним існуванням.

10. Ті, хто прожив більшу частину життя в СРСР, звикли відчувати себе громадянами наддержави. У тому житті, яке здається тепер страшенно далеким, цілком нормально сприймалася зроблена в 1967 р., тобто за 33 роки до кінця століття, самовпевнена заява генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва про те, що Велика Жовтнева соціалістична революція є найголовнішою подією ХХ ст. У тому житті мало хто з нас оцінив як некоректну й навіть зухвалу офіційну емблему Московської олімпіади 1980 р.: п’ять кілець – континентів, над якими височів силует Спаської башти Кремля з червоною зіркою на верхівці.

Через півтора десятиліття після зникнення КПРС та розпаду СРСР ми все ще не наважуємося зізнатися собі, що народилися в штучній державі-комуні, породженій фантазією кремлівських мрійників. “Мы рождены, чтоб сказку сделать былью!” – співали люди мого покоління, вихованого в радянській школі. Ця казка стала реальністю ціною життя багатьох мільйонів людей. Але вона могла тривати тільки в умовах постійного тероризування населення. Коли масовий терор припинився, зроблені з льоду конструкції радянського комунізму розтанули під сонцем.

¹ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии / Пер. с фр. – М., 1999. – 768 с.

² Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том.1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – М., 2004. – С.96–97.

³ Там же. – С.924.

⁴ Там же. – С.99–103.

⁵ В.І.Ленін про Україну. Частина II: 1917–1922. – К., 1969. – С.7.

⁶ Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.36. – С.356.

⁷ Там само. – С.56.

⁸ Там само. – С.284.

⁹ Там само. – Т.41. – С.364.

¹⁰ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. – С.20.

¹¹ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчёт. – М., 1963. – С.468.

¹² Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.43. – С.355.

¹³ Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.31, 34–35.

¹⁴ Там само. – С.31.

¹⁵ Там само. – С.37.

¹⁶ Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року (Проблема джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об’єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля. Частина 1. – К., 2000. – С.393.

¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С.427.

¹⁸ 1941 год: В 2-х кн. – Кн.2. – М., 1998. – С.478.

¹⁹ Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2-х кн. – К., 1990. – Кн.2. – С.211.

²⁰ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т.4. – С.132–133.

²¹ Берія Лаврентий. 1953. Документи. – М., 1999. – С.17.

²² Там же. – С.19–21, 398.

²³ Там же. – С.21–25.

²⁴ Там же. – С.46–49.

²⁵ Горбачёв М.С. К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства. Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – М., 1988. – С.5.

Basing on the XX congress of the CPSU as a turning-event of the history of Soviet communism, the author substantiates the thesis about civilization difference of the state – commune built by the Bolsheviks. The evolution of the Soviet system – since the first mentioning about the “state – commune” in the “April theses” by V. Lenin before the disintegration of the USSR is traced gradually, basing on fundamentally different viewpoints in the article, unlike in the previous one.

Н.П.Барановська*

СУСПІЛЬНИЙ ВИМІР ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Проаналізовано зміни, які сталися в соціальній ситуації протягом 20 постчорнобильських років. На великому фактичному матеріалі розкрито екологічні та медичні наслідки викидів радіоактивності зі зруйнованого 4-го енергоблоку ЧАЕС, позитиви й негативи в ході їх мінімізації, проблеми з фінансуванням основних напрямів соціальної підтримки постраждалого населення, суперечливі оцінки наслідків аварії постраждалими та Міжнародною агенцією з атомної енергетики.

Ряд трагічних подій, що сталися у виробничому житті різних держав світу протягом ХХ ст., є яскравою демонстрацією самовпевненості людства та переоцінки ним можливостей свого позитивного впливу на довкілля. Однією з таких подій на території колишнього СРСР є аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р., яка за масштабами її наслідків переросла в найбільшу техногенну катастрофу століття. Її вплив поширився не тільки на Україну, Білорусію та Росію, а й на інші держави Північної півкулі.

Розглядаючи стан справ із ліквідації наслідків чорнобильської аварії, Верховна Рада СРСР у своїй постанові від 25 квітня 1990 р. “Про єдину програму щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і ситуацію, пов’язану з цією аварією” відзначила, що аварія на ЧАЕС за сукупністю наслідків є найбільшою катастрофою сучасності, загальнонародним лихом, що зачепило долі мільйонів людей, які мешкають на величезних територіях. Екологічний вплив чорнобильської катастрофи поставив країну перед необхідністю розв’язання нових, винятково складних, великомасштабних проблем, що торкаються практично всіх сфер суспільного життя, багатьох аспектів науки й виробництва, культури та моралі¹.

Політична ситуація в країні та неможливість через масштаби катастрофи отримати повну інформацію про неї на початковому етапі (на противагу частковій інформації, яку мало керівництво країни, і яка вже тоді засвідчувала рівень небезпеки) відразу сформували коло проблем, вирішення яких залежало від достовірності чи недостовірності наявного знання про ситуацію.

На жаль, в Україні немає жодної наукової структури, яка б цілеспрямовано вивчала в історичній ретроспективі проблеми й наслідки цієї глобальної події

* Барановська Наталія Петрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

суспільного життя. Інтереси конкретно-історичного дослідження чорнобильської катастрофи передбачають залучення української та зарубіжної літератури із широкого кола наукових дисциплін, використання результатів ряду їх досліджень. Достатньо повне розуміння, уявлення та сприйняття проблеми можливе лише в контексті досягнень суміжних з історією гуманітарних та широкого кола природничих і технічних наук.

Вивченням різних аспектів чорнобильської проблеми займалися від самого початку фахівці з багатьох галузей знань. Предметом багатолітнього вивчення є, зокрема, фізико-технічний аспект проблеми². Суспільний же її вимір став предметом дослідження лише з початку 1990-х рр., коли в результаті кардинальних політичних змін у державі був одержаний доступ до інформації про подію та її складові. Джерелами інформації в ході вивчення проблеми є документи й матеріали, виявлені в державних і відомчих архівах, наукових публікаціях, періодичних виданнях фахового, наукового та суспільно-політичного характеру.

Першими результатами зусиль суспільствознавців із вивчення людського виміру проблеми стали на початку 1990-х рр. музейна експозиція та виставка, присвячені катастрофі. У подальшому, у ході накопичення фактичних даних, публікувалися виявлені в архівах документи³.

У міру накопичення й вивчення необхідного обсягу фактичного матеріалу, закритого від дослідників протягом багатьох років, почалося осмислення чорнобильської катастрофи з позицій історичної науки⁴. При цьому в ході дослідження проблеми визначилося коло суспільно значущих питань, які вимагають постійної уваги як із боку держави, так і з боку дослідників. Ідеться насамперед про уроки, які має засвоїти людство, проаналізувавши причини й хід аварії. Так, у розділі “Сучасна оцінка проектних рішень із забезпечення безпеки II черги Чорнобильської АЕС” книги, підготовленої до 5-ї річниці аварії групою спеціалістів апарату уряду СРСР, відповідних союзних та республіканських міністерств і відомств, зокрема, зазначалося, що за значний час, починаючи з випуску “Технічного обґрунтування безпеки” у 1973 р. й до 26 квітня 1986 р. в процесі експлуатації працюючих та при введенні нових блоків із реакторами РБМК-1000, були виявлені суттєві проблеми, пов’язані з ядерною безпекою реактора, які, як з’ясувалося, напряду пов’язані з аварією, що сталася. У розділі викладені конкретні вади, які були документально зафіксовані й доведені до головного конструктора у 1976, 1980 та 1983 рр. Однак необхідних заходів ужито не було⁵. І це головний урок.

Незважаючи на значний доробок ядерників – теоретиків та практиків, і сьогодні немає остаточної думки про причини аварії. Офіційна точка зору, проголошена 1986 р., у наступні роки піддавалася сумніву, корегувалася різними комісіями, знову підтверджувалася, і знову спростовувалася. Серед багатьох версій, крім технічних, були й зі сфери малоймовірного: землетрус, диверсія тощо.

Намаганням поєднання історичного та природничо-технічного підходу до дослідження передумов, причин і самого ходу аварії є праця колективу авторів – фахівців із різних галузей, в якій на основі величезного документального матеріалу суспільно-політичного й технічного характеру, використання методик дослідження, притаманних різним сферам знання, із позицій нових підходів реконструйовано процеси, що відбувалися до, під час та після аварії⁶. Значення пошуків істини в цій проблемі полягає в тому, що офіційні висновки вплинули на життя багатьох людей, дотичних до аварії й звинувачених у ній. Тому остаточно вирішення питання про причини аварії має, крім суто наукового й практичного, велике суспільне значення.

У цілому суспільний вимір чорнобильської проблеми охоплює надзвичайно широке коло питань. Це, у першу чергу, долі людей – представників різних сфер суспільного життя та різного фаху, які потрапили до зони впливу радіоак-

тивних викидів зі зруйнованого реактора, брали участь у роботах із ліквідації аварії та її наслідків безпосередньо на майданчику й поза ним; результати зусиль ліквідаторів та їх впливи на життя суспільства; організаційна система вирішення чорнобильських проблем і ставлення державних інституцій до неї.

Хронологічно постчорнобильські двадцять років можна розділити на два періоди: від 1986 р. до кардинальних політичних змін у країні (1991 р.) та роки незалежності України. Ситуація, що склалася на кінець радянського періоду, була схарактеризована Верховною Радою СРСР у вищезгаданій постанові від 25 квітня 1990 р., де зазначалося, що заходи, ужиті для ліквідації наслідків аварії, виявилися недостатніми. У районах, які зазнали радіоактивного забруднення, склалася вкрай напружена соціально-політична ситуація, обумовлена суперечностями в рекомендаціях учених і спеціалістів із проблем радіаційної безпеки, зволіканням із прийняттям необхідних заходів і в підсумку, втратою частиною населення довіри до місцевих та центральних органів влади. Крім того, станом на квітень 1990 р., не була завершена розробка довгострокової єдиної Державної союзно-республіканської програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, потребували доробки республіканські програми, не було прийнятної для широких верств населення загальної концепції безпечного проживання на забруднених територіях, що ускладнювало соціально-психологічну ситуацію, не було повної інформації про забруднення території радіонуклідами. Недовіру й протест населення викликали рівні тимчасового дозового нормування, запроваджені для постраждалих районів, незабезпеченість дозиметричними та радіометричними приладами контролю.

У постанові зазначалося, що десятки тисяч людей, які мешкали в зонах підвищеної радіації, станом на 1990 р. не відселені. Повільно розгорталося будівництво житла для переселенців. Мешканці постраждалих районів не були забезпечені в повному обсязі чистими продуктами харчування, товарами першої необхідності, належним медичним обслуговуванням.

Підкреслювалися також і інші недоліки, зокрема: великомасштабна дезактивація населених пунктів виявилася в багатьох випадках неефективною, не вирішеними залишилися питання надійної ізоляції багатьох джерел високої радіоактивності на промайданчику атомної станції та за її межами. Було визнано, що на значних площах сільськогосподарських угідь, забруднених радіонуклідами, роботи ведуться без належного врахування аварійної ситуації, що обумовлює можливості виробництва й споживання продуктів харчування, забруднених вище встановлених нормативів.

Ситуація, що склалася, зазначалось у постанові, багато в чому стала наслідком неправильної оцінки на всіх рівнях державного управління в центрі й на місцях масштабів і наслідків аварії, слабкої координації дій, не виправданої монополізації досліджень та засекречування відомостей про радіаційну обстановку (особливо у 1986 р.), недостатньої поінформованості населення, а також відсутності вповноваженого державного органу, відповідального за проведення заходів із захисту населення від наслідків аварії⁷.

Як висновок, у постанові Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1990 р. "Про єдину програму щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і ситуацію, пов'язану із цією аварією" зазначалося, що країна виявилася не підготовленою до глибокого осмислення того, що трапилося, своєчасного вирішення наукових, соціальних, психологічних і правових проблем, що негативно позначилося на реалізації та реалізації широкомасштабного комплексу заходів із ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. А що ж відбувається сьогодні? Із чим незалежна Україна приходить до 20-ї річниці цієї трагічної сторінки в її історії?

Характеристику сучасного стану намагання держави подолати наслідки чорнобильської катастрофи дослідник може одержати із широкого кола

найрізноманітніших джерел. Але найбільш узагальненими є офіційні матеріали Уряду, Верховної Ради, відповідних міністерств і відомств, зокрема матеріали щорічних парламентських слухань до чергової річниці та щорічні національні доповіді про стан техногенної й природної безпеки та ін.

Серед широкого спектра наслідків вибухів на 4-му енергоблоці ЧАЕС, що їх одержала Україна у спадок від СРСР, першим і таким, що зумовив усі інші, був величезний викид в атмосферу радіоактивних елементів, який обумовив значні соціальні наслідки. Радіоактивне забруднення територій призвело до появи в навколишньому середовищі довгоіснуючих джерел іонізуючого опромінення людей, що зумовило необхідність розв'язання надзвичайно складних проблем, пов'язаних із радіаційною безпекою населення.

Зі зруйнованої активної зони реактора в атмосферу було викинуто частки ядерного палива та радіоактивні елементи. Повітряними потоками вони були рознесені на сотні й тисячі кілометрів. Ці частки, осідаючи на поверхні, призвели до радіоактивного забруднення територій, негативно вплинули на довкілля та здоров'я населення. Оскільки на початковому етапі аварії замірювання велось в основному по цезію, то тільки в СРСР загальна площа, забруднена ним більше 1 Кі/км², становила понад 130 тис. км², де мешкало близько 5 млн. осіб.⁸

У 1986 р. із 10 та 30-кілометрових зон навколо ЧАЕС було евакуйовано майже 116 тис. чол. Усього до 1 січня 1987 р. із 188 населених пунктів було евакуйовано по УРСР – 91,4 тис. чол., БРСР – 23,6 тис., Брянській обл. РФ – 174 чол.⁹ Однак у зв'язку зі зміною критеріїв безпечного проживання населення на радіоактивно забрудненій території (РЗТ) суттєво змінювалася кількість віднесених до постраждалих. У 1986 р. за межами 30-кілометрової зони до РЗТ було віднесено 8 районів у Житомирській, Київській і Чернігівській областях, які були названі районами жорсткого радіоактивного контролю. У 1987 р. 3 райони Чернігівської області із числа забруднених були виключені. До п'яти тих, що залишилися, додавався ще один район Житомирської області. Це зумовило зменшення кількості радіоактивно забруднених областей, районів і населених пунктів, проте зросла чисельність осіб, які мешкали в забруднених районах.

До 1990 р. не існувало достатньо повного правового та законодавчого поля з питань соціального захисту й визначення статусу громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи. Діяли постанови ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР, накази галузевих міністерств та відомств. Більшість із зазначених документів були засекречені, що робило їх невідомими широкому загалу. За роки незалежності (станом на 2003 р.) в нормативно-правовому полі з питань чорнобильської катастрофи працювало близько 800 документів, які покликані регулювати різні аспекти життя та діяльності громадян України в постчорнобильських умовах¹⁰.

Так, у 1991 р., відповідно до Концепції проживання населення на територіях України з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок чорнобильської катастрофи, були змінені критерії для визначення рівнів забруднення. З урахуванням цього до РЗТ було віднесено 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування дванадцяти областей. Згідно з цим у 1991 р. порівняно з 1987 р. кількість областей, визнаних радіоактивно забрудненими, зросла у 6 разів, районів — у 12,7 раза, населених пунктів — у 16,7 раза¹¹.

Протягом 1991–1995 рр., відповідно до вимог чинного законодавства, було визначено територію зон радіоактивного забруднення. До цих зон було віднесено 2293 населені пункти дванадцяти областей, які зазнали найбільшого забруднення внаслідок чорнобильської катастрофи. У подальшому, протягом 1996–2001 рр., радіологічний стан у зонах радіоактивного забруднення продовжував досліджуватися. За даними МНС, методами авіаційної зйомки було вивчено понад 278 тис. км² регіонів України, наземне обстеження проведено май-

же на 80 тис. км² території, віднесеної до зон радіоактивного забруднення й тієї, що межує з нею. А обласні підрозділи Міністерства охорони здоров'я України з 1991 р. щороку виконують дозиметричну паспортизацію населених пунктів на території зон радіоактивного забруднення. Вона охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України, а її дані публікуються в збірках загальнодозиметричної паспортизації населених пунктів України. За твердженням фахівців, матеріали дозиметричної паспортизації свідчать про те, що з кожним роком усе менше людей отримують додаткове опромінення внаслідок чорнобильської катастрофи понад 1 мЗв за рік¹².

Станом на 2003 р., на забруднених територіях проживало майже 2,3 млн. осіб, у тому числі в зоні посиленого радіоекологічного контролю понад 1,6 млн. чол. Території, віднесені до зон радіоактивного забруднення, знаходяться в 74 районах Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. А тому й досі зберігається напруга із забезпеченням житлом людей із постраждалих регіонів. Так, із зони безумовного (обов'язкового) відселення, станом на 2003 р., потребували переселення в екологічно чисті місцевості понад 9 тис. осіб. 44 842 постраждалих сім'ї (близько 150 тис. осіб) потребували поліпшення житлових умов¹³. Однак при економічному стані країни на той час ця проблема вирішувалася неадекватно.

Великою соціальною проблемою є також зона відчуження й безумовного (обов'язкового) відселення як територія підвищеної техногенної небезпеки, яка є частково контрольованим джерелом радіаційного забруднення басейну р. Дніпро та прилеглих територій. Тут живуть самосели – евакуйовані, які з різних причин повернулися до своїх домівок, вахтовим методом живуть і працюють фахівці. Тут гинуть пам'ятки духовної культури українського Полісся, які намагаються рятувати віддані цій справі члени експедицій МНС.

Землі зони відчуження віднесено до категорії радіаційно небезпечних і передано в управління державному департаменту – Адміністрації зони відчуження й зони безумовного (обов'язкового) відселення МНС України. Нині територія зони відчуження становить 259,8 тис. га, у тому числі в межах Київської області – 259,4 тис. га, Житомирської – 396 га. На цій території знаходиться 94 колишні населені пункти, у тому числі два міста – Прип'ять і Чорнобиль. На території зони відчуження лісами зайнято близько 140,0 тис. га. Тут протікають річки Прип'ять, Уж, Брагинка, Ілля та інші, які стали основними шляхами виносу радіонуклідів за межі зони¹⁴.

Ці радіаційно небезпечні об'єкти (географічне положення зони у верхній частині водозбірного басейну Дніпра) створюють реальну та потенційну небезпеку для інших територій і населення, яке використовує дніпровську воду (близько 30 млн. осіб), а тому соціальний вимір проблеми полягає в тому, що ця ситуація несе в собі загрозу безпеці людського організму, зокрема й через споживання забруднених продуктів харчування та води. Так, аналіз результатів 142 тисяч гамма- та бетаспектрометричних досліджень продуктів харчування, лікарської сировини, дикорослих продуктів і питної води, проведених установами державної санітарно-епідеміологічної служби Міністерства охорони здоров'я України, свідчить, що випадки перевищення державних гігієнічних нормативів (ДР-97) продовжують фіксуватись у молоці, м'ясі, які надходять на ринки України з приватного сектора Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Чернігівської областей. Радіаційного контролю потребують також дикорослі ягоди та гриби, заготовлені в цих областях. Крім того, фахівці виділяють такі основні шляхи формування доз внутрішнього опромінення населення за рахунок радіонуклідів, що виносяться із водою й поширюються водним шляхом: продукти поливного землеробства; питна вода та риба з Дніпра¹⁵. При цьому сумарний

винос радіонуклідів чорнобильського походження в Дніпро в 40–50 тис. разів перевищує річне скидання Запорізької АЕС, яка є найбільшою в Європі, має 6 блоків загальною потужністю 6 ГВт, розташована за 3 км від Запорізького водоймища Дніпровського каскаду й використовує воду з Дніпра для технологічних потреб¹⁶.

Великою соціальною проблемою є споруджені в 1986–1987 рр. у зоні сховища радіоактивних відходів (РАВ) і ряд тимчасових сховищ цих відходів загальною активністю близько 200 000 Кі. Тут знаходиться значна кількість найбільш радіоактивно забруднених земель. Тому актуальним завданням є виявлення, обстеження, інвентаризація та облік усіх місць розташування радіоактивних відходів у зоні відчуження, вивчення характеристики радіоактивного забруднення. Ці роботи виконувалися Централізованою службою експлуатації пунктів локалізації РАВ і відходів дезактивації, що утворилися внаслідок чорнобильської катастрофи, при Київському державному міжобласному спецкомбінаті УкрДО “Радон”. У 2003 р. було обстежено 60 об’єктів¹⁷.

Великою проблемою для суспільства в постчорнобильський період, головною складовою її суспільного виміру, є медичні наслідки цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи. Фахівці вивчали найрізноманітніші її аспекти. При цьому слід відзначити, що оцінка медичних наслідків представлена кількома підходами: офіційною точкою зору фахівців – представників Москви, київських функціонерів від медицини, журналістів та науковців, у тому числі і зарубіжних. Зіставлення цих точок зору дозволяє зробити висновок, що питання оцінки медичних наслідків катастрофи на початкових етапах було надзвичайно заполітизованим і перебувало під тиском атомного лобі. Здавалося, що з роками бачення цієї проблеми пройшло певні трансформації й поступово почало набувати рис об’єктивності. Однак події навколо звіту Міжнародного чорнобильського форуму¹⁸, який було оприлюднено у вересні 2005 р., породжують великий сумнів щодо цього. Справа в тому, що 6–7 вересня у Відні відбулося його засідання з участю восьми агентств ООН, представників понад 60 країн – членів МАГАТЕ, 20 міжнародних організацій та наукових закладів, фахівців України, Білорусі та Росії. За повідомленнями преси, частина форуму підтримала висновок про те, що впродовж 20 років наслідки катастрофи на ЧАЕС перебільшуються.

Це вже не перша спроба МАГАТЕ применшити вплив катастрофи на життя людей. Перший звіт 1991 р., підготовлений на замовлення уряду СРСР, викликав критику відразу ж, у Відні, з боку представників постраждалих республік. Від України, зокрема, дуже переконливо виступили колишній міністр із питань чорнобильської катастрофи Г.Готовчиць і представниця Міністерства охорони здоров’я України О.Бобильова. Тоді ж у США була опублікована стаття – протест голови Фонду захисту дітей від чорнобильської катастрофи при Українській Раді Миру Н.Ю.Преображенської¹⁹.

Другою спробою МАГАТЕ применшити наслідки катастрофи було оприлюднення в Києві 6 лютого 2002 р. другого звіту цієї потужної лобістської організації, який вона перед тим презентувала в штаб-квартирі ООН. Серед учених, лікарів і представників влади в Україні тоді не знайшлося нікого, хто б фахово й переконливо протистояв її наступу. Виступи представників громадських організацій експертами ООН (читай – МАГАТЕ) було проігноровано. Дивно, але тоді українські чиновники не дали можливості міжнародним експертам ознайомитися з матеріалами, які засвідчували реальний стан із захворюваністю населення²⁰.

І от вересень 2005 р. Один з експертів-доповідачів – представник Програми розвитку ООН – Кальман Мизсей зазначив, що для широких народних мас страхи щодо опромінення Чорнобилем були перебільшені, люди у вражених катастрофою регіонах, за незначним винятком, живуть нормальним життям. Він

звинуватив уряди трьох країн, вражених катастрофою, у тому, що вони побудували індустрію на цьому нещасному випадку²¹.

Таким чином, потужна міжнародна організація, яка, за її статутом, лобіює широке використання атомної енергії, нав'язує міжнародному співтовариству думку про відсутність суттєвих наслідків найбільшої техногенної катастрофи ХХ ст. Однак при цьому її експерти не розуміють, або свідомо не бажають розуміти необхідність відокремлення зловживань корумпованого українського чиновництва, недолугість рішень і дій влади на всіх рівнях та дійсного стану зі змінами в здоров'ї населення постраждалих районів, навіть якщо б це були "незначні винятки". Звичайно, за післячорнобильські роки склався цілий комплекс недоліків і в державній політиці, і в поведінці частини населення, мають місце споживацькі настрої в середовищі постраждалих. Однак не вони повинні визначати бачення проблеми у світі, а медична статистика й реальна ситуація в країні, які свідчать про досить негативні процеси. Це засвідчують, зокрема, і опубліковані офіційні матеріали парламентських слухань 2004 р. та національна доповідь про стан техногенної й природної безпеки в Україні в 2003 р. Там ідеться про те, що в Україні налічується 15 801 сім'я, яка отримує пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з чорнобильською катастрофою. Із 1716 узятих на облік у 1987 р. кількість постраждалих у наступні роки зростає в багато разів. Найбільше їх (3 364 475 осіб) зареєстровано в 1999 р. На початку 2003 р. їх чисельність становила 2 930 184 особи. Через вимирання вона в майбутньому поступово зменшуватиметься. Так, за 2003 р. загальна чисельність постраждалих зменшилася на 5,4%, або на 158 124 особи, із них постраждалих другої категорії – на 5562 особи, третьої – на 2178; четвертої – 8060; потерпілих дітей на 146 116 осіб, або на 16,2%. Однак останніми роками в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, віднесених до першої категорії, тобто інвалідів, захворювання яких пов'язано з чорнобильською катастрофою. Якщо у 1991 р. їх було близько 2 тис. осіб, то станом на 01.01.2003 р. – 99 177 осіб. Тільки за 2003 р. кількість постраждалих першої категорії збільшилася на 3811 особу, або на 3,8%. Це в основному за рахунок Київської області – 804; Києва – 654; Рівненської області – 622; Черкаської – 402; Вінницької – 249; Чернігівської – 211; Житомирської – 152; Волинської області – 141 особа. Оскільки ця категорія найбільш захищена, суттєво зростають бюджетні видатки на забезпечення їх пільг, що, у свою чергу, впливає на значне збільшення заборгованості із соціальних виплат²².

За офіційними даними, захворюваність дорослого постраждалого населення не має тенденції до зниження, хоча відзначається, що показники з деяких провідних видів хвороб таких, як хвороби нервової системи, органів травлення, сечостатевої системи стабілізуються; не мають тенденції до зменшення показники захворюваності хворобами системи кровообігу, дихання, травми й отруєння.

Детальна картина із захворюваності в Україні виглядає так: до одного з найважливіших радіаційних наслідків аварії належить зростання захворюваності на рак щитовидної залози. За 1986–2002 рр. в Україні прооперовано 2702 хворих осіб віком від 0 до 18 років. Серед прооперованих 1882 – діти (0–14 років). Водночас серед дітей, які народилися після аварії, починаючи з 1987 р., коли дія радіоактивного йоду була відсутня, зареєстровано лише 45 випадків захворювання. Аналогічна динаміка зростання захворюваності на рак щитовидної залози встановлена в підлітків України (15–18 років на час аварії). Проте темп цього зростання дещо нижчий, ніж у дітей до 14 років. За 1986–2002 рр. в Україні було прооперовано 785 таких хворих.

Протягом 2003 р. рівень захворюваності на рак щитовидної залози в Україні серед зазначеної популяції населення, за попередніми даними, залишався на рівні показників попередніх шести років.

Наведені дані із цього захворювання переважно включали кількість прооперованих хворих, які самостійно звернулися за медичною допомогою з приводу цього чи іншого захворювання. Фактично реальний рівень захворюваності на рак щитовидної залози серед даної популяції населення України значно вищий, оскільки більша частина осіб, які на час чорнобильської катастрофи були у віці від 0 до 18 років, не проходили активного медичного обстеження на виявлення такої патології. У найближче десятиліття пріоритетними групами дослідження частоти раку щитовидної залози будуть дорослі, які були опромінені в дитячому віці, а також учасники ліквідації наслідків аварії 1986 р.²³

У цілому, кількість дітей, які перебувають під постійним медичним наглядом, становить понад 451,8 тис. осіб із урахуванням народжених після аварії. Серед дитячого населення, яке потерпіло внаслідок аварії й опосередковано зазнало її впливу, показник визнаних хворими становить 79,8%. Найнижчі показники визнаних здоровими серед такої категорії дітей у Чернігівській (88,4%) і Рівненській (85,6%) областях²⁴.

У поаварійні роки відбувалося погіршення стану здоров'я, зумовлене підвищенням захворюваності з більшості видів хвороб, особливо органів травлення, кровообігу, дихання, нервової, ендокринної та сечостатевої систем. Жіноча нейросоматична захворюваність у всіх вікових періодах в основному переважала й супроводжувалася психічними розладами. За даними комплексного медичного обстеження, патологічна ураженість евакуйованого населення міста Прип'ять через 10–17 років після аварії в середньому в 3,5–5,5 раза перевищила показники поширеності всіх хвороб серед нестраждалого населення. Частка серед евакуйованих, визнаних здоровими, кожного року зменшується, що певною мірою зумовлено й постарінням цього контингенту.

Серед дорослого евакуйованого населення спостерігається швидке зростання рівня інвалідності. За даними епідеміологічних досліджень, показники інвалідності з 1988 по 2002 рр. зросли в 22,5 раза (з 4,6 до 103,4 випадків на 1000 осіб). Рівень показників втрати працездатності значно вищий серед осіб, інвалідність яких пов'язана із впливом чинників аварії. У 2001 р. частота інвалідності в даній когорті порівняно з тими, інвалідність яких була визначена за загальною захворюваністю, перевищувала по 1-й групі в 1,2 раза, по 2-й – у 5,6 раза, по 3-й – у 13,7 раза. У формуванні всіх груп інвалідності, пов'язаної з впливом чинників аварії, провідну роль відіграють хвороби органів кровообігу, нервової системи та органів чуття, травлення, ендокринної системи, новоутворення. Інвалідність за загальною захворюваністю зумовлена переважно хворобами органів кровообігу, нервової системи й органів чуття, кістково-м'язової системи.

Що стосується смертності, то, за даними епідеміологічного аналізу, упродовж 1988–2002 рр. рівень смертності дорослого евакуйованого населення зріс із 6,7 (1988 р.) до 12,1 (2002 р.) випадків на 1000 осіб. Середньорічний темп зростання загальної смертності становить 12,1%. Смертність чоловіків майже в 1,5 раза вища за відповідні показники смертності жінок.

У зв'язку з аварією населення забруднених зон зазнає, окрім радіаційного, впливу низки негативних чинників, серед яких можна виділити пролонговане психоемоційне напруження (стрес), порушення нормального режиму харчування, обмеження, пов'язані з радіаційною обстановкою тощо. Отримані фахівцями дані вказують на відсутність (на їх думку, хоча такі твердження здаються дивними в розрізі наведеної статистики) ефектів, появу яких однозначно зв'язують із впливом іонізуючого випромінювання. Разом із тим, за результатами щорічної диспансеризації, уже в перші 10 післяаварійних років число осіб, яких було визнано здоровими серед дорослого населення забруднених радіонуклідами територій, зменшилось удвічі, а 87% осіб працездатного віку оцінили своє здоров'я як незадовільне.

У структурі загальної захворюваності населення забруднених зон провідне місце займають хвороби системи кровообігу, органів дихання, нервової системи й органів чуття, травлення, кістково-м'язової та сечостатевої систем. Можливо, певною мірою це пояснюється постарінням населення і негативною дією так званих звичайних факторів ризику (паління, зловживання алкоголем, незбалансоване харчування тощо).

Поряд із цифрами, наведеними вище, медики твердять, що будь-яких загальних закономірностей змін первинної захворюваності, характерних для мешканців забруднених територій, не виявлено. Однак серед дорослого населення виділені критичні субпопуляції, що потребують пильної уваги медиків, диспансерного спостереження та першочергового проведення профілактичних заходів. До них віднесені вагітні жінки та деякі професійні групи, характер роботи яких пов'язаний із більш високими рівнями зовнішнього та внутрішнього опромінення (працівники лісних господарств, рільники, механізатори). Серед вагітних жінок із певних причин зросла частота ускладнень вагітності й пологів (викиднів, кровотеч). У працівників лісу спостерігаються високі рівні хронічної патології органів травлення, нервової системи та органів чуття, кровообігу, кістково-м'язової системи. Серед механізаторів і рільників порівняно з доаварійним періодом та аналогічною групою контрольних "чистих" районів встановлено зростання захворюваності з тимчасовою втратою працездатності: за рівнем хвороб периферійної нервової системи – у 5 разів, гострих респіраторних захворювань та ішемічної хвороби серця – у 4 рази, хвороб сечостатевої системи – у 2 рази, печінки та підшлункової залози – у 1,51 раза. У цього контингенту відмічено зниження показників імунітету, порушення білкового й жирового обміну, відхилення від норми інших важливих показників стану внутрішнього середовища організму.

Вивчення стану здоров'я дорослого населення радіаційно забруднених територій у віддалені післяаварійні терміни свідчить про зв'язок його змін із впливом комплексу чинників, у тому числі тих, що супроводжували аварію. Певне збільшення захворюваності зумовлене покращенням виявлення хвороб завдяки підвищенню ефективності диспансеризації, а також зміною вікової структури населення (збільшення частки старших вікових груп унаслідок міграції осіб молодшого віку). В окремих регіонах простежується чіткий вплив на стан здоров'я та формування захворюваності населення чинників еколого-демографічного, соціально-гігієнічного та іншого характеру, що склалися до аварії²⁵.

Очевидно, бачення медиків-оптимістів було покладено в основу висновків МАГАТЕ 2005 р. Хоча за результатами 15-річного спостереження за різними групами постраждалих, у 2001 р. українськими вченими спільно із фахівцями тих же ВООЗ, Науковий комітет ООН з дії атомної радіації (НКДАР ООН), МАГАТЕ й інших організацій було розроблено прогноз і рекомендації з мінімізації медичних наслідків аварії на найближчі роки. Вказувалося, що в наступні 10 років (до 2010 р.) можна чекати збереження тенденцій збільшення захворюваності з багатьох видів хвороб і, можливо, злоякісних новоутворень, з урахуванням природного старіння постраждалих контингентів²⁶. Мабуть, такі висновки стали можливими, оскільки експерти, які їх готували, не були занегажовані МАГАТЕ?

І через 18 років фахівці-медики в офіційному матеріалі до парламентських слухань писали про необхідність проведення досліджень ризику лейкемії та інших пухлинних захворювань за стандартизованими епідеміологічними програмами з обов'язковою міжнародною експертизою всіх випадків у трьох державах; посилення дослідження стану здоров'я дітей, звернувши особливу увагу на дітей, народжених від ліквідаторів, і дітей із найбільш забруднених

територій, які отримали опромінення в період внутрішньоутробного розвитку; продовження дослідження з оцінки важливості внеску дози опромінення й інших факторів у показники смертності й непухлинної соматичної захворюваності учасників ЛНА й жителів забруднених радіонуклідами територій; розширення молекулярно-генетичних досліджень розвитку радіаційно зумовлених захворювань; наголошували, що на національному та міжнародному рівнях існує необхідність розвитку й поглиблення програм наукових досліджень з урахуванням довгострокових завдань; що доцільно продовжити вдосконалювання системи медико-санітарного забезпечення та соціального захисту населення, котре постраждало в результаті чорнобильської аварії, приділяючи особливу увагу контингентам пріоритетного медичного спостереження. А контингентами пріоритетного спостереження повинні бути особи, які потерпіли від гострої променевої хвороби, учасники ліквідації наслідків аварії з дозами опромінення більшими за 250 мЗв, евакуйовані із 30-кілометрової зони, особи з високими дозами опромінення щитовидної залози, вагітні жінки та діти, які проживають на забруднених територіях і народилися від батьків, котрі отримали високі дози опромінення.

Тобто, у світлі наведеного вище матеріалу, висновки МАГАТЕ 2005 р., що "...люди у вражених районах, за незначним винятком, живуть нормальним життям" є більше, ніж суперечливими. Якщо сотні тисяч людей мають проблеми, то вважати їх "незначним винятком" – політичне блюзнірство. Тим більше, що під наглядом у медичних закладах Міністерства охорони здоров'я на початку 2004 р. перебувало понад 2318,3 тис. осіб, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи, у тому числі 451,8 тис. дітей. Протягом 2000–2003 рр. обсяги охоплення постраждалих медичними оглядами залишалися стабільними – 94,1–98,3%. Обсяги охоплення учасників ЛНА вищі (97,8%). При проведенні спецдиспансеризації найбільша увага приділялася дітям. Загалом, оглядами було охоплено 98–99% дітей. Огляди учасників ліквідації наслідків аварії проводилися переважно до річниці чорнобильської трагедії, дітей – до початку оздоровчого сезону.

Частка дорослого населення, визнаного хворим за результатами медичних оглядів, нещодавно зростає й становить серед учасників ліквідації аварії 94,2%, серед евакуйованого населення – 89,8%, серед тих, хто проживає на радіоактивно забрудненій території – 84,7%. Найбільшу кількість ліквідаторів, визнаних хворими, зафіксовано в Києві (99,85%), у Сумській (96,53%) та Донецькій (95,95%) областях²⁷.

Звичайно, у ситуації, що склалася, надзвичайно важливою є система обліку постраждалих. Із 2000 р. почалося створення банку даних усіх категорій постраждалих. Станом на 2003 р. у ньому було зареєстровано 2 722 721 особу з 2 930 184, або 92% зареєстрованих Держкомстатом, які віднесені до категорії постраждалих²⁸. Персональний облік постраждалих і довготривалий автоматизований моніторинг стану здоров'я в сучасних умовах здійснюється системою Державного реєстру України осіб, постраждалих унаслідок чорнобильської катастрофи. У ньому наводиться інформація про 2 170 261 особу. За 2003 рік до нього було прийнято понад 202 тис. персоніфікованих записів. Формування Державного реєстру наближається до завершення.

За існуючими національними положеннями, складовою частиною Державного реєстру є військово-медичний реєстр, до якого включено практично всіх ліквідаторів, які отримали дози понад 2500 мЗв. Однак сьогодні облік постраждалих є однією з найбільш невирішених проблем: є 3 системи обліку, дані яких істотно відрізняються. Недосконалість обліку постраждалих призводить до неповного обліку померлих, а звідси – до відсутності об'єктивних даних щодо причинно-специфічної смертності постраждалих і визначення радіологічних

наслідків опромінення. За даними оцінок, смертність постраждалих, включених до Державного реєстру, менша, ніж за результатами диспансеризації²⁹.

Крім вищезначених, суспільний вимір чорнобильської проблеми має ще багато складових і, зокрема, проблему визначення статусу громадянина, певним чином дотичного до неї. За Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи” в Україні існує статус учасника ліквідації наслідків аварії, переселенців, статус населення, що мешкає на забруднених територіях. Визначення статусу стало для багатьох великою проблемою, а для когось – можливістю для зловживань. Тому на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р. №51 “Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи” при Міністерстві надзвичайних ситуацій діє комісія зі спірних питань визначення статусу осіб, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. За весь період роботи, станом на кінець 2003 р., було перевірено 40 385 справ, на підставі яких були видані посвідчення учасникам ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Із загальної кількості перевірених посвідчень, виданих облдержадміністраціями, було перереєстровано 380 256, вилучено 15 221, а не перереєстровано з різних причин 9 142 посвідчення³⁰.

Як уже відзначалося, держава взяла на себе на законодавчому рівні великий обсяг соціальних гарантій щодо різних категорій постраждалого населення, що, у свою чергу, потребує великих витрат. Так, їх питома вага на подолання наслідків аварії становить від 5 до 7% загальних витрат Державного бюджету України. Витрати на ці цілі за 1991–2003 рр. становлять у цілому близько 6,5 млрд. дол. США³¹. Однак незбалансованість потреби в коштах, розрахованих згідно із Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, з обсягами видатків, що передбачалися держбюджетом на відповідний рік, призводить до суттєвого їх зменшення: з 53,4% в 1996 р. до 21,5% в 2003 р. Такий дисбаланс призвів до значного зростання заборгованості з 160,59 млн. грн. у 1996 р. до 685,4 млн. грн. (станом на 01.10.2003 р.), або майже в 4,3 раза.

Такий стан фінансування призводить до того, що виплати компенсацій і надання пільг здійснюються із запізненням на 3–6 місяців, що викликає соціальну напругу серед постраждалого населення. Щороку 20–40% бюджетних видатків спрямовується на часткове погашення заборгованості із соціальних виплат, що склалась у попередні роки. Однак такий захід не вирішує зазначених проблем³².

Фінансові питання значно ускладнили також ситуацію на самій Чорнобильській АЕС, на якій у грудні 2000 р. почався процес виведення з експлуатації останнього працюючого енергоблока, коли станція з виробника електроенергії, а отже, великих прибутків, перетворилася на споживача бюджетних коштів. Соціальну напругу протягом усіх післяаварійних років у колективі створювала й невизначеність долі станції. У цілому, за час до закриття ЧАЕС 15 грудня 2000 р., її закривали й відкривали близько 10 разів. Це, звичайно, україн негативно позначалося на кожному з її працівників. “Це багаторічний експеримент над персоналом, який працює в екстремальних умовах на ядерно небезпечному об’єкті. Метал і техніка не витримують таких експериментів”, – зазначав голова центрального комітету профспілки працівників атомної енергетики та промисловості України О.В.Юркін³³.

Незважаючи на звуження виробничого потенціалу, на ЧАЕС працювало 9196 чол., із них 3805 – у невиробничій сфері та 809 чол. – на об’єкті “Укриття”³⁴. Тобто, на станції, де працював лише один реактор, було зайнято 4582 чол.³⁵ Така кількість працюючих була більшою за нормативну та викликала у фахівців здивування, нерозуміння³⁶ й потребувала значних фінансових витрат.

Фінансування робіт щодо підготовки до зняття та зняття енергоблоків Чорнобильської АЕС з експлуатації й забезпечення соціального захисту персоналу ЧАЕС мали здійснюватися за рахунок Державного бюджету України, коштів експлуатуючої організації, а також міжнародної технічної допомоги й добровільних внесків юридичних або фізичних осіб. При цьому міжнародна технічна допомога, яка надавалася на безоплатній і безповоротній основі для виконання цих складних робіт, а також на перетворення об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему та забезпечення соціального захисту персоналу Чорнобильської АЕС, підлягала особливому режиму оподаткування й мала використовуватися лише за цільовим призначенням.

Ця проблема, що постала перед Україною, потребувала й потребує величезних зусиль і витрат як фінансових, так і суто політичних і інтелектуальних, веде до подальших ускладнень.

Якщо екстраполювати на сьогоднішні тези постанови Верховної Ради СРСР 1990 р., про яку йшлося на початку, то деякі з них, на жаль, і нині є актуальними. Так, і сьогодні можна говорити про проблеми із забезпеченістю дозиметричними та радіометричними приладами контролю, про те, що й далі залишаються невирішеними питання забезпечення житлом частини переселенців, що мешканці постраждалих районів не забезпечені в повному обсязі чистими продуктами харчування, товарами першої необхідності, належним медичним обслуговуванням, що великомасштабна дезактивація населених пунктів виявилася в багатьох випадках неефективною, залишилися невирішеними питання надійної ізоляції багатьох джерел високої радіоактивності на промайданчику атомної станції та за її межами. Що на значних площах сільськогосподарських угідь, забруднених радіонуклідами, роботи ведуться без належного врахування аварійної ситуації, що обумовлює можливість виробництва й споживання продуктів харчування, забруднених вище встановлених нормативів. Актуальним залишається й те, що ситуація, яка склалася, багато в чому є наслідком неправильних дій на всіх рівнях державного управління в центрі та на місцях, слабкої координації дій, відсутності стабільності в самому існуванні й внутрішній структурі, а отже, і послідовності в роботі державних і відомчих органів, відповідальних за проведення заходів із захисту населення від наслідків аварії. Усі ці фактори значно ускладнюють соціальний вимір проблеми.

Підтвердженням наведеної думки може бути ситуація, що склалася навколо ЧАЕС та виведення її з експлуатації, у зв'язку із продовженням реорганізацій і кадрових непорозумінь, які мали місце й у попередні роки. Так, у 2000 р. ЧАЕС було передано до Мінпаливенерго – структури, дуже далекої від атомної енергетики³⁷, продовжувалися кадрові зміни як на самій станції, так і в національній енергокомпанії та в міністерстві. На посади призначалися люди за принципом особистої відданості, а не компетентності й порядності³⁸.

У зв'язку з виведенням ЧАЕС з експлуатації виникла складна ситуація у сфері поводження з радіоактивними відходами, що має надзвичайно великий суспільний резонанс. За проектом РБМК, не передбачено вивозу переробленого палива з майданчика³⁹, тому надзвичайно важливим є рівень готовності сховищ РАВ та відпрацьованого ядерного палива.

Напругу в суспільстві викликав факт, що зарубіжна фірма "Фроматом", яка виграла тендер на виконання робіт зі сховища відходів, мала його побудувати тільки в січні 2003 р. Однак через помилки в проекті термін завершення робіт зірвано. Сховище й у 2005 р. не введено в експлуатацію. Так само зірвано роботи з будівництва й введення в експлуатацію сховищ комплексу "Вектор", як першої черги центру переробки й захоронення низько- та середньоактивних РАВ зони відчуження, які спочатку планувалося завершити у 2002 р.⁴⁰

Складна соціально-економічна ситуація на ЧАЕС, викликана роботами, спрямованими на її закриття, обумовлюється й значними ускладненнями соціально-економічних проблем мешканців міста – супутника ЧАЕС – Славутича, в якому мешкає 26 тис. осіб. Серед них 6 тис. тих, хто безпосередньо працює на станції й об'єкті “Укриття” та члени їхніх родин.

Плани щодо закриття станції призвели до того, що в Славутичі, де мешкала більшість працівників станції, почало наростати соціальне напруження. Загроза масового безробіття, перед якою опинився колектив працюючих, породила необхідність пошуку шляху виходу із ситуації, що склалася. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми стали зусилля, спрямовані на створення в місті вільної економічної зони, як можливості його економічного розвитку та з метою створення нових робочих місць для працевлаштування персоналу. Датою створення цієї зони вважається день державної реєстрації Адміністрації спеціальної економічної зони “Славутич”⁴¹. Вирішенням соціальних питань Славутича займається і Європейська Рада в рамках Меморандуму про взаєморозуміння (МПВ) між Урядом України, країн “великої сімки” і Європейської комісії, підписаного в грудні 1995 р. Крім того, активну участь у розв’язанні проблем Славутича брало Міністерство праці та енергетики США⁴².

Вирішення соціальних проблем Чорнобильської АЕС і Славутича передбачалось і в Плані дій, який було розроблено у зв’язку з перспективою виведення з експлуатації всіх енергоблоків станції. Цей план – результат міжнародного співробітництва експертів Європейського Союзу, України й США. У ньому викладено питання формування стратегії диверсифікації економіки й створення в місті нових робочих місць для персоналу, що вивільняється⁴³.

На вирішення соціально-економічних проблем, які назріли через прийняття рішення про остаточну дату закриття ЧАЕС, у березні 2000 р. Мінпаливенерго була доручена розробка Програми соціального захисту працівників ЧАЕС і жителів Славутича у зв’язку із зняттям з експлуатації станції. Нею передбачалося, зокрема, що пріоритетом у забезпеченні соціальних гарантій робітникам ЧАЕС та мешканцям Славутича є створення умов для можливості їхнього працевлаштування згідно з їх кваліфікацією та гарантована оплата праці. Для цього в програмі були передбачені такі напрями, як управління людськими ресурсами, підготовка та перепідготовка працівників, створення компенсуючих робочих місць і соціальні гарантії.

Необхідною умовою реалізації цієї програми її розробники вбачали політичну й фінансову підтримку всіх гілок влади України та світового співтовариства, обумовлених солідарною відповідальністю за подолання негативних наслідків ядерної аварії 1986 р. У такому випадку, на їх думку, можна буде забезпечити соціальну стабільність у суспільстві та реальний соціальний захист працівників ЧАЕС і мешканців Славутича.

Працівники станції, які вивільняються з роботи у зв’язку з достроковим її зняттям з експлуатації, мають право на соціальне забезпечення та страхування на умовах і за нормами, передбаченими для працівників АЕС, протягом одного року після вивільнення; працевлаштування самостійно чи через службу зайнятості населення на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності в першочерговому порядку; користування закладами охорони здоров’я за попереднім місцем роботи⁴⁴.

Гостра соціально-економічна ситуація на ЧАЕС та в місті енергетиків – Славутичі збіглася зі складною соціально-економічною ситуацією в країні в цілому. Тому, з метою створення умов для формування й реалізації соціальної політики на основі визначеної стратегії економічного розвитку та фінансової стабілізації, забезпечення права кожного громадянина на достатній життєвий рівень, 24 травня 2000 р. Президентом України було затверджено указ про ос-

новні напрями соціальної політики на період до 2004 р., яким серед пріоритетів соціальної політики проголошувалися завдання створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу, народонаселення, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, проведення пенсійної реформи, надання адресної підтримки незахищеним верствам населення, всебічного розвитку освіти, культури та поліпшення охорони здоров'я людей. Вагоме місце в цій політиці мали посісти питання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи. Однак, як показало життя, проголошені програми та політичний курс залишилися, в основному, лише на папері.

Указом передбачалося, що система соціального захисту постраждалих від чорнобильської катастрофи осіб піде шляхом створення належних умов для їх життєзабезпечення. Мала бути запроваджена надійна система державних соціальних гарантій для всіх категорій постраждалих осіб та зміна технологій їх соціального захисту. Для виконання накресленого кола завдань було визнано за необхідне прийняти Концепцію радіаційного захисту населення у зв'язку з чорнобильською катастрофою; розробити та реалізувати Національну програму мінімізації наслідків чорнобильської катастрофи на 2000–2005 рр. та на період до 2010 р.; упорядкувати перелік населених пунктів, віднесених до зон радіоактивно забруднених територій та ін. Однак, як і в багатьох інших аспектах, прекрасні плани, пов'язані із закриттям станції, залишилися багато в чому лише планами. За роки, що минули після закриття ЧАЕС, Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів і, відповідно, задіяні міністерства та відомства знову ж таки прийняли чимало рішень стосовно вирішення чорнобильських проблем. Однак більшість із них лишилися невиконаними, зокрема й через відсутність кадрової та структурної стабільності.

Намагання проаналізувати суспільний вимір чорнобильської катастрофи з відстані 20 років дають підстави для невтішних висновків. Хоча в державі є й певні досягнення на шляху подолання її складних соціальних наслідків, проте проблем залишається так само багато, як і на початковому етапі цього важкого шляху.

На жаль, на ситуацію з чорнобильською катастрофою та її наслідками й зусиллями з їх подолання абсолютно накладається народна мудрість про те, що в семи няньок – дитина без догляду. Нині чорнобильською проблемою займаються відомства, які переживають постійні реорганізації й зміни керівників. Це призвело до того, що на чергову річницю аварії маємо невтішні результати, які засвідчили нездатність цієї системи управління конструктивно вирішити таку системну й комплексну проблему, якою є чорнобильська.

Не вирішено проблеми екологічні – ми навіть не знаємо справжнього стану із забрудненістю території країни, її водних об'єктів, зокрема Дніпра, який є головною водною артерією країни. Наявне фрагментарне знання не дає підстав для принципових, концептуальних висновків. Українська загострилася проблема соціальна. Медична статистика свідчить про погіршення здоров'я людей, але ж знову немає повного знання цієї проблеми.

Маємо хронічну заборгованість із соціальних виплат. Поряд із дійсно постраждалими людьми, через нездатність і небажання протидіяти фальсифікаціям та зловживанням маємо чимало псевдоліквідаторів і псевдопостраждалих, виплати яким тягарем лягають на бюджет. Дійсно постраждалі люди одержують несприятливо мало.

Не вирішені фізико-технічні проблеми, породжені аварією. Роботи по об'єкту "Укриття" відстали від запланованих. До того ж шлях, який обрали попередні уряди ніби для забезпечення його безпеки, викликає більше питань, ніж упевненості в його правильності. Аналогічна ситуація з виведенням ЧАЕС з експлуатації. Крім того, постійно йдеться про фінансові зловживання на всіх рівнях.

Ситуація, що склалася, має у своїх підвалинах неефективну систему управління, відсутність єдиного координаційного центру, чітко визначеної кінцевої мети та політичної волі до її досягнення.

Одним із багатьох трагічних соціальних наслідків чорнобильської катастрофи, який уже позначився на історичній долі українського етносу, стало зникнення з мапи країни цілого регіону, багатьох поселень прадавніх територій Полісся, що мали свою, притаманну лише їм культуру та духовність. Переміщення значних мас народу в інші регіони, зміни в адміністративно-територіальному устрої, пов'язані з цим, поставили перед державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну й духовну спадщину.

У виступах керманічів нашої держави неодноразово звучали образи, що світова спільнота втрачає інтерес до України у зв'язку з проблемою, що ми залишаємося з нею сам на сам. Ставлення світової спільноти до чорнобильської проблеми й України, у зв'язку з нею, у цілому є досить неоднозначним. З одного боку, є чимало проявів щирого співчуття й допомоги в подоланні наслідків катастрофи, зокрема в оздоровленні постраждалих дітей. А з іншого – приклади критичного, а інколи й украй негативного ставлення до процесів, що відбуваються в країні.

На жаль, соціальні проблеми, породжені чорнобильською катастрофою, продовжують залишатися невирішеними, а просування до їх розв'язання відбувається складним шляхом і низькими темпами. Загалом вивчення найбільшої техногенної катастрофи в історії людства ще довго залишатиметься актуальним завданням історичної науки.

¹ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – №18. – Ст. 313.

² Про результати досліджень детально викладено у кн.: *Барановська Н.П.* Чорнобильська катастрофа в публікаціях. – К., 2004.

³ *Ярошинская А.* Чернобыль. Совершенно секретно. – М., 1992; *Маковська Н.В.* Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах // Архіви України. – 1993. – №1–3; *Барановська Н.П.* З історії будівництва ЧАЕС // УІЖ. – 1994. – №4; *Ралдугіна Т.П.* Чернобыль: факти і документи // Там само. – 1996. – №3; Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. (Співукладачі Н.П.Барановська, Н.В.Маковська, М.О.Парфененко, Є.П.Шаталіна). – К., 1995; *Барановська Н.П.* Коріння чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів // УІЖ. – 1996. – №3, 4 (співавтор вступу П.П.Панченко); Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали (Н.П.Барановська – головний упорядник, співавтор вступу та автор коментарів. Співукладачі: Н.В.Маковська, М.О.Парфененко, Є.П.Шаталіна. Співавтор вступу П.П.Панченко). – К., 1996; Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах: Спецвипуск наукового і документального журналу СБУ “З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ”. – 2000. – №1; Чорнобиль: 1986–1987 рр.: Документи і спогади: Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004.

⁴ *Барановська Н.П.* Чорнобильська катастрофа як аргумент перебудови // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару. – К., 1996; *Її ж.* Чорнобильська проблема в історичному краєзнавстві // Історичне краєзнавство і культура. Зб. наукових доповідей і повідомлень. VIII Всеукраїнська наукова конф.: У 2-х ч. – К.; Х., 1997; *Її ж.* Наслідки чорнобильської катастрофи для українського села. – Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії: У 2-х ч. – Ч. 2. – К.; Умань, 1997; *Її ж.* Україна – Чорнобиль – світ. – К., 1999; *Її ж.* Об'єкт “Укриття”: проблеми, події, люди. – К., 2000; *Її ж.* Соціальні та економічні наслідки чорнобильської катастрофи. – К. 2001; *Її ж.* Чорнобильська проблема в незалежній Україні // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Мат. науково-практичної конфер. 22 серпня 1997 р. – К., 1997; *Її ж.* Проблеми Чорнобиля: соціально-економічний вимір // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.). – К., 2001; *Її ж.* Українське суспільство після чорнобильської катастрофи // Нарис історії України ХХ ст. – К., 2002 та ін.

- ⁵ Чернобыль. Пять трудных лет. Сборник материалов о работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС в 1986–1990 гг. – М., 1992. – С. 9, 27–29.
- ⁶ Чернобыльська катастрофа: під іншим кутом зору (Н.П.Барановська, Л.Б.Берестов, О.М.Грицак, А.В. Королевська, О.М.Лівінський, В.П.Сабалдир, Ю.І.Самойленко). – К., 2004.
- ⁷ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – №18. – Ст. 313.
- ⁸ Чернобыль. Пять трудных лет. – С. 4.
- ⁹ Там же. – С. 4, 79.
- ¹⁰ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р. – К., 2004. – С. 368.
- ¹¹ 18-та річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 р. – Парламентське видавництво, 2004. – С.72.
- ¹² Там само. – С. 37, 39.
- ¹³ Там само. – С. 72.
- ¹⁴ Там само. – С. 45.
- ¹⁵ Там само. – С. 57, 86.
- ¹⁶ Там само. – С. 85–86.
- ¹⁷ Там само. – С. 45.
- ¹⁸ Міжнародний чернобыльський форум створено у 2003 р. Його мета – підготовка чітких та уніфікованих висновків щодо радіологічного впливу на здоров'я населення та екологію районів, що постраждали внаслідок чернобыльської катастрофи, а також шляхи їх подальшої мінімізації (Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р. – К., 2004. – С. 355).
- ¹⁹ The Ukrainian Weekly. – 1991. – June 9.
- ²⁰ Відгуком на цю подію стала публікація в США у газ. “Svoboda” (2002, 12 квітня).
- ²¹ Преображенська Н. І сьогодні намагаються заретушувати правду про Чернобыль // Дзеркало тижня. – 2005. – №571.
- ²² Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. – К., 2004. – С. 372; 18-та річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С. 18.
- ²³ 18-та річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С. 59, 60, 68.
- ²⁴ Там само. – С. 58, 59.
- ²⁵ Там само. – С. 93, 94.
- ²⁶ Там само. – С. 68.
- ²⁷ Там само. – С. 58.
- ²⁸ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р. – С. 369.
- ²⁹ 18-та річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С. 58, 86, 87.
- ³⁰ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. – С. 372.
- ³¹ Там само. – С. 366.
- ³² 18-та річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С. 19.
- ³³ Парламентські слухання стосовно закриття Чернобыльської АЕС: Збірник матеріалів. – К., 2000. – С. 76.
- ³⁴ Там само. – С. 81.
- ³⁵ Підрахунки автора.
- ³⁶ Вісник Чернобыля. – 2000. – №15, 36.
- ³⁷ Парламентські слухання стосовно закриття Чернобыльської АЕС. – С. 97.
- ³⁸ Там само. – С. 99.
- ³⁹ Там само. – С. 93.
- ⁴⁰ 15 лет Чернобыльской катастрофы. Опыт преодоления. Национальный доклад Украины. – К., 2001. – С. 141; Парламентські слухання стосовно закриття Чернобыльської АЕС. – С. 54.
- ⁴¹ Офіційний вісник України. – 1998. – №30. – Ст. 1134.
- ⁴² Міжнародний Чернобыльський центр. Четверта щорічна конференція “Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чернобыльської АЕС”. Тези доповідей. 26–29 вересня 2000 р. Славутич. – С. 123; Вісник Чернобыля. – 2000. – №40.

⁴³ Вісник Чорнобиля. – 2000. – №39.

⁴⁴ Відомості Верховної Ради. – 1999. – №4. – Ст. 33.

The changes which happened in the post-Chornobyl' social state during 20 years had been analysed. The ecological and medical consequences of the emission of radioactive substances from the ruined 4th power-generating unit of the Chornobyl' Nuclear Power-station, the positive and negative actions during the process of their minimization, problems with the financing of the main orientations of social support of the suffering society, pressing confrontations of the assessment of accident consequences by the victims and the International Atomic Energy Agency (MAGATE) are uncovered by means of great factual material.

Г.В.Гедьо*

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.КАПОДІСТРІЇ ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГРЕЦІЇ

У статті на основі аналізу архівних джерел, грецької та російської історіографії відтворено дипломатичну та президентську діяльність видатного політичного діяча Греції І.Каподістрії.

Кар'єра І.Каподістрії, побудована на тлі військових переворотів, революцій та європейських урегулювань, до цього часу привертає увагу дослідників і викликає багато запитань. Діяльність цього політика, державного діяча Республіки Семи Об'єднаних Островів, статс-секретаря міністерства закордонних справ Росії (цей чин відповідає рангу міністра), а пізніше першого президента Греції, породжує суперечки й протилежні оцінки.

Зарубіжна література, присвячена І.Каподістрії, становить значний масив і постійно поповнюється. В основному вона має біографічний характер. Джерелознавча й історіографічна оцінка наукового доробку, що висвітлює діяльність І.Каподістрії, дана Д.Донтас¹. Аналізуючи бібліографію, дослідниця робить висновок, що грецькі історики, які вивчають біографію І.Каподістрії, єдині в думці, що його лояльність до російського імператора пояснювалася грецьким патріотизмом і спробами використати російську політику в інтересах Греції.

У загальних працях з історії нової Греції й грецької революції 1821–1829 рр., а також у спеціальних дослідженнях, присвячених національно-патріотичній діяльності, І.Каподістрії приділяється велика увага². Серед сучасних грецьких дослідників, що фундаментально займаються вивченням діяльності І.Каподістрії, слід відзначити Є.Кукку та її працю “Іоанн Каподістрія: людина, дипломат 1800–1828 рр.”³ Дослідження спирається на нові матеріали з паперів І.Каподістрії, “Записки Афіньського історичного і етнографічного товариства” й архів університету в Падуї. Значний інтерес становить робота цього ж автора “Іоанніс Каподістрія – міністр закордонних справ Росії”⁴. Цікавий огляд дипломатичної діяльності І.Каподістрії з “грецького питання”, заснований на опублікованих джерелах і матеріалах віденських архівів, подано в роботі грецького історика Д.Петрідіса⁵. У грецькій літературі світогляд і політична діяльність І.Каподістрії нерідко трактується із суб'єктивних позицій. Діяльність І.Каподістрії в Росії розглянута в роботах Г.Арша⁶. Його участь у таємній організації “Філікі етерія” стала предметом дослідження вітчизняного історика Н.Терентьевої.

Джерела про діяльність І.Каподістрії на посаді статс-секретаря міністерства закордонних справ Росії можна простежити, проаналізувавши документи, що

* Гедьо Ганна Володимирівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

містяться в збірнику “Внешняя политика России начала XIX века”⁷, меморандумі від 29 липня 1821 р., написаному в Санкт-Петербурзі. Звідти він був переданий через митрополита Молдавії і Валахії – Ігнатія митрополитові Греції. У ньому І.Каподістрія повідомляв, що намагався покласти край революційним тенденціям у лавах своїх поневолених співвітчизників. Однак, незважаючи на його зусилля, у Греції розпочалася війна за незалежність. Виходячи з даної ситуації, І.Каподістрія сподівався вирішити “східне питання” завдяки втручанням європейських держав і особливо Росії. Сам він не був готовий спостерігати за винищенням свого народу. У зв’язку із цим він заявив, що залишиться на службі Росії, оскільки її політику можна було використати в інтересах Греції. Коли ж стало зрозуміло, що йому не вдасться втілити свої ідеї в життя, І.Каподістрія покинув російську службу, повернувся до Греції й очолив боротьбу за її незалежність⁸.

Велику цінність для дослідників становить “Записка графа Іоанна Каподістрії про його службову діяльність”. У грецькій історичній літературі цей документ відомий як “Автобіографія Каподістрії” або “Меморандум 1826 р.”. Він був написаний І.Каподістрією 24 грудня 1826 р. і поданий Миколі I після його вступу на престол. Він був виявлений М.Ласкарісом у чорновому варіанті в сімейних паперах І.Каподістрії на острові Корфу. На думку дослідника, цей документ є вибаченням І.Каподістрії за його кар’єру при російському дворі⁹.

Венеціанський грек із заможної аристократичної родини Іоанніс Каподістрія народився 31 січня 1776 р. на острові Корфу. 1794 р. він вступив до Падуанського університету, по закінченні якого потрапив на дипломатичну службу на Іонійські острови. Відомо, що студентом майбутній президент Греції захоплювався революційними ідеями французьких яacobінців, але незабаром у них розчарувався. За свідченнями грецьких масонів вищих ступенів, на Іонічних островах існувала ложа, що підкорялася Великій ложі Італії. Її великим майстром був батько Іоанніса – граф А.Каподістрія. Відповідно до правил масонської ложі, син повинен був успадкувати від батька “молоток майстра”. І.Каподістрія готувався до цього, вивчав в університеті філософію, особливу увагу приділяв творам Піфагора, Платона, швейцарського містика й масона Лафатера. Необхідно відзначити, що багато лікарів у той час були масонами. Організація “Орден вільних мулярів” незабаром стала на чолі визвольного руху карбонаріїв (відомо, що Мадзіні й Гарібальді були масонами).

Протягом 1803–1806 рр. І.Каподістрія обіймав посаду державного секретаря Республіки Семи Об’єднаних Островів, створеної на Іонійських островах згідно з російсько-турецькою конвенцією 1800 р. Саме в цей час у І.Каподістрії склалася думка, що для звільнення Греції необхідно спиратися на Росію. Діяльність і погляди молодого політика не залишилися непоміченими. 3 березня 1804 р. Олександр I підписав наказ про нагородження державного секретаря Республіки Семи Об’єднаних Островів – І.Каподістрії чином колезького радника. 1806 р. його було обрано головою комісії з розробки нової конституції. Як один із керівників Іонійської республіки, І.Каподістрія співпрацював з уповноваженим представником Олександра I – графом Г.Моценіго.

1807 р., після другої окупації Іонічних островів французькими військами, Республіка Семи Об’єднаних Островів припинила своє існування. Іонічні острови були оголошені частиною Французької імперії, а їхні жителі – підданими імператора. Республіканські установи були ліквідовані. Вимушене повернення островів Наполеонові відповідно до Тільзійського договору 1807 р. перервало політичну діяльність молодого графа й перешкодило йому стати президентом республіки під російсько-турецьким протекторатом. І.Каподістрія не бажав співпрацювати з французами, які з’явилися на о. Корфу, і тому прийняв запрошення російського імператора Олександра I приїхати до Санкт-Петербурга.

Офіційний лист був підписаний міністром іноземних справ П.Румянцевим 15 травня 1808 р. 20 квітня 1809 р. І.Каподістрія був зарахований до міністерства іноземних справ Російської імперії¹⁰.

Початок кар'єри І.Каподістрії в Росії збігся з подіями війни 1812 р. Першим його дипломатичним успіхом був перегляд умов Бухарестського миру 1812 р. Це зміцнило авторитет грецького дипломата й Олександр I запросив І.Каподістрію взяти участь у Віденському конгресі 1815 р. повноважним представником Російської імперії. Протягом дев'яти місяців роботи конгресу І.Каподістрія сприяв здійсненню накресленої Олександром I програми післявоєнного устрою Європи.

Під час конгресу у грецького дипломата з'явилася думка щодо втілення в життя плану про участь малих держав і народів у раді великих держав у рамках розширеного демократичного європейського союзу. Завдяки рідкісному дипломатичному хисту І.Каподістрії вдалося переконати в цьому імператора¹¹.

Формування його світогляду відбувалося переважно під впливом філософії епохи Просвітництва. Деякі сучасники називали його "більш філософом, ніж державним діячем". Як і багато європейських аристократів того часу, І.Каподістрія був наляканий соціальними й політичними потрясіннями, якими ознаменувалася історія Європи кінця XVIII – початку XIX ст. Революцію взагалі він уважав великим злом і бідую для суспільства.

Проте І.Каподістрія усвідомлював невідворотність тих змін, які принесла Французька революція. Він передбачав загрозу нових революційних вибухів і вважав, що їм можна запобігти або, в усякому разі, віддалити за допомогою політики, яка поєднуватиме "законні інтереси монархів з правами народів". Найближчою до політичних поглядів І.Каподістрії в сучасній йому Європі була англійська конституційна монархія. Слідом за Монтеск'є він ідеалізував політичну систему Англії. У цілому погляди І.Каподістрії можна охарактеризувати як конституційно-монархічні, але він визнавав і закономірність існування республіканських форм. Це проявилось в його підході до швейцарських та іонічних справ. Адміністративна компетенція статс-секретаря І.Каподістрії охоплювала не тільки зовнішні відносини, але й деякі важливі питання внутрішнього управління. У його підпорядкуванні, наприклад, перебувало управління Бессарабією, що мала після приєднання до Росії в 1812 р. особливий статус. Також він був радником із польських справ.

Під час європейського походу російської армії 1813 р. І.Каподістрія керував дипломатичною канцелярією генерала Барклая-де-Толлі. Саме в цей час він бере участь у дипломатичних переговорах. Значним міжнародним успіхом молодого дипломата була участь у розробці республіканської конституції Швейцарії (серпень 1814 р.), основні положення якої чинні й до сьогодні.

Не тільки Швейцарія, але й Франція зобов'язана І.Каподістрії першою своєю конституцією після скинення Наполеона. Англіїці вимагали поновлення у Франції абсолютної влади династії Бурбонів, але І.Каподістрія й міністр народної освіти Росії О.Розумовський наполягали на "конституційній хартії", щоб мати певний вплив на французів. Погляд росіян переважив. 20 листопада 1815 р. І.Каподістрія від імені Росії підписав Паризький мирний договір.

Формування міністерства закордонних справ, планування і здійснення зовнішньої політики країни, яка тоді відігравала провідну роль у міжнародній політиці, було досить важкою справою. Грецький дипломат узявся за неї самотужки. Служби зовнішньої політики в цей час не знаходилися постійно в столиці Росії, а слідували за імператором. Необхідно було багато й енергійно працювати, щоби все це організувати. В "Автобіографії" він напише: "Від завтра я приступаю до своїх обов'язків, і до серпня 1822 року (тобто до часу його звільнення з посади статс-секретаря міністерства закордонних справ Росії – Г.Г.) міністерство закордонних справ збереже таку ж організацію"¹².

Серед великої кількості міжнародних проблем, які йому доводилося вирішувати, найголовнішою була грецька проблема. Міністр іноземних справ Австрії К.Меттерніх мав рацію, стверджуючи, що “І.Каподістрія більше грек, ніж росіянин”. У розв’язанні всіх міжнародних питань, з якими грецький дипломат стикався, він намагався показати безкорисливість і здатність російського уряду йти на компроміс із тією метою, щоб підготувати світову громадськість до ролі, яку, можливо, буде відігравати російська політика в “східному питанні”. Зрозуміло, що під цим терміном передусім малася на увазі грецька проблема.

Від конференції в Парижі 1815 р. до конференції в Гаазі 1818 р. Росія у своїй міжнародній політиці зіткнулася з масою серйозних проблем. Майже всі вони були вирішені за безпосередньої особистої участі І.Каподістрії, що виявив при цьому подиву гідну дипломатичну гнучкість¹³.

По-перше, виконання умов Віденського (13 березня 1815 р.) й Паризького (8 листопада 1815 р.) договорів вимагало тісної співпраці членів союзу чотирьох держав – Росії, Англії, Австрії й Пруссії, створеного для того, щоб зберегти загальний мир у Європі й придушити спроби організації повстання. Ці договори йшли всупереч із намаганнями І.Каподістрії розв’язати російсько-турецьку війну з метою допомогти Греції звільнитися від османського ярма. Дана проблема вимагала особливо гнучких дій.

Важливою задачею І.Каподістрії було надання малим державам права вирішувати їхні національні проблеми разом із великими державами, без нав’язування волі останніх. Таким чином приверталася б увага світової громадськості до поневоленої Греції, і вона могла б відкрито заявити про свої проблеми.

І.Каподістрія вже на Віденському конгресі висунув проєкт активної участі малих народів у розв’язанні світових проблем. Цей проєкт, за його задумом, повинен був завершитися створенням більш демократичної Європи. Виходячи з цього, грецький історик С.Кугеас цілком аргументовано заявив, що І.Каподістрія був одним із провісників “ідеї європейської єдності”¹⁴.

Протидія Англії й Австрії виявилася відразу ж після волелюбних ініціатив І.Каподістрії. Олександр I прагнув зберегти вплив Росії на греків. Однак імператор дотримувався принципу, що “захист” християнських підданих Порту не повинен підривати статус-кво на Балканах¹⁵. Російські дипломати офіційно схвалювали незадоволення підданих Османської імперії. Майстерний дипломат І.Каподістрія письмово висловив свою думку з цього питання й довів її до відома російського уряду та посла Росії в Османській імперії¹⁶.

У звіті І.Каподістрії про службу діяльність підкреслювалося: “Етичне виховання й освіта Греції – ось чим повинні займатися греки. Інше прагнення марне, будь-яка інша діяльність небезпечна”¹⁷. Однак імператор так і не наважився підтримати свого статс-секретаря іноземних справ. Усе це призвело до того, що конгрес не прийняв ніякого рішення на користь малих держав.

По-друге, відносини між Росією та Іраном залишалися досить напруженими. Проблема полягала в тому, що Грузія ввійшла до складу Росії. Війна, що почалася внаслідок цього, тривала з 1804 р. до 1813 р. Перед І.Каподістрією постала проблема вирішення цього конфлікту й встановлення миру.

По-третє, однією з найбільш складних проблем, що вимагали вирішення, були розбіжності між Європою й береговими районами Південної Америки. У 1816 р. Бразилія – колонія Португалії – захопила іспанську колонію Банда Орієнтал (територія сучасного Уругваю), унаслідок чого Іспанії довелося просити допомоги в європейських держав.

Російський імператор надав підтримку Іспанії, оскільки хотів розширити сферу впливу Росії до Америки. Він наказав І.Каподістрії особисто зайнятися цим питанням і знайти прибічників. Однак Англія відмовилася консолідувати

європейські сили й заявила, що іспанські колонії повинні стати незалежними. Проти європейських сил виступили також США.

По-четверте, Священний союз, утворений 14 вересня 1816 р., був утіленням таємних задумів грецького дипломата¹⁸, але насправді захищав інтереси могутніх держав і обмежував права слабких. І.Каподістрія на питання царя, що він думає з цього приводу, рішуче заявив, що у практиці міжнародної дипломатії ще не було подібного документу.

І.Каподістрії випала важка роль відновлення рівноваги між вимогами сильних держав і правами слабких. Він ніколи не забував про те, що серед останніх знаходилася й Греція.

М.Карамзін називав І.Каподістрію “найрозумнішою людиною нинішнього двору”. Він був почесним членом літературного гуртка “Арзамас”, до якого входили Пушкін і Жуковський. 1818 р. його було обрано членом Петербурзької академії наук. Своє високе становище в уряді Росії він використовував для поширення просвітництва в Греції. У касу грецької просвітницької організації “Товариство прихильників муз” регулярно надходили грошові внески від російського царя. Тільки за 1815–1820 рр. їхня загальна сума становила 1600 голландських дукатів¹⁹. І.Каподістрія допомагав грекам, які прибували до Росії, рятуючись від репресій османських властей. Саме завдяки проханням та діям дипломата вони нерідко одержували фінансову допомогу й підтримку від Олександра І.

За свідченнями європейських дипломатів, І.Каподістрія був одним із найяскравіших учасників конференції в Гаазі 1818 р. Він намагався переконати представників великих держав у необхідності обговорити проблеми малих держав. У своєму виступі він підкреслював, що для припинення насильства в Європі необхідно обмежити претензії великих держав²⁰.

1820 й 1821 рр. – це час значних випробувань для елінізму й для І.Каподістрії. Джерела та література дозволяють стверджувати, що закиди сучасників на адресу І.Каподістрії щодо відмови очолити “Філікі етерію” є необґрунтованими. 6 квітня 1821 р. він писав своєму іонічному кореспондентові графові Д.Рома, що він абсолютно не знає “ані людей, ані засобу, ані союзу, ані системи. ... Хоча й не один раз мені надавали деякі свідчення, – кажу деякі, бо ця система не такого характеру, щоб бути відкритою невтаємниченому”²¹. Як і деякі інші впливові грецькі діячі, він уважав, що Греція “не дозріла” для незалежності та висловлювався проти збройного повстання.

Якби І.Каподістрія взяв на себе керівництво цією організацією, він повинен був би відмовитися від обов’язків статс-секретаря міністерства закордонних справ Росії. У цьому випадку розвиток подій для Греції був би ще більш трагічним²². Однак, потрібно відзначити, що він зробив усе можливе для збереження таємниці “Філікі етерії”. Залишаючись на посаді, І.Каподістрія мав надзвичайно більше можливостей допомогти грекам. Крім цього, він сподівався, що Олександр І усе ж таки надасть допомогу грекам. На своїй посаді дипломат першим би дізнався про ворожі рішення європейських держав відносно Греції й міг би докласти зусиль для зруйнування їхніх планів, як він це й зробив 1821 р. у Лайбаху.

Конгреси в Троппау (жовтень – грудень 1820 р.) та Лайбаху (січень 1821 р.), в яких узяв участь І.Каподістрія, стали корисними для Європи, Греції й для нього. На них п’ять великих європейських держав намагалися врегулювати критичну ситуацію, що склалася в Європі внаслідок революційних рухів у Неаполі й П’ємонті. Російський імператор заявив, що Європа потребує спокою, а поневолені народи можуть почекати. І.Каподістрія, знаючи про внутрішнє становище в Греції й таємну підготовку збройного повстання, уважав, що революція в Греції не на часі²³. На жаль, І.Каподістрії не вдалося запобігти рево-

люційним подіям під керівництвом О.Іпсіланті в Придунайських землях і на Пелопоннесі.

“Життя моє отруєне цими ускладненнями й розходженням у думках, неспокій у Молдавії, жорстокість у Константинополі, революція в Греції – усе це сповнило мою голову тягарем відповідальності”, – напише І.Каподістрія у своїх спогадах²⁴. Йому вдалося представити рух О.Іпсіланті як одиночну подію та пом'якшити реакцію Європи. Основною метою революції в Греції І.Каподістрія назвав прагнення греків звільнитися від турецьких поневолювачів і економічного визиску. Він намагався довести, що спокою Європи загрожують саме турки, а не греки. Однак Олександр I підтримав погляд К.Меттерніха про небезпеку, що загрожує Європі з боку Греції.

17 липня 1821 р. І.Каподістрія напише митрополиту Ігнатію в Югославію: “Кожен грек, який узявся до зброї в Греції, має там будинок, могилу, нащадків, щоб захищати їх. Потрібно або перемогти, або померти. Я залишаюся тут, в міністерстві закордонних справ Росії, і на своєму місці живу однією надією, що буду корисний моїй Батьківщині. У той день, коли я зрозумію, що мій міністерський обов'язок несумісний із обов'язком, яким живе моя Батьківщина, повірте мені, панове, що жодної миті я не слідуватиму шляхом, яким не повинна слідувати кожна чесна людина”²⁵.

У цей час уже було зрозумілим, що російський імператор орієнтується на австрійську політику К.Меттерніха. У травні 1822 р. криза досягла свого апогею. Остання зустріч між ним і І.Каподістрією сталася в Літньому палаці й тривала більше двох годин. Грецький дипломат заявив цареві, що орієнтація Росії на політику Австрії ставить перед ним трагічну дилему: або зрадити своїй Батьківщині, до якої він ніколи не переставав належати, або порушити обов'язок служби. У зв'язку з тим, що Росія зробила все можливе для придушення революції в Греції, йому, як патріоту, абсолютно неможливо залишатися на службі в міністерстві закордонних справ. Усвідомлюючи безвихідь, І.Каподістрія 19 серпня 1822 р. виїхав із Петербурга до Швейцарії в безстрокову відпустку, звідкіля природжений політик і стратег вправно керував боротьбою за незалежність не тільки греків, але і європейських філелінів. Офіційну відставку він одержав лише 1827 р.²⁶

І.Каподістрія зробив вагомий внесок у створення Грецької держави. Його неординарна й суперечлива натура та діяльність на посаді президента Греції спричинили полярні оцінки серед дослідників²⁷. Цей період у житті І.Каподістрії є найважчим, суперечливим і водночас найбільш ним бажаним, оскільки він прагнув до нього протягом усієї своєї політичної кар'єри. Ще обіймаючи посаду державного секретаря уряду Іонійської республіки, він поставив собі за мету всіляко сприяти грецькому народові в його боротьбі за незалежність. З 1809 до 1822 рр. І.Каподістрія перебував у Росії, де виявив себе здібним і перспективним політиком. За роки своєї служби в російському дипломатичному корпусі він обіймав низку високих посад, у тому числі статс-секретаря закордонних справ. Тут він розпочав активну національно-патріотичну діяльність, намагаючись привернути увагу європейської громадськості та правителів великих держав до “грецької справи”. Зрештою, його патріотизм, що ледве стримувався, і спроби спрямувати російську політику на користь грецьким інтересам призвели до охолодження його відносин із царем, а потім і до його відставки. Закономірним підсумком діяльності Іоанна Каподістрії стало його обрання 2 квітня 1827 р. на загальному національному конгресі в Трезіне президентом Греції.

Подив викликає оцінка його діяльності на посаді статс-секретаря міністерства іноземних справ Росії й президента Греції: якщо в Росії графові дорікали зайвим лібералізмом і називали республіканцем, то в Греції йому закидали ав-

торитарні методи правління й підозрювали в претензіях на корону (деякі дослідники й зараз вважають ці претензії реальними). Усе ж таки справа, напевно, не в переродженні самого графа, а в тому, що надмірно амбітні вожді повстанців хотіли одержати в особі І.Каподістрії маріонетку для прикриття власних махінацій, а елементарну боротьбу з анархією й спробу зміцнити державний апарат уважали замахом на омріяну та довгоочікувану, кров'ю здобуту, свободу. До того ж абсолютно зрозуміла й обґрунтована орієнтація "ківернітіса" (так називалася посада І.Каподістрії) на Росію виявилася не до вподоби Англії, яка в усіх політичних союзах шукала перш за все власного зиску.

Ставши першою особою в державі, І.Каподістрія зіткнувся з величезними, непереборними, на думку багатьох, труднощами політичного, економічного й соціального характеру. По-перше, країна являла собою аморфне державне тіло як у зовнішньополітичному, так і внутрішньополітичному плані. Політичний режим (демократична республіка) хоч і був прогресивним, але не відповідав тому моменту, який переживала Греція. Управління у країні здійснювалося національними зборами, які не користувалися належною повагою й авторитетом серед різних категорій населення²⁸. Був відсутній будь-який елементарний розподіл влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Це породжувало безладдя, численні суперечності та зловживання в державному управлінні. Відчуваючи слабкість центральних органів, військові командири та сільські старости намагалися перевищити свої повноваження, не завжди дбаючи при цьому про суспільні інтереси. Населення страждало не тільки від "турків-египтян, а й від беззаконня й пригнічення цивільними правителями та військовими ватажками"²⁹. У результаті ослаблена Греція ігнорувалася на європейській арені.

По-друге, країна переживала економічну стагнацію. Більшість міст і сіл Пелопоннесу й континентальної Греції були зруйновані. Оливкові сади й виноградники, продукція яких становила основу національного прибутку, були умисно знищені відступаючим єгипетським військом. Рятуючи своє життя, населення ховалося в гірських районах. Був порушений цикл сільськогосподарських робіт. Ремісничє виробництво, що знаходилося на кустарному рівні розвитку, було відсталою галуззю економіки й не створювало передумов для формування промисловості. Торгівельні відносини переживали не найкращі часи. Воєнні дії та піратство, що посилювалося в Егейському морі, завдавали величезних збитків приватним торговим флотиліям. Становище ускладнювалося також відсутністю стрункої системи оподаткування, що дозволяла б регулювати господарське життя країни й надходження податків до скарбниці.

По-третє, грецька національна єдність була порушена. Політична нестабільність і економічна руїна як ніколи посилити майнову диференціацію, а з нею інтереси й потреби різних суспільних кіл. Просте населення, яке зазнавало нечуваного визиску, виступало за посилення й централізацію влади, установлення порядку й законності. Торгові кола Спорадських островів, навпаки, прагнули зберегти становище, що склалося, оскільки воно приносило чималі прибутки. Не виплачуючи податки, багаті родини фактично монополювали, без участі держави, установлювали ціни на найбільш необхідні продукти. У результаті це породжувало не тільки антитурецькі настрої, – соціальна напруга позначалася й на злагоженості дій греків у їхній боротьбі за національну незалежність.

Усі ці труднощі зумовили основні напрямки державної діяльності першого президента Греції. Як досвідчений політик і дипломат, І.Каподістрія розумів, що без міжнародного визнання незалежності Греції і юридичного закріплення цього питання на міждержавному рівні не можна успішно розв'язувати внутрішні проблеми країни. Тому одним із напрямків державної діяльності президента стало посилення зовнішньополітичної активності. Греція прагнула брати участь у всіх міжнародних конференціях, здатних вирішити її долю. Але ак-

тивного втручання в політичну боротьбу дипломатів великих європейських держав адміністрація І.Каподістрії не допускала, оскільки це могло зашкодити тим успіхам, які вже були досягнуті. У ході розв'язання "грецького питання" І.Каподістрія формує зовнішню політику Греції, що ґрунтувалася на лавіруванні між інтересами великих європейських держав, одержуючи з цього власну національну вигоду (передусім зовнішні позики). Він енергійно працює над створенням зарубіжних представництв в Європі, за допомогою яких нова грецька держава проводила чіткішу й злагоджену зовнішньополітичну діяльність. До 1829 р. були сформовані грецькі посольства в усіх великих державах Європи, що брали безпосередню участь у доленосному для Греції рішенні. Підсумком усіх цих зусиль було підписання 3 лютого 1830 р. Лондонського протоколу, що давав новій державі довгоочікувану незалежність³⁰.

Функціонування державного механізму було неможливим без коштів. Ставши главою держави, І.Каподістрія отримав не просто порожню державну скарбницю, а таку, що заборгувала Великобританії 2,4 млн. лір (позика 1824–1825 рр.). Із цього моменту президент намагається збільшити державні прибутки за рахунок не тільки зовнішніх позик, але й внутрішніх податкових і митних зборів. Забезпечення стабільності й законності сприяло поверненню сільського населення в села й маленькі містечка. Однак велику проблему створював невирішений статус земель колишніх турецьких власників. Незабаром усі вони були націоналізовані й розподілені між безземельними селянами. Більш забезпечені громадяни могли придбати частину цих земель. У результаті сільське господарство й зовнішня торгівля стали приносити прибутки, які збільшилися в період правління І.Каподістрії приблизно у 2 рази³¹. Із метою внутрішньої фінансової стабілізації 2 лютого 1828 р. був створений національний банк, який під 8% річних приймав внески від населення. Усі ці зусилля сприяли налагодженню внутрішньої політичної та економічної рівноваги.

Підбиваючи підсумки дипломатичної та президентської діяльності І.Каподістрії, слід відзначити, що його перебування на російській службі мало великий вплив на політичну свідомість грецького суспільства передреволюційної пори. Справа полягала не тільки в тому, що він як статс-секретар закордонних справ Росії мав велику нагоду для відстоювання грецьких інтересів, але й у тому, як саме перебування патріотично налаштованого грека на вищій дипломатичній посаді в Росії вплинуло на грецьке суспільство. Надії грецького народу на допомогу Росії у справі національного звільнення пожвавилися, зміцнилося переконання в тотожності російських і грецьких інтересів. Проте позиція царського уряду на початку Грецької революції розсіяла ці ілюзії. Вона ж визначила й кінець кар'єри І.Каподістрії в Росії.

У період перебування його на посаді президента Греції (1827–1831 рр.) не всі його починання увінчалися успіхом. Глава держави постійно наражався на завзятий опір своїх опонентів як на зовнішньополітичній арені, так і всередині країни. Це спонукало його вживати рішучих, але не завжди виправданих заходів. Багато з того, що І.Каподістрія втілював у життя, було реорганізовано та знищено. Однак найголовніша заслуга першого президента Греції полягає в тому, що прийшовши до влади в найважливіший момент грецької боротьби за незалежність, він з усією властивою йому енергією заклав основи державного управління, розв'язуючи одночасно проблеми зовнішньополітичного та економічного характеру.

¹ *Dontas D.* Greek Historians on John Capodistrias: A Selective Bibliography // *Balkan Studies*. – Thessaloniki. – V.31. – №1. – S.87–106.

² *Ἀένει ὁ εἰς ἅτις Ὁ. Ἐὐὸι νέεβ ἄεεάπᾶθεά ὀϕὸ ἄεεεῖεεβ ὁ ἄδᾶί Ὑὸ ἄϕϕὸ – Ἀεβ ἰά, 1997; Ἀάεεεῖ δι ὀεῖ ὁ Ἀ. ἰ ἄ ἄεεεῖεεβ Ἐὐὸι ἢβ ἄ. (1204–1985). – Ἐἄϕϕᾶεῖ ἰ βεϕ, 1996.*

- ³ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Û è ñù ðí ò - ï áéðèù ì Ûò çà -* *ÁεΡ í á, 1991.*
- ⁴ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Ýèçí áð ððí ò ñáùð ò ù í áí ù ò á ñéêéð í ò çò Ñù óβ áð //* *×β èéá ñíí éá áèçí éóí ï ý - Ñù óβ áð -* *ÁεΡ í áé, 1998. - Ó201.*
- ⁵ *Ðáð ñβ áç Ð. Ç. Áéðèù ì áð ééΡ á ñÛóéð òí ò Êù Û í ï ò Êáðí áβ óð ñéá ððÝ ñ ò ù í ÁèεΡ í ù í, 1814-1831. -* *Èáðóáèí í β èç, 1974.*
- ⁶ *Αρη Γ.Λ. Иоанн Каподистрия в России // Вопросы истории. - 1976. - №5. - С.49-65; Αρη Γ.Λ. Этеристическое движение в России. - М., 1959; Αρη Γ.Λ. И.Каподистрия и греческое национальное движение. - М., 1974.*
- ⁷ *Внешняя политика России начала XIX века. - Серия 1 (1800-1815). - Т.7-8.; Серия 2 (1815-1830). - Т.9. - М., 1970-1974.*
- ⁸ *Áñ-áβ ï í Êáðí áβ óð ñéá. - Á; ÊÝ ñèð ñá, 1974. - Ó72.*
- ⁹ *Ibid. - S. 73.*
- ¹⁰ *Теплов В.А. Граф Иоанн Каподистрия, президент Греции. - СПб., 1893. - С.17-23.*
- ¹¹ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Ýèçí áð ððí ò ñáùð ò ù í áí ù ò á ñéêéð í ò çò Ñù óβ áð //* *×β èéá ñíí éá áèçí éóí ï ý - Ñù óβ áð -* *ÁεΡ í áé, 1998. - Ó201.*
- ¹² *Áñ-áβ ï í Êáðí áβ óð ñéá. - Á; ÊÝ ñèð ñá, 1974. - Ó30.*
- ¹³ *Ááðí Ρ ò, Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð. Ç áÝí áóç òí ò áèçí ééí ý è ñÛóí ðà -* *ÁεΡ í áé, 1976. - Ó305.*
- ¹⁴ *Êí ðáÝ áð Ó. Ï Êáðí áβ óð ñéáð áéð áè ò ù í ð ñí á ñíù ù ì ò çò Êí éí ù í β áð ò ù í áèí β í // Í Ýá Ðí èéð ééΡ Áð èðáð ñçóéð Ι (1928). - Ó81-83.*
- ¹⁵ *Αρη Γ.Λ. Этеристическое движение в России. - С.227.*
- ¹⁶ *Записка графа Иоанна Каподистрия о его служебной деятельности // Сборник Русского исторического общества. - СПб., 1865. - Т.3. - С.241-242.*
- ¹⁷ *Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів. - Ф.250. - Спр.167. - Арк.10.*
- ¹⁸ *Ðáð ñβ áç Ð. Ç. Áéðèù ì áð ééΡ á ñÛóéð òí ò Êù Û í ï ò Êáðí áβ óð ñéá ððÝ ñ ò ù í ÁèεΡ í ù í, 1814-1831. -* *Èáðóáèí í β èç, 1974. - Ó60.*
- ¹⁹ *Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) - К., 1999. - С.256.*
- ²⁰ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Û è ñù ðí ò - ï áéðèù ì Ûò çà -* *ÁεΡ í á, 1991. - Ó79.*
- ²¹ *Êáí ðí ò ñí áèí ò Á. Êóðí ñéèí í Áñ-áéí í Áéí í éóéí ò Ñù ì á. - Òí ì 1. -* *Áçí áé, 1901. - Ó35.*
- ²² *Αρη Γ.Λ. Этеристическое движение в России. - С.144.*
- ²³ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Û è ñù ðí ò - ï áéðèù ì Ûò çà -* *ÁεΡ í á, 1991. - Ó110-119; Ðáð ñβ áç Ð. Áéðèù ì áð ééΡ á ñÛóéð òí ò Êù Û í ï ò Êáðí áβ óð ñéá ððÝ ñ ò ù í ÁèεΡ í ù í, 1814-1831. -* *Èáðóáèí í β èç, 1974. - Ó247.*
- ²⁴ *Êí ýêêí ò Á. Êù Û í çò Êáðí áβ óð ñéáð ï Ýèçí áð ððí ò ñáùð ò ù í áí ù ò á ñéêéð í ò çò Ñù óβ áð //* *×β èéá ñíí éá áèçí éóí ï ý - Ñù óβ áð -* *ÁεΡ í áé, 1998. - Ó209.*
- ²⁵ *Російський державний архів давніх актів. - Ф.3. - Оп. 1. - Спр. 83. - Арк. 23.*
- ²⁶ *Водовозов В. Каподистрия И. // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона. - СПб., 1895. - Т.ХIV. - С.389-390; Каподистрия И. // Энциклопедический словарь т-ва "Бр. А. и И. Гранат и К" - М., 1913. - Т.ХХIII. - С.422-423.*
- ²⁷ *Ó ñýðù í ï ò Á. Áðááááééáç. Êóóí ñβ á òí ò èðáá ñí Ρ òç Êáðí áβ óð ñéá éáé ù ò ó á ñí í é Û òí ò Ï è ù í á. -* *ÁεΡ í á; Í áá óýí í ñá, 1996; Á.Ðáð ñí ðí ðèí ò. Ç èáí áèβ ù óç òí ò áèçí ééí ò è ñÛóí ðà 1833-1843. -* *ÁεΡ í á, 1982.*
- ²⁸ *Áðíóð í èí ò Á. Ááéáéí ðí ðèí ò Í áá áèçí ééΡ éóóí ñβ á. (1204-1985). -* *Èáðóáèí í β èç, 1996. - Ó197-199.*
- ²⁹ *Ibid. - ? 197.*
- ³⁰ *Внешняя политика России XIX - нач. XX в: документы рос. МИД. - М., 1995. - Т.8. - С.442.*
- ³¹ *Ðáð ñí ðí ðèí ò Á. Ç èáí áèβ ù óç òí ò áèçí ééí ý è ñÛóí ðà 1833-1843. -* *ÁεΡ í á, 1982. - Ó203.*

Basing on the analysis of the archival sources of the Greek and Ukrainian historiography, the diplomatic and the presidential activity of an outstanding political figure of Greece John Capodistrias is reflected in the article.

Л.Ю.Хобта*

СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ МЕЦЕНАТСТВА, БЛАГОДІЙНОСТІ ТА СПОНСОРСТВА: СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ

Аналізується процес виникнення та еволюції благодійності й меценатства як суспільного явища у світі, а також в Україні. Підкреслюється, що українські меценати усвідомлювали, що їхня добродійна діяльність іде на користь українству як такому.

Уся історія людства – здавна й до сьогодні – містить незлічені прояви благочинності, жертвовності та готовності покласти на олтар гуманності не тільки й не стільки уявні духовні цінності, які, природно, із плином часу втрачають актуальність і відповідність наявним стандартам людської життєдіяльності, а саме реальні порухи, спрямовані на допомогу нужденним, злиденним, хворим.

Сучасні умови міжлюдських стосунків зовні набули новітнього забарвлення (але насправді від тих-таки прадавніх часів не зазнали суттєвих змін, попри фантастичний технічний і технологічний поступ). Вишуканий дизайн інтернет-сайтів часто-густо не в змозі приховати убозтво думок, а нестримний захват від необмеженої свободи спілкування відкриває шлюзи для суржика або ж ненормативної лексики. Водночас дедалі більшого поширення (й сучасні комунікаційні засоби цьому сприяють) набуває термінологічна плутанина, коли усталені визначення втрачають первісне, природне тлумачення та, зрештою, здоровий глузд.

Це вповні стосується таких дефініцій, як “меценатство”, “спонсорство”, “благодійність”, “милосердя”. Тому уявляється актуальним показати еволюцію цих понять як у площині реального життя, так і в науковому й законодавчому обігу.

Поняття “меценатство” асоціюється з постаттю давньоримського політика та громадського діяча Гая Цильнія Мецената (народився між 74 і 64 рр., помер 8 р. до н. е.). Уже через сто років після його смерті класик римської епіграми Марціал ужив це ім’я в загальному сенсі: “Були б Меценати, Флакк, а Маронів не бракуватиме”, що можна розтлумачити так: “Були б покровителі поезії, а поетів не бракуватиме”. Утім, природно, меценатство як явище виникло набагато раніше. Так, достеменно відомо, що у Феспіях (Давня Греція) значні кошти виділялися для передачі предметів мистецтва місцевому храму й на проведення загальногрецьких урочистостей поетів і музикантів.

На певні відомості щодо цього можна натрапити, читаючи Гомерову “Одисею”. Так, Євмей зауважує Антіною: “Хто став би чужинців шукати по світах і приводити до себе на батьківщину? Хіба лише таких, хто для його рідної землі буде корисний; таких, як віщун, зцілитель хвороб, тесляр або ж богами натхненний співак, що всолоджує нам серце піснею. Подібні повсюдно бажані на всьому світі”. У тій-таки “Одисей” згадуються аеди (виконавці епічних пісень у супроводі струнних музичних інструментів), які, за Гомером, користувалися великою пошаною при царських дворах. За іншими джерелами, вони мандрували по всій Греції (навіть чи до цього вдалися б цілком забезпечені люди). Один із них, ав-

* Хобта Лариса Юріївна – здобувачка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

тор “Гімну Деметрі”, звертається до цієї богині плодючості з проханням надати йому хліба досхочу як винагороду за пісню. Відомо, що чималі винагороди отримували й давньогрецькі поети-трагіки та комедіографи, а “батька історії” Геродота щедро стимулювали афінські можновладці.

У III ст. до н. е. давньоримські скриби (літератори) й гістріони (актори) з дозволу сенату отримали право на зібрання та відправи в храмі Мінерви на Авентинському пагорбі. Там вони здебільшого заробляли складанням од та епіграм на замовлення патриціїв або ж для народних святкувань. Але все це було лише винагородою за певну інтелектуальну працю й, за великим рахунком, до меценатства в сучасному його розумінні навряд чи мало відношення.

Повертаючись до постаті Мецената, варто відзначити, що діяльність його гуртка, який об'єднував державних діячів та тих, кого нині йменують представниками творчої інтелігенції, у найтісніший спосіб була пов'язана з політичною ситуацією в державі. Перше століття до Різдва Христового принесло Римській імперії тяжкі випробування – відбувалася перманентна громадянська війна, імперія перебувала на межі існування. І коли, урешті-решт, запанував мир, суспільство конче потребувало розмаїтих проявів порозуміння, спілкування, контактування. Гурток Мецената якнайповніше ввібрав позитивні традиції попередніх епох. Адже раніше в Римській імперії існували подібні об'єднання політиків та митців. Так, у II ст. до н. е. в гуртку славетного полководця Сципіона Африканського-молодшого, котрого сучасники характеризували як палкого шанувальника еллінської культури, брали участь знаменитий історик Полібій (він, хоч і був полоненим греком, але високо цинив римський державний устрій), філософ Панетій, поет Гай Луцилій, драматург Публій Теренцій (африканський раб), який вийшов за межі тодішніх традиційних комедійних схем, увівши у свої твори нові етичні й гуманістичні мотиви. Подібна атмосфера була притаманна й гуртку Мецената, хоча мала місце певна відмінність: якщо в попередні епохи стосунки між главами гуртків та їхніми членами були як ієрархічно-клієнтськими, так і рівноправно-дружніми, то в гуртку Мецената вони накладалися одне на одне. Візьмемо до уваги те, що соціальне становище поетів, членів гуртка, подекуди було нижче середнього. Так, Вергілій – син дрібного селянина з поденників, Горацій – онук вільновідпущеника, Проперцій – із вершників, розорених конфіскаціями.

Хоча життя Мецената не досліджувалося достатньо ані римськими істориками, ані авторами нинішнього часу, наявні відомості дозволяють визначити виняткову роль цієї людини у формуванні якісно нових явищ суспільно-мистецького життя. Гурток існував порівняно недовго: він склався 40 р. до н. е. та почав зникати після 23 р. Але його діяльність справила великий вплив на суспільство. Вершник, який ніколи не обіймав державних посад, Меценат, за свідченням римського історика Патеркула, мав вдачу воїстину невсипущу, пильну й дійову, коли справа потребувала старанності. Водночас історик відзначав здатність Мецената відволікатися від справ та розслаблятися на дозвіллі. Тобто він був людиною, і ніщо людське йому не було чуже.

Знаменитий історик і письменник Гай Транквілл Светоній у своєму фундаментальному творі “Життя дванадцяти цезарів” кілька разів згадує Мецената та його стосунки з імператором Августом, який хоча й зосередив у своїх руках після перемоги над Марком Антонієм владу, але зробив це в межах принципату, зберігши традиційні республіканські інститути. Імператор мав із Меценатом досить тісні, дружні взаємини. Він завжди прагнув помірності й висміював свого приятеля за його “напомаджені кучерики” й навіть писав на нього пародії. Натомість взаємини Мецената з Вергілієм та Горацієм були дещо відмінними. Якщо він писав вірші з побутовим і науковим забарвленням, то згаданих поетів, яким останній протегував, спонукав писати на високі теми. У поемі “Георгіки” Вергілій звертався до патрона зі словами “нелегка твоя поведінка” й далі: “без тебе розум не замахується ні на що високе”. Відомо, що цей твір Вергілій напи-

сав на честь Мецената, і той не в останню чергу тому й урятував поета від неминучої загибелі. Коли ж Вергілій створив славетну “Енеїду”, то в хорі критики лунали неприховані образи на адресу поета на кшталт “цей підкидьок Мецената”. Не уникнув образ і Горацій, якому постійно дорікали його походженням: “Скільки разів я бачив, як твій батько втирав носа рукавом!” Без сумніву, доля Вергілія та Горація була б трагічною, якби не дружня підтримка й протегування з боку імператора Августа та Мецената.

Автор цієї статті так детально торкається постаті останнього та його благочинної діяльності тому, що цей діяч є першою в історії особою, яка не лише матеріально підтримувала митців (хоча це мало місце й раніше, і навіть подекуди викликало неадекватну реакцію опікуваних; так, коли Меценат запросив Горація завітати до нього з подарованого маєтку, поет гордовито відмовився й повідомив письмово, що готовий позбутися останнього заради своєї незалежності), а передусім у тому, що створювалося сприятливе для митців побутове та творче середовище, в якому було напрочуд затишно творцям і їхньому покровителеві.

Варто зняти той флер надмірного захоплення ідеалізованим образом імператора Августа, який був причетний до діяльності Мецената найімовірніше із суто політичних міркувань, аніж дбаючи про розвиток літератури й мистецтва. На його совісті багато злочинів, спрямованих саме проти інтелектуалів (убивство Цицерона, який багато в чому прислужився Августові, поета Корнелія Галла, який, до речі, був другом його юності, довічне вигнання Овідія, а також оратора Кассія Севера). Утім, подібними прикладами аж ніяк не благочинної причетності тиранів до меценатства рясніє історія людства. Сам же Меценат зміг подолати зрозумілу заздрість до справжніх талантів та невтоленну пиху літературодилетанта й піднявся до всілякого сприяння творчості митців (хоча й не без замилування лестощами на його адресу з боку опікуваних ним літераторів). Недарма славетний епіграміст Марціал, який жив століття по тому й потерпав від злиднів, із гіркотою писав: “Якби ж Августа нам блаженні боги повернули, якби ж знову Мецената повернули тобі, Риме!” Значення його як неповторної особистості зростає, якщо звернутися до реалій доби Марціала. Маючи непересічний талант і розуміючи, ким насправді є, він був цілковито позбавлений почуття гордості та гідності й готовий був продавати свій талант за безцінь, мешкав на горіщі та ледь животів у побутовому сенсі цього слова. Горацій і Вергілій у порівнянні з Марціалом розкошували, але то було за часів Мецената...

У подальшій історії талановитих людей, на жаль, спіткала найчастіше доля Марціала, а не Горація та Вергілія. І це тривало багато століть – аж до доби Відродження. Дослідники не випадково визначають цю пору як “золотий вік” меценатства. XIV–XVI ст. в Італії, XV–XVI ст. в інших європейських країнах сформува-ли кардинально новий підхід до оцінки діяльності митців. Тоді можновладці почали змагатися за увагу з боку літераторів, художників, скульпторів, причому цей процес відчутно переважав спроби митців (найчастіше принизливі, як це траплялося в прадавні часи) привернути до себе увагу сильних світу цього.

Власне в Італії подібні явища, хоч спершу й не масово, почали спостерігатися в добу Проторенесансу (XIII – початок XIV ст.), коли в мистецтві та культурі давалося взнаки зростання світських тенденцій, поступове звернення до античних традицій. Саме тоді з’явилися такі духовні велети, як поет Данте Аліг’єрі, скульптор Нікколо Пізано, архітектор Арнольдо ді Камбіо, художники Джотто ді Бондоне й П’єтро Кавалліні. Вони сміливо відходили від канонів Середньовіччя. Данте, за висловом Ф.Енгельса, був “останнім поетом Середньовіччя й водночас першим поетом Нового часу”, про що свідчив перехід молодого Данте на позиції прихильників напрому “Дольче стил ново”, а згодом “Божественна комедія” почала правити за справжню поетичну енциклопедію тогочасного світу. Джотто вперше в історії відтворив релігійні епізоди на земних заса-

дах, а біблійні легенди під його пензлем набули небаченої доти реальності та переконливості.

Проторенесанс, а особливо Ренесанс, кинули виклик феодальній зверхності стосовно митців і вперше в історії людської цивілізації надали небувалої соціально-суспільної значущості творчості. Славнозвісний поет Франческо Петрарка – родоначальник гуманістичної культури Відродження – часом навіть втомлювався від надмірної уваги з боку меценатів (відомо, що папи й королі дарували йому коштовні презенти) і всіляко боронив свою незалежність. Утім, це не завадило йому отримати посаду комеса в палаці й бути каноніком у кількох капітулах (церковних радах, що брали участь в управлінні єпархіями).

Показові факти просто-таки обожнювання творців-літераторів. Так, коли 1416 р. Леонардо Бруні подав флорентійським можновладцям перший том своєї “Історії”, ті видали спеціальний декрет, яким автор та його нащадки звільнялися від сплати податків, аби “отримати гідну подяку народу за увічнення слави республіки”.

Золота доба меценатства не була вічною, і згодом, хоч бенефіції на адресу діячів мистецтва не виходили з моди, ставлення до них набуло дещо іншого забарвлення. У Франції XVI та подальших століть королі ставилися до митців уже з меншим пієтетом: поет Клеман Маро отримував платню як маршалок, а видатний драматург і актор Жан-Батіст Мольєр – як палацовий шпалерник. Про славетного байкаря Жана де Лафонтена його меценатка мадам де Саблієр висловила таким чином: “Я розпустила весь дім, залишивши лише собаку, кішку й Лафонтена”. Із плином часу ця тенденція не розвивалася на користь митців. Щоправда, Наполеон на початку XIX ст. висловився начебто обнадійливо: “Якби Корнель був живий, я зробив би його маркізом”, натякаючи на те, що тогочасній Франції бракувало справжніх літературних талантів. Згодом імператор уже не приховував роздратування: “Подейкують, що у Франції немає поетів, а що скаже із цього приводу міністр внутрішніх справ?” Справді, той період не був дуже врожайним на славетних літераторів, але все ж не можна обминути постаті поета-лірика Евариста Парні, прозаїків Франсуа Шатобріана, Жермен де Сталь та Бенжамена Констана.

Подібною була ситуація й на німецьких теренах. Ваймарський герцог, прихильник французької драми, змушував Гете й Шиллера займатися перекладами творів Вольтера, усіляко втручався в їхню творчість. Практично не існувало навіть зародку елементів авторського права, свавілля видавців було цілковитим і всеосяжним. “Не продається вдохновенье, но можно рукопись продать”, – ці пушкінські рядки містили більше бажаного, ніж реально існуючого. Треба зауважити, що подібна ситуація залежала не стільки від особистих рис того чи іншого мецената, скільки від стану суспільства. Зрештою, така залежність властива всім іншим епохам в історії людської цивілізації.

Благодійність як суспільне явище є однією з найдавніших руських традицій, яка виникла й пустила коріння в країні водночас із християнізацією. Одна з основних християнських заповідей блаженства твердить, що милостиві – це люди, які мають добре серце, милосердні, співчутливі до страждань, готові завжди допомогти чим можуть усім, хто потребує допомоги. Навички благодійної діяльності на Русі виховувалися змалку. Як правило, найбільшого поширення в ті часи набуло роздавання милостині, котре поєднувало в собі практичну допомогу нужденним та духовно-моральне вдосконалення. Любов до ближнього знаходила свій прояв у тому, щоб нагодувати голодних, напувати спраглих, відвідати ув’язненого. Але водночас благодійність була не лише свідченням суспільної впорядкованості, а, перш за все, необхідною умовою особистого морального здоров’я. Давньоруський благодійник нерідко меншою мірою дбав про те, щоб його добрі справи підвищували рівень чийогось добробуту, а, скоріше, про те, щоб піднести рівень власного духовного вдосконалення. Певно, тими міркуваннями

керувався князь Ярослав Мудрий, якому загалом були властиве творче начало, почуття співпереживання, котре підтримувалося сильною вірою й тим, що нині йменується патріотизмом. При ньому активно розбудовувалися монастирі та храми (зокрема, величний Софійський собор у Києві). Він, якщо говорити сучасною мовою, спонсорував переклади візантійських творів на давньослов'янську й сприяв розвиткові літописання.

У Давній Русі панувалася й оцінювалася здебільшого особиста, безпосередня благодійність, що передавалася з рук у руки, причому бажано потай від сторонніх очей. “До раю потрапляють за святої милостині: жебрак багатієм живиться, а багатій молитвою жебрака”, – таким було моральне підґрунтя Русі. Благодійник мав оцінити людську нужденність, яку він полегшував заради того, щоб отримати моральну користь, а нужденний мав бачити останнього, аби знати, за кого молитися. Отже, благодійність тоді була, так би мовити, зацікавлена в існуванні жебрацтва. Показово, що князі, а згодом і царі, напередодні великих релігійних свят удосвіта потай відвідували в'язниці й богадільні, де особисто роздавали милостиню в'язням та нужденним. Інколи приходили й до вбогих, що мешкали окремо.

Що більш дужчим почувалося християнство на Русі, тим більше церква й, особливо, монастирі перебирала на себе проблеми опікування нужденними. Цьому сприяло те, що давньоруські князі передавали православній церкві так звану “десятину” – десяту частину своїх доходів (цікаво, що католицька “церковна десятина” в середньовіччі передбачала привласнення церквою десятої частини врожаїв населення). Повсюдно монастирі засновували богадільні, де безоплатно лікували нужденних.

Фактично до кінця XVII ст. благодійницьку діяльність монополізувала церква, і саме їй передавали пожертви доброзичливці. Певною мірою процес “монополізації” благодійності церквою пояснюється тим, що татаро-монгольська навала та феодальна роздрібненість радикально обмежили можливості князів і боярства брати участь у допомозі нужденним.

Жебрацтво перетворилося на природне тло й правило за своєю рідною й необхідною деталлю східнослов'янського пейзажу. Тодішнє суспільство вбачало в жебрацтві якусь містичну, Богом створену нагоду піклуванням про нужденних спокутувати свої гріхи. Відгомін тих уявлень про милосердя через століття дійшов і до нашої прагматичної й украй несентиментальної доби.

Варто згадати про неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, до яких входило поняття благодійності, на що свого часу вказував Д.І.Яворницький.

В Україні перші ознаки меценатства як явища зафіксовано в XVII ст. Варто назвати тих, хто увічнив свої імена безкорисливим піклуванням про Київ та киян: Галшка Гулевичівна (подарувала свою садибу для майбутньої Києво-Могилянської колеґії, а згодом академії), Петро Могила (митрополит і письменник, який заснував цю колеґію, відбудував стародавні Десятинну й Василівську церкви, а також протегував письменникам, художникам та книгодрукуванню), гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (пожертви Братському монастирю і його школі), гетьман Іван Мазепа (спорудження великих храмів на Подолі й Печерську), полковник Михайло Миклашевський (засновник Георгіївського собору Видубицького монастиря), міщанин Петро на прізвисько “Залізний Гріш” (зведення церкви Миколи Притиска на Подолі). Ці та інші факти, без жодного сумніву, є віддзеркаленням тієї моральної й духовної оцінки благодійництва в українському суспільстві, яка походить від давніх традицій, що формулювалися приблизно так: подаймо щиросердно гріш тому, для кого він є найбільш потрібний сьогодні. Недарма ж в одній зі старовинних колядок народ засуджував відмову робити благодійні вчинки.

О.І.Кіян*

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Розглядається процес становлення й розвиток Київської історичної школи В.Антоновича. Досліджуються ідейно-національні й методологічні позиції організації та її роль в українській історіографії.

Проблема оновлення концептуальних парадигм, задекларована в сучасній українській історіографії, вимагає більш прискіпливого аналізу переломних етапів розвитку історичної науки в Україні¹. Друга половина XIX ст., що характеризується процесом становлення національної ідеології, зміною методологічних орієнтирів, піднесенням ролі історичних знань у суспільній свідомості, заслуговує на особливу дослідницьку увагу. У зазначеному контексті непересічну вартість стосовно характеру еволюції вітчизняної історіографії становить процес зародження й трансформації перших на теренах України наукових інституцій, зокрема Київської історичної школи, яка постала під егідою одного з провідників національно-визвольного руху, видатного вченого Володимира Антоновича.

Головним здобутком науково-організаційної діяльності останнього як у Київському університеті, так і за його межами стала поява цілої плеяди дослідників східнослов'янської та української історії, об'єднаних у рамках неформальної організації, що отримала в історіографії статус історичної школи². Поява подібних утворень при провідних університетських центрах стала типовим явищем для європейської історіографії XIX ст., яка вступила в завершальний етап складання національних ідейно-політичних доктрин та історичних теорій. Наслідком цього процесу було створення таких потужних наукових об'єднань, як Малогерманська історична школа в Німеччині, Московська державницька школа в Росії, Краківська історична школа в Польщі, і зародження аналогічних центрів у більшості європейських країн. З одного боку, національні історичні школи є виразом стану розвитку тогочасної загальноєвропейської дослідницької тенденції, наукового співтовариства без певної межі, а, з іншого, вони виразно віддзеркалюють характер культурного розвитку своїх народів, історичних традицій, ідейно-політичних уподобань та національних домагань на майбутнє.

Українська історична наука, яка внаслідок відомих політичних обставин розвивалася спорадично, перебуваючи в тіні російської й польської історіографії, пройшла, можливо, найбільш тернистий і тривалий процес на цьому шляху. Задумана М.Максимовичем та започаткована Д.Іванишевим, організація київських наукових сил розтягнулася майже на 50 років, отримавши логічне завершення лише на рубежі XIX ст., саме в результаті викладацько-організаційної діяльності В.Антоновича. Головна його заслуга в даному контексті полягала не лише в підготовці наукових кадрів, але й у створенні системи ідейної мотивації, привнесенні фактора дослідницької думки, виробленні певної парадигми української національної історії.

Протягом усього періоду існування Київської історичної школи В.Антоновича вона виконувала подвійну функцію – загальноосвітню, що мало відношення до переважної більшості його учнів, і власне дослідницьку, яка охопила

* Кіян Олександр Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету і.м. В.Винниченка.

порівняно невеликий науковий контингент вихованців київського професора. Витоки даного історіографічного феномена простежуються з 1870-х рр., коли під егідою В.Антоновича розпочався процес збирання й публікації історичних джерел з українського минулого, а також складалася певна система неформальної передачі знань та налагоджувався безпосередній контакт цього наукового лідера з його послідовниками. Даний етап у функціонуванні школи В.Антоновича можна окреслити, за його власним виразом, як "посвящение в науку", оскільки під час нього сформулювалася система концептуального й методичного апарату, наукові орієнтири, категоріальна й понятійна історична термінологія. Саме в той проміжок часу з'явилася перша плеяда adeptів школи, старша генерація вихованців В.Антоновича. Серед них – Орест Левицький (1848–1922)³, Микола Дашкевич (1852–1908)⁴, Іван Каманін (1850–1921)⁵, Петро Голубовський (1857–1907)⁶, Іван Линниченко (1857–1926)⁷, Дмитро Багалій (1857–1932)⁸ та інші відомі дослідники, насамперед української історії.

Починаючи з 1880-х рр., коли в результаті публікації "Архива Юго-Западной России" й створення джерельного корпусу даних з українського минулого відкрилися нові наукові перспективи, В.Антонович уважав за доцільне розпочати синтез по окремих епізодах і періодах "южнорусской" історії. Унаслідок цього з'явилася концепція регіонального дослідження, побудована на методологічному переконанні, що "рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности"⁹.

Цю думку поглиблює в написаній за участю В.Антоновича програмній лекції в Харківському університеті один із найближчих його учнів Д.Багалій: "Идея областности, будучи перенесена к разработке русской истории, может оказать ей существенную пользу, значительно продвинуть её вперед. Превжний способ изложения и изучения событий областно-вечевого периода (Соловьев) оказался неудачным и для исследователя, и для читателя: попытка применить все события к государственной идее или идее родового старейшинства оказалась неудачной..."¹⁰.

Таким чином, на початку 1880-х рр. В.Антонович та його наукові послідовники дійшли чіткого переконання, згідно з яким, "не сделавши систематического обзрения всех областей, на которые распалась Русь, невозможно заниматься русской историей"¹¹. Як результат цієї ідеї з'явилася програма територіальних досліджень, котра охоплювала по суті весь спектр раннього середньовіччя, що мав стати базою для загального синтезу з давньої історії українського народу й інших етносів на теренах Східної Європи, занедбаних офіційною російською історіографією.

Старша генерація Київської історичної школи В.Антоновича приступила до реалізації розробленого ним плану. Першою науковою студією, яка розпочала знамениту серію "областных" досліджень, може вважатися "Болоховская земля и её значение в русской истории" (1878) М.Дашкевича. Тему було обрано з метою розвинути теорію походження українського козацтва В.Антоновича, пов'язавши громади останнього з антикнязівським рухом XIII ст. Загальнометодичний підхід до опрацювання локальної теми М.Дашкевичем позначився на характері наступних студій київських істориків. Протягом 1880-х рр. з'явилися дослідження з історії Давньоруської держави та сусідніх із нею народів: "История Северной земли до половины XIV ст." (1881), "История Южно-Русских степей IX–XIII вв." (1884), "Болгары и хазары при Владимире Святом" (1888) П.Голубовського, "История Северной земли до половины XIV ст." (1882) Д.Багалія, "Очерк известий о Подольской земле до 1434 г." (1885) Н.Молчановського, "Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст." (1887) А.Андріяшева.

Суттєво, що поява цих праць супроводжувалась удосконаленням методики дослідження й викликала появу важливих для осмислення методологічних

канонів школи статей в історичному часопису "Киевская старина", який на той час став трибуною для оприлюднення поглядів її adeptів, оскільки саме В. Антонович у ранзі негласного редактора визначав наукове спрямування видання. Уже в перших номерах журналу з'явилася вступна лекція Д.Багалія в Харківському університеті "Удельный период и его изучение" (1882), де він висловив думку про потребу "приложения областного этнографического начала к русской археологии" з метою розширити горизонти історичних досліджень¹². Із позицій методології історичної школи В.Антоновича виступив з промовою "Научное значение западнорусской истории" (1889) в Московському університеті І.Линниченко. Він наголосив, що для "изучения русского национального типа необходимо учитывать и местные особенности, т.е. развитие истории и других районов Руси"¹³. Окремі аспекти джерелознавчого підходу до опрацювання "областной" тематики розвинув П.Голубовський в "Очерках истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей" (1886).

Створені протягом 1880-х рр. канони історичних досліджень представниками старшої генерації школи В.Антоновича мали продовження в 1890-х рр. Саме в той час розпочало свою діяльність нове покоління київських істориків: М.Грушевський (1866–1934), В.Доманицький (1877–1910), Л.Добровольський (1867–1929), В.Вовк-Карачевський (1868–1923), О.Грушевський (1877–1943), М.Довнар-Запольський (1867–1934) та ряд інших відомих учених.

Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального історичного синтезу, охопивши низкою своїх досліджень практично весь "давньоруський" і "литовський" періоди історії України. З'явилися найбільш важливі з наукового погляду "обласні" студії М.Грушевського "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст." (1891), М.Довнар-Запольського "Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до начала XII в." (1891), П.Іванова "Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в." (1895), М.Данилевича "Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст." (1896). Окремі з adeptів школи В.Антоновича поступово розширюють хронологічний діапазон своїх досліджень. Свідченням цього процесу стала поява розвідки В.Вовка-Карачевського "Борьба казачества с Польшей во второй половине XVII века" (1898–1899), що віддзеркалює нові підходи в осмисленні його історії.

Однак із другої половини 1890-х рр. у рамках київської історичної школи намітилися перші прояви методологічних неузгоджень, які на рубежі століть де-що нівелювали роль даного наукового осередку в українській історіографії. Розбіжності у сфері методології були пов'язані насамперед із поступовим вичерпанням "обласної" тематики та обмеженням джерельної бази Київської археографічної комісії, на якій ґрунтувалися дослідження із соціальної історії. Першим їх проявом стала публікація рецензії представника старшої генерації школи В.Антоновича – Володимира Щербини на другий випуск "Жерел до історії України-Руси" М.Грушевського. Виступаючи як представник нових віянь в європейській історіографії, пов'язаних із кризою методології ортодоксального позитивізму, автор зокрема писав: "Новые исследования Грушевского составляют как бы продолжение предыдущих и отличаются теми же достоинствами и теми же недостатками. Та же точность в исследовании материала, то же умение воспользоваться малейшими указаниями исследуемого материала и, с другой стороны, – то же отсутствие обобщений, иногда вызывающее недоумение"¹⁴.

У відповіді рецензенту, де простежується, на думку Д.Багалія, "докір київській документалістській школі"¹⁵, М.Грушевський відкинув усі спроби поставити під сумнів його синтетичні здібності й повну залежність від позитивістської парадигми при опрацюванні джерельної бази української історії. "Я думаю, – констатував учений, – що мої розвідки служать протестом проти та-

ких передчасних генералізувань. Як робляться ці загальні висновки киявськими істориками? Ловилося кілька випадкових виказів, їх аргіорі уважано за показники загальних норм – і от на підставі кількох таких показників готові "середні центри"... Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний фактичний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, було б не науково. Можу дуже запевнити рецензента, що ані з недбальства, ані з браку синтетичної здібності здержуюсь від загальних я висновків, яких собі він бажає..."¹⁶.

Заперечення М.Грушевського ще більш загострили методологічну полеміку й викликали нові виступи Д.Багалія від імені киявського наукового осередку. "Було б краще, – констатував він, – якби Грушевський, обороняючи себе, не робив закиду дослідникам Киявської школи, стверджуючи, що вони брали загальні норми. Такі твердження обертали нанівець і метод їхньої роботи, і висновки. Грушевський робить узагальнення, але в хронологічних і територіальних межах своїх матеріалів, одкладаючи ширші узагальнення. Так і треба було сказати, не роблячи натяків на киявські видання, складені по іншому методу"¹⁷.

Методологічні неузгодження між М.Грушевським та створеним ним науковим осередком у Львівському університеті й учнями В.Антоновича в російських університетах перейшли на початку ХХ ст. в площину ідейно-політичних розбіжностей. Головна їх причина полягала в тому, що Киявська історична школа В.Антоновича через ряд обставин так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись лише народницькими мотиваціями на ґрунті обов'язків вітчизняної інтелігенції щодо простого люду. Тим часом політизація процесу українського Відродження вимагала не спорадичних кроків, а рішучих дій у справі створення національної ідеології й історичної доктрини. Дану обставину добре усвідомлювали М.Грушевський і його львівське оточення. Багатотомна "Історія України-Руси", що почала виходити з 1898 р., по суті вже виражала теорію перманентного українського націогенезу, витоки якого вбачалися ще в прадавні, починаючи з IV ст. н. е., часи. В історіософському контексті синтез виходив за межі апріорних узагальнень В.Антоновича та його школи, оскільки в основу українського історичного процесу М.Грушевський поклав неоідеалістичну тріаду, що нагадує гегелівські тезу, антитезу, синтез. Першій відповідало утворення української нації, другій – денационалізація останньої й третій – відродження її в сучасному й майбутньому. Стало очевидним, що коли процес зародження та занепаду української нації мав для М.Грушевського переважно науково-історичний контекст, то ідея її відродження визначила його провідні думки й мотиви в сфері громадської та політичної діяльності.

Саме національно-політична активність останнього та його україноцентрична концепція східнослов'янського історичного процесу, у концентрованому виразі озвучена в знаменитій статті "Обычная схема "русской" истории и дело рационального изложения истории восточного славянства", викликала особливо гострі заперечення з боку проросійськи зорієнтованих учнів В.Антоновича. Один із них – представник старшого покоління – професор Новоросійського університету І.Линниченко – опублікував відкритий лист до М.Грушевського, де, спекулюючи на узагальненнях В.Антоновича відносно "недержавності" українського народу, спробував піддати сумніву сам факт осібності історії останнього, позбавленої, на його думку, реального політичного змісту¹⁸.

Методологічні й національно-політичні розбіжності між адептами Киявської школи на початку ХХ ст. призвели фактично до нівеляції її ролі в середовищі дослідників українського історичного процесу. Престарілий В.Антонович, від імені якого досить часто апелювали різні табори, не міг суттєво вплинути на ситуацію й загасити полемічний запал найбільш політично заанґажова-

них істориків із числа колишніх своїх вихованців. Тому в історичній науці все більш виразно вимальовуються нові лідери та осередки, як, наприклад, Львівська школа М.Грушевського, Харківська школа Д.Багалія, Одеська школа І.Линниченка. На базі Київського університету учень В.Антоновича і його спадкоємець на кафедрі історії М.Довнар-Запольський формує Нову київську школу, яка змінює не лише методологічні принципи, а й тематичний діапазон, властивий школі вчителя, приступивши до розробки фактично історії Росії¹⁹. Незважаючи на появу в той проміжок часу окремих "областних" досліджень, які переважно затрималися з різних причин, колишніх учнів В.Антоновича – таких, як "Пинское Полесье: Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского" (1903) О.Грушевського чи повторне видання "Истории Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." (1903) В.Лясковського – стає дедалі більш очевидним, що чвертьстолітня гегемонія історичної школи В.Антоновича в українській історіографії закінчується. Наукова інституція, без якої, за словами О.Оглоблина, "була б неможлива ні наукова схема історії України, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна "Історія України-Руси"²⁰, виконала відведену їй роль, давши потужний імпульс для подальшого розвитку української національної історіографії.

Тепер розглянемо ті компоненти, які дають підстави вести мову про київський науковий осередок, організований В.Антоновичем як феномен, тожаний категорії "історична школа". Один із головних критеріїв функціонування національних шкіл в європейській історіографії XIX ст. пов'язаний з наявністю певної історико-політичної доктрини, яка приховано віддзеркалює ідейний зміст такого роду організацій та в багатьох випадках завдячує їх появі. Так, малогерманська історична школа є досить чітким виразником ідей пангерманізму, московська школа – великодержавного російського шовінізму, краківська історична школа, за оцінкою польського історика Т.Корзона, "перетворила польську історію в служанку політики й станових інтересів"²¹.

Створена В.Антоновичем неформальна наукова організація київських істориків не є винятком із цього правила. Вона сповідувала свою, можливо менш чітко виражену внаслідок підневільного стану розвитку української історичної науки того часу, ідейно-політичну теорію. Квінтесенцією її є народницька ідеологія, побудована на засадах "української форми" європейського демократизму. Тому фундаментальною основою ідейного світогляду переважної більшості учнів В.Антоновича є неприйняття соціального гноблення й політичного деспотизму, домінування гуманістичних цінностей та прагнення до оновлення суспільства. Пріоритетна мотивація в діяльності київського наукового осередку полягала в намірі "пізнати народний ідеал", служити справі інтересів "принижених" і "віддати данину народу" в минулому й сьогодні. Основою народницького світосприймання adeptів київської школи в історичному процесі стала теорія "праруського" ладу – одвічного громадського ідеалу, до якого нібито інстинктивно прагне український народ.

Уже перші розвідки, що вийшли з-під пера представників школи, зокрема "Вече в Киевской земле" І.Линниченка, "Болоховцы" М.Дашкевича, демонстрували тенденції до виділення народних стихій у давньоруському житті. Подібний підхід властивий і П.Голубовському, який стверджував думку про домінування з давніх часів народно-вічової організації²², та В.Данилевичу, що відзначав особливу роль общини й віча в Полоцькій землі²³.

Спираючись на теорію громадського ладу, окремі з учнів В.Антоновича, як, наприклад, О.Левицький, робили далекосяжні висновки відносно особності внутрішнього розвитку "южнорусского" народу. "Основными чертами южнорусского общинного строя, – констатував останній, – были всегда стремления к равноправности и самоуправлению и выборное начало..."²⁴.

Подібну народницько-національну ідейну мотивацію поділяв і М.Грушевський. У дослідженні з історії Київської землі він не лише обмежився загальними положеннями свого вчителя про протистояння трьох чинників внутрішнього життя Київської Русі (віче, дружина, князь), а й привніс нові компоненти в інтерпретацію теорії громадського самоврядування, яка, на його думку, є ключем для розуміння самої природи "южнорусского племени"²⁵. "Возвращение веча к политической деятельности, – стверджував М.Грушевський, – не носит вовсе характера революции, взрыва насильственно подавленной силы, чувствуется, что общинный элемент жил и признавался и раньше, и только до сих пор не имел случая заявить себя в такой мере"²⁶.

Народницьку ідею історичної концепції М.Грушевський розвинув і в першій своїй науковій праці, написаній українською мовою, "Громадський рух на Україні-Руси в XIII ст.", де висловив відверті симпатії до боротьби мешканців міст Болохівської землі, спрямованої проти посилення князівської влади. Пояснюючи свій суб'єктивізм та симпатії, М.Грушевський змушений був визнати, що він, як історик-народник, тільки тоді зможе оцінювати позитивно роль державної організації в минулому, коли "вона дає змогу духовно-моральну, економічну й політичну розвиткові громади"²⁷. Трохи згодом учений абсолютизував цю тезу, стверджуючи, що "народ, народна маса, зв'язує історію в одну цілісність і єсть, й повинна бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його природу, його бажання й ідеали – є мета нашої історії"²⁸.

Спостерігаючи народ як органічну субстанцію в українському історичному процесі, адепти школи В.Антоновича вносили в народницьку ідеологію й свої специфічні положення. Одним із них стала "теорія селянства" як єдиного носія ідеї громадської справедливості, коріння якої сягає глибокої давнини, але прояви її вбачаються в стихійних поривах боротьби за права та особисту волю. Заперечуючи фактор політичної історії в минулому через позбавлення українського народу самостійного державного життя, окремі з учнів В.Антоновича, зокрема В.Доманицький, усе більше схилилися до теорії про українців як "сільської громади" й "плебейської нації"²⁹.

У цілому народницькі симпатії, властиві багатьом представникам школи В.Антоновича, суттєво позначилися на характері інтерпретації історичних подій, поставили наукову об'єктивність у залежність від категорій "народна правда" й "громадська справедливість". Політико-суспільне поневолення народу викликало негативну реакцію до інонаціональних державних інституцій із боку дослідників, більшість з яких були українцями за походженням, та визначило основний зміст національно-політичної й історичної теорій. Дисонансом, можливо, звучали лише узагальнення представника старшої генерації школи І.Линниченка, коли він охарактеризував народницько-демократичні ілюзії українців із числа учнів В.Антоновича як прояв "наукового утопізму". "Фантазерам-утопістам, – звернувся він до М.Грушевського, – мерещится возрождение старой Гетьманщины, в которой якобы население жило на совершенно демократических началах и благоденствовало, такие фантазёры очень плохие историки. Хорошо демократическое устройство с бесконтрольной старшиной во главе, собравшей колоссальные latifundia, на которых работали в сущности те же крепостные посолитые"³⁰.

Якщо народницькі переконання позначилися на ідейно-політичній доктрині, то теорія федералізму визначила національну позицію адептів школи В.Антоновича. Уже в працях 1870-х рр., що належали першим його учням, знаходимо чіткі вказівки на використання федералістських ідей для осмислення давньоруського історичного процесу. Очевидно, що саме вони вплинули на вибір

хронологічного діапазону досліджень і призвели до особливого зацікавлення "удільно-вічовим" періодом давньоруської історії, який В.Антонович та його епігони завжди розглядали з позицій федералістських стремлінь. У першій праці, написаній під керівництвом вчителя в 1873 р. М.Дашкевичем, сформулювалася думка, згідно з якою "до второй четверти XII столетия, в течение двух почти веков, Русь представляла собой федерацию всех отдельных земель"³¹. В історії Болохівської землі він поглибив свої попередні висновки, стверджуючи, що "южная Русь держалась за федеративный строй даже тогда, когда татарское завоевание уже сломило его недостроенное здание..."³².

Під егідою федералістських ідей написана "История Северской земли до середины XII столетия" П.Голубовського, який прагнув знайти тотожність між удільно-вічовою системою Київської Русі й територіально-політичними об'єднаннями Західної Європи. Автор дійшов висновку, що принципи федералізму, які мали місце в історії інших народів, "в сильной степени напоминают собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья были племенные..."³³. У монографії про номадів – історичних сусідів слов'янського племені – П.Голубовський доводив наявність федеративних організаційних принципів ще в більш ранній, "племінний" проміжок давньоруської історії. Перші кочові орди, які проникли в Причорномор'я, стверджував дослідник, застали там місцеві слов'янські племена "с их федеративным устройством"³⁴.

Про аналогічні зв'язки в давньоруських землях вели мову також інші представники школи В.Антоновича. Розглядаючи історію Поділля, Н.Молчановський писав про наявність на його території автономних місцевих організацій, які водночас представляли загальну громадську справу й стали важливим складником державної територіальної організації та етнічного єднання³⁵. Водночас В.Лясковський на прикладі автономії міст великого водного шляху "із варяг у греки" проводив думку про наявність федеративних організаційних рівнів у системі давньоруського територіального об'єднання, а саму федерацію нижчого рівня інтерпретував як "добровільний союз окремих автономних громад"³⁶.

Утім, уже в рамках діяльності старшої генерації учнів В.Антоновича термін "федерація" поступово підмінювався більш нейтральним формулюванням, запозиченим у російського історика-федераліста А.Щапова, – "обласництво", а сама федералістська теорія ототожнювалася із синонімом "етнографічна". Причини зміни категоріального апарату пов'язані із сприйняттям послідовниками В.Антоновича положень К.Бестужева-Рюміна відносно доцільності в політичному сенсі вживати термін "федерація" для означення автономістських прагнень в історичному минулому³⁷. Розходження в інтерпретації визначення "федерація" викликали навіть полеміку між учнями В.Антоновича, з одного боку, і головним на той час теоретиком проблеми в історичній науці Росії – М.Костомаровим – на сторінках журналу "Киевская старина", – з іншого. Виступаючи від київського наукового осередку, Д.Багалій стверджував, що запропонований М.Костомаровим термін "федеративний" не є вдалим для позначення автономістських прагнень у східнослов'янському історичному процесі. "Под федерацией, – констатував Д.Багалій, – обыкновенно разумеется такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип политический"³⁸. Тому, на думку Д.Багалія, "если определить каким-нибудь термином начало древнерусской жизни, то мы бы предпочли термин "областной", "областность", хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем "федерация". Он только указывает нам на автоно-

мию земель, степень которой не всегда будет одинакова..."³⁹. Доводи Д.Багалія засвідчували застереження київської історичної школи В.Антоновича відносно костюмарівської інтерпретації категорії федералізму як етнографічно-автономної організації, але це зовсім не означає прагнення відмовитися від прилаштування теорії до історичного процесу в давньоукраїнський період. Із наступних досліджень adeptів школи очевидно, що вони, як, наприклад, П.Голубовський, усе частіше схилилися до заміни поняття "федерація" на більш політико-аморфне визначення – "автономія"⁴⁰. Окремі з учнів В.Антоновича, зокрема В.Данилевич, прагнули розмежувати федералістичну теорію на два елементи – етнографічно-племянний, властивий ранній епосі, та територіально-політичний (федеративний), властивий удільно-вічовому періоду⁴¹.

Загальний підхід до визнання поняття "федерація", що намітився в осередку Київської історичної школи 1880-х рр., поділяв і М.Грушевський. У студентській праці "Очерк истории Киевской земли" він відмовився від уживання терміну "федеративний" при означенні удільно-вічового періоду, хоча й вів мову під безпосереднім впливом теорії М.Костомарова про "самобытное существование" та наявність "племенных отличий" у давньоруському суспільстві, починаючи з другої половини XI ст.⁴² Наприкінці XIX ст. М.Грушевський приділив особливу увагу цій проблемі, про що свідчить його огляд усіх версій федералізму в тогочасній історичній науці⁴³. Але власна версія вченого залишалася в рамках узагальнень школи В.Антоновича. Ведучи мову про елементи зв'язку між певними територіальними утвореннями в удільно-вічовий період, М.Грушевський знову повторив традиційні для школи думки, що "автономія князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією...", але "брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів сеї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій..."⁴⁴.

Показово, що відповідні уявлення відносно історичного процесу позначилися також на національно-політичній аргументації adeptів школи В.Антоновича. Той же М.Грушевський, уже в ранзі зрілого політика, перебуваючи в еміграції, уважав єдино вірним національним підходом "притримуватись старих федералістських принципів..."⁴⁵. Сповідуючи в повному обсязі цю ідею в її народницькому розумінні, учений навіть стверджував, що УНР, зрештою, стане "сполученими штатами України"⁴⁶. Недаремно партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологом якої був М.Грушевський, виступила за те, що право на федеративний зв'язок є не лише правом України у відносинах з іншими національними територіями, а й за окремими частинами території останньої визнала право добиватися аналогічної республіки. На думку М.Грушевського, "чи буде українська республіка формально зватися федерацією, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік – громад"⁴⁷.

Навіть така одіозна постать серед учнів В.Антоновича, як І.Линниченко, що постійно виступав проти "преувеличения местных особенностей" в історичній науці, не піддавав перегляду уподобання Київської історичної школи, ствержуючи лише свою особну думку, згідно з якою "федерация, особенно колоссальных размеров (как Россия), может быть жизненной и прочной только тогда, когда её составляет нация, сознательное сожительство для общих целей"⁴⁸.

Таким чином, можна без будь-яких застережень стверджувати про певний пієтизм апологетів школи В.Антоновича до ідеї федералізму як у суто науковій сфері, так і перенесенні окремих її положень в історико-національну теорію.

У методологічному аспекті одним із головних компонентів, на якому базувалися численні студії учнів В.Антоновича, став позитивізм, який домінував в європейській історіографії 1870-х рр. Але позитивістська методологія Київської історичної школи не мала абсолютного характеру, поєднуючись з елементами

ідеалістичних конструкцій. У працях adeptів школи постійно зустрічаються метафізичні поняття, не властиві позитивістській доктрині пізнання, на зразок "провідні начала", "стихії", "історичні елементи" та ін. Це дає підстави вести мову про своєрідне сприйняття позитивізму в українській історичній науці того часу. У цьому плані школа В.Антоновича може бути прирівняна до Малогерманської, провідні теоретики якої (Т.Моммзен, Й.Дройзен й ін.) поєднували компоненти позитивізму та ідеалістичного історизму, створивши напрям, що в сучасній історіографії інтерпретується як "суб'єктивний ідеалізм" в європейській історичній науці⁴⁹.

Дійсно, позитивістські настанови були досить близькі прихильникам вивчення східнослов'янської історії по окремих територіях, оскільки плюралістський підхід значно зручніше підходив для обґрунтування методики "обласного" дослідження, ніж будь-який моністичний. "Развитие исторической науки, – констатував В.Данилевич у програмній лекції з російської історії в Київському університеті, – способствует уяснению роли и значения различных факторов в историческом процессе, указывает на их взаимную связь, на генетическую зависимость одних явлений от других. Если при узком взгляде на историю старые схемы могли удовлетворять указанным требованиям науки, то теперь вполне выясняется их несостоятельность, так как они не охватывают полностью ни одного из процессов, на которые разлагается исторический процесс"⁵⁰. Зауваження В.Данилевича стосовно загального методологічного підходу зводилися до положення, що лише вивчення кожної окремої частини руської землі, принцип якого встановила школа В.Антоновича, "позволит изучить во всех подробностях исторический процесс и создать, если это потребует для дальнейшего развития исторической науки, новую схему..."⁵¹.

Специфічним проявом методології київської школи було сприйняття окремих компонентів категорії "історизм" у рецепції ідеалістичної інтерпретації окремих явищ минулого. Одним із виразів "історизму" adeptів школи стала "концепція ідеї" (тотожна поняттю "*ideenlehre*" в німецькій історіографії), виражена у формі боротьби й взаємодії провідних народних "начал" в історичному процесі. У такому ракурсі написано одне з найбільш фундаментальних досліджень з історії литовсько-руської державної системи М.Дашкевича. На його думку, саме взаємодія "двух национальных начал – литовского и русского – определила характер исторических взаимоотношений..."⁵².

Такий суб'єктивістсько-ідеалістичний підхід до вивчення минулого представників школи В.Антоновича викликав рішучі заперечення з боку табору ортодоксального позитивізму в українській історичній науці. М.Драгоманов, критикуючи методологічні принципи в осмисленні історичного процесу, яких дотримувався В.Антонович, стверджував, що промахи останнього негативно вплинули на творчість багатьох його учнів. Як доказ він посилався саме на дослідження М.Дашкевича, які, на його думку, характеризувалися відсутністю "порівняння", "огляду на європейську еволюцію", "браку справжньої історії цивілізації" – одним словом, тих ключових принципів, що є аксіомою позитивістської доктрини⁵³.

Лише із середини 1880-х рр. загальнометодологічні постулати київської історичної школи В.Антоновича поступово трансформуються в бік ортодоксального позитивізму. Характер такої еволюції засвідчує творчість П.Голубовського. Його студентська монографія з історії Сіверщини побудована на теорії діалектичної взаємодії провідних "начал" ("віче", "князь", "дружина") в давньоруському житті⁵⁴. Але вже в більш зрілій праці з історії Смоленської землі, що стала основою його докторської дисертації, П.Голубовський застосував суто позитивістську еkleктичну теорію факторів, побудовану на системі взаємодії трьох історичних моментів: географічного середовища, етнографічного елемента та торгівельно-еко-

номічної системи⁵⁵. Подібна методологічна еволюція властива й М.Грушевському. У студентській праці, підготовленій для магістерського екзамену, "Отношение веча к княжеской власти в удельно-вечевой период русской истории", він постійно оперував поняттями, непритаманними ортодоксальному позитивізму. Учений інтерпретував, наприклад, князівський елемент Давньої Русі як виразника "дружинного начала", а віче кваліфікував як "стихию удельно-вечевого строя"⁵⁶.

Таким чином, у методологічному аспекті підхід до визначення факторів історичного процесу, властивий позитивістській історіографії, не став аксіомою школи В.Антоновича. Здебільшого її адепти зводили зміст історичних явищ до якоїсь однієї першопричини. Особливо сильні позиції в цьому відношенні посідав економізм. Уже у працях 1890-х рр. досить часто при характеристиці суспільних взаємин в історичному процесі в Україні за основу бралися саме економічні чинники. Елементи подібного підходу можна знайти, наприклад, в "Очерке истории Киевской земли" М.Грушевського, який, під враженням теорії "торгівельного проникнення" В.Ключевського, поставив соціальну градацію давньоруського суспільства в залежність від економічних першопричин⁵⁷. Сліди цього помітні також у першій частині історії "України-Руси", оскільки саме даній проблемі відведено два об'ємні томи (V–VI), які багато інтерпретаторів творчості вченого вважають найкращими з погляду опрацювання фактичного матеріалу. На думку історика з діаспори І.Витановича, саме в соціально-економічній проблематиці молодий М.Грушевський шукав "підтвердження своїх історіософічних концепцій, удосконалював методу позитивістської аналізи..."⁵⁸.

У цілому, якщо вести мову про методологічні уподобання останнього в ранній період його творчості, то вони практично не виходять за рамки наближеної до позитивізму парадигми історичної школи В.Антоновича, оскільки чітко засвідчують у душі традиціоналістичної позитивістської методології примат суспільно-економічного життя над політичною історією. Однак пояснення змісту історичних студій ранньої доби виключно на основі лише сприйняття М.Грушевським позитивістської методології, як це робить, наприклад, О.Пріцак⁵⁹, вимагає певних застережень, оскільки в ньому не враховано той ідейний базис Київської школи, який суттєво впливав на систему осмислення національного історичного процесу її адептами.

Ще в 1870-х рр. В.Антонович сформулював ряд ідейних положень відносно специфіки дослідження української історіографії. Одне з них будувалося на тезі про превалювання в історичному процесі внутрішньої, побутово-громадської історії над політичною. Це припущення випливало з ідеї про "бездержавність" як іманентну прикмету, що є прямим наслідком постійного перебування українського народу в складі інонаціональних держав. Тому з позиції В.Антоновича та його школи поверхова політична історія, яка склала основу історико-національних доктрин так званих "державницьких" націй в Європі, мало підходила для осмислення минулого України. Саме це й мав на меті М.Грушевський, який абсолютно в душі школи стверджував, що зміст українського історичного процесу прихований у "народній боротьбі з ворожим суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформування суспільних відносин, відповідно народним ідеалам справедливості"⁶⁰.

На початку ХХ ст. на позиції економізму перейшов і наступник В.Антоновича на кафедрі російської історії Київського університету М.Довнар-Запольський. Його дисертаційне дослідження про державне господарство Великого князівства Литовського стало першою об'ємною синтетичною працею в сфері економічної історії, опублікованою в рамках Київської історичної школи. Абсолютно в душі економічного монізму М.Довнар-Запольський постулював тезу, згідно з якою "общий взгляд на историческую науку выдвинул на первый план вопросы экономики"⁶¹. У міру поглибленого вивчення європейських еко-

номічних теорій (К.Маркс, В.Зомбарт, К.Бюхер та ін.) учений відійшов від методологічних принципів, притаманних школі В.Антоновича, усе більше переходячи на позиції економічного матеріалізму. У написаній під впливом теорії К.Бюхера "Истории народного хозяйства" М.Довнар-Запольський уже прагнув довести тезу, невластиву методології Київської школи, згідно з якою "истинная первопричина общественных интересов неразрывно связана с материальным фактором, выступающим в роли главной движущей части исторического процесса"⁶². Відхід дослідника від магістральної методологічної лінії школи В.Антоновича та його двадцятилітня викладацька діяльність в університеті призвели до суттєвої методологічної трансформації в Київському науковому осередку, зафіксувавши появу нового історико-економічного напрямку в дослідженні історії середньовіччя Східної Європи⁶³.

Дещо пізніше, уже на початку 1920-х рр., перейшов на позиції так званого "соціального матеріалізму" й Д.Багалій. Але його методологічні вподобання ніколи не відзначались абсолютною ясністю, оскільки, визнаючи пріоритет соціального процесу в історії, він водночас дотримувався погляду, що ідейний зміст є теж важливим атрибутом останнього. В одному із досліджень із російського минулого Д.Багалій абсолютно в дусі теорії неогегельянця Г.Ріккертта про неповторність і індивідуальність історичних явищ висловив переконання про відсутність законів історії, саму думку про які він називав "науковою химерою"⁶⁴. Єдина поступка Д.Багалія в методологічному підході пов'язана з визнанням певних закономірностей лише в соціальній сфері. "Закономірні елементи в історії, – писав він, – це соціологічний та психологічний, тому можна й треба говорити про закони соціології, а не про закони історії"⁶⁵.

Поряд з економізмом і соціологізаторством адепти Київської школи виділяли в історичному процесі особливу роль природного середовища, досить часто абсолютизуючи її та скочуючись на позиції географічного детермінізму. Саме такий підхід повною мірою віддзеркалювали методологічні вподобання В.Ляскоронського, Л.Добровольського, із певними застереженнями П.Голубовського, В.Данилевича, А.Синявського й інших вихованців В.Антоновича. Першим із позицій географічного детермінізму написав своє "обласницьке" дослідження В.Ляскоронський, який у преамбулі сформулював методологічне кредо – природа країни та її географічне розташування мають провідну, "стихийно-домінуючу функцію в історії"⁶⁶.

Подібні думки висловлював на початку своєї науково-викладацької діяльності в Київському університеті й В.Данилевич. У лекційному курсі "Русская историческая география" (1908–1909 рр.) він проводив тезу про домінуючу роль в історії географічного виміру, оскільки "окончательно это влияние никогда не будет отвергнуто, а потому всегда будет необходимость изучения природных условий"⁶⁷. Згодом, у вступній лекції "Роль географического фактора в русском историческом процессе", прочитаній у 1916 р. студентам Варшавського університету, В.Данилевич дещо відійшов від історико-географічних крайнощів раннього періоду своєї творчості, побачивши слабкості такої методологічної односторонності. "Человек, – констатував учений, – не эмансипируется от внешней среды, но это влияние значительно видоизменяется под воздействием новых технических и социальных факторов"⁶⁸. А занадто сильне захоплення географічним виміром в історії "превращает последнюю в подобие биологического процесса, и на долю человеческой деятельности тогда ничего не остаётся..."⁶⁹.

Таким чином, у методологічному ракурсі позиції адептів Київської школи, особливо молодшого покоління, не відзначались особливою чіткістю та одностайністю, будучи здебільшого симбіозом суб'єктивно-ідеологічних і позитивістських запозичень із поступовим зведенням їх до моністичних конструкцій економічного, соціального чи історико-географічного характеру. Це засвідчує не

лише процес становлення національної історичної науки, а й еволюцію всієї європейської історіографії, яка на рубежі XIX–XX ст. переживала своєрідну методологічну кризу, пов'язану з руйнуванням загальноприйнятих канонів позитивістської парадигми історії.

Більш чітко визначеним є характер методики історичного дослідження школи В.Антоновича. У цьому контексті вишкіл його учнів досить одноманітний та очевидний. Практично всі монографії, що вийшли із цього наукового осередку, побудовані за однією схемою – географічний нарис, зовнішні події, внутрішня історія. Своєрідною візією цих праць став також суворий документалізм, оскільки виключна більшість публікацій представників школи побудована на широкій джерельній основі. Особлива роль традиційно відводилася письмовим "источникам первой руки", які, на думку П.Голубовського, давали досліднику можливість розробляти не "историю вопроса, а исследовать сам вопрос"⁷⁰. Із упровадженням допоміжних наукових дисциплін усе більша роль відводилась археології, здобутки якої значно розширили обрії української історії. У цьому відношенні особливо показовими є праці В.Ляскоронського, Л.Падалки, К.Мельник, М.Біляшівського, Ф.Камінського, В.Щербаківського й інших вихованців В.Антоновича⁷¹. Документалізм проявив себе також у численних публікаціях архівних джерел, насамперед актового матеріалу. Чимало з них виходило в рамках "Архива Юго-Западной России". Саме строгий документалізм, властивий Київській школі, остаточно нівелював елементи емоційного етнографізму та поетизування, властивого романтичній традиції в українській історичній науці, засвідчив нахил до авторського об'єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження.

У тих випадках, коли джерельна база була недостатньою для опрацювання теми, адепти школи досить часто вдавалися до гіпотетичних конструкцій. Пояснюючи це явище, М.Грушевський стверджував, що "с одними точными методами наука не уйдет далеко" й що "всякая гипотеза имеет право на существование, раз для неё есть основания, раз она в состоянии объяснить что-нибудь и не противоречит неоспоримым данным науки; полагаю, что никакая гипотеза не повредит успеху исследования, если предполагается лишь как гипотеза"⁷². Подібний методичний підхід був властивий також іншим учням В.Антоновича, особливо при висвітленні давньоруської історії, для детальної розробки якої бракувало достовірних свідчень. Тому окремі гіпотетичні узагальнення, як, наприклад, теорія про болохівців М.Дашкевича, що доводила наявність у давньоруському житті автономних громадських організацій та вписувалася в народницьку ідейну мотивацію, сприймалась як аксіома в рамках школи й знаходила продовження в студіях Н.Молчановського, М.Грушевського й ін.⁷³

Таким чином, унаслідок цілеспрямованої викладацько-організаційної діяльності В.Антоновича, як у рамках Київського університету, так і поза його межами було сформовано науковий осередок, який мав усі ознаки історичної школи. У своїй еволюції це неформальне об'єднання пройшло кілька етапів, починаючи з організаційного 1870-х рр. і завершуючи початком XX ст., коли останнє з появою нових лідерів та наукових центрів перестало відігравати домінуючу роль в українській історіографії. У політичній сфері підґрунтям його стала ідеологія народництва, у той час як національну основу становила теорія федералізму. У методологічному ракурсі дослідження адептів школи побудовані на засадах як позитивістської теорії, так і елементах суб'єктивістсько-ідеалістичних конструкцій. Це дає підставу вести мову про специфіку цієї наукової організації та визнати осібне місце останньої в еволюції української історичної думки, оскільки саме в її рамках були створені реальні передумови для загального синтезу національного минулого, виразом якого стала поява фундаментальної "Історії України-Руси" М.Грушевського.

¹ Про методологічні пошуки в сучасній українській історіографії докладніше див.: *Зашикульняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.* – Львів, 2004. – С. 43–57.

² На думку автора, головна проблема при осмисленні історіографічного феномена "Київська історична школа" полягає у відсутності науково-доказових дефініцій категорії "історична школа" взагалі. Спроба сучасних українських дослідників історії історичної науки (див., наприклад: *Колесник І.І.* Українська історіографія. ХVІІІ – поч. ХХ ст. – К., 2000. – С. 39), наслідуючи принципи радянської історіографії (див.: *Михальченко С.И.* О критериях понятия "школа" в историографии // *Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи.* – Харків, 1995. – С. 53–59), уніфікувати це поняття викликає ряд застережень, оскільки в межах кожної нової епохи історичного пізнання категорія "історична школа" підлягає певній трансформації. Так, у романтичній історіографії, яка супроводжувалася появою особливо великої кількості подібних утворень ("Історико-філософська школа доби Реставрації" у Франції, "Рання школа" в США, школа Л.Ранке в Німеччині, Й.Лелевеля в Польщі й ін.), домінуючим критерієм є досить стійка національна ідіосинкразія, що проявляється явно чи завуальовано у творенні історико-політичних доктрин, першого превентивного атрибуту постання такого роду організацій. Методологічний і педагогічно-комунікативний критерій, так званий "двохаспектний феномен", якому традиційно в сучасних дослідженнях про історичні школи відводять пріоритетну роль (див., наприклад: *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 14), насправді є похідним атрибутом їх існування. Саме через методологічну уніфікацію досліджень у межах "історичної школи", а також гіпертрофовану роль її лідера у визначенні тематичного спрямування ряд видатних європейських істориків (Т.Маколей в Англії, Т.Корзон та В.Смоленський у Польщі, М.Костомаров, М.Грушевський, С.Томашівський в Україні й ін.) виступали категоричними противниками подібного роду організацій, протиставляючи їм нешаблонність мислення та індивідуалізм творчості (докладніше див.: *Кіян О.* Генезис категорії "Київська історична школа" в історіографії // *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип.9. – К., 1999. – С.154–165). Другою помилкою є прагнення перенести визначення категорії "наукова школа", властиве для так званих "номотетичних" дисциплін, в історіографію, яка є субпродуктом історичної думки й відповідно має специфічно-споглядальні, "ідіографічні" принципи, що засвідчує її особність у науковому процесі. Тому, на відміну від пострадянської історіографії, головним критерієм для визначення дефініції "історична школа" в західноєвропейській історичній науці, починаючи з минулого століття, є наявність категорії "історичної органології, поєднаної із своєрідним поняттям історичної спільності предмету й поняття розвитку" (*Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994. – С. 238).

³ Про міру впливу В.Антоновича на становлення О.Левицького як історика докладніше див.: *Грушевський М.* Орест Левицький // *Україна.* – 1924. – №№1–2; *Сарбей В.Г.* Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О.І.Левицького // *УІЖ.* – 1997. – № 3. – С.51–52. Потрібно також відзначити, що перший друкований твір О.Левицького ("Децо про козацтво та про Україну", опублікований у 1874 р.), повторює всі провідні думки В.Антоновича, викладені у вступній розвідці "Актив про козацтво". Можливо, саме через це О.Левицький і опублікував розвідку під криптонімом "Л.Б". Докладніше див.: *Євг. Гребінка.* Ніжинський полковник Іван Золотаренко. – К., 1874.

⁴ Саме під керівництвом В.Антоновича в 1870-х рр. М.Дашкевич підготував свої кращі історичні дослідження: "Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным историческим источникам" та "Болоховская земля и её значение в русской истории". Остання тема була при сприянні В.Антоновича проголошена М.Дашкевичем у формі реферату на ІІІ загальноросійському археологічному з'їзді й викликала захоплення М.Костомарова. Див.: *Автобіографія Н.П.Дашкевича* // *ІР НБУ.* – Ф. 65. – Спр. 120. – Арк. 1.

⁵ І.Каманін розпочав спеціалізуватися в галузі українського джерелознавства та історії козацтва під керівництвом В.Антоновича, починаючи з 1870 р., коли перейшов працювати до Київського центрального архіву. Докладніше див.: *Ситник О.* Український історик Іван Каманін // *Український історик.* – 1991. – №1–2 (108–109). – С. 117.

⁶ П.В.Голубовський став працювати над середньовічною історією під керівництвом В.Антоновича з 1877 р. й уже протягом перших років університетського навчання опублікував важливі для української історії праці: "Очерк колонизации северян", що стало початком "областного" дослідження, яке вийшло з школи В.Антоновича, "История Северной земли до половины XIV ст." (1880), а також джерелознавчі студії "Русские известия Длугоша как источник для русской истории", "Хроника Дитмара как источник для русской истории", "Известия Ибн-Фадлана о руссах".

⁷ Розпочав навчання в Київському університеті з 1879 р. Під керівництвом В.Антоновича підготував студію "Вече в Киевской области" (1880) та першу частину "Взаимные отношения Руси и Польши до конца XII в." (1884). Про наукову й викладацьку діяльність І.А.Линниченка в Московському й Новоросійському університетах див.: *Платонов С.Ф. И.А.Линниченко // Известия АН СССР. – VI серия. – Т. XX. – № 15–19. – С. 14–16.*

⁸ Про роль В.Антоновича в формуванні Д.Багалія як історика докладніше див.: *Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи Антоновича: М.Грушевський і Д.Багалій // Український історик. – 1991. – 1992. – Т. 28–29. – С. 178–185.*

⁹ *ІР НБУ. – Ф. I. – Спр. 8101. – Арк. 121 зв.*

¹⁰ *Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 217.*

¹¹ *Там же. – Кн. 5. – С. XXX.*

¹² *Там же. – 1883. – Февраль. – С. 218.*

¹³ *Там же. – 1889. – Кн. 1. – С. 190.*

¹⁴ *Там же. – 1898. – Кн. 1. – С. 26–27.*

¹⁵ *Багалій Д. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С. 183.*

¹⁶ *Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1899. – Ч. III. – С. 2.*

¹⁷ *Багалій Д. Вказ. праця. – С. 184.*

¹⁸ *Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. – Одесса. – 1907. – С. 12–13.*

¹⁹ Про викладацьку та науково-організаційну діяльність М.Довнар-Запольського докладніше див.: *Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С. 165–166.*

²⁰ *Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 207.*

²¹ *Kozłop T. Wzrost historyografii naszej w budowaniu dziejów polskich. – Lwów, 1890. – S.128.*

²² *Голубовский П.В. История Смоленской земли до половины XV в. – К., 1895. – С. 217.*

²³ *Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли. – К., 1896. – С. 182.*

²⁴ *Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII ст. // Киевская старина. – 1884. – Август. – С. 626.*

²⁵ *Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 292.*

²⁶ Там само.

²⁷ *Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 7.*

²⁸ *Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 149.*

²⁹ *Доманицький В.М. Чи історія України є історія? // ІР НБУ. – Ф. 95. – Спр. 33. – Арк. 1–2 зв.*

³⁰ *Линниченко И.В. Указ.соч. – С. 39.*

³¹ *Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1873. – С. 1.*

³² *Его же. Волоховская земля и её значение в русской истории. – К., 1878. – С. 19.*

³³ *Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIX ст. – К., 1881. – С. 45.*

³⁴ *Его же. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом. – К., 1888. – С. 17.*

³⁵ *Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885. – С. 116.*

- ³⁶ Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времён до половины XI в. – К., 1898. – С. 227.
- ³⁷ Докладніше див.: *Бестужев-Рюмин К.И.* Федеративное начало в древней Руси (По поводу статьи Костомарова) // Отечественные записки. – 1861. – №2.
- ³⁸ *Багалей Д.И.* Удельный период и его изучение // Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 216.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Докладніше див.: *Голубовский П.В.* Лекции по древней русской истории. – К., 1904. – С. 14.
- ⁴¹ Див.: *Данилевич В.Е.* Конспект лекций по истории Земского начала в Древней Руси // ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 215. – Арк. 5, 9.
- ⁴² *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – С. 57.
- ⁴³ Див. додаток до: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 536-539.
- ⁴⁴ Там само. – С. 207.
- ⁴⁵ *Грушевський М.* Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете. – Відень, 1920. – №1. – С. 44.
- ⁴⁶ *Його ж.* Українська партія соціал-революціонерів та її завдання // Там само. – С. 49.
- ⁴⁷ Там само. – С. 44.
- ⁴⁸ *Линниченко І.А.* Указ. соч. – С. 28.
- ⁴⁹ Докладніше див.: *Iggers G.G.* The German conception of history. – Connecticut, 1998. – P. 79–84.
- ⁵⁰ *Данилевич В.Е.* Разделение русской истории на периоды. Вступительная лекция, прочитанная 29 сентября 1907 г. в Киевском университете // ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 218. – Арк. 10 зв.
- ⁵¹ Там же. – Арк. 21 зв.
- ⁵² *Дашкевич Н.П.* Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы и Польши // УИ. – 1884. – №10. – С. 269.
- ⁵³ *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Вибрані твори. – К., 1991. – С. 489.
- ⁵⁴ *Голубовский П.В.* История Северной земли. – С. 189.
- ⁵⁵ Див.: *Его же.* История Смоленской земли. – С. 7.
- ⁵⁶ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 8, 10.
- ⁵⁷ *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – С. 350–358.
- ⁵⁸ *Витанович І.* Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 41.
- ⁵⁹ Див.: *Прийцак О.* Історіософія М.Грушевського. – К., 1991. – С. LVII.
- ⁶⁰ Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 20.
- ⁶¹ *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского. – К., 1901. – Т. 1. – С. V.
- ⁶² *Его же.* История русского народного хозяйства. – К., 1911. – Т. 1. – С. 41.
- ⁶³ У сучасній російській історіографії превалює думка, згідно з якою М.Довнар-Запольський створив у Київському університеті особну історичну школу, побудовану на спільності методології (економічний матеріалізм) і тематичному напрямі досліджень. Докладніше див.: *Михальченко С.И.* Довнар-Запольский М.В.: Историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С. 164.
- ⁶⁴ Див.: *Багалей Д.И.* Русская история. – Харьков, 1914. – Т. 1. – С. 12.
- ⁶⁵ Цит. за: *Грищенко М.* Академік Д.І.Багалій // Україна. – 1932. – Кн. 2. – С. 173.
- ⁶⁶ *Ляскоронский В.Т.* Указ. соч. – С. 9.
- ⁶⁷ ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 123. – Арк. 11.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 122. – Арк. 10.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 10 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 71. – Спр. 139. – Арк. 3 зв.
- ⁷¹ Про дослідження учнів у царині археології докладніше див.: *Супруненко О.* Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті Антоновича. – К., 1994. – С. 205–256.

⁷² Грушевський М. Вказ. праця. – С. VI.

⁷³ Докладніше див.: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле. – С. 115–116; Грушевський М. Вказ. праця. – С. 452–453.

The process of conception and development of Kyiv's historical school by Volodymyr Antonovych is regarded. Ideological and national, methodological position of this organization and its role in Ukrainian historiography are researched.

О.М.Ігнатуша*

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІДНОСИН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1920–1930-ті рр.)

Охарактеризовано здобутки сучасної української історіографії з проблеми відносин між радянською державою та православними конфесіями в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Визначено фактори формування основних напрямів досліджень, з'ясовано їхній зміст і перспективи. Розкрито особливості тематичного спектру наукових праць, методологію, концептуальне й фактографічне наповнення.

Структурного й глибокого дослідження державно-церковних відносин у 20–30-ті рр. ХХ ст. досі не здійснено. Немає й ґрунтового історіографічного аналізу проблеми. Постає потреба оцінити здобутки, визначити шляхи й глухі кути тематики та методології, центри й базові структури досліджень. Зауважимо, що раніше історіографічному аналізу піддавалися окремі аспекти відносин у ключі історіографії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (І.Преловська, А.Киридон), обновленського руху (О.Тригуб, В.Силантьєв), релігійної свідомості населення в умовах формування радянського тоталітаризму (С.Дровозюк).

Сучасні історики здебільшого визнали відповідальність радянської держави за напругу в стосунках із церквою протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Це твердження було ідеологічним бар'єром для радянської історіографії, тож концептуальні зрушення відбувалися поступово, під впливом процесів демократизації з другої половини 1980-х рр. (оприлюднювалася втаємничена інформація, відкривалися закриті архіви, зростала організаційна роль наукових товариств і асоціацій).

Різні аспекти історії державно-церковних взаємин почали аналізувати вчені інститутів НАНУ: історії України; політичних і етнонаціональних досліджень; українознавства; української археографії та джерелознавства, інших наукових установ і вузів.

Одним із провідних центрів досліджень стало створене 1991 р. відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, яке мало у своєму складі відділ історії релігії. Подвижницьку роботу розгорнули співробітники Львівського музею історії релігії та його філії – Інституту релігієзнавства, які з 1991 р. щорічно проводять міжнародні конференції на тему “Історія релігій в Україні”.

Результати досліджень апробувалися на сторінках журналів: “Український історик”, “Український історичний журнал”, “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”, “Людина і світ”, університетських збірників. Непересічну роль у формуванні наукового інтересу до проблеми відіграв тисячолітній

* Ігнатуша Олександр Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

ювілей хрещення Русі. Він акумулював громадську ініціативу, яка виводила наукову думку з радянського ідеологічного застою.

Проблема обговорювалася на наукових конференціях. На I конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві (1990 р.) відомий історик Б.Боцюрків (Канада) далекоглядно визначив перспективу досліджень. Текст його доповіді одразу опублікував “Вісник Руху”, а в 1992 р. передрукував “Український археографічний щорічник”¹.

Державний суверенітет України дав могутній імпульс дослідженням. Завдяки зусиллям наукових, громадських та релігійних установ дослідники отримали доступ до творів В.Липинського, митрополита Василя Липківського, О.Лотоцького, А.Річинського, І.Власовського.

Колапс комуністичних режимів Європи активізував дослідження української церковної історії за кордоном (Б.Боцюрків, О.Воронин, С.Плохій, Ф.Сисин, Ф.Геєр)². Побачили світ праці зарубіжних українців, які досліджували державно-політичне життя міжвоєнної епохи в нерозривному зв'язку із церковним (твори Т.Гунчака, Р.Конквеста, І.Нагаєвського, О.Субтельного).

Праці В.Алексєєва й М.Одинцова³ започаткували звільнення російської історіографії від догм комуністичної ідеології. Джерелознавчі публікації серії “Архивы Кремля” за редакцією М.Покровського⁴ відкрили сповнений народної трагедії сценарій маніпулювання церквою з боку політбюро ЦК РКП (б) та ДПУ. Вийшов друком збірник документів Російської православної церкви (РПЦ) за 1917–1943 рр., укладений М.Губоніним⁵. Деформації церковного життя під тиском влади розкрили монографії М.Шкаровського⁶ про йосифлянський розкол та обновленську церкву.

Розгортання досліджень проблеми йшло за кількома основними напрямками. Серед них виділимо найпомітніші:

1. Джерелознавчі та археографічні студії.
2. Узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви.
3. Спеціальні монографії та статті, написані під кутом вивчення:
 - 3.1. державної політики щодо релігії та церкви;
 - 3.2. національних аспектів державно-церковних відносин;
 - 3.3. соціально-культурного аспекту;
 - 3.4. історії конфесій;
 - 3.5. політичної відповіді церков на антицерковну політику.
4. Краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика.
5. Біографічні дослідження.

1. Джерелознавчі та археографічні дослідження. На одній із перших історико-релігійнознавчих конференцій (1992 р.) тодішній директор ЦДАГО України Р.Піріг та старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О.Рубльов звернули увагу на наявність в архівах ємкісних комплексів джерел, здатних суттєво поглибити розуміння взаємин у трикутнику: партія – держава – церква⁷. Проте економічна криза, недостатнє державне фінансування зупинили розпочаті проекти публікацій документів. Перше ґрунтовне археографічне видання вийшло друком лише 1999 р. Це був збірник документів I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р., підготовлений науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ за сприяння архівних установ України та Альбертського університету (Канада).

Але оптимізувати дослідження масовою публікацією джерел не вдалося. Не було завершено видання джерел II собору УАПЦ 1927 р. Так і не з'явилося збірок, подібних до російської публікації “Политбюро и церковь”, укладеної за документами центральної влади. Використовувались “малі форми” видань. Джерелознавчі статті охоче вмещували “Студії з архівної справи та документознавства”, провідні фахові видання. С.Білокінь, Ю.Зінько, О.Ігнатуша, А.Кири-

дон, Р.Піріг, Ю.Подкур, І.Преловська, Ю.Шаповал стали авторами публікацій, в яких порушувалися питання інформативних можливостей, специфіки джерел з архівних фондів ЦК КП(б)У (ЦДАГО України), ВУЦВК, НКВС (ЦДАВО України), Комісії в справах культів при Президії ЦВК СРСР (Державний архів Російської Федерації), митрополита Йосифа Кречетовича (Державний архів Автономної Республіки Крим), обласних архівів⁸. Джерелознавчі розвідки стимулювали використання нових методів досліджень, зокрема антропологічного, орієнтували на вивчення мікроісторії.

Помітними стали публікації Запорізького та Львівського регіональних відділень Інституту української археографії та джерелознавства, а також збірник, виданий 2003 р. рівненським науковцем С.Жилиюком (“Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.”), який містив тексти документів із фондів парткомів КП(б)У.

Залучення до наукового обігу незадіяних джерел відкрило нові горизонти, допомогло осмислити реальну й актуалізовану джерельну базу проблеми.

2. Державно-церковні відносини в узагальнюючих працях з історії України та християнської церкви. Нову дослідницьку парадигму окреслили монографії І.Винниченка, В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, І.Рибалки, Ю.Шаповала, присвячені вивченню ключових питань громадянської історії 1920–1930-х рр. – утвердженню сталінської адміністративної системи, колективізації, індустріалізації⁹. У них акцентовано увагу на масштабах деформацій духовної сфери.

Перші підсумки нових підходів до вивчення державної політики щодо механізму політичних репресій проти церкви в 1920-х рр. підбила монографія В.Ченцова¹⁰. Автор розглянув релігійну політику в контексті загального тиску влади на суспільство. Ґрунтуючись на джерелах спецслужб, він визначив особливості боротьби ДПУ проти релігійних організацій.

Своєрідним продовженням цього аспекту в історико-статистичному вимірі 1930-х рр. стала солідна праця В.Нікольського. Вона ґрунтувалася на звітності ДПУ–НКВС–НКДБ, збереженій у Державному архіві Служби безпеки України¹¹.

Таким чином, вивчення еволюції радянської системи набувало ключового значення для розуміння характеру її взаємин з усіма суб’єктами суспільства. Цей напрям виявився ближчим для світських науковців. У дослідженнях відбилися й типові для пострадянської історіографії фактори суб’єктивізму, що полягали в неготовності багатьох істориків подолати радянську ідеологічну спадщину.

Першою спробою дослідження проблеми з погляду загальної церковної історії стало створення відділенням релігієзнавства (в 1991 р.) довідкового нарису “Історія християнської церкви на Україні”, в якому завважувалась конфліктність взаємин із владою однієї з найактивніших церков 1920-х рр. – УАПЦ. У наступних монографіях, підготовлених відділенням 1997 р. (зокрема, з десяти томної серії “Історія релігії в Україні”), приділялося більше уваги яскравим проявам національного руху в церкві та проблемам його взаємодії з державними чинниками. 1999 р. вийшов перший навчальний посібник “Історія релігії в Україні”, який окремим розділом характеризував релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму (1917–1939 рр.), підкреслюючи наступальний характер боротьби проти церкви, зміну її методів, нерівнозначність ставлення держави до окремих об’єднань.

Спільність долі християнських об’єднань “в тоталітарному суспільстві радянської моделі” вдало висвітлив С.Головащенко, опублікувавши апробований в НУ “Кієво-Могилянська академія” курс лекцій з історії християнства. Автор застеріг проти квапливого звинувачення церков у заангажованості, підкресливши, що “лояльність цих структур ... становила плату за саму можливість мільйонам віруючих сповідувати свою віру”¹².

Інтелектуальну ретроспективу подав читачеві архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко. Його оригінальні посібники із загальної церковної історії та історії християнської церкви в Україні масштабно оглядали ХХ ст. Орієнтуючись, передусім, на потреби духовної школи, автор акцентував увагу на впливах тоталітарних вчень і антихристиянського терору, яких зазнала церква¹³.

Державно-церковні відносини в Україні міжвоєнної доби піддано аналізу в підручниках із релігієзнавства, що з'явилися вже в першій половині 1990-х рр. Серед авторів перших підручників були Ю.Калінін, Є.Харьковщенко, Г.Аляєв, О.Горбань, В.Мешков.

Дослідники дійшли згоди щодо превалювання дезінтеграційного впливу на церкву з боку держави. Узагальнюючі праці показали, що проблема була сприйнята історіографією як одна з принципових для характеристики духовного виміру життя суспільства в 1920–1930-х рр.

3. Спеціальні дослідження. Більшість дослідників розглядали проблему у вузьких хронологічних рамках: т. зв. “релігійного непу” (1921–1928 рр.) та “форсованого будівництва соціалізму” (1929–1930-ті рр.). Подеколи межею поділу вони обирали 1927 р. (упокорення найбільшої з конфесій – РПЦ); початок 1930-х рр. (послаблення тиску після відповідних вказівок Сталіна); другу половину 1930-х рр. (прийняття “сталінської конституції” та пік репресій). Прикладом різноманіття хронологічних підходів став збірник праць науково-практичної конференції “Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.”¹⁴, що відбулася у Вінниці 2001 р. (автори статей О.Галамай, Ю.Зінько, А.Матвеев, Б.Хіхляч). Кожен із цих підходів, безперечно, мав свою логіку. Проте цілісний огляд всієї міжвоєнної доби здійснювався рідше. Він вимагав оперування більш обширним матеріалом. Між тим дисертаційні роботи, присвячені становищу церкви в роки Другої світової війни, наголошували на доречності саме цілісного розгляду стану релігійних організацій в УРСР протягом обох передвоєнних десятиліть (В.Гордієнко, І.Грідіна)¹⁵. Якщо В.Гордієнко пропонував сучасний соціологічний підхід, акцентуючи на державно-правовому, політичному, організаційному становищі конфесій, то І.Грідіна об'єктом уваги обрала вірних, а предметом – еволюцію політики влади щодо них. Останнє потребувало застосування нового культурно-антропологічного підходу. Таким чином, арсенал методології досліджень проблеми все частіше становили “нетрадиційні” методи, з якими в новітній українській історіографії виступили Я.Грицак і Н.Яковенко¹⁶. Об'єктом досліджень стають не тільки окремі конфесії, а й суспільство: духівництво, миряни, управлінські структури, культурологічні, національні, ментальні чинники та аспекти взаємодії.

3.1. Вивчення державної політики щодо церкви. Одним із перших свіжий погляд на історію державно-церковних взаємин в Україні запропонував В.Єленський, показавши ставлення радянської держави до церкви, охарактеризувавши знакові документи й механізми, котрі її визначали. Вододіл між політикою 1920-х рр. і 1930-х рр. чітко окреслювала структура викладу¹⁷.

Заклик до переосмислення старих схем містять статті А.Зінченка¹⁸, – голови Вінницького обласного краєзнавчого товариства “Поділля” й народного депутата, а згодом – голови Ради в справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Вони не тільки ставили під сумнів факт відокремлення церкви від держави в УРСР, а й руйнували ідеологічні кліше, сформовані в надрах ДПУ–НКВС.

З'явилися монографічні праці В.Пащенко, виконані на межі вивчення державної політики та історії церкви. Автор висвітлював державно-церковні взаємини в контексті всього адміністративно-правового поля, створеного для релігійних спільнот. Він просторо цитував неznані раніше джерела із центральних партійних і державних архівів. Проте поза увагою лишилось чимало церковних документів, що визначило неоднозначне сприйняття окремих положень.

Меншою мірою було висвітлено ставлення церкви до влади, трансформацію церковної ідентичності в середовищі різних соціальних і національних груп під впливом державно-політичних чинників. Остання праця В.Пащенко, перероблена й доповнена спільно з А.Киридон, є найбільш цілісною за осмисленням проблеми та її фактографічним розв'язанням¹⁹.

Грунтовне дослідження в хронологічних рамках 1920-х рр., базоване на архівних джерелах, здійснив В.Силантьєв²⁰, з'ясувавши напрями руйнації церкви правлячою партією, простеживши зростання антагонізму між ними в економічній, правовій та політичній сферах, акцентувавши увагу на явищі церковного розколу, підкреслюючи його партійно-державну режисуру.

Почалося дослідження антирелігійної політики влади в окремих галузях культурної та господарської сфери: в освіті (Г.Славута)²¹, на транспорті (Ю.Бондарчук)²² тощо.

Розширення проблематики окреслювало пріоритети. У вересні 1994 р. на конференції "Свобода віровизнання. Церква й держава в Україні" В.Пащенко визначив три вектори політики правлячої партії щодо релігійних організацій в 1920–1930-х рр.: 1) знищення матеріальної бази церкви; 2) розкольницька діяльність серед духовництва та вірних; 3) переслідування та репресії. Згадана схема пояснює й причини формування відповідних напрямків історіографії. Розглянемо практичний доробок із кожного з напрямків.

1) *Знищення матеріальної бази церкви.* Після серії журнальних публікацій у першій половині 1990-х рр. з'явилися ґрунтовні й концептуально стрункі монографії В.Акуленка та О.Нестулі²³. Автори динамічно простежили долю церковно-культурних цінностей у 1920–1930-х рр., показали згубний вплив атеїстичної державної політики на стан охорони пам'яток культурної архітектури та предметів культу історико-мистецького значення.

Інші дослідники – А.Киридон, Г.Лаврик, В.Пащенко, С.Соловей – більше уваги приділяли кампанії вилучення церковних цінностей під час голоду 1922–1923 рр., висвітлювали роботу органів, які здійснювали націоналізацію відібраних цінностей. Завдяки відкритості українського суспільства було реалізовано міжнародний проект відомого дослідника з Канади В.Вериги²⁴. Досліджувалися кампанії зняття дзвонів, відібрання церков (А.Зінченко, О.Шуба)²⁵. Здебільшого в публікаціях з'ясувався перебіг подій на рівні окремих населених пунктів і районів.

2) *Розкольницька діяльність серед духовництва та вірних.* Слідом за статтею Л.Пилявця²⁶, який звернув увагу на причетність ДПУ до розколу в УАПЦ, з'явилися праці, що ставили в центр уваги деструктивну роботу держави. Характер обновленського розколу інтерпретували С.Івженко, А.Киридон, В.Пащенко²⁷.

Висновки про розкольницький вплив держави порушували потребу вивчення соціальних, національних, ідеологічних, еклезіологічних та ін. джерел церковних рухів на предмет здатності формувати самостійні конфесії, ступеня їх піддатливості впливу влади, спроможності протидіяти розколові (С.Жилюк, О.Ігнатуша²⁸). При поясненні явищ розколів дослідники виходили за контекст впливу політики на церкву, формуючи думку про комплексну взаємодію політичних, соціокультурних, націєтворчих, релігійно-психологічних, церковно-правових факторів.

Таким чином, оцінка розкольницьких дій держави щодо церкви залишається неузгодженою концептуально та ненаповненою фактографічно.

3) *Переслідування й репресії.* Про зазначений аспект було зауважено в контексті характеристики робіт загальноісторичного та джерелознавчого напрямків (згадані вище праці С.Білоконя, Ю.Шаповала, В.Ченцова). Додамо, що окремою ланкою досліджень стала робота зі складання мартирологів жертв

політичних репресій – уже опубліковано тисячі прізвищ реабілітованих подвижників і мучеників за віру²⁹.

На жаль, специфіка джерел спецслужб – основних для згаданого типу досліджень – не гарантує від помилок, інформаційних прогалин.

Поряд із зазначеними трьома ключовими аспектами назвемо ще два.

4) *Правові аспекти впливу радянської держави на церкву.* Новий підхід проявився в розумінні сутності стосунків. Їх розглядали не як систему відокремлення церкви від держави (радянська історіографія), а як систему переслідування церкви. Г.Лаврик та о. М.Щербань простежили зміну політико-правових ідей щодо статусу церкви в державі, законодавче обмеження економічної діяльності церкви³⁰.

Цікаве дослідження правового регулювання державно-церковних відносин на прикладі Донбасу здійснив О.Форостюк³¹, дійшовши висновку, що вся політика стосовно церкви формувалася в Антирелігійній комісії при ЦК ВКП(б), рішення якої й лягали в основу законодавчих актів. Виконавці ж в Україні керувалися інструкціями, які нерідко суперечили Конституції СРСР.

5) *Структурні ланки партійно-державного апарату, які втілювали політику щодо церкви.* Статті І.Аверіна, Л.Бабенко³² визначали роль основних знарядь держави у боротьбі проти церкви – ДПУ та НКВС, зв'язки силових відомств із партійно-державними структурами, методи їх роботи, характеризували роль окремих виконавців політичних рішень, причини й наслідки їхньої діяльності. Але вивчення системної взаємодії та трансформації державних органів, які впроваджували антицерковну політику в життя, ще чекає на своїх дослідників.

3.2. Національні аспекти державно-церковних відносин. За великим рахунком, національна ідея пронизувала більшість публікацій, але провідною стала тільки в частині праць. Спочатку вона пройшла лейтмотивом крізь журнальні статті (В.Єленський та О.Паталай³³), пізніше з'явилися монографії, рамки яких були ширшими за добу 1920–1930-х рр.

Перепоною для досліджень була політична “незручність” проблеми канонічного статусу українського православ'я. Наукові студії консервувалися залежністю державного керівництва України від Москви. Зберігалися реалії, в яких домінуючим фактором над дослідженнями залишалася канонічна єдність Української православної церкви з Московським патріархатом.

Експозицією національно-церковного аспекту проблематики стала монографія Н.Шип “Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.)”³⁴ (1995 р.), в якій вузловими моментами подано ускладнення релігійної боротьби у 20-х рр. ХХ ст. та сплановану руйнацію УАПЦ.

Науково вагомою виявилася збірка матеріалів конференції до 75-річчя УАПЦ “Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви”, підготовлена 1997 р. за редакцією А.Зінченка. Уміщені в ній статті єпископа Даниїла, О.Ігнатуші, І.Преловської, Т.Сосновської, Ю.Шаповала порушували проблематику суперечливих державно-церковних стосунків.

Привертаючи увагу до проблеми взаємодії релігійного й національного чинників, О.Реєнт і О.Лисенко показали залежність долі однієї з конфесій – УАПЦ – від державотворчих процесів. Як приклад, автори відзначали різку зміну симпатій українських “націонал-комуністів” до УАПЦ “на прохолодне, а потім вороже ставлення до неї”³⁵. Вони зауважували деформування національної парадигми партійно-класовими пріоритетами більшовиків.

У концептуальному ключі візію церковних рухів 1920–1930-х рр. подав В.Боечко³⁶, пов'язуючи їх із відродженням духовності й національної ідеї та зіткненням із владою. Він зробив висновок, що суттєвий заряд пробудження національної свідомості, самобутності українського народу несло в собі обнов-

ленство. На певному етапі становлення тоталітаризму воно створило загрозу для державної влади, а тому втратило будь-яку підтримку з її боку.

До зазначеного напрямку відносимо й монографію автора цієї статті. У контексті формування модерної української нації він розкрив генезу та характер інституційного розколу, що вразив православ'я в Україні на початку 1920-х рр.³⁷ Серед факторів дії на церкву розглянуто зміни в системі влади, вплив українізації, сталінської національної політики, націокультурного середовища.

Але спеціальне вивчення національних аспектів державно-церковних відносин 20–30-х рр. ХХ ст., як прояву більш широкого конфлікту національних ідентичностей, ще попереду. На таку перспективу вказує оригінальна монографія Т.Євсєєвої³⁸, виконана в хронологічних рамках 1917–1921 рр.

3.3. Соціокультурні аспекти. З'ясувався вплив на церкву "радянського культурного будівництва", переосмислювалося явище "масового атеїстичного руху". Ці аспекти досліджували Л.Бабенко, О.Зінько, О.Ігнатуша³⁹. Цікаве, документально насичене дослідження діяльності Спілки воєвничих безвірників під час суцільної колективізації провела Т.Євсєєва⁴⁰. Авторка дійшла висновку, що СВБ виявилася ефективним важелем проведення колективізації, сприяла нищенню більшості храмів і традиційного укладу в українському селі. Але монографічних праць, які б по-новому цілісно відтворили зовнішню й закулісну історію насадження масового атеїзму, діяльності Спілки воєвничих безвірників, так і не з'явилося.

Аналізу соціальної структури українського суспільства присвячені статті А.Киридон, яка загострила увагу на мотивації поведінки основних соціальних груп, що позначалася на релігійному виборі⁴¹.

Стаття Л.Солодкої⁴² підкреслювала деструктивний вплив держави на ментальність селянства. Складність дослідження цього аспекту полягає в потребі вивчення всього спектру поведінки селян в умовах тотальної атеїзації.

Цікаві методологічні підходи й висновки сформулював О.Михайлюк⁴³, вивчаючи селянську психологію. На характеристиці ставлення окремих соціальних верств віруючого населення УРСР, зокрема й селянства, до держави та її релігійної політики зупинявся також автор даної статті в згаданій вище монографії. Це ставлення проаналізовано в динамічному процесі трансформації релігійної свідомості.

Із нових методологічних позицій оцінили взаємини атеїстичної влади з духовництвом автори колективної монографії з Інституту історії України НАНУ "Нариси історії української інтелігенції" (К., 1994). роль і місце священика за умов радянської дійсності розглянуто в працях Т.Бобко⁴⁴. Хоча в перспективі стосунки цієї верстви з державою заслуговують на ширший аналіз. Водночас праць, які б висвітлювали зміну ставлення до церкви в середовищі робітників, ще не існує.

У ряді робіт ішлося про місце духовництва в громадських і державних організаціях 1920-х рр.⁴⁵ Як відгук на соціально-політичну й психологічну напругу, якою супроводжувалося зміцнення влади більшовиків, було розцінено есхатологічні рухи в дисертаційному дослідженні Е.Слободянюк⁴⁶ та історико-релігієзнавчих розвідках В.Дяківа, А.Ігнатуші, А.Макарова⁴⁷. Намічались й новаторські напрямки досліджень, пов'язані з характером впливу доби на церковну літературу й мистецтво (Г.Радько)⁴⁸.

Таким чином, із використанням нових методологічних принципів у працях знайшли відображення широта, динаміка взаємовідносин між державою та церквою, їх багаторівневість та взаємозумовленість.

3.4. Вивчення державно-церковних взаємин у ключі історії окремих церков. До середини 1990-х рр. на захист було винесено дисертації з історії православ'я в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. (Е.Слободянюк), УАПЦ (О.Ігнатуша)⁴⁹,

у 2005 р. – обновленського руху (Г.Білан)⁵⁰ та синодальної церкви (С.Жилюк)⁵¹. Їхньою складовою став розгляд конфесій у контексті державного тиску. Розглянемо доробок у розрізі кожної з православних церков.

1) *Дослідження відносин між радянською державою та УАПЦ* почалося з невеликих публікацій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. (Л.Пилявець, М.Рибачук, Ю.Ісіченко, Ф.Турченко, О.Ігнатуша⁵² та ін.). Відроджувалася конфесійна історіографія. В інтерпретації еклезіологічної доктрини УАПЦ її репрезентували статті на шпальтах часопису “Наша віра” (редактор Є.Сверстюк) та єпархіальних видань. У 1999 р. вийшла вже згадана праця харківського архієпископа, кандидата філологічних наук І.Ісіченка. У 2003 р. її було суттєво доопрацьовано й розширено⁵³. Автор підкреслив фатальний вплив таких державно-політичних факторів, як релігійне законодавство, політика церковних розколів, підтримка антицерковних громадських об’єднань та застосування терору щодо релігійних організацій.

Право на історичну спадщину УАПЦ 1920-х рр. відстоювала й Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Про це свідчили доповіді її ієрархів на поважних форумах, організація наукових конференцій, репринтні публікації, статті в “Православному віснику”.

Богослови поєднували зусилля зі світськими науковцями. У Києві поставо церковно-історичне наукове товариство, яке одразу заявило про себе випуском “Українського церковно-історичного календаря на 2001 р.” та “Українського церковно-історичного журналу” (головний ред. В.Туркевич). Редакцію журналу склали відомі історичними студіями й працею над “Православним вісником” А.Губар та П.Щегельський. До редакційної ради ввійшли знані науковці: С.Здіорук, П.Панченко, В.Пашенко, В.Ричка, В.Сергійчук; єпископ УПЦ КП Димитрій (Рудюк); начальник управління в справах релігій Київської міськдержадміністрації А.Ткачук та ін. Раду очолив А.Толстоухов, на той час – перший заступник голови Народно-демократичної партії, координатор парламентської більшості. У першому номері журналу було вміщено статтю Л.Басишиної, Л.Пилявця та В.Чуприни⁵⁴ про переслідування УАПЦ в першій половині 1920-х рр. Проте після третього випуску календаря й журналу активність товариства згасла, що свідчило про залежність видавничих проектів від пріоритетів політичних сил, матеріально-технічну слабкість науково-культурних організацій.

У вивченні історії взаємин УАПЦ із державою лишається багато нез’ясованого. Зокрема – відтворення трагедії розгрому цієї церкви й пошук документів Надзвичайного собору (січень 1930 р.), деструктивні процеси, пов’язані з роботою т. зв. “перевірочних комісій” особового складу УАПЦ, модифікація адміністративного устрою УАПЦ під впливом наростання тоталітарних тенденцій у суспільстві та ін.

2) *Розгорталися дослідження історії церковно-обновленського руху та Синодальної церкви*. Суперечності стану осмислення проблеми відбилися в згаданій вище дисертації Г.Білан. Відзначаючи врахування обновленською церквою соціально-політичної ситуації, авторка підкреслила цілий набір рис, до формування яких спричинилася державна система: провладна скерованість, бюрократизм, недотримання канонів, непослідовність реформаційної діяльності.

Державний вплив у розколах 1920-х рр., зокрема обновленському, підкреслила А.Киридон. Вона запропонувала періодизацію обновленського руху; розглянула обновленство переважно на початку 1920-х рр., відзначивши, що “рух того етапу був спровокований саме політичним керівництвом”⁵⁵.

Натомість автор даної статті підкреслював неоднорідність цього руху, убачав у ньому продукт доби модернізації. Привертав увагу до взаємозв’язку національного й державно-політичного чинників в обновленському русі⁵⁶, причетності до “спалаху” обновленства всього суспільства ранньої радянської доби,

“ураженого хворобою лівого радикалізму”, а не тільки політичного керівництва, дослідження реальних розмірів співпраці церкви з державою.

Суперечливі питання резонансу обновленських ідей у радянському суспільстві, ставлення обновленців до українізації, ролі ДПУ в обновленстві, регіональних аспектів поширення руху прокоментував О.Тригуб⁵⁷.

С.Жилюк у докторській дисертації зробив висновок про те, що підтримка обновленців владою мала тимчасовий характер і виступала як стимул у прагненні значної частини духівництва та вірних до більш демократичних форм церковного життя. Структурний підрозділ монографії С.Жилюка руйнує стереотип про те, що “обновленська церква виникла тільки в результаті запланованого органами державної влади розколу РПЦ”⁵⁸.

3) *Соборно-єпископська церква та Українська православна церква*. Вивчення державно-церковних взаємин церков – спадкоємниць УАПЦ, очолюваних митрополитами Феоділом Булдовським та Іваном Павловським, ішло повільно. Узагальнюючі праці про ці конфесії відсутні, а відомості, подані в монографіях В.Пащенко, В.Силантьєва, а також у невеликих статтях А.Киридон⁵⁹ та О.Ігнатуші⁶⁰, не є вичерпними щодо з’ясування джерел формування конфесій, ступеня їх конформізму. На зв’язках керівництва Братського об’єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) (яку вважають попередницею Соборно-єпископської церкви) з ДПУ наголошував А.Зінченко в монографії з історії національно-церковного руху на Поділлі⁶¹. Отож, і це питання вимагає поглибленої розробки.

4) *Український екзархат РПЦ*. Як уже відзначалося, чинник українського відродження та політична кон’юнктура відсували вивчення статусу російських етноконфесійних спільнот в Україні. Спеціальних досліджень, присвячених українському екзархатові РПЦ у хронологічних межах 20–30-х рр. ХХ ст., так і не з’явилося. Дисертаційні дослідження Т.Євсєєвої та А.Стародуба⁶² характеризували РПЦ у контексті суспільно-політичних процесів в Україні 1917–1921 рр. У статтях С.Білоконя, Т.Бобко, О.Ігнатуші, В.Пащенко сюжети висвітлювалися в контексті історії окремих регіонів, адміністративних ланок чи духовного проводу⁶³. У 2005 р. на важливість цієї теми звернув увагу М.Сергєєв⁶⁴. Згадані публікації закликали до більш уважного розгляду стосунків означеної конфесії з державою.

Неувага до зазначеного аспекту проблеми означає ігнорування національних складових державно-церковних взаємин, спрощення їх заради втримання всеросійської церковної моделі на просторах колишнього СРСР. У цьому проявляється її правонаступність із традиційним поглядом старої російської історіографії. Вона відображає незрілість української нації та консервативність її релігійної психології.

3.5. Аспект політичного відгуку конфесій на антицерковну політику досліджували автори багатьох публікацій, хоча спеціально його й не розробляли. Дослідження з історії УАПЦ та синодальної церкви здебільшого підкреслювали політичну лояльність церков. Але автори зважали й на факти конфронтації духовних лідерів та вірних із владою, наслідком чого були арешти та ув’язнення.

Публікація російського історика М.Шкаровського про йосифлянський розкол⁶⁵, а також згадані монографії В.Пащенко стали взірцем досліджень політичної опозиційності церкви. Спроби Т.Нагорної⁶⁶ поглибити вивчення історії церковної опозиції не завершилися створенням узагальнюючої картини. Очевидно, що робота в цьому напрямі триватиме.

Таким чином, у контексті вивчення історії окремих конфесій і релігійних течій ступінь розробки проблеми непропорційний. Аспект церковного відгуку на антицерковну політику влади та суспільну ситуацію ще явно програє числом

праць та багатоманітністю тематики працям з історії державного впливу на церкву.

4. Нового напрямку вивченню проблеми надав розвиток історичного краєзнавства та регіоналістики. Координуючу роль у цих дослідженнях відіграла Всеукраїнська спілка краєзнавців та її провід, зокрема, голова правління академік П.Тронько і його заступник (нині покійний) Ю.Данилюк, водночас головний редактор журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”. Очолюючи Головну редколегію науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” й структурний підрозділ Інституту історії України з історичного краєзнавства, вони скеровували наукову ініціативу громадськості, особливо активної на рівні обласних редколегій. Праці здебільшого були написані у формі нарисів і проливали світло на трагедію 1930-х рр. Центрами краєзнавчих досліджень державно-церковних взаємин стали Вінниця, Житомир, Запоріжжя, Кам’янець-Подільський, Київ, Рівне, Луцьк, Полтава, Чернігів.

Активно проявили себе дослідники з Поділля – О.Галамай, Ю.Зінько, А.Лисий, О.Лойко, А.Матвеев, П.Слободянюк⁶⁷. Взірцем для них став А.Зінченко, який на початку 1990-х рр. на високому професійному рівні підготував публікації про долю української православної церкви на Поділлі в першій третині ХХ ст.⁶⁸ Серед перших почав досліджувати історію Подільської єпархії радянської доби парафіяльний священник із с. Голосків Летичівського району Віктор Магдін⁶⁹. Численні відомості про нищення храмів і переслідування духівництва Східної Волині навів В.Рожко⁷⁰. Вивчалася політика держави щодо церкви на території Волині, яка була приєднана до УРСР у вересні 1939 р. (В.Вісин)⁷¹. Розгорталися дослідження на Полтавщині, чому сприяло створення осередку Української асоціації релігієзнавців на базі Полтавського держпедуніверситету, формування власної наукової школи ректора, проф. В.Пащенко. Тематику порушували науковці різних вузів: Ю.Борщенко, О.Єрмак, О.Нестуля, В.Реvegук, архівісти – Т.Пустовіт, З.Яненко, священник М.Храпач⁷². Відомою стала праця з історії Сумщини О.Сотника⁷³, де подано інформацію про репресованих духовних осіб, наведено фрагменти з оригінальних джерел, фотоілюстрації. Просторо цитуючи документи архівів, розглянув історію Прилуцького благочиння М.Куриленко⁷⁴. Перебіг і наслідки боротьби влади проти церкви висвітлено в колективній праці з історії та сучасності релігійних організацій Миколаївщини⁷⁵. Відомості про трагічну долю храмів Луганщини зібрав О.Фострюк⁷⁶. Запорізька обласна редколегія серії “Реабілітовані історією” та окремі дослідники (Г.Горбань, Л.Кирилаш, В.Комов, І.Науменко, Ф.Турченко, О.Старух, В.Ткаченко, Є.Цокур та ін.) повернули із забуття немало сторінок історії державно-церковних стосунків 1920–1930-х рр.⁷⁷

Грунтовніше почали вивчати специфіку процесів у контексті історичної регіоналістики, зокрема, на Півдні України, що відбилося в публікаціях учених із Миколаєва Ю.Котляра, М.Шитюка, у згаданій монографії запорізьких дослідників про міжконфесійні взаємини (А.Бойко, Т.Грушова, О.Ігнатуша, І.Лиман, В.Мільчев)⁷⁸. Зазначений напрям досліджень сьогодні один із найпотужніших числом дослідників, різноманіттям проєкцій і сюжетів вивчення проблеми.

5. Біографічні студії. Новим у пострадянській історіографії проблеми стало вивчення діяльності визначних особистостей церковної сфери. На початку 1990-х рр. науковці загострили увагу на непримиренному ставленні до церкви генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, керівника ДПУ–НКВС В.Балицького, його заступника К.Карлсона⁷⁹. Але більш магнетичними для дослідників ставали образи тих, хто в умовах формування тоталітарної системи відстоював християнські цінності, відроджував і примножував національні традиції.

Широко представлена біографістика митрополитів Василя Липківського, Миколи Борецького, Івана Павловського, Феофіла Булдовського, єпископів

Пахомія (Кедрова), Прокопія (Титова), В'ячеслава (Шкурка), священників К.Стеценка, П.Фоміна, мирян К.Товкача, В.Щепотьєва та ін.⁸⁰ Висвітлювалася реакція богословів 1920–1930-х рр. на антирелігійний тиск держави та суспільства. Видання проповідей та епістолярію митрополита В.Липківського, публікації А.Зінченка, Л.Пилявця, О.Сагана, І.Преловської⁸¹ переконують у доцільності вивчення й популяризації спадщини проповідників, неабиякій цінності цього історичного матеріалу для відтворення духовної атмосфери в церковному середовищі України доби утвердження тоталітаризму. Авторами подібних публікацій усе частіше виступали церковні діячі.

На тлі невеликих розвідок із цього напрямку виокремлюються монографії А.Зінченка. Його нова книга – про життєві шляхи трьох ієрархів УАПЦ – митрополитів М.Борецького, І.Павловського та архієпископа К.Кротевича⁸². Комплексне використання опублікованих і невідомих архівних документів, спогадів, епістолярної спадщини дозволило авторові яскраво передати суперечливість та згубність соціально-політичної атмосфери для національної церкви в радянській Україні.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що проявом активізації дослідницького інтересу до зазначеної проблеми стало збільшення числа публікацій і розширення їхньої тематики. Протягом 15 років державної незалежності України суттєво оновилися методологічний інструментарій і методика виконання досліджень. Позбувшись догматизму партійно-класового підходу, науковці вийшли на принципово новий рівень концептуального осмислення та історичних узагальнень. Історіографія проблеми пройшла шлях від сміливих наукових розвідок і постановочних статей до комплексних досліджень, які сприяли підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії церкви в Україні, релігієзнавства.

Посилилась аналітика соціологічних реконструкцій із використанням досвіду зарубіжних досліджень, зростає увага до культурно-антропологічної ретроспективи. Широко застосовується метод компаративного аналізу при дослідженні явищ, що мали аналоги в інших країнах, конфесіях. Рисою нових праць стала історична реконструкція генези явищ і механізмів подій. Дослідження проводяться на перетині історії, філософії, релігієзнавства, психології, соціології. Розширюється географія досліджень, праці здійснюються як у регіональному, так і всеукраїнському масштабі. До наукового обігу залучено значні масиви джерел. Характерними рисами стало зближення світської та церковної наукових течій і шкіл за рівнем концептуального осмислення, використання наукової методології, фактографічного наповнення матеріалу.

Проте багато питань залишилося поза сферою аналізу. Зокрема, лише відкрилися шляхи розробки проблеми через вивчення окремих ланок державної структури, орієнтованої на втілення антицерковної політики: Всеукраїнської антирелігійної комісії, агітпропвідділу ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК, НКЮ, НКВС, ДПУ, Центральної комісії незаможних селян. Постає завдання з'ясувати в конкретному вимірі зв'язок між тотальним тиском держави на церкву й ступенем компромісу її діячів, питання про політичну опозиційність духівництва. Широке поле діяльності відкрилося перед тими, хто переносить центр дослідницької ваги на вивчення історії окремих релігійних спільнот, течій, рухів. Вимагає відповіді питання синхронності захоплення церкви та держави соціально-політичними, етичними, організаційно-структурними трансформаціями новітньої доби. На часі з'ясування відгуку на державну політику та уявні моделі державно-церковних зв'язків із боку окремих верств і прошарків українського суспільства – селянства, робітників, інтелігенції, молоді, жінок, політичної еліти тощо. Українська історіографія чекає також більш сучасних реконструкцій “релігійної повсякденності”, процесу “впровадження соціалістич-

ного побуту й культури”, “ліквідації релігійних пережитків” у свідомості суспільства, його способів, темпів, проявів та наслідків. Динаміка вивчення державно-церковних взаємин відкриває очевидні перспективи в нових умовах політичного життя та національного відродження.

¹ *Боцюрків Б.* Вибрані проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні в ХХ столітті // *Вісник Руху.* – 1990. – Ч.6. – С.51–57.

² *Воронин О.О.* Історичний шлях УАПЦ. – Кенсінгтон, 1992. – 136 с.; *Church, Nation and state in Russia and Ukraine.* – London, 1991. – 357 p.; *Heyer F.* Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert. – Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 2003. – 556 s.; *Plokhly S., Sysyn F.E.* Religion and Nation in Modern Ukraine. – Edmonton and Toronto, 2003. – 216 p.

³ *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы. – М., 1991. – 400 с.; *Одинцов М.И.* Путь длиною в семь десятилетий // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С.29–71.

⁴ *Архивы Кремля: В 2-х кн.* Политбюро и церкви. 1922–1925 гг. – Москва; Новосибирск, 1997. – Кн. 1. – 597 с.; Кн. 2. – 632 с.

⁵ *Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.* / Сост. М.Е.Губонин. – М., 1994. – 1064 с.

⁶ *Шкаровский М.В.* Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. – СПб., 1999. – 400 с.; *Его же.* Обновленческое движение в Русской Православной Церкви ХХ века. – СПб., 1999. – 100 с.

⁷ *Пиріг Р.Я.* Церква, партія, держава (Розтаємничені архівні джерела) // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Полтава, 1992. – С.85–86; *Рубльов О.С.* Документальні матеріали ВНК–ДПУ–НКВС як джерело для дослідження церковного життя на Україні в 20–30-х рр. // Там само. – С.95–96.

⁸ *Білокінь С.* Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – №3. – С.37–51; *Його ж.* “Ламали саму людську субстанцію” // Людина і світ. – 1993. – №4–5. – С.3–46; *Зінько Ю.А.* Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах Державного архіву Вінницької області // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С.270–273; *Игнатуша А.Н.* Фонд митрополита Кречетовича как источник изучения политических процессов в церкви и обществе // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Симферополь, 1996. – С.47–49; *Киридон А.* Документи “Окремої папки” ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.11. – С.150–157; *Поджур Ю.* Документи ВУЧК–ДПУ–НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20 – 30-ті рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – Полтава, 1998. – С.112–116; *Преловська І.* Слідчі справи братів Чехівських як джерело вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.258–277; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку зі справою “Спілки визволення України” // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовт. 1996 р. / За ред. А.Зінченка. – К., 1997. – С.163–171; *Його ж.* Один із соловецької когорти. Справа священника УАПЦ Володимира Хуторянського на тлі сталінського терору // Людина і світ. – 1998. – №1. – С.13–19.

⁹ *Винниченко І.І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 122 с.; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; *Рибалка І.К.* Сталінізм і розселення країни // УІЖ. – 1989. – №10. – С.12–21; *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 143 с.

¹⁰ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – 482 с.

¹¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – Донецьк, 2003. – 624 с.

¹² *Головащенко С.І.* Історія християнства: Курс лекцій. – К., 1999. – С.280.

¹³ *Ісіченко Ігор, архієп.* Загальна церковна історія. – Х., 2001. – 608 с.

¹⁴ Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.) / А.Т.Давидюк (ред. кол.). – Вінниця, 2002. – 211 с.

¹⁵ *Гордієнко В.В.* Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 189 с.; *Гридіна І.М.* Православна церква в Україні під час II світової війни. 1939–1945 рр.: людський вимір: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 181 с.

¹⁶ Див.: *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.43–57.

¹⁷ *Єленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.). – К., 1991. – С.3–16.

¹⁸ *Зінченко А.* “Це влада не від Бога, а від дракона”. ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – №4. – С.157–163; *Його ж.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки? // УІЖ. – 1992. – №1. – С.104–114.

¹⁹ *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; *Його ж.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – 249 с.; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. – Полтава, 2004. – 336 с.

²⁰ *Силантьєв В.И.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х., 1998. – 232 с.

²¹ *Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.244–252.

²² *Бондарчук Ю.* Боротьба з “церковно-сектантськими елементами” на українських залізницях в 20–30-х рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.13–16.

²³ *Акуленко В.І.* Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). – К., 1991. – 48 с.; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч.1. – 280 с.; Ч.2. – К., 1995. – 216 с.

²⁴ *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1996. – 191 с.

²⁵ *Зінченко А.* Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні // Київська старовина. – 1996. – №6. – С.97–106; *Шуба О.* Церковні пам'ятки як джерело національної історії // Там само. – С.93–96.

²⁶ *Пилявець Л.* Хрещениця ДПУ // Людина і світ. – 1992. – №5–6. – С.26–29.

²⁷ *Івженко С.* Розкол як засіб боротьби радянської влади проти церкви // Історія релігій в Україні. Тези повід. VI Міжнар. кругл. столу (Львів, 3–8 трав. 1996 р.). – Л., 1996. – С.96–98; *Киридон А.* “Щоб вороги топили один одного...”. Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – №6. – С.23–30; *Пащенко В.О.* Православне обновленство – справа ДПУ // Людина і світ. – 1993. – №10–12. – С.34–39.

²⁸ *Жилюк С.І.* Без апологетики. – Житомир, 2000. – 149 с.; *Ігнатуша О.М.* Чому розкололось православ'я України? (Характер конфліктів 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.) // Грані. – Дніпропетровськ, 2002. – №1. – С.79–83.

²⁹ *Бачинська К., Бачинський М.* Мартиролог православного духовенства колишнього УРСР (1918–1954) // Різдво Христове. 2000. – Л., 2001. – С.72–88; Мученики за віру. Біографічні дані служителів культури Вінницької єпархії, репресованих в роки сталінізму. – Вінниця, 1993. – Вип.1. – 64 с.

³⁰ *Лаврик Г.В.* Правові аспекти вирішення релігійного питання в УРСР (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.45–47; *Щербань М.О.* Правове регулювання церковно-державних відносин у період непу // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – Кн.І. – С.626–634.

³¹ *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках: Монографія. – Луганськ, 2000. – 166 с.

³² *Аверін І.І.* НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С.132–138; *Бабенко Л.* Більшовицька партія і спецслужби: пріоритети у боротьбі з релігією (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Історія релігій в Ук-

раїні. – Л., 2004. – С.76–83; *Ї ж.* Ліквідаційні комісії в системі антирелігійної боротьби більшовицької держави на початку 1920-х рр. // *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції.* – Черкаси, 2004. – С.50–52.

³³ *Еленський В., Паталай О.* “...Партія все виправляє, призначає і буде за одним принципом”: Національна проблема в радянській церковній політиці в Україні // *Людина і світ.* – 1992. – №2. – С.6–12; №3. – С.38–42.

³⁴ *Шип Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). – К., 1995. – 66 с.

³⁵ *Реєнт О.П., Лисенко О.Є.* Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – С.80.

³⁶ *Боечко В.Ф.* Церковні рухи 20–30-х років ХХ століття та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні // *Український селянин.* – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.50–53.

³⁷ *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя, 2004. – 440 с.

³⁸ *Євсєєва Т.М.* Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005. – 362 с.

³⁹ *Бабенко Л.Л.* Особливості антирелігійної пропаганди 20-х рр. ХХ ст. та її альтернативи // *Вісник Східноукраїнського нац. ун-ту ім. Володимира Даля.* – Луганськ, 2004. – №9. – С.8–14; *Зінько О.В.* Література 20-х років ХХ ст. про участь молоді в релігійному та антирелігійному рухах доби національно-культурного відродження України // *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* – Вінниця, 2001. – Вип.ІІІ. – С.216–219; *Ігнатуша О.М.* Спілка воявничих безвірників України (1926–1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи // *Український селянин.* – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.53–56.

⁴⁰ *Євсєєва Т.* Діяльність спілки “воявничих безвірників” України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2004. – Вип. 11. – С.303–331.

⁴¹ *Киридон А.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2004. – Вип. 12. – С.234–256; *Ї ж.* Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні // *Там само.* – К., 2005. – Вип.13. – С.274–294.

⁴² *Солодка Л.М.* Деструктивний вплив воявничого атеїзму на ментальність українського селянства // *Український селянин.* – 2002. – №4. – С.111–115.

⁴³ *Михайлюк О.В.* Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) // *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту.* – 2001. – Вип.ХІІІ – С.105–106.

⁴⁴ *Бобко Т.* Православний священик у радянському селі 20–30-ті рр. ХХ ст. // *Історія релігій в Україні.* – Л., 2004. – С.84–89; *Ї ж.* Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 167 с.

⁴⁵ *Бахтіна С.* Дослідник церковного мистецтва – Петро Фомін // *Київська старовина.* – 2002. – №1. – С.114–119; *Бобко Т.Г.* Духовенство в громадсько-державних організаціях в 20-х рр. ХХ ст. // *Література та культура Полісся.* – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С.162–166.

⁴⁶ *Слободянюк Е.П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині. 30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1996. – 162 с.

⁴⁷ *Дяків В.* Традиційна основа народних оповідань про чуда на Єлисаветградщині у другій половині 20-х // *Історія релігій в Україні.* – Л., 2004. – С.233–238; *Ігнатуша А.* Есхатологічні настрої населення України в 20-ті роки ХХ століття // *Історія релігій в Україні.* – Л., 1998. – С.104–105; *Макаров А.* З'ява Богородиці в Україні 1920-х років // *Київська старовина.* – 2001. – №1. – С.83–88.

⁴⁸ *Радько Г.* Релігійна поезія на Україні 20–30-х років ХХ століття // *Історія релігій в Україні.* – К.; Л., 1995. – Ч. 4. – С.371.

⁴⁹ *Ігнатуша О.М.* Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993. – 185 с.

- ⁵⁰ Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 206 с.
- ⁵¹ Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2005. – 356 с.
- ⁵² Ігнатуша О.М. До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Питання історії СРСР. – Х., 1991. – Вип.36. – С.47–54; Ісіченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор. – 1990. – №12. – С.136–152; Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – №5. – С.19–24; Пилявець Л.Б., Рибачук М.Ф. Автокефалія Православної церкви в Україні // Рідна школа. – 1992. – №5–6. – С.65–68; №7–8. – С.76–78; №9–10. – С.74–75; Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – №12. – С.166–175.
- ⁵³ Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. – Х., 2003. – 472 с.
- ⁵⁴ Басишина Л., Пилявець Л., Чуприна В. Переслідування УАПЦ // Укр. церковно-іст. журн. – 2001. – №1. – С.59–67.
- ⁵⁵ Киридон А. Про причини появи обновленського руху в Україні // Різдво Христове. – С.68.
- ⁵⁶ Ігнатуша О.М. Православна церква на Україні в 1920-х рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. – К., 1990. – С. 81; Його ж. Критичний огляд розвитку Синодальної церкви на Півдні України (20–30-ті роки ХХ ст.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Т. IV. – Одеса, 2001. – С.214–221.
- ⁵⁷ Тригуб О.П. “Обновленський рух” в сучасній українській історіографії (1990–2002 рр.) // Наук. праці. – Миколаїв, 2003. – Т. 26. – Вип. 13. – С.138–143.
- ⁵⁸ Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928). – Рівне, 2002. – С.182.
- ⁵⁹ Киридон А. “Собор єпископів України” та “Діяльно-Христова церква” як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні. – Л., 2000. – Кн. I. – С.198–203; Її ж. Українська православна церква // УІЖ. – 2005. – №3. – С.143–159.
- ⁶⁰ Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух... – С.121–138; Його ж. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20–30 роках ХХ ст. // Сумська старовина. – Суми, 2002. – №X. – С.76–81; Його ж. Формування структури Української православної церкви (1930 р.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Л., 2005. – Кн. I. – С.267–274.
- ⁶¹ Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К., 1993. – С.165–172.
- ⁶² Євсєєва Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 247 с.; Стародуб А.В. Юридична політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 212 с.
- ⁶³ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.90–106; Бобко Т.Г., Ігнатуша О.М. Стан парафій Російської православної церкви на Катеринославщині (20-і р. ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С.120–125; Його ж. Соціально-політичні аспекти еволюції Російської православної церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): південний регіон // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2003. – №43. – С.176–185; Пащенко В.О. Трагедія Руської православної церкви крізь долю її єпископів // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С.98–111.
- ⁶⁴ Сергєєв М. Російська православна церква в Україні // Історія релігій в Україні. – Л., 2005. – Кн. I. – С.524–530.
- ⁶⁵ Шкаровський М. Істинно-православна церква проти радянської влади: українські сторінки // Людина і світ. – 1997. – №8. – С.39–40.
- ⁶⁶ Пащенко В.О., Нагорна Т.В. Правда і домисли про “істинно-православних” // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2003. – №43. – С.191–194; Їх же. Істинно-православні України: невідомі факти чи замовчувані сторінки історії? // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. – №1. – С.118–124.
- ⁶⁷ Галамай О. “Безбожницька” політика радянської держави (20–30-і роки ХХ ст.) // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.152–155; Її ж. Реалізація політики

відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С.81–84; *Зінько Ю.А.* Державно-церковні відносини у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі у документах Державного архіву Вінницької області // Там само. – 2003. – Вип. VI. – С.270–273; *Його ж.* Переслідування радянським режимом священнослужителів та віруючих Вінниччини у 20–30-х рр. ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.147–149; *Лисий А.* Нарис історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795–1995 рр. – Вінниця, 1995. – 120 с.; *Лойко О.О.* Релігійне життя на Поділлі в умовах непу // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С.91–94; *Матвеев А.* Репресивна політика щодо церкви в 30-х роках ХХ ст. на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. – С.143–146; *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

⁶⁸ *Зінченко А.* Подільська сторінка відродження національної церкви // Сучасність. – 1992. – №10. – С.91–97.

⁶⁹ *Магдін В. свящ.* Православні храми Летичівщини. – Голосків, 1996. – 40 с.

⁷⁰ *Рожко В.* Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001. – С.399–401, 475, 487, 502–508.

⁷¹ *Вісн В.В.* Політика радянського режиму щодо православної церкви у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку. Новітня історія України. – Луганськ, 2002. – С.46–50.

⁷² *Борщенко Ю.* Репресії проти УАПЦ на Полтавщині (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – С.101–107; *Єрмак О.П.* Православне духовенство України в середині 20-х років ХХ століття // Православ'я і культура: історія і сучасність. – Полтава, 1994. – С.51–55; *Нестуля О.* Головні чинники стану збереження церковної старовини в Україні (1917–1941 рр.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.83–86; *Пустовіт Т.* Регент Іван Різенко // Полтавські єпарх. відомості. – 1994. – Ч. 1. – С.11; *Ревезук В.* ДПУ проти УАПЦ на Полтавщині // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. – С.119–123; *Храпач М. прот.* Історія собору: http://www.orthodox.poltava.org/eparh_upr.htm.; *Яненко З.* “Із'яць із пользования релігійної общини” // Полтавські єпарх. відомості. – 1994. – Ч. 2. – С.22.

⁷³ *Сотник О.М.* Сумщина християнська. – Суми, 2000. – 140 с.

⁷⁴ *Куриленко М.І.* Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. – Чернівці, 2001. – 432 с.

⁷⁵ Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв, 2001. – С.106–123.

⁷⁶ *Форостюк О.Д.* Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). – Луганск, 1999. – 120 с.

⁷⁷ *Горбань Г.В.* Свято-Покровський собор. – Запорозьке, 1991. – 60 с.; *Ігнатуша О.М., Кирилаш Л.І., Старух О.В., Ткаченко В.Г., Цокур Є.Г.* Під жорнами “класової боротьби”. Політичні репресії на Запоріжжі (1917–1990 рр.) // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя, 2004. – Кн. 1. – С.7–41; *Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф.* Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / Під ред. Турченка Ф.Г. – Запоріжжя, 2001. – С.110–111, 114, 131–133, 200; *Комов В.* Нариси з історії села Мала Білозерка / Запорозька спадщина. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 14. – С.27–36; *Науменко І.* Важкий час правди. – Запоріжжя, 2001. – С.82–90; *Спокута. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 4. – С.25–34.*

⁷⁸ *Котляр Ю.* Релігійно-селянські виступи проти більшовицького режиму на Півдні України (1919–1930) // Історія релігій в Україні. – Л., 2004. – С.305–310; *Шитюк М.* Церкви Півдня України у 20-ті роки ХХ століття // Історія релігій в Україні. – Л., 2002. – Кн. 1. – С.468–477; Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / *Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І.* та ін. – Запоріжжя, 1999. – 252 с.

⁷⁹ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 606 с.

⁸⁰ *Александров І.В.* Єпископ В'ячеслав (Шкурко): “Я бачив у ньому справжнього єпископа...” // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 9. – С.5–7; *Бабенко Л.Л.* Діяльність Костя Товкача у контексті державної релігійної політики (20-ті роки ХХ ст.) // Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії. – Черкаси, 2003. – С.35–37;

Білокінь С. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С.318–326; Даниленко В. Один з 45-ти. В.Дурдуківський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.253–262; Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2002. – №2 – С.56–60; Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів. – Херсон, 2002. – Вип. ІХ. – С.91–96.

⁸¹ Зінченко А., Пилявець Л. Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.110–123; Зінченко А. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С.11–31; Саган О. Традиції українського православ'я і богословська спадщина митрополита Василя Липківського // Український церковно-визвольний рух... – С.101–107; Преловська І. Діяльність В.М.Чехівського, благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т.ІІ. – С.29–49; Єльченко І., Пилявець Л., Преловська І. Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – С.475–488; Липківський В. митр. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі й свята. – К., 1991. – 91 с.; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління) / Упоряд. Л.Пилявець. – К., 1993. – 48 с.

⁸² Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. –156 с.

The progress of the modern Ukrainian problem of historiography of the relationships between the Soviet state and the Orthodox confessions in Ukraine in 20-30-th years of XX c was characterized. The factors of the forming of the main directions of researches were determined, their powerfulness and prospects. The peculiarities of the thematic spectrum of the scientific works, their methodology, conceptual and factual direction were exposed.

О.Л.Осіп'ян*

“РЕЛЯЦІЯ” ЛЬВІВСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ЯНА-АНДЖЕЯ ПРУХНИЦЬКОГО (1622 р.) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА

У 1620–1650-х рр. вірменська громада Львова зазнала потрясінь, викликаних спробами католицького духовництва залучити місцевих вірмен до унії з римо-католицькою церквою. Львівський католицький архієпископ Ян-Анджей Прухницький був активним учасником цих подій. У своїй упередженій “Реляції” (1622 р.) Я.-А.Прухницький критикує уявні та перебільшені ним помилки й вади вірменської церкви та львівських вірмен, щоби продемонструвати потребу в унії з римо-католицькою церквою. Я.-А.Прухницький також висловлює деякі думки, які були реалізовані 1630 р. за допомогою вірменського єпископа Н.Торосовича.

На початку 1620-х рр. вірменська громада міста Львова перебувала напередодні великих потрясінь, викликаних внутрішньою боротьбою за єпископський стіл та спробою нав'язати вірменам Польського королівства унію з римо-католицькою церквою (1630–1640-ві рр.). Активним учасником і одним із ор-

* Осіп'ян Олександр Леонідович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

ганізаторів тих трагічних для вірмен подій був львівський католицький архієпископ Ян-Анджей Прухницький (1553–1633 рр., архієпископ у роках 1614–1633 рр.). Тому дуже цікавою є його “Реляція” (звіт, донесення) до конгрегації поширення віри від 22 вересня 1622 р. Вивчення цього джерела дає уявлення про ставлення католицького архієпископа до вірменської громади, його наміри щодо подальших дій та мотивацію.

На думку дослідників, вірменська колонія виникла у Львові в другій половині XIII ст. Від 1364 р. в місті знаходився центр єпархії вірменської церкви¹, у межах якої перебували парафії цілої Східної Європи (за винятком Криму), а згодом залишилися лише вірменські громади Польського королівства та Великого князівства Литовського. Перший львівський вірменський єпископ Григор був затверджений у цьому сані 1367 р. королем Казимиром III². На час написання реляції вірменського єпископа у Львові не було, а боротьба за єпископський стіл точилася між двома впливовими родинами: Торосовичів, які пропонували на цю посаду Нікола Торосовича, та Горичка-Голубовичів, кандидатом яких був Захаріаш Бернатович³. Я.-А.Прухницький мав намір скористатися цією складною ситуацією для приєднання місцевих вірмен до римо-католицької церкви (спроби унії вже робилися Римом у XIII–XV ст. як у самій Вірменії, так і у вірменській діаспорі). У своїй реляції він докладно зупиняється на “помилках” вірменської церкви, на повному “безладі” в релігійному житті місцевих вірмен. Проте більшість закидів або вигадані, або гіперболізовані. Уся “аргументація” католицького архієпископа має одну мету – продемонструвати неспроможність місцевих вірмен урятувати свої душі для небесного царства й довести нагальну потребу навернення їх до унії з римо-католицькою церквою. У справі “викриття помилок віри” львівських вірмен Я.-А.Прухницький мав попередників, стислий огляд творів яких дозволить ліпше зрозуміти обставини написання реляції та простежити процеси наростання критичного ставлення до вірмен із боку католицького духовництва.

Протягом кількох століть вірменські колонії у Львові, Кам’янець-Подільському та інших містах були важливою складовою соціально-економічного розвитку українських земель. Релігійне життя місцевих вірмен майже не привертало уваги сучасників, а ставлення до певних особливостей вірменської церкви було цілком нейтральним⁴. Ситуація змінилася від середини XVI ст., коли, оговтавшись від удару, завданого протестантизмом, римо-католицька церква розпочала наступ на “єретиків” та “схизматиків”, відомий як Контрреформація. Одним із перших ідей церковної унії українських вірмен із Римом висунув канонік львівського католицького капітулу, магістр теології Анджей Любельчик, який опублікував у Кракові дві книжки: “Baptismus Armenorum” [“Хрещення вірмен”] (1544 р.) та “Liturgia seu missa Armenorum ritu” [“Літургія або богослужіння вірменського обряду”] (1549 р.)⁵.

1564 р.з релігійним життям львівських вірмен ознайомився папський нунцій у Польщі кардинал Джіованні-Франческо Коммендоні. Звіт про це вміщено в життєписі кардинала, складеному його секретарем А.-М.Граціані (зокрема, дано опис богослужіння у вірменському соборі, на якому він був присутній)⁶. 1566 р. львівських вірмен відвідав ректор Любранської колегії в Познані Бенедикт Гербест⁷. Ось як у 1580-х рр. охарактеризував цей візит анонімний антикатолицький полеміст: “А кгда до Львові били, арменський костел навідили. В котром порядков переслухали, от перших аж до послідніх. Приехавши додому, зараз книжки написали. [...] Арменськії порядки в тих же книжках залицяють (хвалять – О.О.)”⁸.

Львівським вірменам доводилось вести постійну боротьбу з католицьким патриціатом міста, який уперто боронив свої привілеї, не дозволяв вірменам ко-

ристуватись рівними правами з міщанами-католиками, маючи на меті позбутись конкуренції у сфері торгівлі та ремесла. За часів правління короля Стефана Баторія вірменам удалося досягти тимчасового успіху. Згідно з королівським декретом від 7 липня 1578 р. вони здобули деякі права, якими раніше користувалися лише міщани-католики⁹. Проте декрет справи не розв'язав, а став “приводом для неприязні та незгоди”¹⁰. Міщани-католики не склали зброї й намагались узяти реванш, звертаючись до нового короля Сигізмунда III (1587–1632 рр.), відомого своєю відданістю римо-католицькій церкві. На допомогу міщанам-католикам прийшов і Ян-Димітр Соліковський – львівський католицький архієпископ (1583–1603 рр.). Свою діяльність у Львові він розпочав із запровадження нового календаря (календарна реформа папи Григорія XIII). Проте вірмени та православні відмовилися переходити на новий календар, посилаючись на те, що не мають дозволів від своїх патріархів¹¹. Тоді Я.-Д.Соліковський удався до насильницького закриття православних та вірменських церков¹². У грудні 1597 р. він склав документ із вимогами до вірменської громади (“Засоби, запропоновані для примирення панів членів ради й міщан-католиків із панами вірменами, також міщанами міста Львова”)¹³. Я.-Д.Соліковський звинувачував вірмен не тільки в церковній схизмі, але й у тому, що вони, торгуючи з Османською імперією, зраджують Польщу¹⁴. За декретом Сигізмунда III від 17 квітня 1600 р. фактично скасовувалися всі ті незначні привілеї, що їх вірмени отримали від Стефана Баторія 1578 р.¹⁵

Ще далі в закидах проти вірмен пішов професор медицини Краківського університету Себастьян Петрицій. 1605 р. він опублікував антивірменський памфлет “Хто є більш підозрілим та шкідливим для Речі Посполитої – євреї чи вірмени?”, додавши його до власного перекладу “Політики” Арістотеля. Ставши на бік католицького патриціату в його боротьбі з вірменськими купцями, С.Петрицій безпідставно заявляв, що “вірмен у Львові прийняли як волоцюг та дрібних торгівців, а зараз вони виштовхують із міста польську націю”. Його дратувало те, що вірмени “не бажають приймати наших звичаїв: укладають шлюби між собою, мають свою таємну республіку”¹⁶. С.Петрицій закидав вірменам державну зраду та шпигунство на користь Туреччини¹⁷, закликаючи до ще більш жорсткого обмеження їхніх прав у Речі Посполитій і зведення до ролі “віслюка, якого запросили на весілля не для того, щоб він сидів як рівний разом із запрошеними гістьми, а щоби носив воду та дрова на кухню”¹⁸.

З іншого боку, якщо сучасники не були засліплені релігійним фанатизмом, вони досить приязно відгукувалися про вірмен, як, наприклад, молодий німець із Гданська Мартин Груневеґ, який у 1582–1588 рр. перебував на службі у вірменського купця Асадура, а згодом вступив до домініканського ордену¹⁹. Відомий галицький публіцист середини XVI ст. Станіслав Оріховський так характеризував місцевих вірмен у листі до Дж.Ф.Коммендоні (1564 р.): “Народ цей благочестивий і вельми побожний. Усе, що здавна стверджували на соборах єпископи, вірмени завжди вважали за святе, благородне й побожне. Це, гадаю, ти зауважив, коли був присутнім на їхніх богослужіннях у Львові. Про це ти розповідав мені [...]”²⁰. Львівський міщанин-католик Себастьян Кльонович так описав львівських вірмен у своїй поемі “Роксоланія” (1584 р.): “В місті осіли вірмени, свої залишивши оселі / Люди кмітливі вони, талановитий народ / Речі церковні суди привезли та своїх ієреїв / Церкву, як звичай велить, побудували собі”²¹.

Із симпатією про вірмен писав провідний діяч польської Реформації Ян Ласицький (1534 – після 1599 р.) у нарисі “De religione Armenorum” [“Про вірменську релігію”] (1580 р.): “Це шляхетні, гуманні, відкриті, великодушні, вільнодумні й, водночас, обачливі, вишукані, витончені, заможні люди з гарними рисами обличчя, чорними бородами, які присвятили себе торгівлі товарами зі східних країн, які викупувають християн із рабства, щедрі в благодійності”²².

Отже, позитивне чи негативне сприйняття українських вірмен сучасниками залежало, перш за все, від їхнього ставлення до іновірців. З іншого боку, очевидно є тенденція до погіршення ставлення католицького духовництва Польщі до місцевих вірмен наприкінці XVI – на початку XVII ст. Саме в річищі цієї тенденції й належить розглядати реляцію Я.-А.Прухницького від 1622 р.

Звіт Я.-А.Прухницького складається із двох частин: у першій він розповідає про ситуацію в його провінції, Берестейську унію 1596 р. та ставлення до неї русинів; у другій – про релігійне життя місцевих вірмен та можливі засоби їх навернення до унії з Римом. Латинський оригінал реляції зберігається у Ватикані (Bibl. Apost. Vat., Vaticanus latinus, vol. 6696, fol. 105–110). Його було опубліковано 1972 р. ченцями ордену св. Василя Великого в багатотомній серії джерел із ватиканських архівосховищ, які стосуються української історії²³. У нашій публікації наведено переклад другої частини реляції²⁴.

На початку оповідання про вірмен Я.-А.Прухницький пише про те, як вони опинилися на Русі: “Вірмени – зайшли чужинці, яких на цю землю, сказати б, пересаджено, а тому вони вельми нечисленні й мешкають заледве в трьох містах, а саме – Львові, Кам’янці та Замості. Насправді вони переселилися в ці краї з Вірменії триста років тому на запрошення руського князя Лева для військової служби, але згодом перетворилися на купців та вивідників”. Це повідомлення архієпископа в цілому вкладається в межі оповідань його попередників та наступників, які торкалися проблеми виникнення вірменських колоній на Русі. Автори з кінця XVI – першої половини XVII ст. повідомляють, що вірмен запросив князь Данило або його син Лев²⁵. У джерелах із другої половини XVII ст. в цій ролі фігурує князь Федір Дмитрович, або Дмитро²⁶. Щоправда, Я.-А.Прухницький єдиний з усіх відомих авторів XVI–XVII ст., які вказують на переселення вірмен саме з Вірменії. Інші пишуть про їх прибуття з “Татарії” чи Кримського півострова, або ж узагалі не подають ніяких відомостей про регіон початкового проживання. Судячи з того, що Я.-А.Прухницький у даній реляції не ставив за мету з’ясувати обставини розселення вірмен на Русі, то згадку про Вірменію не треба сприймати як абсолютно достовірну (із погляду людини, яка не дуже переймалася цим питанням, звідки ж іще могли переселитися вірмени, як не з Вірменії?!). Я.-А.Прухницькому йшлося про порівняння спільних і відмінних рис двох “схизматицьких націй” – русинів та вірмен (“адже русини – це тубільці й майже автохтони, натомість вірмени – зайшли чужинці”). Таким чином, згадка саме про Вірменію лише додатково підкреслює, з яких далеких країв прибули вірмени на Русь. Що ж до хронологічної прив’язки подій – “триста років тому на запрошення князя Лева” – то князь Лев Данилович, якого місцева традиція вважала засновником Львова, князував у 1264–1301 рр., тобто за 360–320 років до 1622 р. Отже, у даному випадку, цифру “300” не слід сприймати буквально, оскільки в XVII ст. навіть освічені люди мали досить приблизне уявлення про історію Галичини та Поділля до польського завоювання, а особливо про хронологію подій²⁷.

Спільною ж рисою, на думку Я.-А.Прухницького, є те, що русини та вірмени “не дбають про освіту й у питаннях віри залишаються однаковими невігласами, дбаючи лише про прибутки та торгівлю, і якби вони не читали де-що з наших книжок, перекладених по-польському з латини, то жоден з них не зумів би пояснити сенс своєї віри. У них також немає ніякого єпископа, тільки декілька священиків, теж вельми неосвічених і недолугих”. Подібне твердження є явним перебільшенням, адже серед львівських вірмен були не тільки священики та єпископ, але й богослови (“вардапети”, або “вартабеди”) та писарі (“дпіри”, щось на кшталт бакалавра чи магістра). Так, вірменський мандрівник Симеон Лехаці (уродженець Замостя), прибувши 1619 р. до Львова, згадує у своїх “Дорожніх нотатках” представників вірменського духовництва, наявних

на той час у місті: “п’ять ієреїв, сім дпірів, один вардапет Лазар і єпископ Степанос”²⁸. Полемічна література, породжена спробами нав’язати унію з Римом, свідчить, що місцеві вірмени не були аж такими невігласами в теологічних питаннях, якими їх намагається подати Я.-А.Прухницький. Зокрема, після оголошення львівським вірменським єпископом Ніколом Торосовичем 1630 р. унії з римо-католицькою церквою, його супротивники-антиуніати Христофор Горичка-Голубович із сином, священником Яковом Голубовичем, Симеон Миколайович (Лехаці) і Захаріаш Каспрович опублікували полемічний твір “Правдивий і стислий виклад гидкої та смердючої помилки римської церкви”, в якому спростовували догми римо-католицької церкви. Щоправда, наклад книги було конфісковано й знищено²⁹. Проте вона згадується в скарзі єзуїтів до львівського гродського суду від 7 червня 1631 р.³⁰ Отже, вірменське духовництво таки розумілося на питаннях віровчення, якщо ця книжка так допекла отців-єзуїтів. С.Лехаці, який протягом одинадцяти років об’їздив багато країн Середземномор’я й відвідав чимало вірменських церков та монастирів, так розповідав про порядок церковної служби у львівських вірмен: “Тут також була твердо встановлена церковна служба, неухильне виконання псалмів і літургій, що ми бачили тільки в Єрусалимі та Аміді”³¹. Була у Львові й вірменська школа, в якій із вересня 1624 р. С.Лехаці вчителював: “У школі було більше вісімдесяти хлопчиків, які вивчали різні науки: музику, граматику, риторику, діалектику й мистецтво числення”³². Зрештою 1615 р. вірменський священник Ованес Карматаненц заснував у Львові вірменську друкарню. 15 грудня 1616 р. тут було видано першу книгу – “Псалтир”, а 27 лютого 1618 р. був надрукований кипчацькою мовою (розмовною для львівських вірмен), але вірменською абеткою, “Молитовник”³³. Усі ці факти були, безперечно, відомі Я.-А.Прухницькому, проте він навмисно стилізував своє послання таким чином, щоб у поважного читача в Римі склалося враження, що львівські вірмени – це неосвічені торгаші, заблуклі вівці, які потребують пастирського нагляду з боку римо-католицької церкви.

Далі Я.-А.Прухницький піддає критиці нвіраків, які у вірменській церкві виконували функцію, подібну до легатів у католиків, безапеляційно йменуючи їх “зайдами” й “самозванцями” (“Поставлення вони [священники] отримують від різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри, і часто є не справжніми єпископами, як себе облудно називають, а самозванцями; від них же за великі гроші купується миро – чи справді освячене, чи ні, одному Богові відомо. Його зберігають протягом багатьох років, аж доки не прийде якийсь інший самозванець з іншим [миром]”). Нвірак був офіційним посланцем католикоса (першопрестол якого знаходився з кінця XIII ст. в місті Сіс у Кілікійській Вірменії, а з 1444 р. й до сьогодні – у Вагаршапаті або Ечміадзині), чи вірменського патріарха з Єрусалима. Нвіраки привозили освячене миро для церков та грамоту від католикоса, якою той благословляв духовництво й мирян. Від імені католикоса нвірак затверджував новообраного єпископа³⁴. Разом з одним із таких нвіраків С.Лехаці 1619 р. прибув до Львова (“На зустріч нам вийшли священники й народ, і з почестями провели нас у монастир св. Ачкатара (Пресвятої Богородиці – *О.О.*), і виявили велику повагу паронтеру (прелату – *О.О.*) Гукасу як нвіраку Єрусалима. Там він був два тижні, потім його відвезли до міста й розмістили в чудовому палаці, який був резиденцією єпископа”³⁵). Узагалі-то нвіраки прибували досить часто й з певною метою (“Тому що у Львові існує таке правило. Коли з Єрусалима або Ечміадзина приїздить нвірак, він зупиняється спершу в монастирі; через три дні збирається 12 аґа (старших, “seniores” – *О.О.*) разом із титарями (ктиторами – *О.О.*) та священниками й посилають до нього священника та двох аґа, і питають, з якою метою він приїхав. Задля збору [пожертвувань] або в іншій справі? Він називає причину”³⁶). Крім того, нвірак повинен був показати документи, які

підтверджували б його повноваження (“Якщо він має свідоцтво, його з почетом везуть до міста, а якщо ні, випроводжують із монастиря”³⁷). Отже, серед прибулих справді траплялися самозванці-пройдисвіти (“*impostores*”), на що вказує наведений вище уривок. Проте Я.-А.Прухницький називає зайдами всіх посланців вищих ієрархів вірменської церкви.

Здебільшого нвірак приїздив для збору пожертв на користь Єчміадзина, Єрусалима та інших священних місць, що перебували під владою мусульманських правителів Персії та Османської імперії. Вірменська громада Львова, відома заможним купецтвом, робила щедрі внески (“Існувало правило, що коли зі святого Єрусалима й Єчміадзина приїздить нвірак, йому дають багато подарунків і пожертвувань: перш за все золотий і срібний хрест, священний (посуд) і кадило, потім ризи та інший одяг, а також 400–500 курушів (золотих); [так само] і нвіраку, що приїхав, окремо [дають] грішми подаяння й окремо чуху, філон (верхній одяг – *О.О.*) та інше”³⁸). Імовірно, найбільше драгувало Я.-А.Прухницького те, що щедрі пожертви з його єпархії повз його руки напливають до Вірменії або Єрусалима. Тому-то він і лихословить на адресу “різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри”. Пожертви збирали не тільки нвіраки (“Кожного року приїздять збирачі [пожертв] вардапети (богослови – *О.О.*), єпископи, священники, іноки, а також миряни – боржники й ті, які мають близьких у полоні; одні [кажуть], що повинні збудувати монастир, а інші – церкву. Нікого не відпускають з порожніми руками, дають 10, 20, 30, 40, 50 курушів, одягають з ніг до голови й з любов’ю відпускають”³⁹). Християнське милосердя та допомогу ближньому Я.-А.Прухницький тут трактує як обдурення наївних і довірливих львівських вірмен пройдисвітами з числа вірменського духівництва, навмисно застосовуючи термін “*errans*” (“зайда”, “волоцюга”), хоча міг би взяти слово “*vagus*” (“волоцюга”, “зайда”), через близькість “*errans*” до слова “*error*” (“помилка”, “похибка”, “відхилення від правильного шляху”, “облуда”, “пастка”). Таким чином він намагається додатково підкреслити “помилки” вірменської церкви, посланці якої є “пасткою” для “невігласів-торгівців” вірмен.

З іншого боку, С.Лехаці дещо ідеалізує ситуацію. Імовірно, збір пожертв проходив не так легко, як він це намагається представити. Так, показовим є приклад з історії вірмен Криму. У 1629–1631 рр. представник Єчміадзина архімандрит Хачатур збирав пожертви в Криму. У Карасубазарі він наказав багатіям і священникам із Кафи з’явитися до нього й унести гроші за церкви (“Від трьох церков вимагав 100 курушів, від двох церков – 30 курушів, від нашої церкви св. Тороса – взяв 30”⁴⁰). Нвірак суворо застосовував свою владу (“Посланець архімандрит засудив священників, 4–5 священникам заборонив [правити службу], штрафував, брав золото, книги, хрести, чаші, частково добровільно, частково – недобровільно, а народ відлучив [...]. Обійшов усі церкви міста [Кафи], [усе] що дали – брав, дали йому посохи, книги [...]”⁴¹). Час від часу з’являлися й пройдисвіти, які під виглядом нвіраків намагалися збирати пожертви. Скандальна історія трапилася 1606 р. з Григором Даранахці, якого разом із Тер-Симоном та Тер-Мінасом вірмени кафського передмістя Кашот прогнали, прийнявши за авантюристів, оскільки напередодні якийсь Воскан із міста Джугі видав себе за учня архімандрита Азарія, обдурив їх та змусив зібрати пожертвування⁴². І хоча в середовищі українських вірмен подібні випадки нам невідомі, можемо припустити, що вони все ж таки траплялися, але не були загальною тенденцією, як це намагається представити Я.-А.Прухницький. Подібні скандальні історії відбувалися й у православних українців та білорусів, і в католиків (останні в XV ст. “відзначилися” тим, що одночасно мали трьох римських пап).

Я.-А.Прухницький не приховує свого обурення тим фактом, що в релігійному житті вірмен надто велику роль відіграють світські особи (“Просто

смішним є те, що старші вірменської громади, поводячись неначе єпископи, установлюють порядок зібрань, на яких мають подавати від себе народові священиків, причому ці зібрання не можуть відбуватися інакше, ніж за їхнім розпорядженням"). Справді, вірмени-миряни брали активну участь у справах церкви, що й викликало в'їдливе зауваження Я.-А.Прухницького. Від середніх віків і до нашого часу існує практика, що навіть вибори католикоса всіх вірмен здійснюються за участю як духівництва, так і представників від мирян. Згідно зі стародавньою традицією, львівського вірменського єпископа обирали чи затверджували (якщо він був призначений католикосом) на спільному засіданні місцевого духівництва та представників самоврядування (рад старійшин) вірменських громад Львова та Кам'янця-Подільського. Одна з умов обрання чи затвердження полягала в тому, що кандидат на єпископи повинен був дотримуватись певних, висунутих радою старійшин, умов, які обмежували владу єпископа навіть у церковних справах. Письмовий договір, який фіксував ці умови, було укладено, наприклад, 1478 р. між єпископом Хачатуром (Христофором) та вірменською радою старійшин Львова, а також 1557 р. між єпископом Григором та старійшинами. Останній договір став предметом судової суперечки між єпископом та вірменською радою. Під час розгляду справи (1569 р.) король підтвердив законність договору 1557 р. Зрештою, подібний договір 26 квітня (ст.ст.) 1627 р. уклав із радою Нікол Торосович, висвячений на єпископа католикосом Мелкісетом усупереч волі вірменської громади⁴³. Мелкісет заліз у борги й 1624 р втік з Ечміадзину до Константинополя (новим католикосом був обраний Мовсес III). Оскільки вірменська громада Константинополя зустріла Мелкісета без особливого ентузіазму, він попрямував до Львова (1625 р.) і тут за великий хабар призначив єпископом 22-річного Нікола Торосовича (3 січня 1627 р.)⁴⁴, а згідно з канонічними настановами католикоса Константина (XIII ст.), на єпископа міг бути висвячений чоловік, віком понад 30 років. С.Лехаці давав таку характеристику католикоса Мелкісета та його оточення: "старий та сивий, розумом слабкий і немічний, п'яниця й срібллюб. Із ним було багато єпископів, подібних до нього, і п'яниць. А від науки вони були дуже далекі"⁴⁵. До речі, уже тоді католикос Мелкісет виявив себе прихильником унії, що впливає зі скарги львівських вірмен католикосові Мовсесу III (25 липня 1631 р.)⁴⁶. Мелкісет помер 18 березня 1627 р. в Кам'янці-Подільському.

Уклавши договір, Н.Торосович намагався владнати свої стосунки з мирянами ("Як громадянин та шанувальник цієї землі, я [хочу зберегти] успадкований від моїх попередників наявний звичай, що той, кого на виборах згідно обериуть для себе на єпископський престол, стане їх єпископом"⁴⁷). У 3 пункті договору Н.Торосович відзначав: "Згідно з договорами, укладеними з моїми попередниками, я повинен зберегти їх – як духівництво, так і старшин – у деяких справах та прибутках, і на цьому зупинитися – це стосується тих у Львові й у Кам'янці; і з цього часу ані я не вимагатиму від них [грошей], ані вони від мене"⁴⁸. Імовірно, тут ідеться про так звані "хас" і "чехас", тобто на які прибутки єпископ має право, а на які – ні. У 21 пункті канонічних настанов католикоса Константина (XIII ст.) відзначається: "Парафіяни повинні охоче й з молитвою віддавати священикам хас – плоди від кожного коріння та встановлену частину від жертвовної тварини, під час вінчання – подарунки, під час поховання – одяг"⁴⁹. Своєю чергою священики віддавали хас єпископам (п. 22), а ті – патріаршому престолові (п. 23). Питання про "хас" і "чехас" розглядав вірменський церковний суд у Львові, який складався з 12 старших громади на чолі з єпископом. "Є велике присутствене місце духовного суду, де кожний четвер засідають 12 ага з єпископом і протоіереєм. Вони розглядають і дізнаються про хас і чехас, здійснюють також правосуддя й суд із приводу хасу та чехасу, бо мають накази католикоса й царів Польщі"⁵⁰.

Оскільки на час написання реляції (1622 р.) єпископ ще не був обраний, то Я.-А.Прухницький намагається представити ситуацію таким чином, що у вірмен “вівці” (старші-миряни) виконують функції “пастиря”. Отже, католицький архієпископ у своєму звіті подає цю ситуацію як абсолютно абсурдну з погляду римо-католицької церкви.

Не обминув Я.-А.Прухницький і шлюбних звичаїв вірмен: “Подібно до того, як русини розривають шлюби через незначну, ба – цілком несерйозну причину, так і вірмени не ведуть жодного рахунку родичам або своякам, тож дуже часто укладають шлюби у заборонених щаблях [спорідненості]. Вони твердять, що оскільки їх і справді дуже мало, то краще порушити церковні канони, ніж поєднуватися з особами чужого племені”. Це твердження є занадто категоричним. У згаданих канонічних настановах католикоса Константина чітко зазначено (п. 8): “Вінчання здійснювати з’ясувавши, щоб були на шість колін далекі одне від одного за кровною спорідненістю, і щоб наречений був не молодший 14 років, а наречена – 12 років”⁵¹. Львівські вірмени обчислювали спорідненість принаймні до четвертого коліна, на що вказує положення про успадкування майна в “Статуті вірменського права”, затверженому королем Сигізмундом I 5 березня 1519 р.⁵² Ясна річ, що в умовах ізольованих громад у діаспорі ці суворі заборони порушувались, проте й мови не могло бути про якісь “*promiscuus matrimonii*”, як це намагається представити Я.-А.Прухницький. З іншого боку, у середні віки саме серед католиків досить поширеною була практика укладання шлюбів між двоюрідними братами та сестрами.

Твердження Я.-А.Прухницького про те, що вірмени не бажають “поєднуватися з особами чужого племені”, теж не цілком адекватне реаліям. Українські вірмени, попри етнічну та конфесійну відмінність, ніколи не протиставляли себе українцям. Свідченням цього є шлюби. Так, у першій половині XVII ст. в Києві мешкав козак Петро Хижницький, одружений із Євфимією, дочкою місцевої вірменки Марії Ал-Беївни⁵³. Із щоденника Мартина Груневеґа (1584 р.) випливає, що шлюби між київськими вірменами та українцями були поширеним явищем (“Одружуються [вірмени] з українцями, що, між іншим, дуже суперечить їхнім законам”⁵⁴). Наскільки актуальним було це питання в той час свідчить запит київського митрополита Михайла Рогози до константинопольського патріарха Єремії: “Коимъ образомъ благоразсудне християне съ дщерьми арменьскими бракъ творити”. Відповідь на це питання він отримав у соборній грамоті патріарха від 17 травня 1591 р.: “Аще дщери арменьскія по отверженіи арменьскія ереси да крестятся; [...] подобаетъ и армень яко еретиковъ явныхъ и пріимшихъ многихъ ересей покрещати, и тако къ браку правильне сочитатися веры: инако же убо не не безбедно”⁵⁵. Просякнута духом ортодоксальної нетерпимості відповідь грецького ієрарха, і, особливо, погроза наприкінці (“инако же убо не не безбедно”), красномовно свідчить, що йому було відомо, як часто в Україні порушуються такі заборони в реальному житті. Згадку про приязні відносини між львівськими вірменами та православними українцями знаходимо, зокрема, у скарзі місцевих єзуїтів від 7 червня 1631 р.: “Об’єднуються з українцями-схизматиками, називаючи всіх католиків еретиками”⁵⁶. Якщо у Львові в часи Я.-А.Прухницького не було шлюбів між вірменами та католиками, то це, мабуть, слід пояснювати не релігійними відмінностями, а ворожим ставленням католиків до вірменської громади, в якій вони вбачали небезпечного економічного конкурента.

Із подальших міркувань Я.-А.Прухницького стає зрозумілою причина його невдоволення тим, що львівські вірмени укладають шлюби лише поміж собою: “Якби вірменам було дозволено вступати в подружжя з нашими чоловіками та нашими жінками, то за небагато років вони би перетворилися на поляків і перестали б бути вірменами”. Отже, мету своєї діяльності архієпископ убачав не тільки в наверненні вірмен до католицизму, але й мріяв про їхню етнокуль-

турну асиміляцію з поляками. Щоправда, у цьому аспекті його плани розходилися з намірами католицького патриціату Львова, який не бажав приймати вірмен до своєї громади, оскільки це означало б надання ним тих самих прав та привілеїв, що з них користалися лише міщани-католики. Навіть у другій половині XVII ст., після утворення в Польському королівстві уніатської вірмено-католицької церкви, вірменам були зроблені лише деякі поступки, але остаточного зрівняння в правах із католиками вони так і не отримали. З іншого боку, самі вірмени здебільшого виступали проти шлюбів із католиками, розуміючи, що вони загрожують їхній культурній ідентичності. Це впливає з уже згаданої скарги єзуїтів із 1631 р. (“Усілякими засобами перешкоджають особам обох статей, наверненим до католицької віри; кожного, хто хотів би мати дружину-католичку, через це виключають”⁵⁷).

Проте Я.-А.Прухницький із гордістю повідомляє про свої успіхи в справі залучення вірменських дівчат до католицьких монастирів (“уже за мого правління п’ятеро знатних дівчат, сповнених Божої благодаті, усупереч волі батьків та незважаючи на численні протести досягли благочестя в побожному житті – одні у святого Бенедикта, інші – у святої Бригітти”). Як бачимо, архієпископ щиро обурюється небажанням батьків віддавати своїх дочок до монастирів. Уперті “схизматики” забороняли дівчатам приймати чернечий постриг. Свої досить незначні успіхи на цій ділянці Я.-А.Прухницький пояснює тим, що “більшість [дівчат] і досі стримується через страх перед батьками”. Цікаве доповнення подає скарга єзуїтів від 1631 р.: “Через ненависть до католицької релігії [вірмени] не повертають призначений посаг осиротілим унаслідок смерті батьків дівчатам, які перебувають під їхньою опікою, якщо вони йдуть до католицьких монастирів. [Вірмени] обходять закон, затримуючи видачу [посагу] чотирнадцять років”⁵⁸. Як бачимо, єзуїти, замість того, щоби радіти слідом за Я.-А.Прухницьким із того, що “дівчата досягли благочестя в побожному житті”, переймаються такою земною й матеріальною справою, як посаг (не отриманий католицькими монастирями внаслідок “незаконних” дій підступних “схизматиків”). Нарешті, ось що повідомляє з приводу цієї делікатної справи С.Лехаці: “Скільки б не було сиріт [у вірмен] – юнаків та дівчат – кожного року повинні [вірмени] двох-трьох [із них] одружити [чи видати заміж], і аґа дають їм посаг грошима, п’ятдесят курушів, або більше чи менше”⁵⁹.

Із реляції Я.-А.Прухницького видно, що він уже тоді планував скористатися з відсутності у вірмен єпископа. Дізнавшись, що вірменські купці разом із королівським послом поїхали до Константинополя, щоби привезти звідти нового єпископа, Я.-А.Прухницький пропонує: “І якщо такий [єпископ] знайдеться, я би радив перешкодити тому, аби без наказу й волі його королівської величності до королівства наважився прибути єпископ-чужинець”. Отже, у його наміри входило затягування справи з обранням нового вірменського єпископа, аби довше залишити Львівську вірменську єпархію “безголовою” (за його власним висловом) та використати цю ситуацію для нав’язування вірменам унії з римо-католицькою церквою. Найбільшою ж загрозою своїм планам він уважав прибуття з Константинополя вірменського єпископа, оскільки той навряд чи погодився б на унію. Більш придатним для цього був би єпископ із числа львівських вірмен, які тривалий час (понад три століття) мешкали у Львові й зазнали відчутної акультурації. Єпископа з числа місцевих вірмен легше було схилити до унії, тож Я.-А.Прухницький і радить не пускати до королівства “єпископа-чужинця”. Вище ми вже бачили, що деякі його попередники (Я.-Д.Соліковський, С.Петрицій) закидали вірменам шпигунство на користь Туреччини на тій підставі, що вірменські купці неодноразово здійснювали комерційні подорожі до різних міст Османської імперії й, перш за все, до Константинополя. Цілком імовірно, що й Я.-А.Прухницький планував саме під цим

приводом – звинувачення в шпигунстві – не пустити до Польщі вірменського єпископа, якби такого привезли львівські вірмени.

Саме так було вчинено проти вірменського нвірака вардапета Хачатура Кесараці, який прибув до Львова 1630 р. і став на бік громади в суперечці з вірменським єпископом Ніколом Торосовичем. У присутності двох свідків-католиків, яких Н.Торосович привів із собою, він висунув звинувачення проти Хачатура: “Вардапет цей, який приїхав із турецької країни, прибув сюди, щоби [займатися] шпигунством – подивитись, в якому становищі наша країна”⁶⁰. По цьому конфлікт між громадою та єпископом ще більше загострився й вірмени не пустили його до церкви. Тоді, 22 жовтня 1630 р., Н.Торосович звернувся до католицьких священників та єзуїтів Львова й запрягся приєднатися до римської церкви та виконувати всі накази папи. “І голова єзуїтської колегії, узявши із собою ще й представників інших орденів, а також вірменського єпископа Нікола, повів до свого архієпископа (до Я.-А.Прухницького – *О.О.*), і той через них відправив послання до князя міста (до старости – *О.О.*) [із проханням] наказати вірменам або підпорядкуватися своєму єпископові й відкрити церкву, або, з’явившись на суд (до гродського суду – *О.О.*), виступити один проти одного. І князь зробив [так], як наказав архієпископ”⁶¹. Такий розвиток подій дозволяє зробити припущення, що Н.Торосович був заздальгідь проінструкований Я.-А.Прухницьким, які звинувачення висунути проти нвірака Хачатура і як діяти далі. Окремі аспекти цього плану дій Я.-А.Прухницький висловив уже в реляції 1622 р.

4 листопада 1630 р. із застосуванням збройної сили було розбито браму вірменського кафедрального собору й передано його Н.Торосовичу. Тоді вардапет Хачатур переїхав до монастиря Святого Хреста, який розташовувався на Краківському передмісті Львова. До монастиря підійшло багато озброєних слуг львівського старости. “Вояки на питання присутніх відповідали, що нібито приїхав із турецької країни шпигун і перебуває ось тут, ми хочемо спіймати його”⁶². За деякий час вояки забралися й вірмени дійшли висновку, що це було зроблено з метою залякати вардапета. Отже, у даному випадку було використано звинувачення вірменської духовної особи в шпигунстві на користь Туреччини для того, щоби тримати вардапета в страху перед можливим арештом та змусити виїхати за межі Речі Посполитої. С.Лехаці відзначав (1636 р.), що на бік Н.Торосовича одразу стало не лише католицьке духовництво, але й представники офіційної влади (“мав помічниками весь польський народ, баронів, князів, суддів та всіх священників і ченців”⁶³).

Вардапет Хачатур справді повернувся до Вірменії, оскільки проти нього чинився тиск як за допомогою залякування збройною силою, так і через звинувачення в ересі (“І поки вардапет був у місті, безперервно приходили до нього ченці та інші люди з [числа] франків (тобто католиків – *О.О.*), сперечалися з вардапетом про два та єдине єство Христа, про вірмен, які нібито загрузли в ересі Євтихія та заблукали внаслідок невігластва й глупоти”⁶⁴).

Я.-А.Прухницький ще 1622 р. закидав вірменам ересь Євтихія (“Серед них не бракує осіб, і то більш освічених, які тримаються ересі Євтихія про дві змішані природи Христа, але потайки”). Справа в тому, що вірменська церква належала до монофізитських, які вважали, що Божественна природа Христа підпорядкувала собі його людську природу. Отже, насправді не йдеться про змішання двох природ Христа. Нікейський Символ віри (прийнятий на соборі 325 р.), якого дотримуються церкви, що їх ми сьогодні називаємо православними та католицькою, наголошує на незлитному, проте й неподільному співіснуванні в Христі двох натур – Божественної та людської. Учення константинопольського патріарха Євтихія було засуджене 451 р. на IV Вселенському соборі в Халкедоні. В ересі звинувачував вірмен і єпископ Н.Торосович (“Почав він

ганьбити та ображати нашу віру, називаючи вірмен еретиками та розкольникми. [...] Він розігнав також священників, одних переслідуючи, інших кинувши до в'язниці й закувавши в кайдани та ланцюги, переслідуючи правовірних, б'ючи, штрафуючи й усіяко пригнічуючи їх"⁶⁵). Наведені факти дають підстави твердити, що й у цьому випадку Н.Торосович був проінструкований Я.-А.Прухницьким щодо того, які саме звинувачення висувати проти вірмен. Нікол Торосович мав на той час лише 25 років і характеризувався сучасниками як "отрок роками й незрілий розумом, думками темний і безрозсудний, поганий і підступний у всіх справах, нахабний, безчесний і запальний"⁶⁶. І хоча ця характеристика вийшла з-під пера людини, яка постраждала від дій єпископа, треба мати на увазі, що ієрархи греко-католицької церкви теж не хотіли мати справи з Н.Торосовичем з огляду на його розпусну поведінку. Таким чином, у 1630 р. Я.-А.Прухницький зреалізував ще одну ідею (про відданість вірмен ересі Євтихія), висловлену ним у реляції 1622 р. Від 1630 р. конфлікт між вірменською громадою та Н.Торосовичем ще більше загострився, призвівши до численних трагічних ексцесів та судових процесів, і не вщухав до 1654 р.

Висловлене наприкінці реляції міркування Я.-А.Прухницького – "можна очікувати певного успіху стосовно цих двох народів, про які йшлося, коли ними займуться ревнителі віри, призначені дбати про їхнє спасіння", – було втілене в життя лише 1664 р., коли до українських вірмен прибула місія католицьких ченців-театинців із конгрегації поширення віри на чолі з Климентом Галяно.

Основні тези реляції Я.-А.Прухницького щодо вірмен майже дослівно повторені в інструкції від 14 грудня 1622 р., даній у Римі новому папському нунцієві Ланцелотті, який мав вирушити до Польщі⁶⁷. Саме 1622 р. за наказом папи Григорія XV було створено конгрегацію поширення віри. Ураховуючі ці хронологічні та текстологічні збіги, можна зробити висновок, що Я.-А.Прухницький писав свою реляцію на замовлення щойно створеної конгрегації, для використання наданої ним інформації при складанні інструкції новопризначеному нунцієві.

Витяг із реляції львівського католицького архієпископа (1614–1633 рр.) Яна-Анджея Прухницького до конгрегації поширення віри з інформацією про вірмен, які мешкають у Львівській митрополії та про перспективи їхнього навернення до церковної унії з римо-католицькою церквою (Львів, 22 вересня 1622 р.)*

[...]

А тепер залишається розповісти дещо про вірмен. Ця справа має свої відмінності, адже русини – це тубільці й майже автохтони, натомість вірмени – зайшли чужинці, яких на цю землю, сказати б, пересаджено, а тому вони вельми нечисленні й мешкають заледве в трьох містах, а саме – Львові, Кам'янці та Замості^а. Насправді вони переселилися в ці краї з Вірменії триста років тому на запрошення руського князя Лева для військової служби, але згодом перетворилися на купців та вивідників^б. Є відмінність [між ними й русинами] і в тому, що вірмени культурніші, оскільки скупчуються в містах, тоді як русини більш селюкуваті, бо їхній простолюд наповнює тутешні села й обробляє землю. Утім, русини складаються не лише із селян та міщан, але мають і численну знать, більше того – кількох сенаторів, а подеколи обіймають земські уряди й чесні пости по шляхетських повітах, вірмени ж є тільки міщанами або ремісниками.

Схожі одні з другими в тому, що не дбають про освіту й у питаннях віри залишаються однаковими невігласами, дбаючи лише про прибутки та торгівлю, і якби вони не читали дещо з наших книжок, перекладених по-польському з латини, то жоден з них не зумів би пояснити сенс своєї віри. У них також немає ніякого єпископа, тільки декілька священників, теж вельми неосвічених і недолугих, яких вони обирають із-поміж жонатих

* Публікується за вид.: *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*. – Roma, 1972. – Vol. I (1600–1640). – P.87–89. Автор висловлює вдячність Н.М.Яковенку за допомогу в перекладі документа з латини.

людей^c і яких оточують дуже великою пошаною, надаючи кожному з них таке щедre щоденне утримання, що ті здатні цілком прогодувати не лише самих себе, але й своїх дружин та дітей. Поставлення вони [священники] отримують від різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри, і часто є не справжніми єпископами, як себе облудно називають, а самозванцями; від них же за великі гроші купується миро – чи справді освячене, чи ні, одному Богові відомо. Його зберігають протягом багатьох років, аж доки не прийде якийсь інший самозванець з іншим [миром]. Але й те [миро], яке було випадково придбане приватними особами, котрі привозять його з собою, повертаючись зі східних торгів^d, вони або не знають, де й коли застосовувати, або вважають, що буцімто знають, недбало витрачаючи для менш потрібних речей. Відтак і хрещення, і соборування в них провадиться хибно.

Просто смішним є те, що старші вірменської громади, поводячи себе, неначе єпископи, устанавлюють порядок зібрань, на яких мають подавати від себе народові священників, причому ці зібрання не можуть відбуватися інакше, ніж за їхнім розпорядженням, а коли щось буває запропоноване всупереч їхній волі, то свистом і лясканням рук та ніг відразу зганяють із кафедри й примушують покласти кінець промові.

Подібно до того, як русини розривають шлюби через незначну, ба – цілком несерйозну причину, так і вірмени не ведуть жодного рахунку родичам або своякам, тож дуже часто укладають шлюби в заборонених щаблях [спорідненості]. Вони твердять, що оскільки їх і справді дуже мало, то краще порушити церковні канони, ніж поєднуватися з особами чужого племені. Часто, проте, їхні жінки, які зазвичай відмовляють схизматикам, вступають у шлюби з католиками^e. Адже їхні жінки більш прихильні до католицької віри, як-от і нещодавно, уже за мого правління, п'ятеро знатних дівчат, сповнених Божою благодаті, усупереч волі батьків та незважаючи на численні протести досягли благочестя в побожному житті – одні у Святої Бенедикта, інші – у Святої Бригітти^f. Щоправда, більшість і досі стримується через страх перед батьками. Немає сумніву, що нині або єдина, або основна причина, яка перешкоджає вірменам прийняти католицьку віру, – це звичай перехресних шлюбів. Якби вірменам було дозволено вступати в подружжя з нашими чоловіками та нашими жінками, то за небагато років вони би перетворилися на поляків і перестали бути вірменами, а так, самі себе вводячи в оману, вони не тільки не вдосконалюються в способах торгівлі й заробітку, але наближаються до загибелі^g. Адже кожному ясно, наскільки нерозумна їхня упередженість та яким безпідставним є їхній страх. Одна лиш наша католицька обачливість не дозволяє їм торгувати обманом і хитрістю, купувати віроломством і здобувати прибутки, занапащаючи душу^h. Адже й наші католики займаються торгівлею, проте й совість зберігають у належному стані, і від нестатків не страждають.

Вище ми вже згадували, що вірмени мало переймаються тим, у що та як вони вірять, до того ж їхній розум, як здається, більш схильний до забобонів, ніж до гріховних помилок у питаннях віри. Хоча серед них не бракує осіб, і то більш освічених, які тримаються ересі Євтихія про дві змішані природи Христа, але потайки. Пересічний же простолюд про такі речі навіть не здогадується. Коли нещодавно згадані більш освічені особи влаштували з цього приводу таємний диспут, запросивши із Замостя котрогось із поміж більш учених тамтешніх священниківⁱ, і він виголосив тезу проти догмату Євтихія, то це обговорення тут-таки поховали в повному мовчанні, і ніхто не взявся його жодним чином публічно продовжити. Вони завжди остерігалися, аби [серед них] не з'явилися відверті еретики, а тому вперто твердять, що є дуже далекими від цього лиха^j. Проте, цей змій ховається в їхніх грудях і підточує зсередини, не виходячи наяв, аж доки колись не складеться зручна нагода.

Коротко резюмуючи, наші вірмени, хоча й нечисленні та відірвані [від решти] і за своїм громадянським статусом швидше мають справу зі світською владою, ніж із теологічною доктриною, проте до цього прийде, якщо Господь у своїй могутності колись виявить милосердя тим, хто [досі] жив за власним законом. Бо ж і відомий євангельський господар наказав зібрати на свою вечерю замість тих, хто відкинув запрошення, інших, які не мали наміру приходити^k. Тепер, принаймні, здається, що вони самі щиро визнають та усвідомлюють, яка в них недосконала та безголова церква^l. Коли вони послали зпоміж себе своїх прохачів^m, які в торгових справах послідували за послом його королівської величності до турецького султана в Константинополь, то доручили їм знайти якогось єпископа-схизматика свого племені й привезти його, повертаючись звідти, аби

надалі не залишатися без пастиря. Заради цієї справи вони також запровадили навряд чи розсудливий Символ [віри]. І якщо такий [єпископ] знайдеться, я би радив перешкодити тому, аби без наказу й волі його королівської величності до королівства наважився прибути єпископ-чужинець.

На цьому завершую. Я уклав записку про ці два народи, виконуючи покладений на мене обов'язок і догоджаючи волі нашого найсвятішого Господа та вашої найяснішої превелебності; мій висновок із цього короткого викладу такий: можна очікувати певного успіху стосовно цих двох народів, про які йшлося, коли ними займуться ревнителі віри, призначені дбати про їхнє спасіння. Я ж смиренно прошу Всеблагого Всевишнього Бога, щоб як наш найсвятіший Господь сотворив світ, так і цим нашим народам посприям, а мене втішив.

Передаю себе та свої найвідданіші служби на ласку вашої найяснішої превелебності зі щонайбільшою ретельністю.

Львів, дня 22 вересня 1622.

Вашої найяснішої превелебності найвідданіший слуга
Ян-Анджей Прухницький, архієпископ львівський

Примітки:

^a *a same – Львові, Кам'яниці та Замості* – насправді ж вірмени у цей час мешкали також у Язлівці, Києві, Луцьку та деяких інших містах. Згадані ж Я.-А.Прухницьким міста мали найбільш чисельні вірменські громади в Короні.

^b *перетворилися на купців та вивідників* – Я.-А.Прухницький уживає дієслова “degenerant” (“виродилися”), підкреслюючи своє зневажливе ставлення до міщан узагалі, і вірмен зокрема, особливо, якщо врахувати, що їхні предки були людьми шляхетного військового стану й лише згодом “виродилися на купців та вивідників”. “Вивідниками” називали людей, які багато подорожували й могли надати корисну інформацію зацікавленим особам. У даному випадку використання Я.-А.Прухницьким цього терміну слід розуміти в контексті звинувачень вірмен у шпигунстві на користь Османської імперії, які висувалися представниками католицького духовництва проти вірмен як до 1622 р., так і після. Проте із тогочасних джерел відомо, що саме польські королі використовували вірменських купців для виконання різних дипломатичних доручень секретного характеру в Персії та Кримському ханстві. Під час своїх подорожей до Криму чи османських володінь вірменські купці викупували з полону, або допомагали втекти українським та польським бранцям. Зокрема, 1617 р. львівські вірменські купці організували втечу князя Самійла Корецького з в'язниці Єнікуле в Стамбулі.

^c *священників ... обирають із-поміж жонатих людей* – звичайний випадок представника католицького духовництва, яке дотримувалося celibату, проти східних християн, в яких священники мали дружин та законнароджених дітей.

^d *[миро], яке було випадково придбане приватними особами, котрі привозять його з собою, повертаючись зі східних торгів* – Як ми вже бачили вище (зокрема, і з повідомлення С.Лехаці), миро до вірменських церков у діаспорі привозили нвіраки (повноважні представники католикоса), а не купці. Я.-А.Прухницький навмисно намагається представити ситуацію таким чином, що невігласи-купці привозять миро й не знають, як його застосувати, отже й святі таїнства у вірмен нібито відбуваються неправильно.

^e *Часто, проте, їхні жінки, які зазвичай відмовляють схизматикам, вступають у шлюби з католиками* – Кого саме мав на увазі Я.-А.Прухницький під терміном “схизматики” – лише вірмен, чи також і православних – сказати важко, оскільки в даному тексті термін “схизматик” уживається стосовно східних християн узагалі. Щодо шлюбів вірмен із католиками, то інформація Я.-А.Прухницького не відповідає дійсності. За підрахунками М.Капралія, у метричних книгах католицького кафедрального собору за 1554–1591 рр., з 4 893 укладених шлюбів лише 5 (0,1%) були між представниками різних конфесій. Із них лише 1 шлюб – між католиком та вірменкою (*Капраль М.М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: Соціально-правові взаємини. – Л., 2003. – С.287–288).

^f *досягли благочестя в побожному житті – одні у Святого Бенедикта, інші – у Святої Бригітти* – тобто вступивши до відповідних монастирів.

^g *наближаються до загибелі* – тобто вірмени не дуже прихильні до унії з римо-католицькою церквою й, на думку Я.-А.Прухницького, залишаються еретиками, а душі їхні гинуть для Царства Небесного.

^h *Одна лиш наша католицька обачливість не дозволяє їм торгувати обманом і хитрістю, купувати віроломством і здобувати прибутки, занепащаючи душу* – ідеться, імовірно, про економічні обмеження, які були накладені на вірменську громаду львівськими міщанами-католиками як у сфері торгівлі, так і в ремісничому виробництві.

ⁱ *запросивши із Замостя котрогось із-поміж більш учених тамтешніх священників* – можливо, ідеться про вардапета Месроба (родом із Кафи), який помер у Замості 12 травня 1622 р. (*Гаркавець О.* Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний ас-

пект питання) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С.87). У договорі від 26 квітня 1627 р. єпископ Н.Торосович брав на себе зобов’язання запросити нового вардапета – “Я докладатиму зусиль стосовно проповідника [вардапета], намагаючись швидше дістати його за свій кошт, щоб він омивав їх (тобто вірмен – О.О.) словами Господа Бога” (*Дашкевич Я., Трыярский Э. Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчацкого языка // Rocznik orientalistyczny. – 1969. – Т. XXXIII. – З.1. – С.83*). Отже, можна зробити припущення, що в 1622–1627 рр. у вірмен не було вардапета й це їх дуже непокоїло, тому Н.Торосович змушений був включити відповідний пункт до своєї угоди з вірменськими громадами.

^j *вперто твердять, що є дуже далекими від цього лиха* – вірмени завжди рішуче заперечували закиди з боку католицького духовництва в належності до ересі Євтихія.

^k *Бо ж і відомий євангельський господар наказав зібрати на свою вечерю замість тих, хто відкинув запрошення, інших, які не мали наміру приходити* – тут стисло викладено зміст притчі, яку Христос розповів незадовго до того, як був розіп’ятий. “Якийсь чоловік зробив велику вечерю й запросив багатьох. І коли настав час вечері, послав раба свого сказати запрошеним: “Приходьте, бо вже все готове”. І почали всі, ніби домовившись, вибачатися. Перший сказав йому: “Я купив землю, і мені треба піти глянути її; прошу тебе, пробач мені”. Другий сказав: “Я купив п’ять пар волів і йду випробувати їх; прошу тебе, пробач мені”. Третій сказав: “Я одружився й тому не можу прийти”. І, повернувшись, раб той переповів це пану своєму. Тоді, розгнівавшись, господар дому сказав рабу своєму: “Піди мерщій по вулицях і провулках міста й приведи сюди жебраків, калік, кульгавих та сліпих”. І сказав раб: “Пане! Виконано, як наказав ти, і ще є місце”. Пан сказав рабу: “Піди по шляхах і стежках, і переконай прийти, щоби наповнився дім мій. Бо кажу вам, що ніхто з тих запрошених не скуштує моєї вечері, бо багато запрошених, але мало обраних” (Лука 14: 16–24). Звертаючись до цієї притчі, Я.-А.Прухницький хотів сказати, що багаті вірменські міщани віддають перевагу мирським матеріальним інтересам, і тому можуть втратити Царство Небесне (не будуть “запрошені на вечерю”). Проте, і вони мають шанс (якщо пристануть на унію з Римом) з огляду на милосердя Господа.

^l *яка в них недосконала та безголова церква* – Я.-А.Прухницький пише “асерhалат Ecclesiam” (дослівно – “безголова церква”). Цією “ввічливою” метафорою він натякає на те, що у вірмен немає єпископа, отже вони залишилися без голови. Ясна річ, що самі вірмени не вважали свою церкву безголовою, адже Львівська єпархія лише тимчасово залишилася без єпископа. “Визнання” вірменами своєї церкви “безголовою”, на думку Я.-А.Прухницького, стає зрозумілим із наступного речення, де він пише, що вірмени відправили посланців (купців) до Константинополя, щоби звідти привезти нового єпископа. Навіть ці “забобонні торгаші”, за Я.-А.Прухницьким, визнали, що “вівці” потребують “пастуха”, а “тіло” – “голови”.

^m *послали з-поміж себе своїх прохачів* – вірменські купці приєдналися до посла Речі Посполитої князя Криштофа Збараського, який у 1622 р. їхав до султана ратифікувати мирну угоду по завершенню Хотинської війни (вересень–жовтень 1621 р.). Практика подорожування під захистом посольства в ті часи була досить поширеною.

¹ *Дашкевич Я.Р.* Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – К.; Л., 1992. – Вип.1. – С.9.

² *Zacharyasiewicz F.-K.* Wiadomości o ormianach w Polsce // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolinskich. – Lwów, 1842. – Т.1. – С.80.

³ *Varàcz S.* Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – С.118–119.

⁴ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях, Азиатской и Европейской, и о находящемся в них. – М., Лен., 1936. – С.96–97.

⁵ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. (Историографический очерк). – Ереван, 1962. – С.32–33.

⁶ Там же. – С.22–24.

⁷ Там же. – С.26.

⁸ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і мат. – К., 1988. – С.75.

⁹ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 г.). – М., 1984. – С.185.

¹⁰ *Charewiczowa L.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbirowej. – Lwów, 1929. – С.24.

¹¹ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.; Л., 1912. – С.123.

¹² *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.30–31.

¹³ *Его же.* Древняя Русь и Армения... – С.185.

- ¹⁴ *Его же*. Армянские колонии на Украине... – С.31.
- ¹⁵ Українсько-армянські зв'язи в XVII в.: Сб. док-тов / Подг. Я.Р.Дашкевич. – К., 1969. – С.29–31.
- ¹⁶ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.47–48. У середні віки в містах Польського королівства кожна конфесійна група утворювала окрему “націю”, яка мала певні, юридично закріплені, права. “Вірменська нація” користувалася власним судочинством у Львові, Кам’янці-Подільському та деяких інших містах (*Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w úredniowiecznym Lwowie // *Studia nad historią prawa polskiego.* – Lwów, 1909. – Т.4. – З.1. – 188 s.). Вірменський суд керувався своїми законами (*Balzer O.* Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 // *Studia nad historią prawa polskiego.* – Lwów, 1912. – Т.5. – З.1. – 64 s.). Подібна ситуація була й у інших міських “націй”. Кожна громада самотужки вирішувала спільні справи заради спільного блага. Тож і не дивно, коли щодо них досить часто застосовувався термін “Річ Посполита” або “res publica” (з латини – “спільна справа”). Так, наприклад, у вірменських актових книгах знаходимо такий запис: “Діялося в Кам’янці-Подільському, у ратуші вірменській, року 1093 [1644] січня 19 [29] в понеділок. Старійшини, сорок мужів і всі посполиті згідно й приязно обрали на цей рік на вїята славетного пана Кіркоршу, сина Голуба, ерецохана. Дай Боже щастя його урядові й примноження нашої убогій речі посполитій. Амін” (*Гаркавець О.М.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. – К., 1993. – С.156.) Тут, безперечно, ідеться про вірменську громаду – “річ посполиту вірменської нації” – Кам’янця-Подільського.
- ¹⁷ Там же. – С.48.
- ¹⁸ Там же. – С.50.
- ¹⁹ *Грунєв М.* Опис Львова // *Жовтень.* – 1980. – №10. – С.109–114.
- ²⁰ *Оріховський-Роксолан С.* Лист до Яна Франциска Коммендоні (10 грудня 1564 р.) // *Українська література XIV–XVI ст.* – К., 1988. – С.156.
- ²¹ *Кленович С.Ф.* Роксоланія // *Українська поезія XVI ст.* – К., 1978. – С.150.
- ²² *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.34–36.
- ²³ *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900).* – Romae, 1972. – Vol.1 (1600–1640). – P.82–89.
- ²⁴ *Ibid.* – P.87–89.
- ²⁵ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения... – С.185, 195; *Alnpek J.* Topographia civitatis Leopolditanae // *Rachwal St.* Jan Alnpek i jego “Opis miasta Lwowa” z początku XVII wieku. – Lwów, 1930. – S.26–27; *Zimorowicz J.B.* Opera, quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur / Ed. C.J.Neck. – Lwów, 1899. – P.49. Хоча праця Я.Зиморовича була опублікована 1672 р., він, скоріше за все, працював над нею в 1630–1640-х рр.
- ²⁶ Українсько-армянські зв'язи в XVII в. – С.101; *Pidou A.-M.* Krótka wiadomości o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do ormian w Polsce, Woł oszczyźnie i sąsiednich krajach // *Zródło a dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.13.; *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське // *Жовтень.* – 1983. – №9. – С.90; *Obszerna wiadomości o рої аценію народу орміанско-польского z koscioł em rzymskim // Zródło a dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.130.
- ²⁷ Для прикладу, один із найосвіченіших галичан XVI ст. Станіслав Оріховський писав (1564 р.) про хрещення Русі: “Щодо віросповідання народу, то років десь 700 тому, за князя Володимира, упроваджено було вселенську віру з Константинополя”. (*Оріховський-Роксолан С.* Вказ. праця. – С.155). За Ст.Оріховським виходить, що Володимир хрестив Русь 864 р., а не 988 р.! Різниця становить 124 роки. Але Ст.Оріховський, як і його сучасники, особливо цим і не переймався.
- ²⁸ *Лехаці С.* Путевые заметки. – М., 1965. – С.244–245.
- ²⁹ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.63–64.
- ³⁰ Українсько-армянські зв'язи в XVII в. – С.46.
- ³¹ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.245.
- ³² Там же. – С.253.
- ³³ *Коркотян В.А., Восканян Н.А.* Армянская книга в XV–XVI вв. и армянское книгопечатание во Львове в XVII в. // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – Ереван, 1971. – Вып.3. – С.314, 317.
- ³⁴ *Varázs S.* Op. cit. – S.106.
- ³⁵ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.242.

- ³⁶ Там же. – С.242-243.
- ³⁷ Там же. – С.243.
- ³⁸ Там же. – С.246.
- ³⁹ Там же. – С.247.
- ⁴⁰ *Микаелян В.А.* На крымской земле. – Ереван, 1989. – С.107.
- ⁴¹ Там же. – С.109.
- ⁴² Там же. – С.108.
- ⁴³ *Дашкевич Я., Трыярский Э.* Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // *Rocznik orientalistyczny*. – 1969. – Т.XXXIII. – Z.1. – С.84–85.
- ⁴⁴ *Даврижеци А.* Книга историй. – М., 1973. – С.288; Украинско-армянские связи в XVII в. – С.83; *Obszerna wiadomości o rozwoju narodu ormiańsko-polskiego z kosciołom gzumskim*// *Zródło a dziejowe*. – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.131.
- ⁴⁵ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.271.
- ⁴⁶ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.52.
- ⁴⁷ *Дашкевич Я., Трыярский Э.* Указ. соч. – С.83.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Гандзакеци К.* История Армении. – М., 1976. – С.191.
- ⁵⁰ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.243.
- ⁵¹ *Гандзакеци К.* Указ. соч. – С.191.
- ⁵² Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М.Кап-раль. – Л., 2000. – С.222.
- ⁵³ *Попельницька О.* Соціально-історична топографія київського Подолу у XVII–XVIII ст.: парафія церкви Миколи Доброго (Добротомікільська) // *Київська старовина*. – 2000. – №2. – С.12.
- ⁵⁴ З подорожніх записок Мартина Груневега (Уривок про Київ) // *Київська Русь: культура, традиції*. – К., 1982. – С.121.
- ⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1865. – Т.2. – С.190–191.
- ⁵⁶ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.47.
- ⁵⁷ Там же. – С.46.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.246.
- ⁶⁰ *Даврижеци А.* Указ. соч. – С.295.
- ⁶¹ Там же. – С.296–297.
- ⁶² Там же. – С.298.
- ⁶³ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.84.
- ⁶⁴ *Даврижеци А.* Указ. соч. – С.298. Уперше в належності українських вірмен до ересі Євтихія запідозрив папський нунцій у Польщі Фульвій Руггієрі в 1565 р. (*Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. – Berlin; Poznań, 1864. – Т.1. – S.161).
- ⁶⁵ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.84.
- ⁶⁶ Там же. – С.81.
- ⁶⁷ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*. – Т.2. – S.163–164.

In 1620s–1650s Armenian community of Lviv was worried by the efforts of the catholic clergy to unite local Armenians with the Roman Catholic Church. Catholic archbishop Jan-Andrzej Próchnicki (1614–1633) was an active promoter and participant of these events. In his biased “Relation” (1622) Próchnicki attacks imagined and hyperbolic mistakes and faults of the Armenian Church and Lviv Armenians to demonstrate necessity for their unification with the Roman Catholic Church. Próchnicki also articulates some ideas realized in 1630 with the assistance of the Armenian bishop Nikol Torosowicz.

ОГЛЯДИ

В.С.Шандра (Київ)

Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. – Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I / Р.С.Уортман; пер. с англ. С.В.Житомирской. – М.: ОГИ, 2004. – 605, [3] с.: ил.; Т.2: От Александра II до отречения Николая II / Р.С.Уортман; пер. с англ. И.А.Пильщикова. – М.:ОГИ, 2004. – 796, [4] с. ил.

До огляду пропонується книжка американського історика Річарда С. Уортмана, відомого фахівця з російської історії, перу якого належить не одне дослідження. Як на мене, то це чи не найкраще, бо порушує проблеми історії політичної культури, поведінки монархічної влади, символік та церемоніалів російського імператорського дому, питання, яким історіографія до останнього часу майже не цікавилася, відсуваючи його на глибокі задвірки. Таке становище пояснюється не лише політично орієнтованим радянським цензуруванням, а й жорсткою канонізацією теми в дорадянський період. А тому не випадково, що видана у Принстоні 1995 р., книжка цього автора відразу привернула до себе увагу істориків та культурологів, і ось перед нами її російський переклад.

Лише на перший погляд може здатися, що запропонований історико-антропологічний підхід до з'ясування специфічної сторінки в історії абсолютистської монархії в Росії неефективний. Але якщо зважити на те, скільки коштів, часу, інтелектуальних зусиль вимагала підготовка та проведення коронаційних церемоній, процесій, свят, вистав, урочистостей, парадів та інших різних дійств, то переконуєшся, що вони були дійовими та впливовими, і в арсеналі російських правителів, поруч із чисельною армією і чиновницьким апаратом займали далеко не останнє місце. Якими ж вони були, яку мету ставили перед собою їх організатори і чи досягали її, саме це і намагається з'ясувати автор. Щоб зрозуміти неординарність явища, адже імператорська Іспанія чи Пруссія Гогенцоллернів, наприклад, не знала подібних церемоній, Річард Уортман здійснює глибокі екскурси в попередні часи (до Івана III), вдається до деталізацій, культурологічного осмислення символічних форм, їхнього художнього наповнення та естетичного впливу на уявлення самих росіян, учасників театральних дійств, іноземців.

Потреба в цих процедурах полягала, вважає автор, у природі абсолютної влади, право на яку слід було постійно доводити та стверджувати, а особливо у випадку сумнівної легітимності обіймання престолу. Дослідник вказує, що власного авторитету царям бракувало і тому вони шукали зразків верховної влади за межами Росії, в інших монархічних державах, стверджуючи “іноземність” і “чужорідність” російської влади. Для них, як і для пізніших теоретиків офіційної народності, запрошення варягів символізувало первісне прийняття чужої влади російським народом як властивої йому покірності і прагнення порядку.

Уже Іван III, будучи великим московським князем, став претендувати на символічний спадок Візантійської імперії, знищеної турками 1453 р. Одруження з візантійською принцесою Софією Палеолог, яка жила у Римі і дотримувалася західних смаків, ренесансний вигляд Кремля, побудованого італійцями, барокове малярство, регалії імператора Мономаха символізують іноземне, казково-міфологічне походження російської верховної влади. Услід за Іваном III московські князі стверджуватимуть своє право на верховну владу за допомогою міфічних генеалогій. Мотиви цивілізаторської ролі зовнішньої сили надовго стануть пріоритетними в Російській імперії. Всі ці заходи слугували двом цілям: підняти престиж російських монархів до рівня західноєвропейських і максимально збільшити дистанцію між царем і нижчими класами, власними підданими, якими вони правили. Міфи про родовід, наприклад, супроводжувалися зусиллями реалізувати імперську владу над значними територіями та іншими народами. Підкорення Іваном IV Астрахані й Казані не знайшло очікуваного продовження під час Лівонських воєн, але зберегло імперські претензії. Він присвоїв імператорські титули царя і самодержця та перейняв знаки верховної влади у західних монархів, за допомогою яких хотів урівняти своє становище з їхнім. Поняття “імперія” мало декілька взаємозалежних, але різних значень і означало імперську незалежну ні від кого верховну владу, ек-

спансію на неросійські землі та успадковане від візантійського імператора право на захист православ'я. За спостереженням історика, саме тоді слово Русь витісняється поняттям "Росія", підкреслюючи цим самим територіально велику державу.

Для описання індивідуальних способів публічної презентації імператорського міфу Р.Вортман використовує термін "сценарії", через які монархи доносять і нав'язують ті чи інші символи та образи, суть яких полягала у виправданні і насадженні ідеї її винятковості. На думку дослідника, російські монархи використовували той же символічний план, що й західні, мобілізували поезію, мистецтво, архітектуру, церкву, і це давало ім культурно-релігійні та історичні підстави бути абсолютними правителями Росії. Недарма пролог до першої глави ним було названо "Європейський фон".

Ще недавній принцип обрання перших Романових на російський престол, що практикувався після припинення династії Рюриковичів і тимчасово призупинений у правління Лжедмитріїв, хоча й був поновлений Земським собором 1613 р., тепер загрожував їхній абсолютній владі, і тому не міг стати теоретичною основою російської монархії. При коронації М.Романова знову було оголошено про його походження від великого Рюрика, навіть без посилання на перервану спадковість.

Р.Вортман детально зупинився на змінах державних регалій кожним російським монархом і найбільш повно на постаті Петра I, за якого на задній план відійшло мало-переконливе походження династії, зате відбувся корінний переворот у символах влади та її церемоніалах. Внаслідок приєднання Малоросії з Києвом і Білорусії зі Смоленськом зросли нові територіальні імперські претензії. Поняття "Росія" повністю витіснило вживання "Русь".

Після перших військових перемог, не чекаючи, Петро I вимагав особливого пошанування від суспільства, насаджуючи замість візантійських образи барокової Європи, яку імператор намагався наслідувати і в результаті до давніх регалій (шапка Мономаха, скіпетр) додалась корона, порфира, підкладена горностаєм, державний меч, прапор і герб. Прогрес, сучасність, цивілізованість символізували жінки, які вперше у російській історії з'явилися на політичній арені. Із 1724 р. коронувався не лише государ, а й государиня, а обряд коронування, починаючи від Катерини I, здійснювався за європейським зразком.

Складна система придворних ритуалів, церемоній, свят, прийомів і символів стверджувала образ монарха як героя-завойовника, просвітницького лідера, дії якого, схоже, схвалював Бог і суспільство. Вона поєднувалася та змінювалася з характерною для того часу давньоримською символікою, знову запозиченою Петром I від європейських монархів. Вестернізація і модернізація Петра I супроводжувалася, передусім запозиченням символів французьких монархів. За його наказом було знято мірку з версальських садів, щоб перенести їх на російський ґрунт. За його розпорядженням виліплено статую Петра I, зразком для якої послужила статуя Людовіка XVI; подібною до паризької створюється поліція у Петербурзі. Нова російська столиця, за задумом Петра I, мала символізувати презирство до пишноти і розкоші московського двору й демонструвала ідею "регулярності", симетрії, порядку і контролю, які, втім, супроводжувалися величезною виставкою трофеїв, вивезених із Європи диковинок, що стали російським надбанням. А головне, що він цілеспрямовано йшов на створення нової еліти, яка відповідала б його концепції держави, згідно з якою дворяни шанобливо ставляться до государя, мають добрі смаки, поведінку і вишукані манери. Для початку ним було опубліковано "Юности честное зеркало".

Однак, як не проминув зауважити автор, церемонії російського двору лише зовні нагадували версальські, там свавільне дворянство в такий витончений спосіб тісніше підпорядковувалося престолу. У російського ж не було традиції феодалних прав, які слід було применшувати та узалежнювати від престолу. Своім становищем, багатством і впливом воно було цілком зобов'язане державній службі. Від себе додамо, що запропонована Р.Вортманом схема не зовсім прийнятна до взаємин російського імператора та еліти надбаних імперією територій. Тут вона окремо обумовлювалася для знаті кожного історичного регіону, хоча спільні риси також можна зауважити. Шкода, звичайно, що цій проблемі автор приділив так мало уваги.

Петро I, надаючи російській державі подібності із західними адміністраціями, безпосередньо наслідував європейських монархів і переносив в Росію "ренесансний політичний спектакль". Головною церемонією замість коронації стає тріумфальний в'їзд після військової перемоги в столицю. Образ завойовника прийшов на зміну правителя-визво-

лителя, героїзм якого рятує Росію від деспотії і загибелі. Цей петровський сценарій з образом європеїзованого монарха зберігався з деякими видозмінами до Миколи I. На думку історика, саме західноєвропейська концепція закону, адміністративного порядку, формування бюрократичного апарату, спеціалізації й економічного розвитку стали визначальними для з'ясування успіхів монархів у справі перетворень російської дійсності.

Р.Вортману вдалося досить виразно пов'язати чужоземну символіку влади Петра з його колосальними змінами російського державного управління, господарства і культури. Адже за його планами завершилося перетворення російських військ у регулярну армію й засновано флот. А укладена за європейськими зразками та запроваджена в дію "Табель про ранги" сприяла консолідації й зміцненню державних структур, які також створювалися згідно із західними традиціями. Російський імператор не помічав, що подібність форм все ще не дає бажаних наслідків, адже відмінності в соціальній організації, зокрема, зростаюче закріпачення селян, міщан та і дворян, відсутність місцевого самоуправління та освіченого чиновництва не наближають його імперію до Європи.

Під пильною увагою прінстонського дослідника перебувають і факти повернення "загубленої" символіки. Донька Петра I Єлизавета, наприклад, реабілітує коронацію, яка до середини XVIII ст. займає важливе місце у сценарії влади. Адже в "епоху імператриць", супроводжувана сценами залу, палацу, будуаром із фаворитами, вона була вагомим елементом для того, щоб розвіяти сумніви підданих щодо законності їхньої влади.

Р.Вортман постійно порушує питання про те, як змінювалася міфологія і символіка царської влади залежно від політичного і культурного контексту епохи. Образ царя-завойовника видозмінюється на образ мудрої Катерини Великої, просвітницького монарха-філософа і педагога. За сценарієм вона зображалася імператрицею-богинею, що спустилася з небес і принесла із собою золоту епоху людства. Кожний монарх, вступаючи на трон, прагнув певною мірою скорегувати курс і політичну символіку свого попередника. Кожен із наступних сценаріїв історик розглядає як відмову від попереднього, як певний акт завоювання російського життєпростору. Ось чому Єлизавета Петрівна правила "радісно", Катерина II "мудро", на зміну їй псевдоантичному стилю прийшов прусський стиль Павла I, із суворою дисципліною та навчанням солдат і чиновників абсолютному послуху. Наступна епоха "ангела на троні" Олександра I супроводжувалася сценарієм доброго і лагідного монарха, який править підданими, піклуючись про їх загальне благо.

До того ж сценарії влади й публічні їх представлення супроводжувалися підтримкою старих міфів і створенням нових. "Добрі" царі чергувалися із "суровими", "патріотичні" із "західниками". Шляхом фіксації чисельних подій автору вдалося пояснити, як міф трансформувався у сценаріях влади і наскільки був залежним від історичного контексту. На фоні цілісної картини він довів, що монархам потрібна була цілісна система міфів та ритуалів, щоб не лише сповна легітимізувати владу, а надати їй святості й запевнити підданих, що підкорятися їй слід не лише за страх, а й за совість.

Обростали міфами переможні війни й обставини приходу кожного імператора до влади. Так, автор зупиняється на Миколі I, який використав повстання декабристів, щоб поновити образ "завойовника", хоча цей імператор, на думку автора, став останнім носієм цілісної монархічної харизми. Ганебна поразка у Кримській війні, невтішні наслідки Паризького договору, корумпованість російської адміністрації, слабкість фінансової системи позбавила владу міфологічних і ритуальних основ. Кризи, що накопичувалися, змушували поступово включати народ у сценарії влади, в яких імператори, спираючись на власний інтелект, завойовували довіру нації. Олександр II вдавався до урочистого відкриття пам'ятників, присвячених історичним подіям, зокрема, найбільш грандіозному з них – тисячоліттю Росії у Новгороді (1862 р.). Однак найбільше позиція імператора зміцніла внаслідок рішучого придушення ним Січневого польського повстання 1863 р., коли російське суспільство згуртувалося в підтримці уряду.

Попри все, центральне місце в книжці все ж відведено аналізу проблеми переробки форм презентації: як із іноземних моделей російські імператори перейшли на міф, що мав символізувати національний характер монарха. Автор стверджує, що нездатність міфу європейського походження захистити ідеали і соціальні практики самодержавства в царювання Олександра II змусили Олександра III покласти в основу образу влади національну символіку. Старі сценарії оновлювалися такими церемоніями, як поїздки по країні, відвідування селянських осель із демонстрацією любові і прив'язаності народу до імператорів. Нове значення в репрезентації монарха набули релігійні церемонії, і серед

них хресні ходи, що демонстрували національну роль православної церкви. Коронація набула символу єдності не лише Петербурґа (західного блиску) і Москви (давньої святості), а й еліти з народом, який раніше перебував поза міфом – в області перебігу повсякдення. У коронаційній процесії брали участь також представники етнічних еліт із тим, щоб вони побачили пишність, розкіш і процвітання імперії. Як зауважив дослідник, на коронації, наприклад, Олександра II, у процесії брали участь делегації від башкирів, черкес, татар, вірмен, грузинів, які були зодягнуті у пишні і барвисті національні костюми, що мало свідчити про зміцнення зв'язків між азіатськими народами і російським царем.

Якщо Микола I допустив народ до участі у своїй коронації і поклонився йому тричі, як у “давній традиції”, то Олександр II включив у свій супровід представників від селянства. Волосні голови – по одному від кожної губернії, Царства Польського, Великого князівства Фінляндського – ішли слідом за кавалергардами, пажами і церемоніймейстерами. Якщо раніше до участі у святі запрошувалися чиновники перших чотирьох класів, то тепер двері коронації відкрилися ширше – і для спадкових дворян столиці разом із дружинами й доньками, і для повітових предводителів дворянства. А сільські старшини підносили імператору хліб-сіль на срібних підносах, куплених на кошти селянства. Микола II запропонував ще одну, нову церемонію – неформальні зустрічі царя із простими людьми і масові “історичні” урочистості, що мали засвідчити тісні зв'язки царя з народом та вказували на його претензії на спадок російського героїчного минулого як лідера нації.

Отож, починаючи від 1855 р., на думку дослідника, фокус сценаріїв зміщується з демонстрації зв'язків між монархом та елітою на демонстрацію етнічної й духовної єдності монарха з російським народом, під яким розумілося, перш за все, селянство, фіктивна ідентичність з яким віддаляла монарха від європеїзованої освітою еліти. Згідно з цією теорією, російський народ відрізнявся відданістю й вірністю своїм государям, на відміну від європейських народів, схильних до революцій і соціальних конфліктів. Стара уваровська доктрина офіційної народності набула другого життя і була використана Олександром II під час проведення селянської, судової і земської реформи. Однак запровадження елементів європейського громадянського суспільства призвело, як вважає дослідник, до незадоволення урядом, кульмінацією якого стало вбивство імператора у березні 1881 р. Саме воно переорієнтувало інтернаціональну культуру російського самодержавства у рамки нового міфу.

Перетворення “першого європейця” в “першого росіянина”, за Річардом С.Вортманом, відбувалося двічі – за Миколи I і Олександра III. Останній уже не був європеїзованим імператором, а набув образу найбільш російського з усіх росіян. Запозичена у слов'янофілів ідея, що допетровські часи можуть бути зразком єднання царя з народом, стала виправданням застосування сили для збереження цієї єдності та усунення невластивого їм елементу – європеїзованої інтелігенції. На думку американського автора, несподівана смерть Олександра III стала тією межею, після якої, незважаючи на всі спроби Миколи II, і зокрема, зміцнення ідеї спорідненості, що засновувалась на спільній ворожості до освіченого суспільства й інтелігенції, а також на містичній вірі в Бога, втримати традиційні цінності самодержавству не вдалося: монархія стрімко дискредитувалася в очах суспільства.

“Сценарий влади” Р.Вортмана – повномасштабне історичне дослідження, на сторінках якого перед читачем проходять картинка за картинкою живописні образи російських монархів, які уособлювали верховну владу. Ці образи, створювані через особливу систему знаків із тим, щоб набути в очах своїх сучасників, власних підданих, додаткової ваги. Автор дійшов висновку, що російська монархія була сповнена притаманної їй політичної культури, в якій панував міф, підпорядкований відповідній меті. Різноманітні зовнішні його прояви – основа роздумів американського автора, причому, в центрі уваги перебуває не дослідження сутності подій, а його символічні зовнішні форми, із власним змістом та призначенням, власною естетикою, які разом з іншими факторами сприяли довготривалості російського самодержавства. Як з'ясував історик, його сакральне коріння прив'язувало підданих до престолу так само, як чини, ордени і жалування за державну службу, втягуючи еліту до політичного життя імператорського двору. Ті, хто перебував у найближчому оточенні монарха, повинні були постійно відчувати переваги сильного монарха, його вищу зверхність.

Одночасно з цим розширення проблематики дослідження за рахунок історико-антропологічного підходу, використання методології та понятійного апарату суміжних дис-

циплін значно поглибили обґрунтовані узагальнюючі висновки. А широке залучення елементів гуманітарних наук, зокрема, культури, мистецтва, живопису, архітектури, літератури перетворює прочитання тексту книжок в особливе інтелектуальне заняття, і надає йому естетичної насолоди та особливого задоволення. До того ж читач отримує унікальну можливість познайомитися із сімейним життям монархів, їх вихованням, освітою, їхніми уподобаннями, що завжди викликає підвищений інтерес. Особливо яскраво та переконливо вдалося автору відтворити юність сина Олександра II, цесаревича Миколи, якого готували до престолу і який отримав чи не найкращу освіту з-поміж усіх імператорів. Однак його смерть через захворювання на менінгіт спинного мозку 1865 р. обірвала сподівання не лише імператорської родини, а й усєї освіченої еліти, яка доклала масу зусиль, щоб мати на престолі по-європейськи освіченого монарха.

Блискуче написана книжка про “сценарії влади” захоплює безліччю деталей, жаровою поетичністю образів, описом пишних картин буття і правління російських монархів. Автор книжки, досліджуючи російську політичну культуру, вдало використав поведінку монархів і сценарії влади, яким надавав значення своєрідного інструментарію пізнання глибинної сутності російського самодержавства. Це свідчить про те, що історик, не вдаючись до захоплення різними модними теоріями, не виписуючи нових “парадигм” історичного пізнання, таки впорався із поставленим завданням.

Більше того, читаючи про “несправжність” життя російських імператорів, час від часу ловиш себе на невиразній, майже дитячій, засвоєній із казок, думці, чи знайдеться той, хто скаже, що король голий? І на це просте питання Р.Вортман дає непросту відповідь. Сценарії викликали співчуття у тих, хто хотів вірити або мав від них особисті вигоди. Уперше ж збунтувалися російські дворяни 1730 р., коли намагалися відкинути петровський міф, згідно з яким імператор проголошувався головним рушієм цивілізаційного прогресу. Наступними стали декабристи, які не бажали вбачати в імператорові вище втілення держави і після 14 грудня 1825 р. віра в сценарії влади стала справою вибору дворянства. Хоча Микола I пояснив провал повстання особливим духом російського народу, який зберіг відданість своєму цареві. Цей перелік може продовжити інтелігенція 1840-х рр. – ті ж дворяни, які закінчили російські університети й оволоділи німецькою ідеалістичною філософією та набули нового уявлення про істину. Реформа 1861 р. також стала випробуванням для дворянства, яке почало висловлювати незадоволення неповною виплатою їм коштів за землю селянами. Лідерів дворянської опозиції, які вимагали представницьких органів для відстоювання власних інтересів, підтримали представники радикальної інтелігенції, яких Олександр II вважав недостатньо освіченими, щоб надати їм конституційну форму правління. Із часом соціальна планка тих, хто свято вірив у відданість народу імператорам, опускалася все нижче і нижче.

Зрештою, після прочитання цієї праці стає зрозумілим, чому так довго проіснував міф імператора (чи й продовжує жити?) у різних соціальних зрізах російського суспільства. І все ж залишається одне малоз’ясоване питання – хто ж створив символічні образи, пропонував сценарії для влади, збагачував імператорів новими ідеями, бо їх автори також варті уваги. Але відповідь на це, напевно, вже дасть нове дослідження.

Г.Д.Казьмирчук (Київ)

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X. – К.: Інститут історії України, 2005. – 296 с.

Період XIX – початку XX ст. є одним із найважливіших і, водночас, одним із найменш досліджених у сучасній українській історичній науці. У цей час, власне, і відбулося становлення України як геополітичної одиниці, завершилося формування національної самосвідомості української нації, зростали економіка, науковий і технічний прогрес.

У радянський період XIX – початок XX ст. розглядалися як доба, що безпосередньо передувала перемозі соціалістичної революції, тому всі події так чи інакше прив’язувалися до революційного руху, який мав увінчатися тріумфальною ходою більшовиків. Перед сучасними істориками стоїть нелегке завдання переосмислення цього періоду та переходу до поліваріантного бачення історичного процесу. Такий перехід не є справою

одного дня. Адже він передбачає не лише вироблення нових підходів до роботи з джерелами, поступове очищення вітчизняної науки від ідеологічних догм минулого, досягнення цивілізаційного розуміння історичного процесу та підпорядкування йому наукових студій і розвідок, а й виховання культури дискусій і підготовку нової генерації дослідників. Важливим є також гармонійна інкорпорація вітчизняної історіографії у світову, тобто приведення її у відповідність із вимогами часу.

Цим завданням і покликаний служити збірник “Проблеми історії України XIX – початку XX ст.”, над яким працює колектив відділу історії України XIX – початку XX ст. на чолі з членом-кореспондентом НАН України О.Реєнтом. Нещодавно світ побачив десятий випуск, що засвідчує певну зрілість. Можемо констатувати, що видання не загубилося й знайшло свого читача.

Десятий випуск включає традиційні рубрики: “Історіографічні дослідження”, “Сторінки вітчизняної економічної історії”, “Політичні студії”, “Військові студії”, “Міжнаціональні відносини”, “Культурні й духовні питання” та “Джерелознавство”. Приємно, що з’явилася нова рубрика “Рецензії”, яка дозволить оперативно інформувати читача про нові публікації з історії України XIX – початку XX ст.

Історіографія репрезентована в збірнику розвідкою О.Симчишина “Загальний Єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії (Бунд) на території Правобережної України: короткий огляд джерельної бази та історіографії проблеми”, в якій констатовано недостатність вивчення цієї проблеми, оскільки в багатьох дослідженнях діяльність Бунду розглядається епізодично. Огляд архівних і статистичних джерел щодо переселення українців до Терської області в XIX – на початку XX ст. здійснив О.Дзигалов. І.Дзира проаналізував джерельну основу “Історії Малої Росії” Д.Бантиса-Каменського, а Ю.Легун зробив огляд матеріалів волосних судів як джерела з історії селянства Поділля.

Питання партійного будівництва висвітлено в статті О.Кривобока “Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону”. Новаційний підхід характеризує дослідження О.Куриленка “Українська державницька ідея кінця XIX – початку XX ст. і Помаранчева революція”, в якій зроблено спробу довести, що події останніх президентських виборів є наслідком розвитку державницької ідеї й пов’язані з творчою спадщиною М.Драгоманова, В.Антоновича, М.Міхновського, М.Грушевського, В.Липинського, С.Петлюри, С.Бандери, Я.Стецька та ін. Хочеться застерегти молодого дослідника від таких покvapливих висновків. По-перше, зазначені діячі були прихильниками різних шляхів розвитку України: від національно-культурної автономії до Великої України та від республіки рад до монархії. Тому бути ідейним спадкоємцем усіх цих достойників неможливо. По-друге, в основі “Помаранчевої революції” лежав демократичний, а не державницький тезаурус. Гасла боротьби за державність, радше, характерні для доби здобуття незалежності. Нарешті, від запропонованої О.Куриленком схеми тягне лєнінською концепцією трьох етапів визвольного руху. Очевидно, уже час визнати, що події минулого цінні й цікаві самі собою, а не є передумовою якихось подій сучасності. Діячі минулого – це, насамперед, діти свого часу, які ніколи не мали наміру сприяти перемозі чинної української влади. Проблему української державності в поглядах членів “Просвіти” другої половини XIX – першої половини XX ст. розглядає О.Малюта, наголошуючи, що “Просвіта” в зазначений час стала центром, де формувалося бачення української державності.

Дослідження економічної історії представлені доробком Р.Буравченка “Політика царського уряду стосовно цукрової галузі в XIX – на початку XX ст.”, І.Довжука “Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку”, І.Фаренія “Промислова кооперація Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст.” Соціально-правове становище сільського населення України в до-реформений період відображено в статті В.Молчанова, який стверджує, що, попри прагнення держави впорядкувати стосунки селян із поміщиками, реальне становище селян могло б бути кращим. О.Рудь розглянув особливості ведення поміщицького господарства на правобережних українських землях у пореформений період.

Військові студії в збірнику репрезентує стаття П.Усенка “Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.)”. Як за обсягом, так і за змістом вона перевершує рамки статті й може вважатися нарисом із цієї проблематики. На основі аналізу різноманітних джерел автор зробив спробу реконструкції бойових дій Чорноморського флоту з турецько-німецькими ВМС у роки Першої світової війни.

Актуальне питання – взаємини між представниками різних регіонів України – порушено в статті О.Лисенка “Причини непорозумінь між західними та східними українцями на початку ХХ ст.”, а Т.Макаренко розглядає діяльність Генерального секретарства з міжнародних справ УНР.

Питання культури й духовності відображені в низці статей. Ставлення інтелігенції до т. зв. “українського питання” на початку ХХ ст. стало предметом дослідження І.Кольяди та Г.Корольова. Біографічні студії представлені в розвідках В.Власенко “Науковий доробок К.Мацієвича на сторінках петербурзького журналу “Земское дело””, М.Дмитрієнко та Л.Мірошніченко “Охріменки – вони знали Лесю Українку” (ця стаття містить важливі фотодокументи), Т.Курінної “Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст.” Благодійницька діяльність освітян України в роки Першої світової війни знайшла відображення в статті Н.Загребельної. Життю старообрядців у Подунав’ї присвячено доробок І.Кучерявенко. Г.Кучеров проаналізував вплив з’їздів “Просвіт” на організацію культурно-освітньої роботи на селі Правобережної України в 1917–1922 рр.

Приємно відзначити, що збірник постійно вдосконалюється, на своїх сторінках друкує дискусійні статті та праці молодих істориків. За ними майбутнє. На жаль, є й певні упущення в роботі редколегії. Видання набагато виграло б, якби подавалися хоча б короткі відомості про авторів, їх основні публікації, рецензії українською та іноземною мовами до статей.

Загалом збірник є вагомим внеском в українську історію ХІХ – початку ХХ ст. Із його статей можна почерпнути багато цікавих відомостей. Сподіваємося, що це видання й надалі радуватиме наукову громадськість.

В.Кучер (Київ)

Літопис УПА. Нова серія: У 7-ми томах. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1999–2003.

Розбудова незалежної суверенної української держави, обстановка ідеологічного плюралізму, багатопартійність, доступ дослідників до закритих архівних сховищ створили сприятливі умови до перегляду смислового навантаження радянської ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, а й застосування нових методологічних підходів у висвітленні малодосліджуваних, замовчуваних або сфальсифікованих проблем, особливо національно-визвольної боротьби українського народу. В цьому контексті важливо зауважити, що впродовж 30-х – 50-х рр. минулого століття, провідна роль у цій боротьбі належала Організації українських націоналістів (ОУН) і Українській повстанській армії (УПА). Безперечно створення і діяльність ОУН та її збройного формування УПА, унікального за своєю суттю збройного чинника, стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність.

Щоб пересічний читач мав хоч деяке уявлення про кількість українських патріотів, які воювали у збройних формуваннях УПА та підпільній мережі ОУН варто, на наш погляд, навести деякі дані. Прочитуємо офіційний німецький документ складений на початку листопада 1944 р.: “Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно: а) в 80–100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл); б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 млн. вояків” (Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.625).

За свідченням останнього командира УПА В.Кука, який нині мешкає в м. Києві, УПА нараховувала близько півмільйона осіб, разом з усіма допоміжними службами і структурами (Молодь України. – 1992. – 4 серпня). За даними радянських каральних структур, з осені 1944 р. до кінця 1955 р. було вбито 150 тис., захоплено в полон 103 828, прийшли з повинною 75 тис., всього 328 828 вояків УПА і підпільників ОУН. За межі України депортовано 203 662 члени їх сімей (Літопис УПА. – Нова серія. – Т. 7. – К., 2003. – С.550).

Якщо врахувати всіх, хто надавав матеріальну допомогу повстанцям, – годував, одягав, переховував, лікував, збирав розвідінформацію, то цифра 2 млн. учасників національно-визвольної боротьби не є перебільшеною.

Наведені нами дані яскраво свідчать про надзвичайний розмах, запеклість збройного та ідеологічного протистояння на західноукраїнських землях.

За радянської доби важливою перешкодою, що стримувала дослідження діяльності ОУН і УПА, була недоступність до закритих архівних фондів, що відображали історію національно-визвольної боротьби та контрзаходи радянської влади направлені на ліквідацію повстанського руху у воєнні та повоєнні роки. І лише із здобуттям незалежності Україною дослідники, отримавши доступ до цих фондів, почали ретельно вивчати документальні свідчення про ті події. Одночасно виникла ідея опублікувати ці документи для ознайомлення з ними не лише дослідників, а й широкої громадськості. Так з'явилася нова серія літопису Української повстанської армії ("Літопис УПА"), що виходить в Україні.

Як відомо, перша серія Літопису була започаткована понад тридцять років тому у Торонто, як видання Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та Товариств колишніх вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чупринки. Укладачі серії – Євген Штендера (відповідальний редактор) та Петро Потічний (співредактор) – виконали величезну роботу, випустивши у світ понад двадцять томів Літопису на основі документів та матеріалів до історії УПА, що опинилися за межами України. Нині вийшло 39 томів цієї серії. До друку готується ще низка томів. Перша серія починалась в умовах, здавалося, назавжди усталеного тріумфу комуністичного тоталітаризму над народом України, над самою ідеєю свободи народів, уярмлених радянською імперією. Тоді літопис, заснований ветеранами УПА як монументальна пам'ятка боротьби за волю України, призначався для української діаспори у вільному світі. Діаспора, достатньо поінформована про суть подій, не потребувала редакційних коментарів до публікованих матеріалів. Тепер основний контингент читачів "Літопису УПА" складатимуть люди в самій Україні. Величезна їх більшість, незважаючи на гласність, не має реального уявлення про війну українських патріотів за волю і незалежність свого народу.

Нову серію "Літопису УПА" видають спеціально створене видавництво "Літопис УПА" в Торонто, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. У виявленні документів для окремих томів брали участь працівники Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. На сьогодні підготовлено і опубліковано сім томів нової серії "Літопису УПА"*.

Редакційну раду цього видання складають відомі вчені, фахівці архівної справи П.Сохань (співголова), П.Потічний (співголова), Г.Боряк, Я.Дашкевич, В.Лозицький, Р.Піріг, М.Ріпецький, Ю.Шаповал.

Велика роль у виявленні оригінальних документів, їх археографічному опрацюванні, написанні вступних статей, приміток, пояснень, пошуках коштів на видання належить співробітникам Центрального державного архіву громадських об'єднань України, очолюваного кандидатом історичних наук В.Лозицьким. Саме в цьому архіві зберігаються документальні матеріали, що висвітлюють роль і місце партійно-державних і репресивно-каральних органів у боротьбі проти українського повстанського руху, розкривають методи і засоби цієї боротьби, а також містять інформацію про розмах руху та етапи його розвитку. Ці матеріали містяться в 3-7 томах нової серії "Літопису УПА", підготовлених працівниками архіву.

Не маючи можливості в цій рецензії ширше розкрити зміст усіх томів нової серії "Літопис УПА", ми обмежимося лише коротким розглядом їх змісту. У першому томі (укладачі О.Вовк, В.Галаса, В.Кук, Ю.Черченко) вміщено оригінальні документи про налагодження видавничої справи відповідними структурами ОУН і УПА. Широкий читацький загал має можливість ознайомитися з першими підпільними часописами "До зброї", "Повстанець", сатиричним журналом "Український перець". У журналі "До зброї" дру-

* *Літопис УПА. Нова серія: У 7-ми томах. – Т.1. – К.; Торонто, 1999; Т.2. – К.; Торонто, 1999; Т.3. – К.; Торонто, 2001; Т.4. – К.; Торонто, 2002; Т.5. – К.; Торонто, 2002; Т.6. – К.; Торонто, 2003; Т.7. – К.; Торонто, 2003.*

кувалися матеріали, які власне поклали початок формулюванню військової доктрини УПА. Найбільш яскраво ця доктрина, а також мета і завдання повстанського руху викладені у вступній статті першого номера часопису “За що бореться УПА”. В цьому виданні друкувалися також матеріали про події на фронтах Другої світової війни, бойову діяльність УПА, матеріали до річниць національних свят, вишкільні військові інструкції, військова термінологія тощо.

Цікавий своїм змістом журнал “Повстанець”, в якому друкувалися матеріали з військового життя УПА, з історії національно-визвольної боротьби українського народу, на політичну тематику.

У другому томі “Літопису УПА” нової серії (упорядники О.Вовк, І.Павленко) вміщено матеріали, присвячені історії виникнення і розгортання діяльності УПА та її запілля за часів німецької окупації. Тут зібрані відозви, накази, розпорядження, інструкції, звіти та інші матеріали націоналістичних структур, більшість яких були захоплені радянськими спецслужбами в ході війни та повоєнний час. Спираючись на ці документи, дослідники отримали можливість прослідкувати зародження перших військових формувань УПА на базі підпільної мережі ОУН на території Волині та Полісся (зараз – Житомирська, Волинська, Ровенська області). Напроресні 1943 р. у лісових масивах цієї території утворилися окремі збройні підрозділи під командуванням І.Литвинчука, Ю.Стельмащука, С.Коваля, П.Антонока, Д.Казвана, Є.Басюка, І.Климишина та ін. Саме вони стали на захист місцевого населення від німецьких пограбувань та репресій.

Документи даного тому свідчать, що з цих формувань згодом вирости великі загони УПА, під контролем яких знаходилась досить значна територія, вільна від німецьких окупантів, радянських і поліських партизанських загонів. Розпорядженням командира УПА від 15 серпня 1943 р. Д.Клячківського тут була проголошена суверенна влада, запроваджено приватну власність на землю, розгорнуто господарську, військово-організаційну діяльність, відкрито школи, діяли виборні місцеві ради, земельні комісії, налагоджено випуск деяких видів продовольства, одягу, взуття тощо. Документи другого тому відтворюють структуру УПА, військово-адміністративний поділ контрольованої повстанцями території, життя на територіях військових округів, бойову та агітаційно-пропагандистську діяльність підрозділів УПА.

Починаючи з третього і включно по сьомий том, вміщено документи, виявлені в архівосховищі Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Це переважно директивні документи ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії, рішення з’їздів, пленумів, конференцій партійних структур, документи органів внутрішніх справ, держбезпеки та ін.

У третьому томі (упорядники О.Вовк, І.Павленко, Ю.Черченко) читачі знайдуть директивні документи ЦК Компартії України за 1943–1959 рр. Це переважно рішення, постанови політбюро, оргбюро ЦК КП(б)У, довідки НКВС, обкомів партії, звернення партійних і урядових структур до учасників підпільної боротьби і населення, доповідні записки каральних органів тощо. У цих документах відображена боротьба ОУН і УПА проти радянської влади та заходи партійних і державних органів щодо протидії збройним формуванням УПА і підпільній мережі ОУН. Проти українських повстанців за наказом з Москви ЦК КП(б)У та уряд УРСР послали війська НКВС, спецпідрозділи держбезпеки, винищувальні батальйони. Поряд із цим, ідеологічні установи розгорнули широку агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на дискредитацію націоналістичного підпілля. Вся територія, кожне село і місто покрила агентурна мережа, діяли спеціальні групи (спецбоївки) під виглядом націоналістів, які займалися провакаціями, вбивствами всіх, хто співчував повстанцям.

Частину документів цього тому присвячено явищу, яке комуністична пропаганда називала порушенням “соціалістичної” або “радянської законності”. Фактично йшлося про свавілля і насильство, що його масово чинили партійно-державні і чекістські органи, прикордонні і внутрішні війська, винищувальні батальйони. В томі вміщено документи, в яких розповідається про численні факти самочинних убивств каральними органами місцевих жителів, безпідставних арештів, побиття, знущання над заарештованими, інші різновиди немотивованих насильств, садизму, підпали, вилучення майна, фальсифікації слідчих справ. У постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 р. підкрес-

лювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами”.

Низка документів присвячена організації судових процесів над учасниками повстанського руху. Проведення цих процесів доручалося трибуналу військ НКВС. Головна мета цих процесів – залякати населення. Як правило, звичною практикою були прилюдні розстріли або повішання засуджених.

Усі ці заходи безумовно негативно впливали на розмах і активність національно-визвольної боротьби ОУН і УПА. Рідшали лави повстанців, обмежувались терени їх діяльності. В цілому повстанська боротьба певною мірою йшла на спад. Однак до повної перемоги над повстанським рухом було ще далеко. Радянська влада змушена була напружувати матеріальні і людські ресурси для подальшої боротьби з “буржуазно-націоналістичним” підпіллям, про що свідчать наступні томи нової серії “Літопис УПА”. Зокрема, в четвертому томі (упорядники А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко) читачі знайдуть документальні матеріали, які, за словами В.Сергійчука, автора вступної статті “Правду відкрили спецхрани”, “містять у собі інформацію з організації та проведення більшовицьким режимом боротьби з українським національно-визвольним рухом у Західній Україні впродовж 1943–1945 рр.”

Значна частина цих документів, що вперше друкують у четвертому томі, неспростовно засвідчують, всупереч твердженню спецорганів СРСР, що націоналісти, після невизнання німцями Акту про відродження української держави, проголошеного 30 червня 1941 р., піднялися на боротьбу з гітлерівцями, прагнули залучити до руху опору населення східних регіонів України. Документи дають змогу переконатися, що ОУН поширила свою діяльність на всю окуповану територію України. Гітлерівські каральні органи, що діяли на окупованій території, а паралельно з ними і радянська агентура, закинула в тил німецьких військ, доносили у свої вищі інстанції про діяльність націоналістичних осередків, груп і організацій у Києві, Харкові, Полтаві, Кіровограді, Луганську, Дніпропетровську, Одесі, Вінниці, в Криму та інших місцевостях. Як підтверджують матеріали гітлерівських спецслужб, вони отримали завдання з Берліну виявляти і застосовувати репресії проти націоналістів. Виконуючи ці накази, німецькі спецоргани за допомогою своєї агентури лише в Київській області виявили понад 1 тис. націоналістичних функціонерів. У самому Києві заарештовано понад 600 осіб. І така картина спостерігалася по всій Україні.

Зі свого боку, прибувши під час визволення України разом із радянськими військами, працівники радянського “смершу” заходились прочисувати села і міста, виявляти “ворогів народу”. За свідченням документів, органи держбезпеки УРСР у жовтні 1943 р. заарештували 3 тис. “буржуазних націоналістів”. Лише у Дніпропетровській області органи НКВС у другому кварталі 1944 р. затримали 711 активних націоналістів, а в наступному – 744. Боротьба із залишками націоналістичного підпілля продовжувалась на всій визволеній від німецьких окупантів території. Особливо збройне та ідеологічне протистояння загострилось на західноукраїнських землях, про що свідчать документи, вміщені в четвертому томі.

Вигнавши гітлерівські збройні сили за межі України, Червона армія продовжувала свою визвольну місію у Центральній та Східній Європі, на Балканах, де її зусиллями насаджувались режими так званих “народних демократій”, підпорядкованих Москві. Однак у тих країнах виявилися сили, які не бажали радянської опіки та соціалістичної системи влади, насильно впроваджені Кремлем. Ці сили відстоювали своє право на державну незалежність іноді мирними засобами, а часом і мовою зброї. Подібна ситуація утворилася у Західній Україні, де національно-визвольні сили розгорнули боротьбу проти радянської влади, намагаючись вибороти державну незалежність України. Головною силою, що складала основу національно-визвольного руху стала Українська повстанська армія, яка опиралася на широко розгалужену мережу ретельно законспірованих осередків Організації українських націоналістів та її численних симпатиків. Саме про жорстоку боротьбу повстанських сил проти радянської влади розповідають документальні матеріальні п’ятого тому нової серії “Літопису УПА”. Упорядники тому А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко.

Документи тому засвідчують, що наступ більшовиків на позиції визвольного руху в західному регіоні України впродовж 1946–1947 рр. мав тотальний характер. За кількістю залучених сил і засобів та інтенсивністю бойових дій, цей наступ не мав аналогів як у попередні роки, так і в наступний час. При цьому, поряд із військовими та

оперативно-чекістськими операціями, здійснювалися суцільні перевірки особового складу установ, організацій та підприємств із метою виявлення та ізоляції “ворогів народу”, до яких зараховували як активних учасників ОУН і УПА так і членів їх сімей, інших “бандпособників”.

Про всеосяжність і масштабність боротьби комуністичного режиму проти українських повстанців і підпільників свідчить той факт, що впродовж 1946–1947 рр. політбюро, оргбюро, секретаріат ЦК КП(б)У, у тому числі, спільно з урядом УРСР прийняли понад 40 постанов, спрямованих у тій чи іншій формі на остаточне придушення спротиву ОУН і УПА та ліквідацію масової бази визвольного руху. За даними документів, уміщених у томі за нашими приблизними підрахунками з 1 грудня 1945 р. по жовтень 1947 р., було проведено понад 91 тис. військово-чекістських операцій, внаслідок яких убито понад 12 тис. членів ОУН і УПА та їх симпатиків, у полон захоплено близько 130 тис. осіб, вилучено багато зброї, різноманітного спорядження, агітаційної літератури.

Переважає більшість документів, включених до збірника, становлять звіти, доповідні записки та інформації обкомів партії західних областей до ЦК КП(б)У про хід виконання партійних постанов, спрямованих на боротьбу з українським визвольним рухом та зміцнення у регіоні радянської влади, про депортації населення у східні райони СРСР. Поряд із ними привертають увагу довідки та інформації відповідальних працівників апарату ЦК КП(б)У про суспільно-політичний стан та хід боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН.

Серед документів збірника – інформації і довідки МВС і МДБ УРСР про бойову діяльність по ліквідації збройного підпілля та стан винищувальних батальйонів; доповідні записки, листи органів прокуратури про порушення соціалістичної законності; галузевих міністерств і відомств про напади повстанців на промислові, лісозаготівельні, колгоспні об’єкти, установи зв’язку, сільські ради тощо.

У цілому документи, що входять до збірника, дають яскраву уяву про масштаби боротьби між силовими структурами радянської влади та українським збройним підпіллям у 1946–1947 рр., розкривають тактику і форми бойових дій обох сторін. Західноукраїнські терени перетворилися на арену безкомпромісного збройного протистояння.

Попри суттєві успіхи радянської влади у боротьбі з повстанським рухом, значно поріділи підрозділи УПА і осередки ОУН, які перейшли на глибоко законспіровані методи боротьби, не були остаточно розгромлені. Незворотного характеру набували труднощі матеріально-технічного забезпечення збройного підпілля, укомплектування його лав командно-провідницькими кадрами необхідного фахового рівня та ідеологічного вишколу. Про це, зокрема, свідчать документальні матеріали шостого тому (упорядники А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко, К.Абрамов), присвяченого подіям на західноукраїнських землях у 1948 р.

Про перебіг подій і драматичність боротьби на західноукраїнських землях свідчать виявлені укладачами збірника матеріали про планування компартійно-радянськими органами України, за завданням Москви остаточного придушення українського самостійницького руху. Характеризуючи стан боротьби з ОУН і УПА перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов у листі від 10 березня 1948 р. до Й.Сталіна писав, що впродовж трьох останніх років ліквідовані всі великі формування УПА і значна кількість підпільних осередків ОУН. Залишки повстанців перейшли виключно до терористичних дій окремими бойовиками і групами по 2–5 бійців. М.Хрущов просив “вождя народів” зміцнити матеріальну базу МДБ, зокрема виділити 300 вантажних автомашин з метою посилення маневреності і рухливості оперативно-військових груп. Усі вимоги українських компартійних і державних структур Москва задовольнила, висунувши завдання негайної ліквідації націоналістичного підпілля.

Аналізуючи вміщені у томі документи переконалися, що боротьба радянських каральних структур проти ОУН і УПА набрала нових рис. Не відмовляючись від проведення військово-бойових операцій, керівники відповідних відомств і служб першочергового значення стали надавати подальшому вдосконаленню діяльності спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ, посиленню уваги до роботи з існуючою та залученню нової агентури, здатної проникати в середовище повстанців і підпільників. Важливе місце в практиці каральних органів відводилось розшуковим акціям з метою виявлення і захоплення підземних бункерів і схронів, складів з боезапасами, продовольством, типографій тощо.

За документами чітко прослідковується така тенденція: по мірі посилення репресивних заходів проти націоналістів, останні активізували збройні напади, диверсійні акти на підприємствах, у колгоспах, об’єктах зв’язку, проти представників владних,

партійних структур. Упродовж перших чотирьох місяців 1948 р. на території семи західних областей України, за даними радянських властей, було зафіксовано 505 проявів діяльності формувань УПА і підпілля ОУН. При цьому їх кількість постійно зростала: січень – 110, лютий – 111, березень – 128, квітень – 156.

Незважаючи на потужний наступ сил тоталітарного режиму на український національно-визвольний рух, повстанці і підпільники впродовж 1948 р. здійснили понад 1440 антирадянських акцій, більше половини яких становили оборонні бої і сутички.

Документи шостого тому неспростовно свідчать також і про те, що націоналістичне підпілля зазнавало суттєвих втрат. На теренах Дрогобицької області внутрішні війська МДБ в ході бойових дій і агентурно-оперативних заходів впродовж червня-жовтня 1948 р. ліквідували 40 бойових груп націоналістів, захоплено в полон понад 740 чоловік. У Львівській області за той же період розгромлено 90 бойових підпільних груп, вбито і захоплено в полон 1130 повстанців. Подібна картина спостерігалась по всіх західноукраїнських областях. Масові удари МДБ – МВС по підпільно-повстанському русі поступово знекровлювали сили визвольного руху, підривали їх боєздатність. Про це також свідчать документальні матеріали шостого тому. Але боротьба продовжувалась. Про це свідчать документи сьомого і останнього тому нової серії “Літопису УПА”.

Документи, дібрані до цього тому, висвітлюють події на західноукраїнських землях упродовж 1949–1956 рр. Його упорядниками були М.Деркач, А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко. Цим томом завершується публікація документів, що містяться у сховищах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони всебічно висвітлюють заходи партійних і урядових структур, спрямовані на остаточний розгром і викорінення залишків націоналістичного підпілля, ліквідацію масової бази самостійницького руху в західних областях України. Водночас, документи збірника містять інформацію, яка характеризує основні напрями і форми діяльності збройного підпілля за умов, коли шальки терезів остаточно схилилися на бік радянської влади. Сторінки видання рясніють фактами героїчного спротиву українських повстанців переважачим силам каральних структур. Ця боротьба тривала за офіційними даними ЦК КП України аж до 1956 р. коли “органи державної безпеки закінчили ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів”.

Разом із тим, документи свідчать і про те, що окремі прояви антирадянського збройного спротиву та агітаційно-пропагандистської діяльності спостерігались і наступні роки. За даними органів держбезпеки в ряді областей створювались антирадянські групи. Діючи в глибокому підпіллі, вони залишалися недосяжними для спецорганів. В одному з документів зазначалось, що розслідування вчинених терористичних актів та інших ворожих явищ, ведеться поверхово, а особливо небезпечні злочинці залишаються непокараними. Зокрема, станом на 15 вересня 1959 р. на території республіки залишилися не розкритими: 12 терористичних актів, 12 замахів на вбивства, 250 випадків розповсюдження антирадянських листівок і анонімних документів.

У сьомому томі міститься цілий ряд документів, що висвітлюють питання про повернення в західний регіон колишніх учасників ОУН і УПА, їх родин та симпатиків, які на підставі актів союзного уряду підлягали звільненню з місць ув'язнення і примусового поселення. Позиція ЦК Компартії України у зазначеному питанні була викладена у листі від 25 вересня 1956 р. до ЦК КПРС. У ньому повідомлялось, що вже повернулося близько 40 тис. осіб і є чимало прикладів, коли ці люди не прилучаються до праці, ведуть антикомуністичну пропаганду, відновлюють між собою зв'язки. Як наслідок, Москва, а за нею і Київ застосували цілий ряд обмежувальних заходів направлених на стримання процесу повернення в рідні краї окремих груп колишніх в'язнів та їх сімей.

На наш погляд, хоч боротьба ОУН і УПА завершилась у військовій площині перемогою тоталітарного режиму, проте героїчний і жертвний чин українських націоналістів став однією з основних причин, які сприяли виникненню в Україні дисидентських організацій і рухів. Їх діяльність хоч і не носила масового характеру, проте послідовно розхитувала ідеологічні підвалини комуністичної влади, що й сприяло остаточному розвалу радянської імперії.

Комплекс документальних матеріалів, що увійшов до нової серії “Літопису УПА” є цінним джерелом українського визвольного руху репрезентованого ОУН і УПА в період Другої світової війни 1939–1945 рр. та в повоєнні роки. Документи серії слугують також цінним матеріалом для дослідження форм і методів збройного спротиву ОУН і УПА ра-

дянїзації західних областей УРСР. З іншого боку, вони дають яскраве всебічне уявлення про масштабність і розмах боротьби радянської влади проти національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у воєнні та повоєнні роки.

Всі документи і матеріали нової серії “Літопису УПА” подано на основі сучасних правил публікації історичних документів. Вони передруковуються з дотриманням джерельної точності, максимально збережена лексика, авторські та редакторські особливості текстів. В додатках подано особові та географічні назви, список скорочень, перелік документів і матеріалів.

РЕЦЕНЗІЇ

Шандра В.С.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Вихід у світ цієї монографії збагатив історіографію широкою схемою інтерпретації історії України ХІХ – початку ХХ ст., підняв рівень її концептуалізації, заповнивши певну, і то дуже суттєву прогалину в сучасному українському наративі. За своїм дослідницьким масштабом і науковими результатами праця виходить за рамки української національної історії і виявляє певну логіку розвитку історичної науки, бо подібні книжки з’явилися нещодавно і в історіографічному доробку сусідніх з Україною держав. Стає очевидним, що історія державних інституцій перетворюється на самодостатній, важливий напрям наукових досліджень, поволі набуваючи ролі своєрідного інструментарію, за допомогою якого можна переглядати та збалансовувати підходи до імперського періоду в історії України.

Перше, що впадає в око, – це величезне джерельне коло та історіографія монографічного дослідження. Обсягу опрацьованого і залученого у дослідження матеріалу можна позаздрити. Валентина Шандра використала не лише об’ємний і різноманітний архівний пласт документів, але й велику кількість законодавчих актів Російської імперії ХІХ ст., мемуарну літературу, епістолярій та матеріали преси. Залучаючи ці джерела, вона не вагаючись ділиться з читачем вартісними спостереженнями і пропозиціями щодо можливостей їх подальших досліджень. Та це й не дивно, адже тривала робота в ЦДІА України у м. Києві, де зберігаються основні архівні фонди, які стали вагомою джерельною базою монографії, дала свої результати. Напевно, звідти йде той інформативний багаж, який наклався на бажання дізнатися, яким же було минуле суспільства, російської політичної системи і ролі державних посадових осіб. Уже перша частина книжки з характеристикою джерел надає дослідженню високого наукового і практичного значення.

Не можна не відмітити, що автор виявила також глибокі знання не лише українських (Д.І.Дорошенко, М.Д.Антонович), російських (Л.М.Лисенко, С.В.Мироненко, О.В.Морякова, А.В.Ремньов, О.І.Міллер, Л.Є.Горизонтов, Н.Дубініна, Н.П.Матханова), а й зарубіжних (З.Когута, А.Кашелера, К.Мацузато, Д.Бовуа, Т.Полвінен, Дж.Ле Донна) наукових праць з історії державних інституцій, які здійснювали управління в набутих землях, забезпечуючи тривалу цілісність Російської імперії. Автор з’ясувала концептуальні засади кожного з авторів, зауважуючи одну з характерних відмінностей української історіографії від російської, яка полягає в тому, що перша майже не приділяла уваги і, як наслідок, недооцінювала історію державних установ ХІХ – початку ХХ ст. Своєю метою вона визначила подолання цієї вади.

Щодо державних установ, то після появи книжки видається дивним, чому діяльність генерал-губернаторств так довго не ставала предметом спеціального вивчення?! Даліся знаки ідеологічні схеми на кшталт “дружби народів”, відкидаючи які, українські історики набувають незалежних і незаангажованих суджень, відмежовуючись і від імперської, і від української та російської радянських історіографій. Отож, слід віддати належне дослідниці, яка, відштовхуючись не від теорії, а від фактичного архівного матеріалу, змогла окреслити особливий правовий статус українських територій у складі Російської імперії (генерал-губернаторств). Адже саме ця форма влади свідчила про відмінність управління набутими зем-

лями в межах Російської імперії після їх військово-політичної інкорпорації. Авторці вдалося встановити й переконливо довести, що саме ця інституція з'ясувала базові відмінності українських історичних регіонів у моделі Російської імперії і сприяла їх ліквідації. Для виконання завдань, отриманих від верховної влади, генерал-губернаторами призначали сановників, здатних проводити гнучку політику, постійно вдаючись до компромісів і співпраці з місцевими елітами. Вивчення історії функціонування кожного з генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського та Київського – здійснювалося в річці порівняльно-історичного методу, що дозволило виявити спільні та особливі складові інтеграційної політики центру щодо українських історичних регіонів. У рамках цього підходу також окреслити геополітичний аспект їхньої діяльності, адже два з названих генерал-губернаторств були прикордонними.

Автор основну увагу зосередила на вивченні історії генерал-губернаторств, але читач помітить, що для внесення їх до складної ієрархії державної влади довелося постійно зупинятися й на губернських та повітових установах, принципах їх підпорядкування та функціях. Отже, в дзеркалі історії генерал-губернаторств в Україні тією чи іншою мірою подається вся система державного управління та її еволюція з кінця XVIII, упродовж усього XIX і до початку XX ст.

Червоною ниткою проходить з'ясування передумов та причин, які обумовили появу генерал-губернаторств, і, як виявилось, вони були різними, але підпорядковані одній меті – інтегруванню українських губерній у складі Російської імперії. Авторці вдалося на значній джерельній і історіографічній базі показати діалектичні суперечності у функціонуванні генерал-губернаторів. Обізнані з місцевою специфікою, вони не завжди виконували розпорядження центральних органів щодо подолання соціальних і господарських особливостей. Ця державна інституція визначала час і обсяг поширення на генерал-губернаторство загальноросійських законів, ураховуючи при цьому ставлення до російської присутності місцевої еліти, яка, своєю чергою, намагалася використати імперський потенціал у власних інтересах.

Окреслюючи багатогранні функції генерал-губернаторств як унікальної інституції на теренах Російської імперії, автор виділяє головні з них: подолання протистояння місцевих еліт, приведення у відповідність із загальноросійським місцевим законодавством, контроль за формуванням бюрократичного апарату. Об'єднує їх зрощення, що цілеспрямовано здійснювалося в політичній, соціально-економічній і культурній сферах, із використанням гнучких управлінських засобів. А коли тих бракувало, то генерал-губернатори вдавалися й до силових методів, які найчастіше застосовувалися у Київському генерал-губернаторстві. Саме генерал-губернатори, на думку дослідниці, поступово легітимізували імперський устрій на набутих імперією землях, вдаючись до найрізноманітніших заходів, й до них, не в останню чергу, слід віднести державну ідеологію на зразок “київського спадку” та імперську культуру. Вони координували діяльність усіх органів місцевої адміністрації, поєднавши в собі функції політичного, військового, адміністративно-поліцейського й соціально-господарського нагляду в кожному з історичних регіонів. У фокусі дослідниці перебували не лише функції цієї інституції, а й конкретні постаті генерал-губернаторів, від особистих якостей яких багато залежало. Адже вони, коли ініціювали центр, виходили з історичних умов, а інколи й місцевих інтересів, причому спрямовували, конкретизуючи його політику, узгоджуючи її з власним баченням проблем. Чого лише вартє спорудження адміністративних будівель, яке переконливо свідчило про велич і могутність Російської імперії.

Потрібно відмітити, що автору монографії вдалося подолати традиційний, обтяжений безликістю, так званий суб'єктивний фактор, у ставленні до особистостей і не лише генерал-губернаторів, а й їхнього управлінського апарату. Як ці сановники, так і чиновники генерал-губернаторських канцелярій залежно від власних мотивацій, зокрема й меркантильних інтересів, а подекуди і від ментальних особливостей несли службу, в результаті якої інтеграційні процеси то пришвидшувалися, а то гальмувалися. Доречним у зв'язку з цим є вміщення в кінці монографії портретів генерал-губернаторів, серед них і рідкісних, що значно збагачує словесний опис цих державних діячів минулого.

Автору монографії постійно доводилося звертатися до соціальної структури суспільства кожного із країв, адже генерал-губернатори намагалися привести її до російського зразка. Завдяки цьому В.Шандрі вдалося збагатити наші знання про такі соціальні прошарки, які варті окремих досліджень. Як засвідчила третя частина книжки,

присвячена Малоросійському генерал-губернаторству, проблема українських козаків була болючою для Російської імперії впродовж усієї першої половини XIX ст. Те ж саме можна зауважити і про дворянство Лівобережної України, не кажучи вже про правобережну шляхту, над практичними рекомендаціями щодо її впорядкування працювала ціла група чиновників генерал-губернаторів з особливих доручень. Внаслідок подібних звернень авторів на фоні діяльності генерал-губернаторств України вдалося з'ясувати малознані або й невідомі грані історичних подій, що відбувались в Україні. Серед них слід назвати ставлення київських генерал-губернаторів до національних рухів і, зокрема, до українського націотворення. Валентина Шандра вдало підмітила, що селянство було тією основою, яка по-своєму поєднувала взаємовиключні інтереси російської влади і українофілів.

Цікаво і обґрунтовано висвітлені особливості інтеграції Лівобережної, Правобережної та Південної України та Криму, що зумовлювало різні методи та способи досягнення цієї мети. Лише у Правобережній Україні, де інтеграційним та русифікаторським процесам протидіяли польські землевласники, вони обумовлювали, переважно, репресивні методи інтеграції.

Надзвичайно важлива для порівняння таблиця територіального розміщення всіх генерал-губернаторств у Російській імперії із хронологічними межами їх існування, вміщена у книжці у розділі “Додатки”. Доволі інформативною є також синхронна таблиця перебування на посадах кожного з генерал-губернаторів у трьох генерал-губернаторствах. Однак, із додатків найціннішими є, все ж таки, довідкові таблиці про сучасні архівно-діловодні структури фондів, колишніх архівів канцелярій генерал-губернаторів. Кожному дослідникові, який працює в архіві, вони стануть у великій пригоді, адже цілеспрямовано вкажуть, звідки слід вести евристичний пошук потрібних документів.

Поряд із цим маємо нагоду підказати автору монографії ряд неточностей, виявлених в її дослідженні. Як фахівцю з поземельних відносин мені кинулися в очі деякі розбіжності у трактуванні окремого фактичного матеріалу. В.Шандра зазначає, що чиновники Генерального штабу російської армії, в період приєднання Правобережної України до Російської імперії, склали карти казенних маєтків і одночасно виявляли відмінність їх статусу, зокрема існування казенних маєтностей, спадкових і не спадкових казенних маєтків, дані за службу та переуступлені посесорам тощо (с.266). До терміну спадковий казенний маєток в дужках надано пояснення – довічні. Потрібно підкреслити, що поєднання в цьому випадку юридичного статусу “довічного володіння” і “спадкового володіння” є неточним. Довічне володіння казенними маєтками було суто польською майновою інституцією. Вона передбачала дарування польським королем або сеймом казенного маєтку в довічне привілейоване володіння одній особі, яка мала право здавати цей маєток в оренду, переуступати за гроші свої права, але таке право на володіння зберігалось лише до того часу, доки відповідний привілейований власник не помирив. Отже, такі маєтності у спадщину не передавались.

Певні застереження викликають міркування на с.308, де зазначено, що чиншове землеволодіння не мало нічого спільного з орендою, а відносилось до безстрокового майнового права на землю. Тому потрібно уточнити, що дослідники форми чиншового землеволодіння порівнювали його із стародавнім римським інститутом спадкової оренди. В той самий час вони вказували на те, що чиншове землеволодіння не можна ототожнювати з орендою, яка передбачає строковість володіння нерухомістю. Не можна погодитись і з висловом “безстрокове майнове право на землю”. Його потрібно дещо змінити – “безстрокове право обмеженого володіння землею”. Адже ще римське право визначило, що право володіння передбачає право володіння, користування і розпорядження. Чиншове землеволодіння було обмеженим тому, що у цієї землі був верховний власник, якому чиншовик повинен був платити раз і назавжди встановлений фіксований платіж (чинш) за своє право володіння. Безстроковість такої інституції гарантувалася тим, що власник мав право відібрати землю чиншовика лише у випадку несплати чиншу. Отже, подібна форма землеволодіння була спадковою і не обмеженою строком. Чиншовик володів, користувався землею, а його право розпорядження обмежувалось тим, що він мав право продати право володіння на землю, а не саму землю, адже у неї також залишався верховний власник.

І на кінець, хочеться подякувати Валентині Степанівні Шандрі за професійно виконану працю, яка стане відліком наступних досліджень, адже заданий високий рівень, істотне розширення наукового інструментарію зобов'язує істориків посилено працювати, щоб досягти подібних результатів.

С.О.Борисевич (Київ)

Реєнт О.П.

Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 256 с.

Вийшла у світ чергова книга з творчого доробку добре відомого в Україні історика, члена-кореспондента НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки й техніки, заслуженого діяча науки й техніки України, заступника директора Інституту історії України НАНУ, доктора історичних наук, професора Олександра Петровича Реєнта. Колеги-історики вже привчені до регулярності й динамічності публікаторської діяльності О.П. Реєнта. Мало з ким із сучасних істориків можна порівняти його за чисельністю та фундаментальністю, активністю й різноманітністю наукових інтересів, що реалізовані в понад чотирьох сотнях опублікованих праць. Але насамперед здивувала, власне, назва нової книги О.П.Реєнта – “Перечитуючи написане”. Одразу виникла асоціація: а справді, як було б корисно, коли б усі вчені-історики, а особливо ті, хто й до 1991 р. належали до категорії обласканих владою й мали значні можливості щодо публікації своїх праць, узяли та й “перечитали” власні опуси. Чи багато б з того матеріалу, а особливо викривально-критичного характеру (проти “буржуазних фальсифікаторів” історії), космополітично знеаціоналізованого (проти українського буржуазного націоналізму), монопартійного (роль єдиної КПРС у всьому, що піддається керуванню), піддалося б, власне, “перечитуванню” й могло б претендувати на повторне оприлюднення. У цьому сенсі творчу ідею О.П.Реєнта зrealізовано вдало. Інтерес серед історико-наукової громадськості до неї є. І він невідомий.

Вихід книги “Перечитуючи написане” в часі збігся з тими помітними процесами, що визначилися в сучасній українській історіографії. Дослідники все активніше звертаються до теми перегляду, переписування минулого. Вдалося подолати наслідки ненаукового звинувачення вчених у постійному переписуванні історії, якщо йдеться не про відверту кон’юнктуру. Суспільство сприйняло істинність твердження, що кожне покоління людей має право дивитися на минуле свого народу власними очима, із позицій сьогодення. Пізнавальна парадигма не може бути законсервована ані державно-партійним диктатом, ані авторитетом істориків-класиків. Варто утвердити позитивне значення самого поняття “переписування історії”. Важливий крок у цьому напрямку зробили видавництва “Критика”, Києво-Могилянська академія, професор Н.М.Яковенко, які в рамках форуму видавців у Львові (вересень 2005 р.) презентували щойно започатковану серію “Переписування історії”. Щоб по-справжньому переписати історію, треба знати сучасну методологію історіописання, позбутися тягаря минулого, стереотипів радянської історіографії. Коли російський історик Г.А.Бордюгов проголосив тезу про те, що “кожне покоління пише свою історію”, йому заперечила Г.Д.Алексеева, звинувативши його у вживанні “чергового журналістського штампу”. Вона зробила уточнення, що “переписує історію наука, а не кожне покоління”. Заново переписуються, точніше переосмислюються, оцінюються, інтерпретуються усталені колись уявлення під впливом великомасштабних історичних подій, змін, катаклізмів глибокого соціального значення¹.

У суспільствах, що розвиваються нормально, історична наука забезпечує органічний, генетичний зв’язок минулого–теперішнього–майбутнього. У кризові періоди ці нормальні зв’язки рвуться, свідомо розриваються, а історія та сучасне протиставляються одне одному. Коли ж наука долає кризу, вона береться за “переписування” минулого з позицій методології посткризового суспільства й відновлює протяжність, безперервність науково-історичного процесу. І нехай із прихованою іронією Н.М.Яковенко зазначає про оцінку О.П.Реєнтом сучасного стану української історичної науки як такої, що “батьоро крокує “шляхом поступу””², усе ж здатність до переписування минулого свідчить про вироблення нової методології досліджень, про затребуваність нових відповідних знань суспільством.

Про що книга О.П.Реєнта? За оцінкою академіка НАН України П.Т.Тронька – автора передмови, “більшість досліджень, представлених у виданні, присвячені проблемам організації сучасної історичної науки, стану історичних досліджень в Україні, розгляду актуальних питань джерелознавства, понятійного апарату історії, а також проблемам краєзнавства та регіоналістики”³. У цьому сенсі “Перечитуючи написане” перегукується з раніше виданою й добре відомою фахівцям книгою О.П.Реєнта “У робітнях історичної науки” (1999 р.).

Архітекtonіка видання зумовлена відбором автором тих статей, які не втратили своєї актуальності, що раніше були опубліковані, але, зважаючи на переважно невеликий тираж, залишалися малодоступними для читачів, хоч індекс цитування праць вченого завжди залишався високим.

За тематично-проблемним принципом уміщені в книзі 17 статей можна поділити на два великих підрозділи (чого, на жаль, не зробили видавці). До першого з них – з умовною назвою “Проблеми теорії історії та історіографії історії України” – відносяться 8 публікацій. Вони дають загальну характеристику стану сучасної історичної науки в країні, виокремлюють актуальні проблеми вітчизняного минулого, зокрема краєзнавства, акцентують увагу на соціогуманітарному вимірі історичного краєзнавства. Окрім загальноісторичних проблем автор висвітлює деякі конкретні питання минулого України XIX ст., де він є загальноновизнаним фахівцем. Привертають увагу оцінка О.П.Реєнта стану й перспектив вивчення історії професійних спілок України, інтерпретації В.В.Липинським місця й ролі релігійних інституцій у становленні та розбудові держави й основні напрямки дослідження Першої світової війни в українській історіографії.

Решта 9 статей можуть бути об’єднані змістовно як “Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” Причому вміщено тут найактуальніші сюжети: ідея соборності України й спроби її реалізації в XIX–XX ст.; вплив Першої світової війни на українське суспільство, цивілізаційні процеси, що відбувалися в ньому на початку XX ст.; проблеми реалізації ідеї національної державності в 1917–1921 рр., визначення характеру й динаміки соціальних процесів у ході революції; діяльність Павла Скоропадського на чолі держави. Поглиблюють наше розуміння вітчизняної історії й такі розвідки О.П.Реєнта, що розкривають досвід державотворення в ЗУНР, проблеми відносин між Україною та Польщею в XIX – на початку XX ст.

Окремо варто відзначити невеличку за обсягом, але глибоку за ідейним змістом публікацію “Настав час сказати правду про УПА”. Це – виступ О.П.Реєнта на Всеукраїнській конференції в Івано-Франківську “Українська повстанська армія – феномен національної історії” (жовтень 2002 р.). Ще на той час не завершила роботу комісія науковців щодо фахового висновку з проблеми ОУН і УПА, але автор, добре володіючи матеріалом, перебуваючи на об’єктивних позиціях, відстоюючи право українців на власне бачення свого минулого, сміливо та аргументовано оцінив роль УПА в українській історії. На його думку, Українська повстанська армія – це, справді, феномен національного минулого, який ще довго й глибоко треба вивчати. І пріоритет у цій справі має належати українським ученим, а “коли майже одночасно з Москви й Варшави лунають не виважені історичні оцінки УПА, а брутально-зневажливі вирази, це дає нам підстави вважати, що йдеться про втручання у внутрішні справи України”⁴. О.П.Реєнт виступає проти політизації цієї проблеми та вважає ненормальним, коли борці за самостійну Українську державу залишаються ще пасинками у своїй відродженій державі. Проблема ОУН і УПА, на його думку, відноситься до тих визначальних сторінок нашого минулого, коли історична й політична площини збігаються в такому широкому сегменті, що відділити одну від одної практично неможливо. А, отже, закономірно зростає значення висновків дослідників цієї проблеми, бо вони фіксують рівень історичної свідомості народу, продовжують істотно впливати на громадську думку, формувати певні уявлення про воєнні події. “Необхідно, – на думку О.П.Реєнта, – щоб, урешті-решт, вони творили підвалини для порозуміння й консолідації сучасного українського суспільства, а не поглиблювали суперечності та конфронтацію в ньому”⁵.

У книзі “Перечитуючи написане”, незалежно від того, чому присвячено її розділи/статті – конкретно-історичним подіям і явищам або історіографічним міркуванням, скрізь простежується стиль вмілого дослідника. А тому майже на кожній сторінці книги є аналіз стану історичної науки, її методології. У концентрованому вигляді історіографію подано в статтях “Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу” (вперше опубліковано в “Українському історичному журналі” в 1999 р.) та “Актуальні проблеми історії України” (опубліковано в збірці “Україна Соборна” в 2004 р.). Це об’єднаний єдиним сюжетом синтетичний матеріал з історії історіографічного процесу в Україні. Розвиток історичних досліджень із пріоритетних наукових напрямів на сучасному етапі О.П.Реєнт розподілив таким чином: 1) перспективні напрямки дослідження минулого України середніх віків; 2) актуальні проблеми історії України XIX – початку XX ст.; 3) Друга світова війна й перспективи наукового пошуку; 4) історична

регіоналістика; 5) науково-методологічний проект “Наддніпрянина – Галичина – Донбас – духовна вісь України”, що вже ввійшов у життя під назвою “Україна Соборна”.

Привертає увагу позиція автора, який відстоює самостійність, власне, української історії, виводить її за межі російської євразійської моделі. Специфічно українськими О.П.Реєнт вважає такі риси історичного розвитку: 1) аграрна домінанта в становленні виробничої інфраструктури – селянський світогляд, релігійність, традиції індивідуалізму; 2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняного минулого; 3) провінціалізм, брак волі до консолідації й державотворення, аморфність політичних партій; 4) перенесення центру ваги націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції.

Важливе значення для розвитку історичної науки в Україні мають, на думку О.П.Реєнта, “філософські та методологічні рефлексії”. Криза історичної науки, якщо поводитися з таким означенням її сучасного стану, є однією із закономірних фаз її поступальної ходи. А кризові явища не можуть характеризуватися винятково від’ємними величинами й негативними оцінками.

Історія не може навіть в окремій своїй частині довго перебувати у вивернутому, спотвореному стані. Рано чи пізно пружина пізнання та стратегічних суспільних інтересів розпрямляється, і істина постає у своїй безпосередній іпостасі. А вона полягає в тому, що українці мають власне минуле, що визначальним принципом побудови всієї вітчизняної історії має бути протяжність і генетична спорідненість усіх без винятку спроб українського народу здобути державність⁶.

При всіх спробах переосмислення та переписування минулого слід пам’ятати саме ці визначальні фактори української історії. А переоцінювання минулого – це нормальне явище, на що неодноразово звертав увагу й М.С.Грушевський: “Історія є неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних дій, типів і індивідуальностей зі становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою й вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого”⁷. У цьому сенсі книга О.П.Реєнта “Перечитуючи написане” є вдалим зразком переоцінки та переосмислення нашої історії, без чого наука не отримає позитивних імпульсів для подальшого розвитку.

¹ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). – М., 2003. – С. 205.

² Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. – К., 2005. – С. 56.

³ Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 154.

⁵ Там само. – С. 222.

⁶ Там само. – С. 155.

⁷ Грушевський М.С. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. – К., 1992. – С. 123.

О.А.Удод (Київ)

Шейко В.М., Богуцький Ю.П.

Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI ст.): Монографія. – К.: Генеза, 2005. – 592 с.

Рецензована монографія присвячена малодослідженій проблемі становлення культурології як наукової дисципліни, починаючи з XIX ст. і до початку XXI ст., як зазначають автори, – в добу цивілізаційної глобалізації.

Сучасна історична та культурологічна наукова думка дедалі частіше звертається до проблем соціокультурного розвитку людства, цивілізаційної еволюції. Тому виникає потреба аналізу таких феноменів, як формування культурології, світові трансформаційні процеси, глобальні проблеми сучасної цивілізації, динаміка культурно-історичного процесу та ін.

Аналіз літератури свідчить, що як у вітчизняній, так і у світовій науковій літературі історико-культурологічні проблеми цивілізаційного розвитку людства і досі залиша-

ються висвітленими поверхово. Як зазначають автори, сучасний кризовий стан суспільства потребує пошуку і розробки відповідних методологічних підходів, нового розуміння поступу всесвітньої історії, її культури, оптимальних рішень загальнолюдських проблем.

Автори монографії убачають основну мету дослідження в системному аналізі історичних та культурологічних концепцій еволюції планетарної цивілізації в умовах глобалізму, визначенні відповідних методологічних підходів, осмисленні новітніх культурних трансформацій у світі, зокрема, в Україні кінця XIX – початку XXI ст., у зображенні взаємозв'язку психоаналізу з проблемами формування культурології. Слід зауважити, що монографія В.М.Шейка та Ю.П.Богущького є однією з перших наукових праць, яка ґрунтовно досліджує зазначену вище проблематику в сучасній історичній науці та культурології. Хронологічні межі монографії досить широкі: аналізується еволюція культурологічних явищ за півтора століття. Це дозволяє авторам виявити і систематизувати численну кількість концепцій, в яких розглядаються основні процеси становлення культурології як науки, тенденції цивілізаційної еволюції, сформулювати та обґрунтувати своє, авторське бачення різноманітних проблем культурології в умовах цивілізаційної глобалізації.

У монографії приваблює фундаментальність наукової розвідки, логічність, обґрунтованість і послідовність викладу матеріалу. Про це, зокрема, свідчить зміст першого розділу, присвяченого аналізу джерельної бази та історіографії. У процесі дослідження автори спираються на розгалужений понятійний апарат ("культурологія", "культура", "цивілізація", "глобалізація", "цикли", "етнос", "поліетносфера" та ін.), переконливо зіставляють основні методи дослідження ("формаційний" та "цивілізаційно-інноваційний"), використовують новітні методологічні ідеї синергетики тощо. При цьому автори науково обґрунтували нове бачення специфіки розвитку культур в умовах інформаційного суспільства, узагальнили основні тенденції цивілізаційної еволюції в добу глобалізму, визначили нові методологічні підходи дослідження культурних трансформацій різних етносів, зокрема українського.

Характерно, що В.М.Шейко та Ю.П.Богущький в окремій главі детально проаналізували методологічні засади історико-культурологічного процесу. У ній разом із відомими методологічними імперативами характеризуються і маловідомі гуманітарній сфері методології, що застосовані в дослідженні. Тим самим, враховуючи кризовий стан методології наук, автори зробили вагомий внесок в її подальший розвиток.

Рецензуючи монографію, неможливо утриматись хоча б від переліку та оглядового аналізу фундаментально висвітлених у десяти главах історико-культурологічних проблем. Зупинимось на основних із них.

У главі, присвяченій формуванню основних історико-теоретичних параметрів культури, ґрунтовно розглядаються такі проблеми: співвідносин культури, етносу і людини; еволюції самої дефініції "культура"; масової культури як феномену глобально-цивілізаційних процесів; самовизначення, самоідентифікації людини в культурі тощо. Цікаво та переконливо аналізуються такі малодосліджені проблеми, як становлення феномену культурогенезу, історико-культурологічного виміру еволюції різновидів цивілізації в добу глобалізму, інтеросвітніх аспектів глобально-культурологічних проблем цивілізації та ін.

Привертають увагу глави монографії, в яких обґрунтовано і досконало досліджено такі парадигми формування історико-теоретичних підвалин культурології, як еволюціоністські теорії культурології, історико-культурологічні основи школи дифузійнізму, структурно-функціональний метод висвітлення історії та теорії культури тощо.

Не менш яскраво і науково-переконливо аналізуються проблеми формування історико-культурологічних засад психоаналізу. При цьому слід привітати звернення авторів до такого дещо незаслужено забутого науковцями психологічного напрямку культурології, як біхевіоризм.

Своєрідним науковим осмисленням виділяється і глава, в якій із нових методологічних позицій висвітлюється нелінійність процесів формування історико-теоретичних основ української культури в глобально-цивілізаційному вимірі. Матеріали цієї глави, що ґрунтуються переважно на новій, маловідомій джерельній основі, суттєво збагачують культурологію в цілому і українську зокрема.

І, нарешті, остання глава присвячена надзвичайно цікавому і малодослідженому дискурсу співвідношення культур і поліетносфери в добу цивілізаційної глобалізації. Исто-

рико-культурологічні аспекти етнічного чинника, суперетноси, континуум культур, взаємозалежність і діалог культур, концепція поліетносфери, проблема співіснування суперкультур – такі та багато інших важливих та маловивчених науковцями проблем ґрунтовно висвітлено в цій главі. До того ж у ній зроблено спробу аналізу факторів та проблем подолання глобальної кризи сучасної культури та намічено перспективи розвитку культурології в контексті реконструкції історії. Показово і виправдано, що розгляд вказаних питань продовжено в підрозділі “Замість післямови”, в якому зроблена приваблива й аналітична спроба моделювання на культурологічному підґрунті концепції майбутнього.

Разом із відзначеними позитивними якостями фундаментального дослідження в ньому існують і окремі недоліки: перевантаженість історико-культурним та природничо-науковим матеріалом; не завжди достатньо критично розглядаються концепції деяких мислителів тощо.

Але ці та деякі інші недоліки не знижують високого наукового рівня рецензованої монографії, яка стане у пригоді науковцям, передусім, історикам, філософам, культурологам, мистецтвознавцям та всім, хто цікавиться проблемами культури, цивілізації, глобалізації.

В.М.Даниленко (Київ)

Д.Я.Бондаренко

Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – 189 с.

Серед багатьох аспектів загальної проблеми історії створення та діяльності Української Центральної Ради (УЦР) відносини з Росією є одним із головних напрямів у роботі Ради в березні–жовтні 1917 р. Ця тема привертає увагу багатьох дослідників. До того ж, історія стосунків із північним сусідом є цікавою й для широкої громадськості. Протягом зазначеного періоду УЦР виступала за автономію України в складі федеративної Російської республіки. Намагаючись утілити в життя цю програму, вона доклала значних зусиль для її здійснення – відрядження до Петрограда делегацій, ведення переговорів, пошук компромісів із Тимчасовим урядом (ТУ), спроби спертися у своїй діяльності на законодавчі документи. Розвиток цих стосунків значною мірою впливав і на загальну політичну ситуацію в Україні.

Одразу звернемо увагу на те, що загальний тон рецензованої праці та й сама позиція автора випадає із уже усталених уявлень про події 1917 р. в Україні. Тому доцільно розглянути це дослідження докладніше та висловити низку зауважень і міркувань із цього приводу. Насамперед відзначимо, що головний акцент у рецензії робиться на інтерпретації й аналізі суто історичних подій, залишаючи поза увагою теоретичні та методологічні засади дослідження. Підкреслимо також, що автор монографії, дослідивши певну кількість документів і літератури з теми, роботу будував, головним чином, на джерелах російських архівів (Москва й Санкт-Петербург). І це суттєво вплинуло на спрямованість головних ідей праці.

Відомо, що, беручи в руки книгу, перше, на що читач звертає увагу, це анотація. Тому одразу впадає у вічі твердження: “Вперше у вітчизняній історичній науці автор, використовуючи історико-юридичний підхід, характеризує специфіку відносин Тимчасового уряду й Української Центральної Ради як інституту державної влади та суспільно-політичної організації, що претендувала на владу в краї”. По-перше, відзначимо, що вся новітня українська історіографія, присвячена історії УЦР, так чи інакше торкається цих відносин. По-друге, існує відома книга дослідника О.Юрченка “Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті”, яка вийшла друком у Мюнхені ще 1971 р. З її назви зрозуміло, що в ній робиться акцент саме на юридичний аспект проблеми. Напевно, автор рецензованої праці незнайомий із цим виданням, оскільки в монографії нема посилань на це дослідження, відсутнє воно й у списку літератури. До речі, і в розділі, присвяченому історіографії проблеми, відзначається, що проблема відносин ТУ й УЦР практично не розглядалася, за винятком відомої статті В.Манілова, опублікованої в журналі “Летопись революции” у 1927 р.

У цьому ж сюжеті викликає подив і характеристика опублікованих джерел. Насамперед головну увагу автор приділяє збірнику документів “Революция и националь-

ний вопрос”, виданому в Москві в 1930 р. А двотомному виданню “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали” (К., 1996) він присвятив лише кілька речень, констатуючи, що цей збірник є найбільш повним¹, хоча останній, поряд з архівними документами, на сьогоднішній день є головним джерелом вивчення історії та діяльності УЦР.

Що стосується характеристики Української Центральної Ради, яка наводиться у книзі, то слід сказати таке: автор неодноразово наполягає на тому, що УЦР була лише громадсько-політичною організацією (в іншому випадку – просто громадською організацією), тому вона не могла претендувати на рівноправні взаємини із Тимчасовим урядом, тим більше на владу в Україні. Зауважимо, що більшість сучасних українських дослідників дотримується думки, що такою УЦР була лише на початку своєї організації в березні 1917 р. Уже протягом весни–літа в процесі розвитку революції, після переобрання її складу на Всеукраїнському національному з’їзді (квітень 1917 р.), вона була доповнена представниками Всеукраїнських рад військових, селянських та робітничих депутатів, Генерального військового комітету. Улітку Рада в останній раз поповнювалася представниками неукраїнських організацій. Усього їм було надано 202 мандата дійсного членства та 51 кандидатський. За матеріалами VI загальних зборів УЦР, склад дійсних членів Ради становив 639 мандатів. Улітку 1917 р. УЦР не мала серйозного політичного конкурента в Україні, що визнавалось як так званою “неукраїнською демократією”, так і самим Тимчасовим урядом. Безумовно, Центральна Рада так і не була обрана на основі загального виборчого права, що могло б стати підґрунтям легітимності її влади, але вона очолила український національно-визвольний рух і в результаті своєї діяльності стала якщо й не парламентом у повному розумінні цього слова, то перетворилася на орган із визначеними законодавчими функціями. Сам автор вказує на те, що “в період революції вимагати режиму законності неможливо, бо революція і є виявом беззаконня в тому сенсі, що вона є ланкою існуючого державного устрою та правопорядку”².

Однією з передумов створення Української Центральної Ради автор монографії називає особисті риси М.Грушевського, лідерів українства, їхнє “уражене самолюбство”, мотивуючи це тим, що у виконавчому комітеті Ради об’єднаних громадських організацій (РОГО) Києва, а також у губернському виконавчому комітеті представництво українського руху було репрезентовано досить повно³. По-перше, відзначимо, що РОГО організувалася паралельно з Українською Центральною Радою. Перше засідання її виконкому відбулося 4 березня. І саме в ці дні (3–4 березня) формувався склад УЦР. Тому посилення на існування Ради об’єднаних громадських організацій є некоректним – навіщо було створювати ще одну структуру? По-друге, погоджувачись з автором у тому, що особистість лідерів впливає на справу, якою вони керують, зазначимо тільки, що говорити про “уражене самолюбство” М.Грушевського, яке начебто було однією з причин створення УЦР, не можна, виходячи хоча б із того загальновідомого факту, що головою Ради він був обраний заочно й до Києва прибув тільки 13 березня, коли вона вже була створена й розпочала діяльність.

Щодо цілей і завдань УЦР, треба зауважити, що на першому етапі її діяльності політична орієнтація та цілі були досить невиразними. Але з розвитком подій і формуванням самої Ради, під впливом її лідера М.Грушевського викристалізувалися дві головні ідеї, що стали підґрунтям всієї діяльності УЦР – це ідеї народництва та федералізму.

У своїй книзі Д.Бондаренко робить припущення, що стратегічною метою Центральної Ради була повна незалежність від Росії. Доказом цього він вважає, по-перше, концепцію “широкої національно-територіальної автономії”, по-друге, прагнення Ради до створення власної армії⁴. Незрозумілою виглядає позиція автора в трактовці згаданої концепції, виходячи з того історичного фактажу, яким він оперує. Весь переговорний процес між УЦР і ТУ протягом весни–осені 1917 р. точився навколо питання національно-територіальної автономії, її меж, органів управління, повноважень. Дискусії тривали досить довго й жодного разу представники Центральної Ради не говорили про відокремлення від Росії. На думку багатьох сучасних вітчизняних істориків, саме гасло автономії України забезпечило Раді могутню народну підтримку протягом 1917 р. Більше того, після жовтневого перевороту в Петрограді та усунення Тимчасового уряду від влади, УЦР, засудивши дії більшовиків, ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки й не поривав зв’язок із Росією. До кінця 1917 р. Центральна Рада та її провідники робили спроби організації Російської держави на федера-

тивних засадах, виступивши з ініціативою про утворення федеративного уряду всіх республік і країв Росії. На цю справу вони витратили багато сил та часу, які виявилися марними, за що згодом їх багато критикували.

Стосовно проблеми українізації армії, автор монографії інтерпретує її як ще один доказ “самостійницької спрямованості” політики УЦР. Він підкреслює, що існування власної армії є необхідним атрибутом суверенної держави. У цьому зв’язку звернімося до монографії В.Голубка “Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу”⁵, спеціально присвяченої складному процесові розвитку українського військового руху. Розглядаючи цей рух протягом весни 1917 р., дослідник констатує, що лідери УЦР, не очікуючи великого розмаху національного військового руху, не могли втиснути його в рамки національно-територіальної автономії. Сила ж його “виявилася настільки могутньою, що Центральна Рада мимоволі змушена була піти їй назустріч, підтримавши ідею українізації армії”⁶. За висновками В.Голубка, зростання національної свідомості серед сотень тисяч українських солдатів протягом літа 1917 р. стикалося не тільки із перешкодами з боку російських урядових і військових властей, а й із нерозумінням значення армії в державному відродженні України з боку її тогочасного політичного проводу⁷. Тому українізацію армії слід розглядати не з позиції створення Центральною Радою власної армії, а як одну з могутніх течій українського національного руху.

На цьому фоні виглядають тенденційними наведені Д.Бондаренком приклади про створення естонських, латвійських, фінських та інших національних військових частин, що, на думку дослідника, було обумовлено мовними особливостями цих народів, для яких “російська мова не була рідною та, вірогідно, рядовий склад цих частин не розумів російської”⁸. Тобто, за логікою автора, якщо рядовий українець російську мову розумів, то його прагнення до національного самоусвідомлення було апріорі антиросійським.

Звернімо увагу також на суперечність між твердженням Д.Бондаренка про те, що насправді УЦР не мала підтримки ані у великих містах (українські партії програли вибори до органів місцевого самоврядування в липні–серпні 1917 р.), ані серед селянства (відсутність будь-якого інтересу до державно-політичних питань на тлі всеперемагаючої жаги до землі), ані в середовищі робітничого класу (здебільшого зрусифікованого, за визначенням автора, “росіян за самосвідомістю”). Про все це автор пише на кількох сторінках досить докладно. Та висновком, що одним із стратегічних прорахунків Тимчасового уряду у травні–червні 1917 р. була недооцінка сили сепаратизму в Україні. Звісно виникає запитання – навіщо рахуватися із вимогами УЦР, якщо в Україні вона не мала жодного впливу?

Тепер, що торкається саме стосунків УЦР і ТУ в травні–серпні 1917 р. Відзначимо одразу, що цьому періоду Д.Бондаренко відводить головне місце у своїй праці. Значну увагу він приділив сюжету про переговори української делегації із Тимчасовим урядом у травні 1917 р. Автор неодноразово повертається до них у контексті інших сюжетів монографії. Для Д.Бондаренка, як це стає зрозумілим із роботи, вони є відправною точкою в складанні та розвитку взаємин між ТУ й УЦР. Із викладеного в праці матеріалу видно, що автор дотримується думки про те, що позиції сторін, які сформувалися саме в той час, ніяким чином принципово не змінювалися. Тому й ми більш докладно розглянемо цей сюжет.

Автор, насамперед, приділяє увагу двом ключовим документам, що стосуються відносин ТУ й УЦР у травні–червні 1917 р., а саме – “Докладний записці делегації Української Центральної Ради Коаліційному Міністерству та виконавчому комітету Ради робітничих і солдатських депутатів” і “Наказу делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду”. Нагадуючи читачеві, що в сучасній українській історіографії травневі переговори розглядаються як спроба Ради вирішити проблему української автономії правовим шляхом, дослідник стверджує, що є всі підстави дотримуватися іншого погляду. І як доказ своєї думки цитує спомини М.Грушевського, де останній називає Тимчасовий уряд “ханською ставкою”, із чого робиться висновок, що лідер Ради наперед не був готовий до конструктивного діалогу із центром. Саме “Докладна записка”, на думку автора, за своєю тональністю та змістом (складалася вона з низки вимог, які неможливо було виконати: участь українських представників у майбутній мирній конференції; відсутність певних визначень: географічні межі автономії, розподіл повноважень між центром та автономією тощо); а також відсутність в українській делегації альтернативних пропозицій,

спеціалістів-професіоналів та інші фактори обумовили те, що сторони розмовляли різними мовами. Українська делегація оперувала революційними поняттями, а центр намагався отримати відповіді на конкретно-юридичні питання. Тому травневі переговори були приречені на невдачу. І на завершення: “Схвалення міфічної “ідеї” без конкретного розмежування повноважень і визначення меж автономії надавало б Центральній Раді шанс будувати дану автономію за своїми принципами, посилаючись на те, що “ідея” схвалена Тимчасовим урядом”⁹.

Із рядом аргументів Д.Бондаренка можна погодитись, але, за визначенням дослідника В.Верстюка, основною метою поїздки української делегації до Петрограда в травні 1917 р. було не негайне проголошення автономії, а тільки спробувати “розчистити шлях до неї, підписати протокол про наміри”¹⁰. Отже, якщо сторони й “розмовляли різними мовами”, то не тільки тому, що не мали відповідей на конкретно-юридичні запитання уряду, а й тому, що кабінет міністрів та й узагалі вся російська громадськість були не готові перейти від декларації права націй на самовизначення до практики. Апелювання ж до прикладів Фінляндії та Польщі тут не коректне. І ось чому. На початку березня 1917 р. уряд відновив конституцію Фінляндії та пообіцяв якнайшвидше скликати фінляндський сейм. Однак уже 18 липня Тимчасовий уряд видав маніфест про розпуск цього сейму, пояснюючи своє рішення відомою тезою про те, що він не може дозволити сейму Фінляндії випередити волю майбутніх Всеросійських Установчих зборів. У середині березня було опубліковано відозву Тимчасового уряду до поляків, яка визнавала за останніми всю повноту права на самовизначення й створення незалежної польської держави. Нагадаємо тільки, що в той час територія Польщі була окупована військами Німеччини й Австро-Угорщини.

Цікаво, що, приділяючи досить пильну увагу проблемі автономізації національних регіонів Росії протягом 1917 р., указуючи на відновлення ТУ автономії Фінляндії, оголошення ним незалежності Польщі, отримання національно-територіальної автономії Естонією та Латвією, автор, посилаючись на непомірні територіальні претензії України, вважає вимоги українського руху неправомірними. І, підбиваючи підсумки, цитує “Нову жизнь” – “проведення автономії в життя в період війни неможливе”, тим самим відмовляючи Україні в праві навіть висувати вимогу створення національно-територіальної автономії.

Закінчуючи сюжет про травневі переговори, дослідник ще раз підкреслює, що українська сторона обрала невдалий момент і невірний тон для висунування своїх вимог. А Тимчасовий уряд, зі свого боку, хоч і був готовий до обговорення українського питання, втратив час у його вирішенні, недооцінив його значення й тим самим віддав ініціативу УЦР¹¹. Зробимо кілька зауважень. По-перше, документи свідчать, що з погляду українських лідерів, момент для поїздки до Петрограда здавався досить сприятливим. Після квітневої урядової кризи був створений новий коаліційний склад петроградського кабінету, до якого ввійшли представники соціалістичних партій, на підтримку яких розраховувала українська делегація. По-друге, ще раз наголосимо, що в завдання делегації не входило отримати від центру негайне затвердження автономії України, а лише принципове позитивне ставлення уряду до цієї ідеї. У декларації писалося так: “Тимчасовий уряд ... вважає своїм обов’язком зараз же оголосити, що він рахує цілком справедливим і обґрунтованим відновлення української автономії ... і, вбачаючи в ній підставу міцного зв’язку великого українського народу з Російською державою, буде цілком сприяти її здійсненню, залишаючи санкцію автономії України Російським Установчим зборам”¹². По-третє, із самого ходу переговорів, зустрічей, факту передачі справи до юридичної наради при ТУ, зволікання з відповіддю, та в результаті повідомлення про те, що уряд у змозі задовольнити лише одну вимогу з дев’яти, висунутих у “Докладній записці” УЦР, і відмова по інших на суто формальних підставах свідчать про неготовність російського уряду змінювати своє ставлення до України та взагалі прислухатися до її очікувань, небажання виявити інтерес до подій у краї й проаналізувати ситуацію.

Отже, відмова ТУ, безумовно, призвела до радикалізації позицій Центральної Ради. Але, як стверджує дослідник, “радикалізацію низів формувала сама Рада на чолі з М.С.Грушевським”, що стала на шлях відкритої конфронтації з урядом, формуючи собі “широку підтримку розкладеної солдатської маси”¹³. Але І і ІІ всеукраїнські військові з’їзди, кожний з яких продемонстрував роботу понад 25 000 делегатів, складно охарак-

теризувати як “формування Радою радикалізації низів”. Їх плідна, як свідчать документи, робота, навряд чи могла бути зорганізована “розкладеною солдатською масою”.

Однак можна цілком погодитися з іншим твердженням автора, що саме політика Тимчасового уряду в українському питанні в травні–червні призвела до прямо протилежних результатів, у тому числі й “до консолідації українського руху навколо УЦР та радикалізації настроїв у самій Раді”¹⁴.

У висновках до першого розділу Д.Бондаренко називає п’ять основних суперечностей між ТУ та УЦР. Головні думки дослідника цілком узгоджуються із висновками юридичної наради при Тимчасовому уряді на травневі вимоги української делегації. Додамо також, що теза про ідеологічну несумісність двох інституцій, що насправді не викликає сумнівів, в інтерпретації автора явно потребує більшого обґрунтування. Твердження про те, що уряд обстоював верховенство закону, права людини та приватну власність, а Рада у своїх діях керувалася винятково принципами правового нігілізму не впливає з наведеного дослідником матеріалу.

Другий розділ своєї праці Д.Бондаренко починає з подій червня 1917 р. Автор констатує, що проігнорувавши українські травневі вимоги, Тимчасовий уряд тим самим сприяв радикалізації вимог національних організацій, втратив можливість контролювати ситуацію в краї, що свідчило про непередбачливість політики центру щодо України. Із цим важко не погодитись. Однак це твердження вступає в суперечність з уже розглянутим першим розділом книги, в якому Д.Бондаренко доводить безпідставність вимог українського руху та лідерів УЦР і цілком схвалює позицію ТУ, який робив спроби перейти до демократичної практики в переговорах із представниками національних рухів. За словами автора, це дало позитивний результат у стосунках із Фінляндією, у вирішенні білоруського, польського й литовського питань. Однак тільки за умов, “коли “периферія” правильно розуміла завдання та можливості центру, а не відстоювала пріоритети своїх вузьких інтересів над загальнодержавними”¹⁵. Наведене визначення яскраво характеризує позицію дослідника й окреслює його особисті симпатії.

Події кінця червня–серпня 1917 р. розглядаються автором як доказ того, що позиції УЦР, які склалися на кінець червня 1917 р., по суті, не зазнали жодних змін. Були тільки періоди, коли вдавалося досягти хиткого компромісу, та періоди конфронтації. На думку більшості сучасних дослідників, відносини між двома інституціями з травня по серпень 1917 р. розвивались і набули певних формальних ознак. Але з висновком автора про те, що протягом осені ситуація мала вигляд, коли центр займав пасивно-вичікувальну позицію в українському питанні й фактично ігнорував діяльність УЦР та її органів, Центральна Рада, у свою чергу, користуючись послабленням тиску центру, робила кроки для розширення меж своїх повноважень, можна цілком погодитися.

Розглядаючи проблему ліпшевої урядової кризи, Д.Бондаренко стверджує, що в сучасній вітчизняній історіографії угода між ТУ та УЦР, досягнута на початку липня 1917 р., трактується лише як привід до відставки міністрів-кадетів Тимчасового уряду, причини ж були іншими. Зазначимо, що такої думки дотримуються далеко не всі історики. Так, зокрема, доволі часто цитований у монографії дослідник В.Верстюк¹⁶, у свою чергу, звертаючись до свідчень І.Церетелі, прямо вказує, що саме затвердження урядом декларації з приводу зазначеної угоди стало причиною розриву урядової коаліції.

Викликають зауваження й сюжети про З’їзд поневолених народів Росії, III Універсал Центральної Ради. А такі події, як участь української делегації в Брест-Литовських мирних переговорах, створення Ради Народних Міністрів, визначення дати проведення виборів до Українських Установчих зборів та ін. часто вирвані з історичного контексту й трактуються тільки як доказ давнього, незадекларованого публічно, але дійсного завдання всієї діяльності УЦР – створення незалежної української держави.

У заключній частині дослідження Д.Бондаренко ще раз підкреслює головні висновки розділів монографії. Звернемо увагу на резюме автора. Виходячи з викладеного в праці матеріалу, прорахунків ТУ в українській політиці, дослідник робить висновок, що “єдиним можливим рішенням даного питання був силовий варіант”(!), а не пошук компромісів та переговорів, як це робив Тимчасовий уряд. На завершення дослідник ще раз наголошує, що УЦР – це ніщо інше, як суспільна організація етнічного толку й визнання за нею права на відбиття інтересів цілого народу є небезпечним прецедентом в історії Росії 1917 р.¹⁷ Коментарі, як кажуть, зайві.

Таким чином, ознайомившись із працею Д.Бондаренка, можна констатувати, що автор, дослідивши велику кількість документів, опрацювавши літературу з теми, дійшов парадоксальних висновків – Українська Центральна Рада, історія якої має величезну історіографію (як пореволюційного часу, так і новітню), була лише суспільною організацією й Тимчасовому урядові не варто було рахуватися з її вимогами. Напрошується запитання: “Навіщо авторові було “город городити”?”

¹ *Бондаренко Д.Я.* Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – С.6.

² Там же. – С.87.

³ Там же. – С.42.

⁴ Там же. – С.44–45.

⁵ *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.

⁶ Там само. – С.56.

⁷ Там само. – С.72.

⁸ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.44.

⁹ Там же. – С.71.

¹⁰ *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – С.140.

¹¹ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.88.

¹² Цит. за: *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С.140.

¹³ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.79.

¹⁴ Там же. – С.53.

¹⁵ Там же. – С.56.

¹⁶ *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С.166–167.

¹⁷ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.158.

О.Б.Кудлай (Київ)

Легун Ю.В.

Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 515 с.

Протягом останніх десятиліть ми стали свідками вагомого збільшення кількості напрямів досліджень у царині спеціальних історичних дисциплін, започаткування все нових і нових наукових ділянок, досі обійдених науковцями. Множиться і число істориків, які працюють у цій сфері, виникають відповідні наукові підрозділи та установи, спеціалізовані видання, які друкують чимало цікавих розвідок з обсягу спецдисциплін. Усе це засвідчує про динамічний розвиток цього сегменту української історичної науки та наявність істотного резерву його подальшого зросту.

Шляхом до розширення пошукового поля спеціальних історичних дисциплін є залучення нових об'єктів досліджень, застосування вдосконалених методів та підходів до явищ, які раніше перебували поза межами їх уваги. Для генеалогії таким нововведенням є поширення її досліджень, крім звичного вже вивчення шляхетського стану, ще й на непривілейовані верстви населення, зокрема селянство.

Селянський напрямок генеалогічних досліджень в Україні виглядає найбільш перспективним із кількох причин. Унікальною ознакою вітчизняної історії є те, що за обставин тривалого бездержавного життя нації саме селянство зоставалося найпоследовнішим, а часом – і єдиним хранителем національної самосвідомості та ідентичності.

Крім того, потрібно тут наголосити, що ця верства залишалася наймасовішою в українській спільноті аж до середини ХХ ст. Кілька століть перед тим і тривалий період по тому вона виявляла себе своєрідним “донором”, що постійно підживлював інші соціально активніші шари суспільства: козацтво у XVI–XVIII ст., робітництво та інтелігенцію у XIX–XX ст. Зрештою, подібна тенденція властива і теперішньому часу. Переважна більшість сучасного урбанізованого українського населення або народилася та зросла в умовах колгоспного села, або є дітьми чи онуками селян.

Однак, як свідчать сучасні спостереження, прискорене поширення “моди на генеалогію” серед широкого загалу українського суспільства навряд чи можливе. На заваді йо-

му стоїть усталене часом, пануюче переконання, що пошуком своїх предків можуть займатися тільки особи шляхетного походження. Інша перешкода має уже не психологічний, а інформативний характер: це не менш стійке упередження, що джерела з селянської генеалогії або взагалі знищені, або стосуються дуже обмеженого часового проміжку.

Мабуть, подолані ці два стереотипи будуть ще не скоро. Для цього потрібно чимало часу і клопіткої дослідницької та науково-просвітницької роботи.

Саме прагнення з'ясувати обсяг і характер архівних джерел із селянської генеалогії окремого українського регіону – Поділля – і підштовхнуло вінницького історика Юрія Легуна до написання цієї книги.

Увагу автора, перш за все, приділено у книзі документам, що зберігаються у місцевих обласних архівах – Хмельницькому та Вінницькому. Матеріали, які перебували на збереженні в Кам'янці-Подільському, після пожежі 2003 р. також були перевезені до Хмельницького й зараз у переважній більшості доступні вивченню.

Великі масиви документів з історії казенного селянства, метричні книги, поліцейські матеріали перебувають на збереженні у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Господарські інвентарі з приватних маєтків регіону, інші економічні документи відклалися у чималій кількості збірок Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України.

Оскільки у книзі йдеться про територію, яку охоплювала Подільська губернія, – одна з найбільших адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії – певні відомості про місцевих селян можна отримати в архівах центральних установ цієї держави. Мова йде про Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), Державний архів Російської Федерації та Російський державний військово-історичний архів (м. Москва).

Певний інтерес для дослідників подільського селянства становлять і сховища документів Польщі. Адже великі землевласники регіону переважно були поляками за походженням, і досить часто центральні контори їхніх латифундій перебували на землях нашої сучасної західної сусідки. До того ж саме з польськими архівами пов'язана перспектива глибшого часового проникнення при пошуку документів періоду Речі Посполитої, коли наші терени перебували під владою Польщі.

Працюючи кілька років у цьому напрямі, Ю.Легун дійшов висновку, що в архівах згаданих країн зберігаються великі масиви матеріалів, за допомогою яких можна реконструювати більшість селянських родоводів вихідців із Подільської губернії щонайменше до кінця XVIII ст.

Весь цей велетенський масив пам'яток автором умовно поділено на чотири великі групи: джерела церковного, адміністративно-державного, господарського та судово-поліцейського походження. Таке групування властиве й іншим частинам Правобережної України – Волині та Київщині. Натомість інші регіони нашої Батьківщини, завдяки відмінним системам обліку та реєстрації населення, організації самоврядування, релігійного життя мають свою унікальну картину джерельних комплексів із зазначеної теми.

Кожній вищезгаданій групі матеріалів присвячено окрему главу книги. Зупинився автор і на історіографії вивчення тих чи інших видів джерел, передумовах їх укладання, вмісту формуляра. Окремо аналізується нинішній стан збереження більшості згаданих документів. Крім того, перша глава книги присвячена повністю аналізові сучасного стану розробки генеалогії селянства не тільки в Україні, а й у інших державах, а остання – проблемі класифікації виявлених джерел. Саме тут, порушуючи питання класифікації джерел з генеалогії, автор не тільки ретельно проаналізував досвід, здобутий у цьому напрямку, а й спромігся показати свій високий фах науковця, який досліджує теоретичні питання генеалогічної науки.

Цікаво, що вміщений у першій главі історіографічний аналіз літератури з питання не обмежується працями українських та російських учених. Завдяки отриманій стипендії польської фундації Каси ім. Юзефа Мянвського, Ю. Легуну вдалося ретельно попрацювати над комплексами джерел із генеалогії селянства у бібліотеках і архівосховищах Варшави та Кракова. Тому звернення до досвіду польських і російських колег послідовно вміщені в окремих підрозділах монографії. Цей аналіз дозволяє авторові зробити висновок, що як у польській, так і у російській генеалогії превалюють і сьогодні традиційні, шляхетські напрями досліджень генеалогії. Родознавство селянських станів тільки віднедавна почало привертати широку увагу місцевих істориків. До того ж ці дослідження переважно концентруються на окремих, доволі специфічних темах, як-от антропоміміці у Польщі.

Відтак, українські науковці мають реальну можливість здобути певне регіональне лідерство у цьому перспективному і важливому напрямі історичних досліджень. Принаймні, подібні до рецензованої джерелознавчої, праці з історії родів посполитих окремого регіону наразі відсутні в Польщі та в Росії.

Загалом у книзі названі понад сто видів різних документів, в яких міститься інформація про селянські родини та окремих їх представників у XIX ст. Детально проаналізовані автором особливості укладання, інформативне наповнення тільки головних із них, тобто тих, які складають реальний інтерес для реконструкції багатьох родоводів. Серед їх переліку – метричні книги, сповідальні відомості, ревізійні списки, посімейні списки, матеріали перепису 1897 р., волосна документація, господарські інвентарі.

Окремі згадані писемні джерела взагалі ніколи досі не розглядалися генеалогічні, хоча вони завжди були носіями значної подібної інформації. Так, виявляється, як то блискуче довів автор, карти сіл та плани земельних ділянок також фіксували імена і прізвища землеробів, додатково демонструючи конкретне розташування їхніх обійсть та ділянок. Така територіальна локалізація може стати у пригоді в тому випадку, коли в одному селі одночасно проживало кілька селян з тотожними повними іменами. Отже, дослідження їхніх родин, майнового стану стає можливим через інформацію, здавалося б, досить віддалених від генеалогії джерельних комплексів.

Окрім картографічних матеріалів, пильну увагу автора привернули карні слідчі та судові справи. Як носії даних про певних персонажів вони надзвичайно інформативні. Крім головних атрибутів особи – імені, прізвища, віку, місця проживання, віросповідання – вони додатково наводять описи вигляду людей, деяких рис їхнього характеру, передають слова суб'єктів, описують побут їхніх сімей тощо. Це, зазначимо окремо, виняткової ваги інформація щодо створення просопографічних портретів людей, які опинилися, через певні на то причини, у центрі уваги карних та слідчих органів. Саме справи такого роду постають для дослідника цінну індивідуальну інформацію. Вона дозволяє охарактеризувати особу за її винятковими особливостями. Завдяки цьому, знову-таки можемо ідентифікувати окремі персоналії навіть при тотожності їхніх прізвищ, імен, місць проживання.

Напрочуд рідко серед джерел до історії селянства згадуються і матеріали військового обліку і набору. Адже до запровадження загальної військової повинності комплектація російської армії ґрунтувалася на рекрутській повинності. Служба у війську тривала десятиліття, що, враховуючи розмір імперії, значний рівень смертності, кількість перманентних воєн, не залишало солдатів надії на повернення до кола свої рідних. Однак під кінець XIX ст. нижчі військові чини отримали можливість після демобілізації повноцінно адаптуватися у свої громади. Відтак і документи, в яких занотовані особливості військового набору, проходження служби, звільнення з армії, набувають повноцінного значення для селянської генеалогії.

Вдало завершує працю, підкреслюючи її практичне значення, цілий ряд покажчиків до колекцій архівних матеріалів, згаданих у книзі. Особливий наголос зроблено на документах, що стосуються казенного селянства регіону. Ця група посполитих становила меншість (до 20%) у загальному масиві сільського населення. Однак їх статус забезпечив значно кращий, аніж у приватновласницьких селян, рівень обліку населення.

Багаторічні вивчення родоводів аристократії дали змогу виробити теоретичні та методологічні засади генеалогії. Специфіка документального спадку з обсягу генеалогії визначила головний напрямок досліджень, що стосувався політичної верхівки. Однак весь комплекс доробку з генеалогії не спричинився до того, щоб були створені сприятливі умови переключитися відразу на вивчення родознавства селян. У науці, і це переконливо доводить Ю.Легун, селянському сегменту генеалогічних досліджень доводиться долати чимало труднощів. Генеалогія селян, навіть маючи класичні зразки побудови генеалогічних таблиць, зустрілася з численними проблемами, які має вирішувати виключно сама, проходячи послідовно певні етапи свого розвитку. Отже, селянська генеалогія постає у вигляді виокремленої проблеми, розробка якої значною мірою залежить від залучення певних джерелознавчих комплексів. Саме це переконливо довів своєю працею Ю.Легун, який пішов неторованим шляхом пошуку для вирішення численних складових питань із загально визначеної проблеми.

Головне завдання, яке поставив перед собою автор, полягає у ретельному описі та доскіпливому аналізі чисельних пам'яток – джерел із генеалогії селян, і він виконав його на високому фаховому рівні.

Ще тут не буде зайвим підкреслити, що дослідник-джерелознавець звернув особливу увагу на властивості передачі генеалогічної інформації, що проявляється у різних видах джерел оригінально, на противагу таким властивостям, які обійдено навіть у знаних джерелах суто генеалогічних. Одночасно Ю.Легун підкреслив у своїй праці: оглянутий ним джерельний комплекс повинен стати у нагоді як базовий завдяки своїй інформативності, ще й дослідникам інших спецдисциплін, серед яких історична демографія, просопографія, біографістика, історія родин у мікрорегіональному розрізі.

Комплексно подана інформація про джерела з селянської генеалогії зацікавить не тільки професіоналів. Без перебільшення можна твердити, що її візьмуть на озброєння музейні працівники та архівісти, яким постійно доводиться мати справу з тими представниками нашого суспільства, що шукають своє родовідне коріння. Ідеться тут не про “повернення втраченої спадщини”, а про зростання суспільної свідомості у громадян, які прагнуть відповісти на запитання – “Звідки походять мої предки? Хто стояв біля витоків мого роду?”

Та й дослідники з генеалогії вже не можуть сьогодні обмежитися вибудовою сухої схеми висхідних та низхідних родоводів, а прагнуть мати ще й досє на тих людей, які становлять численні покоління предків окремих родин. Отже, генеалогія, як нам видається, набуває тепер ознак універсальної галузі знань та історичних досліджень. Виразно проступає і нове завдання генеалогічної науки: через історію окремого роду, апелюючи до особистої причетності, відкривати перед сучасними громадянами історію нації, держави, людства.

Книга Ю.Легуна свідчить про величезні можливості історичних джерел, що допомагають розкрити багатомірність нашого буття і створити реальну картину участі роду і найдрібнішої ланки суспільства – людини в розвитку людської цивілізації.

Нам приємно відзначити, що рукопис книги обговорювався на засіданні відділу спецдисциплін та рецензувався відомими вченими нашого інституту. Відтак, дана наукова праця, пройшовши всі етапи підготовки до видання, стала, на наше глибоке переконання, зразком опрацювання надзвичайно складної проблеми, до удосконалення викладу якої автор поставився дуже відповідально.

Відтак, маємо унікальну можливість отримати повну уяву щодо послідовно оцінених генеалогічних джерел одночасно з репрезентацією їх місць збереження. Залишається тільки відзначити одне: потрібні видання не тільки для генеалогії, а й для численних складових сім’ї спецдисциплін, як галузей історичних знань.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.В.Латиш (Київ)

ДЕСЯТИ ДЕКАБРИСТСЬКІ ЧИТАННЯ

У грудні 2005 р. наукова громадськість відзначила 180-річчя повстання декабристів. Одні вбачають у ньому початок революційного визвольного руху, інші – закінчення ери палацових переворотів, треті – першу масонську змову. Побутує думка, що рух декабристів – добре досліджена тема, де вже немає що робити серйозному вченому. Причому, беруться до уваги переважно кількісні показники (величезна кількість праць про декабристів). Справді, дореволюційні та радянські історики зробили дуже багато для вивчення декабризму. Але умови, в яких вони працювали, наклали відбиток на їхні праці. Переосмислення досягнень радянського декабристознавства – одна з нагальних потреб сьогодення.

Із цієї нагоди 14–15 грудня 2005 р. Інститут історії України НАНУ та Київський національний університет ім. Тараса Шевченка провели десяту міжнародну науково-теоретичну конференцію “Декабристські читання”. У ній взяли участь провідні декабристознавці України та Росії, а також краєзнавці, нащадки декабристів, музейні працівники, молоді вчені.

Конференцію відкрив директор Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф., академік НАНУ *В.Смолий*. Привітавши присутніх із визначною подією, він наголосив на винятково-

му значенні руху декабристів в історії країн, що входили до складу Російської імперії. Характеризуючи основні проблеми, які стоять перед сучасним декабристознавством, В.Смолій підкреслив необхідність переосмислення ролі декабризму в українській історії, написання нових узагальнюючих досліджень, відновлення співпраці між науковцями пострадянського простору.

Пленарне засідання розпочалося ювілейною промовою д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Г.Казьмирчука* “Декабристські читання”: історія й перспективи розвитку”. Він відзначив, що започатковані у 1987 р. “Декабристські читання” стали справжньою науковою школою для молодих дослідників, сприяли налагодженню взаємин між українськими та російськими вченими.

Жвавий інтерес викликала доповідь відомого дослідника декабризму д-ра іст. наук, проф. Російського державного гуманітарного університету (Москва) *О.Кианської* “Південне товариство у 1823 р.” Вона була присвячена актуальному питанню будь-якої революції – її фінансуванню. О.Кианська висунула гіпотезу, що у 1823 р. члени Південного товариства планували розпочати військову революцію і прагнули профінансувати рух армії на столицю за рахунок державної скарбниці, для чого О.Юшневський завищив суму на утримання 2-ї армії. План зазнав краху, оскільки імператор не затвердив бюджет.

Аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Ю.Латиш* виголосив доповідь “Українська та російська історіографія декабристського руху в Україні в роки домінування революційної концепції (друга половина 1930-х – перша половина 1980-х рр.)”. Проблему “Українська тема в поезії Федора Глінки” розкрила д-р філол. наук, проф. Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Короленка *В.Мацапура*. Канд. іст. наук, доц. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Т.Орлова* висвітлила питання “Декабризм у світлі постмодернізму”. Завершила пленарне засідання доповідь заступника директора Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук, проф., члена-кореспондента НАНУ *О.Рєєнта* “Інститут історії України НАН України – осередок дослідження руху декабристів”.

Подальша робота конференції проходила в історичній та історіографічній секціях. Нові підходи до проблем декабризму намітилися в доповідях канд. іст. наук, доц. Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова *І.Карацуби* “Революційна релігія С.І.Муравйова-Апостола як християнина”, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Санкт-Петербурзького Інституту російської історії РАН *М.Сафонова* “Маніфест до російського народу”, канд. іст. наук, доц. Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *І.Коляди* “Декабризм та суспільні трансформації початку XIX ст.”

З інтересом було сприйнято доповіді д-ра іст. наук, проф. Кам’янець-Подільського державного університету *Л.Баженова* “Князь Антоній Яблоновський: штрихи до портрета діяча конспіративного руху 20-х років XIX ст. у Польщі й Україні” та канд. іст. наук, доц. Волинського національного університету ім. Лесі Українки *А.Куликовської* “Декабрист М.С.Лунін про Польщу і польське питання”. Долі декабристів – офіцерів флоту стали предметом дослідження канд. іст. наук, доц. Національного авіаційного університету *О.Траверсе*.

Історичну паралель між долями донощиків І.Шервуда та О.Петрова провів у своїй доповіді канд. іст. наук, доц. Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.Гоголя *Є.Луняк*. Стосунки декабриста Ф.Глінки й О.Пушкіна висвітлила д-р техн. наук, проф. Національного технічного університету України “КПІ”, голова київського Пушкінського товариства *Л.Кесова*. Нове бачення проблеми “Т.Шевченко і декабристи” висловив нащадок декабриста *В.Поджіо* (Москва). Із доповіддю “Відображення основних положень політико-правової доктрини декабризму в конституційному проекті М.М.Муравйова” ознайомила присутніх аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *С.Новікова*.

Учасники читань порушували важливі питання історіографії та джерелознавства декабристського руху. Зокрема мемуари Ф.Глінки стали предметом дослідження канд. філол. наук, доц. Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.Гоголя *Н.Жаркевич*, а аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *М.Казьмирчук* виголосила доповідь “Проблема “Декабристи і ломбарди”: джерелознавчий аспект”. Висвітлення декабристської проблематики на сторінках “Українського історичного журналу” дослідив канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Донік*.

Популярним декабристознавчим жанром залишаються біографічні студії відомих декабристознавців. Проблему “Південне товариство декабристів напередодні повстання у науковій спадщині В.М.Базилевича” розкрив канд. іст. наук, асистент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *О.Вербовий*. Канд. іст. наук, асистент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *О.Ляпіна* дослідила життєвий шлях Л.Добровольського. 80-річчю з дня народження відомого українського декабристознавця Г.Сергієнка була присвячена доповідь *Г.Казьмирчука*, *Ю.Латиша* та канд. іст. наук, доц. Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди *Т.Соловйової*. На жаль, багато доповідей мали лише дотичне відношення до руху декабристів.

Варто наголосити, що серед учасників конференції чимало представників молодішої генерації, котрі роблять перші кроки на дослідницькому шляху. Це аспіранти й студенти провідних навчаль-

них закладів України *С.Власенко, В.Дмитрієв, А.Кіценко, Г.Корольов, О.Куриленко, С.Раєвський, О.Ткачук*. В їхніх доповідях поки що не все ідеально, є багато дискусійних моментів. Але набутий досвід спілкування з провідними фахівцями-декабристознавцями може стати дороговказом професійного зростання.

У ході конференції відбулося кілька дискусій. По-перше, порушувалося питання про стан вітчизняного декабристознавства. Не секрет, що воно поки що суттєво відстає від російського. Тому сусіди нерідко вважають його периферійним, не вартим уваги. На наш погляд, воно стикається з низкою об'єктивних проблем (відсутність в Україні архівних документів, усталений міф про належність декабризму лише до російської історії) і переживає труднощі наздоганяючого розвитку.

По-друге, вкотре порушується питання про доцільність переосмислення декабристського руху. Багато дослідників і краєзнавців, переважно представники старшого покоління, виступають проти привнесення в декабристознавство нових думок та суджень, неначе останній бастион боронять герценівсько-ленінську концепцію. Більшість науковців розуміють, що закляки до ідейного застою фактично ставлять під сумнів доцільність існування декабристознавства взагалі. Третя дискусія точилася довкола намагання молодих дослідників довести ідейну спадковість між декабристами та учасниками "Помаранчевої революції" в Україні. Зокрема О.Куриленко намагався обґрунтувати, що обидві революції були спричинені політичною активністю прозахідної молоді. Ця дискусія відбувалася найгостріше, оскільки була пов'язана з проблемами сьогодення. На нашу думку, проводити паралелі між минулим і сучасним слід украй обережно. Нерідко вони призводили до побудови мертвих схем, які впродовж десятиліть нав'язувалися науковцям і суспільству. Так сталося з ленінською теорією про три етапи визвольного руху. Нам імпонує прагнення молодих дослідників бачити в подіях минулого не лише набір фактів, а й приклад для сьогодення. Проте для твердження про ідейні зв'язки між декабристами й учасниками "Помаранчевої революції" немає жодних підстав.

Конференція довела необхідність діалогу між ученими України та Росії, між представниками різних поколінь, між професіоналами та краєзнавцями тощо. Її матеріали заплановано видати окремим збірником.

В.В.Тельвак (Дрогобич), В.П.Педич (Івано-Франківськ)

VIII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

"КРАКІВ–ЛЬВІВ: КНИГИ, ЧАСОПИСИ, БІБЛІОТЕКИ ХІХ ТА ХХ СТОЛІТТЯ"

16–18 листопада 2005 р. в Кракові (Польща) проходила чергова VIII Міжнародна наукова конференція, присвячена дослідженню видавничого, літературного та бібліотечного процесу на галицьких землях ХІХ–ХХ ст. Вона традиційно відбувається з інтервалом у два роки, починаючи з 1986 р. Організатором форуму, як і в попередні рази, виступив Інститут наукової інформації й бібліотекознавства Краківської педагогічної академії імені Комісії національної освіти, котрим керує професор *Г.Косентка*. Роботу конференції відкрив ректор академії професор *Г.Жалінський*. Він привітав її учасників та підкреслив, що організований науковий форум, котрий має вже усталені традиції, попри свої конкретні завдання, відіграє також важливу роль щодо об'єднання дослідників різних країн, передусім поляків та українців, для спільного вивчення культури багатонаціональної Галичини ХІХ й ХХ ст. Також відрадним явищем було названо постійне збільшення кількості учасників конференції, що з року в рік представляють все ширшу географію наукових осередків. На даному форумі було заявлено доповіді 93 учасників, що представляли провідні польські (Краків, Варшава, Вроцлав, Лодзь, Торунь, Люблін та ін.) й деякі українські (Львів, Івано-Франківськ, Дрогобич) наукові осередки. Із привітальними словами до учасників конференції звернулися також декан гуманістичного факультету, професор *К.Карольчак* і директор Інституту наукової інформації та бібліотекознавства професор *Г.Косентка*. Робочими мовами конференції були польська й українська.

На пленарному засіданні було виголошено доповіді професора *А.Алексевич* ("Вибрані джерела до історії друкарні Піллерів у Львові"), професора *С.Сокул* ("Львівські редакторки, журналістки, публіцистки та видавчині (1783–1918)"), професора *Є.Яровецького* ("Краківський "Dziennik Polski" (1940–1945) на тлі конспіраційної преси демократичних угруповань доби окупації"), доктора *А.Знайомського* ("Внесок львівського наукового середовища в розвиток польської бібліографії від середини ХІХ ст. до 1939 р."), доктора *В.Кулка* ("Львівські та краківські гімназійні бібліотеки в добу автономної Галичини"), доктора *Б.Дамбровської* ("Співпраця бібліофілів Кракова та Львова в галузі науки про книгу") і колекціонера *А.Знамірського* ("Львівські мотиви на екслібрисах польських та українських графіків"), що задали тон усьому форуму.

Робота конференції відбувалася в чотирьох секціях: "Книги та видавництва ХІХ і ХХ ст." (керівник – професор *М.Конопка*), "Бібліотеки ХІХ і ХХ ст." (керівник – професор *Р.Яскула*), "Часописи ХІХ й ХХ ст." (керівник – професор *С.Сокул*), "Літературна культура ХІХ й ХХ ст." (керівник – професор *К.Вожняковський*). Роботу всіх секцій супроводжували змістовні дискусії. Зауважимо, що перші три з них є традиційними для цієї конференції. Натомість остання, четверта по-

чала вперше працювати 2005 р. Як продемонструвала зацікавленість гостей форуму роботою останнього, організатори вдало визначилися із напрямками розширення його тематики.

Як на попередніх конференціях, так і на цій було заявлено досить багато учасників із України. В їхніх доповідях показано розвиток українського видавничого, літературного й бібліотечно-го процесу на галицьких землях, починаючи від другої половини XIX ст., що значно доповнювало презентовану польськими колегами картину. Українські дослідники представляли три наукові осередки: Львів (*І.Котлобулатова*, *О.Колосовська*, *Р.Самотій*), Дрогобич (*В.Тельвак*) та Івано-Франківськ (*В.Педич*).

На заключному пленарному засіданні також було виголошено кілька доповідей: професора *М.Конопки* ("Польська книгарня Б.Полонецького у Львові в добу галицької автономії"), доктора *Є.Вуйцик* ("Львівське книгарство міжвоєнного двадцятиліття в щоденниках та спогадах"), доктора *Г.Врони* ("Краківський індекс заборонених книг" з 1932–1939 років"), доцента *І.Котлобулатової* ("Жінки у львівському книгарстві XIX – початку XX ст."), доктора *М.Якубка* ("Краківська преса 1795–1918. Статистика й типологія"), доктора *С.Дзікі* ("Стан досліджень над пресою Кракова й Львова в 1990–2004 рр.").

Далі було підбито підсумки форуму, зроблено узагальнення й вироблено рекомендації для поліпшення роботи майбутніх наукових зустрічей. Закриваючи конференцію, професор *Г.Косентка* відзначила високий науковий рівень доповідей, виголошених на ній, подякувала учасникам зібрання та запросила до участі в наступному форумі, запланованому на осінь 2007 р. Від імені українських учасників конференції за можливість взяти участь в її роботі слова подяки висловила *О.Колосовська*, яка також оголосила, що X Міжнародну наукову конференцію прийматиме Львівський національний університет ім. Івана Франка, на що вже отримано згоду влади.

О.В.Янковська (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ "ХРУЩОВСЬКА "ВІДЛИГА": ПЕРЕДУМОВИ, РЕАЛІЇ, НАСЛІДКИ (З ПРИВОДУ 50-РІЧЧЯ XX З'ЇЗДУ КПРС)"

23 лютого ц.р. в Інституті історії України НАНУ відбувся круглий стіл "Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС)". Для обговорення пропонувалися такі питання: радянське повоєнне суспільство: передумови хрущовських реформ; сталінізм та суспільство: морально-психологічний аспект; об'єктивні й суб'єктивні чинники десталінізації радянської країни; XX з'їзд КПРС і його значення для модернізації тоталітарної системи; внесок М.Хрущова у викриття сталінізму; національне питання як інструмент політичної боротьби; роль XX з'їзду КПРС у припиненні масових репресій; початок десталінізації в Україні; міжнародний аспект останньої; історіографія проблеми.

Вступне слово виголосив директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *Смолий В.А.*, який відзначив, що XX з'їзд КПРС став багато в чому поворотним пунктом в історії СРСР, хоча не всі покладені на нього надії згодом виправдалися. З'їзд і особливо історична доповідь М.Хрущова "Про культ особи та його наслідки" дали поштовх процесові оновлення суспільства, поклали початок розвінчанню деяких соціальних міфів сталінізму, вивільненню суспільної свідомості від догм та ідеологічних стереотипів.

В обговоренні взяли участь: *Бажан О.Г.* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ; *Білокін С.І.* – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 2-ї половини XX ст., директор Центру культурологічних студій Інституту історії України НАНУ; *Даниленко В.М.* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України 2-ї половини XX ст. Інституту історії України НАНУ; *Кондрацький А.А.* – кандидат історичних наук, секретар комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих, голова Київського товариства політ'язнів і жертв репресій; *Копиленко О.Л.* – доктор юридичних наук, професор, віце-президент Академії правових наук України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України; *Кульчицький С.В.* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ; *Лисенко О.Є.* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ; *Майборода О.М.* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України; *Офіцинський Р.А.* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету; *Романюк І.М.* – кандидат історичних наук, доцент Вінницького національного університету ім. М.Коцюбинського; *Рубльов О.С.* – доктор історичних наук, учений секретар Інституту історії України НАНУ; *Шаповал Ю.І.* – доктор історичних наук, професор, керівник Центру історичної політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України; *Удод О.А.* – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ.

Учасники круглого столу підкреслювали, що критика культу особи не порушувала основ соціалістичного суспільства й державного устрою. Соціально-економічна система, створена більшовиками, не була природною. Тому вона не мала майбутнього. Цікава дискусія розгорнулася з приводу думки, висловленої доктором історичних наук С.В.Кульчицьким про те, що сталінізм – це теж ленінізм, у полегшеному вимірі. Щоправда, Ленін наприкінці свого життя зробив спробу переосмислити свою концепцію побудови соціалізму в праці “Про кооперацію”. Виступаючи робили акцент на тому, що викриття сталінізму здійснювалося людьми, які самі були продуктом цієї епохи та співниками злочинів вождя. Тож свідомо чи підсвідомо М.Хрущов спрямовував його в таке русло, щоб, звинувативши певне коло керівних осіб, перекласти на них всю провину за помилки й терор, зберігаючи при цьому систему та себе на вирішальних позиціях у ній.

Незважаючи на значну часову відстань, закрита доповідь М.Хрущова на ХХ з’їзді КПРС усе ж не втратила свого, як висловився доктор історичних наук Шаповал Ю.І., емблематичного характеру. І не лише в сенсі того, що вона символізувала “відлигу”, а й у тому, що вона деміфологізувала явище, котре не можна повертати ні в яких формах, звісно за умови, якщо саме суспільство прагне сповідувати демократичний спосіб мислення.

НОВІ КНИГИ

- Алфьоров О.**
Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква: Пшонківський, 2005. – 100 с.
- Богдашина О.М.**
Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посіб. – 2-е вид., доп. та переробл. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.
- Бойко Б.**
Україна: Остання війна за незалежність: аналітичне дослідження. – Коростень: Вечірній Коростень, 2005. – 158 с.
- Гальчак С.Д.**
Краєзнавство Східного Поділля. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 144 с.
- Горинь Б.**
Туга Віктора Цимбала: Докум. роман-есе. – К.: Пульсари, 2005. – 288 с.
- Грімстед П.К.**
“Празькі архіви” у Києві та Москві. Поєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. – К.: Держкомархів України, 2005. – 252 с.
- Дрогобицький краєзнавчий збірник.** – Дрогобич: Коло, 2004. – Вип. VIII. – 616 с.
- Друга світова війна і доля народів України:** Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Київ, 23–24 червня 2005. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.
- II Міжнародний науковий конгрес українських істориків:** Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог: НаУОА, 2005. – Т. 1. – 480 с.
- Історик і час:** До 90-річчя від дня народження Героя України, Почесного громадянина Києва, академіка НАНУ П.Т.Трощака. – К.: Поліпром, 2005. – 53 с.
- Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського:** Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар: Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М.Грушевського, 2005. – 247 с.
- Історія України:** Наук.-допом. бібліогр. покажчик за 2002 рік. Виходить з 1968 р. – К.: Авокадо, 2005. – 616 с.
- Історія української культури:** У 5 т. – Т. 4: Українська культура другої половини XIX століття. – К.: Наук. думка, 2005. – Кн. 2. – 1293 с.
- Козацька спадщина:** Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь; Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – Вип. 1. – 172 с.
- Копилов С.А.**
Проблеми історії слов’янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
- Косаківський Л.Г.**
Десять років потому, або Київське задзеркалля. – К.: УАІД “Рада”, 2005. – 260 с.
- Кривошея В.В.**
Українська козацька старшина: Урядники гетьманської адміністрації. – Вид. 2-е, допов., уточнене і випр. – К.: Стило, 2005. – Ч. 1. – 260 с.
- Кульчицький С.**
Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.

- Литвин В.М.**
Україна – 2004. Події. Документи. Факти: У 3 т. – К.: ТзОВ "З Медіа", 2005. – Т. I. – 592 с.
- Литвин В.М.**
Україна – 2004. Події. Документи. Факти: У 3 т. – К.: ТзОВ "З Медіа", 2005. – Т. II. – 592 с.
- Литвин В.М.**
Україна – 2004. Події. Документи. Факти: У 3 т. – К.: ТзОВ "З Медіа", 2005. – Т. III. – 416 с.
- Лозицький В.**
Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
- Малярчук В.А.**
Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва: Моногр. – К.: Юридична думка, 2005. – 312 с.
- Мицик Ю.А.**
Історія України: Навч. посіб. для старшокласників / Ю.А.Мицик, О.Г.Бажан, В.С.Власов. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 576 с.
- Наукові записки: Зб.** – К.: ІПіЕНД, 2005. – Вип. 27. – 380 с.
- Наукові записки: Зб.** – К.: ІПіЕНД, 2005. – Вип. 28. – 385 с.
- Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.** На пошану академіка І.С.Винокура. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т. 14. – 480 с.
- Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.** – К.: Наук. думка, 2005. – 53 с.
- Півторак Г.**
Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі "спільної коліски". – К.: Арістей, 2004. – 180 с.
- Підлуцький О.**
Постаті ХХ століття. – К.: Тріада-А, 2004. – 118 с.
- Пірко В.О.**
Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
- Проблеми збереження музейної та архівної спадщини в сучасній Україні у контексті втрат Львівського архіву: Допоміжні матеріали до "круглого столу".** – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2005. – 152 с.
- Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К.**
Академік НАН України Тронько П.Т. і Дунаєвщина (До 90-річчя від дня народження). – Дунаївці: Дунаєвецька центральна районна бібліотека, 2005. – 21 с.
- Ричка В.М.**
Києво-руські студії. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2005. – 136 с.
- Табачник Д.**
Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.
- Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918:** Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.
- Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1919:** Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 236 с.
- Ханко В.**
Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя): Персоналії. – Полтава; К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 370 с.
- Чередниченко Д.**
Павло Чубинський. – К.: Альтернативи, 2005. – 376 с.: іл.
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська.**

Інститут історії України НАНУ й Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника готують перший випуск часопису “Україна незалежна. Наукові студії з історії національно-визвольного руху”, присвяченого проблемам національно-визвольних змагань українського народу, соборності й державотворення. Видання заплановане на друге півріччя 2006 р.

Проблематика часопису: 1. Питання національно-визвольного руху, соборності й державотворення в історії України. 2. Історична персоналістика. 3. Історіографія та джерелознавство. 4. Сторінка молодого науковця. 5. Документи та матеріали. 6. Рецензії й бібліографія. 7. Хроніка та інформація.

Пропонуємо науковцям, які займаються відповідною проблематикою, взяти участь у підготовці видання. Заявку на участь, а також тему статті, рецензії, повідомлення, просимо повідомити до 15 квітня 2006 р. Матеріали надсилати на дискеті 3,5, MS Word, шрифт Times New Roman, обсяг 0,5 друк. арк. (разом із бібліографією), 14 кегль, інтервал 1,5, контрольний роздрук подавати в 1 примірнику.

Оформлення: у правому верхньому куті – ім’я та прізвище автора, науковий ступінь, посада, повна назва навчального (наукового) закладу; нижче по центру назва статті; посилання в тексті на джерела та історіографічні видання необхідно супроводжувати цифрами з позначенням порядкового номера цитованого видання відповідно до бібліографії; список використаних джерел і літератури подається по мірі появи посилань у тексті; після списку подається анотація англійською мовою, по центру слово SUMMARY, праворуч ім’я та прізвище автора, нижче назва статті й текст анотації (2–3 речення); ілюстрації, схеми та таблиці подаються за необхідністю. Просимо повідомити адресу, телефон, факс, e-mail. Будемо вдячні за пропозиції та поради.

Адреса: вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 70025; тел.: 8 (03422) 596021; e-mail: dekanat_istor.pu.if.ua

CONTENTS

STUDIES

M o t s y a O. P. The standards of ethnic self-consciousness of ancient Rus' population . . . 4	
B l a n u t s a A. V., V a s c h u k D. P. The institute of "antiquity" and "novelty" in the lawful and economical sources of the Grand Principality of Lithuania (the second half of the XV–XVI centuries) 11	
P l e t s ' k y i S. F. (<i>Zaporizhia</i>). The passport system of the New Sich (1734–1775) . . . 24	
K a l i n i c h e n k o V. V. (<i>Kharkiv</i>), S h a b e l ' n y k H. P. (<i>Poltava</i>). The sources of world outlook and political consciousness of revolutionary narodnyks in Ukraine in the 70s of the XIX century (social and psychological aspect) 38	
N a u m o v S. O. (<i>Kharkiv</i>). The foundation of the Ukrainian revolutionary party 49	
J ç k a b s o n s Ç r i k s (<i>Riga, Latvia</i>). Latvian-Ukrainian relations in UNR time 59	
Y a k u b o v a L. D. Ethnocultural life tendencies of the USSR in context of corenization policy (1924–1935) 74	
P a t r i o t i c w a r a n d t h e a f t e r w a r p e r i o d 89	
K u l ' c h y t s ' k y i S. V. The XX congress of CPSU – the turning-point in the history of the soviet communism 106	
B a r a n o v s ' k a N. P. The social measurement of the Chernobyl' catastrophe 129	
H e d ' o H. V. J. Capodistrias' diplomatic activity and his role in the formation national administration of Greece 145	
K h o b t a L. Yu. The social significance of art patronage, charity and sponsorship: the world-wide context 154	

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. FONTOLOGY

K i i a n O. I. (<i>Kirovohrad</i>). Ideological, political and methodological positions of Kyiv Historical school of Volodymyr Antonovych 159	
I h n a t u s h a O. M. (<i>Zaporizhia</i>). Modern Ukrainian historiography of the relations between the Orthodox Church and the Soviet state (1920s–1930s) 190	
O s i p i a n O. L. (<i>Kramators'k</i>). "Relation" of the Lviv Catholic archbishop Jan-Andrzej Próchnicki (1622) as a source from the history of the Lviv Armenian community	

SURVEYS

S h a n d r a V. S. Wartman R.S. The authority's scenarios: Myths and ceremonies of the Russian monarchy. – In 2 v. 206	
K a z ' m y r c h u k H. D. The problems of the history of Ukraine of the XIX – the beginning of the XX centuries. – Publ. X 210	
K u c h e r V. I. The chronicle of UPA. The new series. – V. 1–7. 212	

REVIEWS

B o r y s e v y c h S. O. V.S.Shandra. Government-generals in Ukraine in the XIX – the beginning of the XX centuries 218	
U d o d O. A. O.P.Reient Rereading the written 221	
D a n y l e n k o V. M. V.M.Sheiko, Yu.P. Bohuts'kyi. The formation of the fundamentals of culturology in the civilization's globalization time (the second half of the XIX – the beginning of the XXI centuries) 223	
K u d l a i O. B. D.Ya.Bondarenko. Relationship between the Temporary government and Ukrainian Central Rada 225	
D m y t r i i e n k o M. F. Yu.V.Lehun. Genealogy of the village population of the Podillia province: the sources 230	

CHRONICLES OF SCIENTIFIC LIFE

L a t y s h Yu. V. The tenth Decembrist readings 233	
T e l ' v a k V. V. (<i>Drohobych</i>), P e d y c h V. P. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). The VIII international scientific conference "Kraków – Lviv: books, chronicles, libraries of the XIX and the XX centuries" 235	
Y a n k o v s ' k a O. V. Round-table "Khrushchov's thaw": initial conditions, realities, consequences (on the occasion of 50 years of the XX congress of CPSU)" 236	
N e w b o o k s 237	
Notifications about the collection 239	